MIC DICȚIONAR FILOZOFIC

Ediția a II-a

EDITURA POLITICĂ

Scanned with OKEN Scanner

MIC DICȚIONAR FILOZOFIC

Ediția a II-a

1973

EDITURA POLITICĂ — BUCUREȘTI

Scanned with OKEN Scanner

Coperta și prezentarea grafică: VASILE OLAC

Colectivul de autori și referenți

P. APOSTOL, I. BANU, OV. BĂDINA,
ȘT. BÂRSĂNESCU, ADELA BECLEANU-IANCU,
P. BIELTZ, AL. BOBOC, C. BORGEANU,
M. BREAZU, GH. CAZAN, M. CERNEA,
OCT. CHEȚAN, CLARA DAN,
N. DOBROTĂ, MIRON ENGHEL,
GH. FISCHER, SIMION GHIȚĂ,
N. GOGONEAȚĂ, C.I. GULIAN,
I. IORDĂCHEL, VL. KRASNASESCHI,
F. MAHLER, C. MARINESCU,
LIUBOMIRA MIROȘ, P. NENCIU,
Z. ORNEA, R. PANTAZI, I. PASCADI, I. PÂRVU,
CORNEL POPA, ST. POPESCU,
V. POPESCU, PAUL POPOVICI,
AL. POSESCU, M. ROSENBERG,
V. SĂHLEANU, E. ST. SIMION,
R. SOMMER, H.H. STAHL,
STANCIU STOIAN, R. STOICHIȚĂ,
AL. TĂNASE, UROȘ TOMIN, R. TOMOIAGĂ,
OV. TRĂSNEA, P. VAIDA.

Redactori-coordonatori la ediția I
R. SOMMER, R. TOMOIAGĂ, P. VAIDA

Redactori-coordonatori la ediția a II-a
R. SOMMER, R. TOMOIAGĂ

Coordonare lexicografică
VALERIU ȘUTEU

Scanned with OKEN Scanner

Prefață la ediția I

„Mic Dicționar Filozofic" este o lucrare de referință de nivel mediu și superior, elaborată de un colectiv de cercetători din Institutul de Filozofie al Academiei de Științe Sociale și Politice și de cadre didactice universitare din domeniile științelor sociale prin preluarea sau refacerea, în numeroase cazuri, a articolelor de filozofie din Dicționarul Enciclopedic Român, ca și prin introducerea altor articole noi. El se adresează unui public larg, interesat în problemele de filozofie, de la elevi de liceu, la studenți și intelectuali care își desfășoară activitatea de specialiști în diferite alte domenii decît filozofia. M.D.F. cuprinde peste 1 000 de articole referitoare la fondul principal de noțiuni ale filozofiei, la curente, școli, orientări și personalități filozofice de primă însemnătate din istoria filozofiei universale ca și din istoria gîndirii filozofice românești. Titlurile articolelor acoperă variate discipline filozofice sau limitrofe ca: materialismul dialectic și filozofia științelor naturii, materialismul istoric, socialismul științific, sociologia, științele politice, istoria filozofiei, psihologia, etica, estetica, logica clasică și simbolică, epistemologia, istoria religiei ș.a. Prin numărul mic de coli

Scanned with OKEN Scanner

(32), lucrarea este deosebit de selectivă atît în privința titlurilor incluse cît și în aceea a volumului de tratare. Autorii volumului s-au străduit să reflecte stadiul la care a ajuns cercetarea științifică în prezent, să asigure articolelor dicționarului atît concizia cît și accesibilitatea cuvenite. M.D.F. este menit să constituie pentru cititori un instrument de muncă operativ și util, de frecventă și obișnuită folosință. Completările și îmbunătățirile ce i se vor aduce în edițiile următoare, vor putea face din Micul Dicționar Filozofic o lucrare de largă și durabilă popularitate.

Scanned with OKEN Scanner

Colectivul de autori și referenți

I. Banu, Ov. Bădina, I. Bălănescu, P. Bieltz, Al. Boboc, M. Breazu, Gh. Cazan, I. Cernea, M. Cernea, Oct. Cheţan, Clara Dan, Miron Enghel, Simion Ghiță, N. Gogoneață, L. Grünberg, C.I. Gulian, I. Iordăchel, F. Mahler, C. Marinescu, Liubomira Miroș, P. Nicoară, Z. Ornea, R. Pantazi, I. Pascadi, Cornel Popa, St. Popescu, V. Popescu, Paul Popovici, Al. Posescu, M. Rosenberg, V. Săhleanu, E. St. Simion, H.H. Stahl, R. Stoichiță, Al. Tănase, Uroș Tomin (secretarul colectivului), R. Tomoiagă, Ov. Trăsnea, P. Vaida.

Redactori-coordonatori
R. Sommer, R. Tomoiagă, P. Vaida

Scanned with OKEN Scanner

Prefață

„Mic Dicționar Filozofic" este o lucrare de referință de nivel mediu și superior, elaborată de un colectiv de cercetători din Institutul de filozofie al Academiei și de cadre didactice de la catedrele de științe sociale, prin preluarea sau refacerea, în numeroase cazuri, a articolelor de filozofie din Dicționarul Enciclopedic Român, ca și prin introducerea altor articole noi. El se adresează unui public larg, interesat în problemele de filozofie, de la elevi de liceu, la studenți, și intelectuali care își desfășoară activitatea de specialiști în diferite alte domenii decît filozofia. M.D.F. cuprinde peste 1 000 de articole referitoare la fondul principal de noțiuni ale filozofiei, la curente, școli, orientări și personalități filozofice de primă însemnătate din istoria filozofiei universale ca și din istoria gîndirii filozofice românești. Titlurile articolelor acoperă variate discipline filozofice sau limitrofe ca: materialismul dialectic și filozofia științelor naturii, materialismul istoric, socialismul științific, sociologia, științele politice, istoria filozofiei, psihologia, etica, estetica, logica clasică și simbolică, epistemologia, istoria religiei ș.a. Prin numărul mic de coli (32), lucrarea este deosebit de selectivă atît în privința titlurilor incluse cît și în cea a volumului de tratare.

Scanned with OKEN Scanner

Autorii volumului s-au străduit să reflecte stadiul la care a ajuns cercetarea ştiinţifică în prezent, să asigure articolelor dicţionarului atît concizia cît şi accesibilitatea cuvenită. M.D.F. este menit să constituie pentru cititori un instrument de muncă operativ şi util, de frecventă şi obişnuită folosinţă. Completările şi îmbunătăţirile ce i se vor aduce în ediţiile următoare, vor putea face din Micul Dicţionar Filozofic o lucrare de largă şi durabilă popularitate.

Scanned with OKEN Scanner

Prefață la ediția a II-a

Față de prima ediție a Micului Dicționar Filozofic, ediția a II-a prezintă o revizuire și o îmbunătățire a unui important număr de articole, în funcție de înnoirea problematicii, de stadiul cercetării și dezbaterii filozofice contemporane.

De asemenea s-a ținut seama de sugestiile cititorilor și ale presei cu privire la o eventuală reeditare a lucrării. Tot în funcție de aceste considerente au fost refăcute majoritatea articolelor și introduse numeroase articole noi, privind în special personalități, curente și categorii filozofice de o deosebită actualitate. Acesta este, printre altele, criteriul potrivit căruia unele articole se bucură de un spațiu de tratare mai extins decît altele.

Scanned with OKEN Scanner

A

ABÉLARD [abelár], Pierre (1079—1142), filozof și teolog francez, reprezentant de seamă al *conceptualismului*. În opera sa principală, „Da și nu“ („Sic et non“, 1121), a afirmat necesitatea punerii credinței pe baze raționale. Concepțiile lui **A.**, în care s-a oglindit opoziția față de biserica romano-catolică, au fost condamnate ca eretice.

ABSOLUT, principiu veșnic, imuabil, infinit, necondiționat și perfect, care, potrivit idealismului obiectiv, stă la baza universului; sinonim al divinității (spiritul absolut, ideea absolută). Materialismul dialectic a supus criticii noțiunea idealistă și metafizică a absolutului, dezvăluind natura ei mistică și arătînd că **a.** exprimă caracterul infinit în timp și spațiu al materiei în mișcare. **A.** există și se manifestă numai prin aspectele relative ale realității. Materia veșnică și nepieritoare există numai prin formele ei concrete, limitate și perisabile. V. și *adevăr*.

ABSTRACT (lat. *abstractus*, part. lui *abstrahere* „a scoate din“), categorie filozofică opusă *concretului*, care desemnează cunoașterea proprietăților esențiale și generale ale obiectelor și ale fenomenelor. Reflectînd notele esențiale și generale ale obiectelor, noțiunile abstracte lasă deoparte particularitățile obiectului concret (senzorial), „fac abstracție“ de acestea.

Scanned with OKEN Scanner

ABSTRACTIZARE, operaţie a gîndirii care constă în extragerea proprietăţilor generale, comune ale unui grup de obiecte, lăsîndu-se la o parte proprietăţile lor particulare. **A.** este legată indisolubil de limbaj şi stă, împreună cu *generalizarea*, la baza formării noţiunilor. V. şi *concretizare*.

ABSTRACŢII ŞTIINŢIFICE, noţiuni care intră în alcătuirea diverselor ştiinţe. **A.ş.** sînt la început simple, întrucît reflectă numai unele însuşiri ale obiectelor sau ale relaţiilor dintre ele, dar, pe măsura dezvoltării cunoaşterii, **a.ş.** devin din ce în ce mai profunde prin aceea că reflectă însuşiri din ce în ce mai esenţiale, dobîndind astfel un grad de generalitate din ce în ce mai mare. **A.ş.** care, în cadrul unei anumite ştiinţe, posedă maximă generalitate pentru domeniul respectiv sînt categorii ale acelei ştiinţe. *Categoriile filozofice* sînt cele mai generale **a.ş.** Ele au un conţinut obiectiv, întrucît reprezintă forma de cunoaştere a esenţei şi a legilor obiective ale naturii şi ale societăţii. Ruperea de realitate, de practică a procesului cunoaşterii duce la abstracţii neştiinţifice. În cadrul curentelor filozofice idealiste, în special a celor de natură idealist-subiectivă, **a.ş.** sînt concepute ca un rezultat al activităţii pure a raţiunii, ceea ce vine în contradicţie cu esenţa cunoaşterii ştiinţifice.

ACADEMIA PLATONICĂ, şcoală filozofică idealistă, întemeiată de Platon (c. 387 î.e.n.) într-o grădină din apropierea Atenei, care ar fi aparţinut eroului mitologic Akademos. A funcţionat pînă în anul 129 î.e.n., transformîndu-se după aceea într-o şcoală eclectică. Anul 529, cînd această şcoală a fost definitiv închisă, marchează formal sfîrşitul istoriei filozofiei antice. — *Academia platonică din Florenţa* (1459—1521), şcoală filozofică idealistă, în care se comentau şi se editau operele lui Platon. A fost întemeiată de Marsilio Ficino (1433—1499), cu sprijinul lui Cosimo Medici.

ACCIDENT (lat. *accidens, -tis* „care se întîmplă"), termen folosit de Aristotel, de scolastici ş.a. pentru a desemna o însuşire trecătoare, secundară, neesenţială a unui lucru, în opoziţie cu însuşirile lui esenţiale, determinante („substanţa").

ACTUAL (în filozofia aristotelică), ceea ce este *in actu*, adică reprezintă ceva înfăptuit, spre deosebire de ceea ce există doar *in potentia*, adică în mod virtual, ca potenţialitate (posibilitate). În filozofia contemporană se folosesc, de regulă, termenii *real-posibil* (respectiv *realitate-posibilitate*).

ADEVĂR, categorie filozofică ce desemnează concordanţa reflectării umane cu realitatea, autenticitatea ei, în opoziţie cu *eroarea*, care exprimă oglindirea falsă, denaturată a realităţii. Prin conţinutul său, **a.** este *obiectiv*, întrucît exprimă o realitate existentă independent de conştiinţa umană. Negarea conţinutului obiectiv al **a.** duce la agnosticism şi la fideism. Izvorul şi criteriul verificării adevărului îl constituie practica ştiinţifică şi social-istorică. Descoperirea **a.** nu este pasivă şi instantanee, ci constituie un proces dialectic activ, continuu şi nelimitat în timp. **A.** ştiinţifice sînt

Scanned with OKEN Scanner

de aceea *relative*. Ele au un conținut obiectiv, dar sînt istoriceşte limitate, exprimînd parțial realitatea, nereușind să epuizeze complexitatea ei Datorită conținutului său obiectiv, orice **a.** relativ cuprinde elemente de **a.** absolut. Prin **a.** relative, gîndirea umană tinde permanent către **a.** absolut, către reflectarea completă, desăvîrșită a realității. *A. absolut* este, prin urmare, un proces reprezentînd suma adevărurilor relative în succesiunea lor istorică progresivă și infinită. „Prin natura ei, gîndirea omenească e în stare să ne dea și ne dă adevărul absolut, care se alcătuiește din suma adevărurilor relative. Fiecare treaptă de dezvoltare a științei adaugă noi grăunțe la această sumă a adevărului absolut, dar limitele fiecărei teze științifice sînt relative, fiind cînd lărgite, cînd îngustate, de progresul ulterior al cunoștințelor“ (V.I. Lenin). Reflectînd realitatea obiectivă în condiții de timp și de loc determinate, **a.** are întotdeauna un caracter concret. Numai luînd în considerare condițiile istorice concrete în care apar și se dezvoltă noțiunile, teoriile etc., se poate ajunge la cunoașterea științifică a conținutului lor, a realității pe care ele o reflectă.

ADEVĂR DUBLU, *teoria adevărului dublu* (sau, mai corect, *teoria celor două adevăruri*), teorie filozofică din evul mediu și din perioada Renașterii, reprezentată de Ibn-Roșd, Duns Scott, W. Occam, P. Pomponazzi, Fr. Bacon ș.a. Conform teoriei *a.d.*, adevărurile raționale ale filozofiei și științei și adevărurile „revelate“ ale religiei coexistă paralel, din aceasta rezultînd că ceea ce este adevărat pentru filozofie și știință ar putea să nu fie adevărat pentru religie și invers. Teoria *a.d.* a contribuit, în condițiile evului mediu și ale Renașterii, la eliberarea filozofiei de sub tutela teologiei. Mai tîrziu ea a fost folosită uneori, dimpotrivă, pentru apărarea religiei de critica filozofică și științifică.

AENESIDEMUS DIN CNOSSOS (c. sec. I î.e.n.), filozof sceptic grec din perioada de declin a orînduirii sclavagiste, care a exagerat caracterul relativ al percepțiilor senzoriale, mărturiile organelor de simț fiind, după el, întru totul dependente de situația obiectului perceput, de starea individului, precum și de deosebirile de cultură și de moravuri.

AFORISM (gr. *aphorismos* „definiție“) **1.** Judecată cu caracter moral, care exprimă într-o formă concisă o părere despre viață. **2.** Enunț care sugerează un adevăr teoretic.

AFORTIORI (expresie latină însemnînd „cu atît mai mult“), trecere de la o judecată la alta pe baza faptului că în favoarea celei de-a doua judecăți există tot atîtea temeiuri sau chiar temeiuri în plus.

AGNOSTICISM (gr. *agnostos* „necunoscător“, „neștiutor“), concepție filozofică care neagă posibilitatea cunoașterii esenței realității, a reflectării ei veridice în conștiința oamenilor, creînd premise pentru negarea existenței realității obiective și a legilor ei de dezvoltare, în spiritul idealismului subiectiv. A fost fundamentat de D. Hume și de I. Kant. Termenul de **a.** a fost creat de naturalistul Th. Huxley. **A.** este infirmat permanent de activitatea practică de transformare a naturii și a socie-

Scanned with OKEN Scanner

tăţii, care dovedeşte posibilitatea cunoaşterii tot mai profunde de către om a lumii şi a legilor ei.

AJDUKIEWICZ [aiduchiévici], Kazimierz (1890—1963), logician şi filozof polonez, membru marcant al şcolii de la Lvov-Varşovia. A adus contribuţii însemnate în domeniul logicii simbolice, atît în problemele sintaxei, cît şi în cele ale semanticii. Concepţia sa filozofică a evoluat treptat spre realism.

ALBERTUS MAGNUS (pseudonimul lui *Albert von Bollstädt*) (1193 sau 1207—1280), teolog, filozof şi naturalist german, unul dintre primii care au căutat să pună filozofia lui Aristotel în slujba dogmaticii creştine. În lucrările sale de zoologie şi de botanică, pe lîngă mituri biblice şi superstiţii se află şi observaţii ştiinţifice valoroase. A fost profesorul lui *Toma d'Aquino*.

ALEMBERT v. **D'ALEMBERT.**

ALEXANDRINĂ, *şcoala alexandrină*, denumire generică a mai multor şcoli filozofice de orientare mistică şi eclectică, care şi-au desfăşurat activitatea între sec. I î.e.n. şi sec. VI e.n. avînd centrul în special în oraşul Alexandria din Egipt: a) şcoala iudeo-alexandrină (Filon Iudeul), b) neopitagoreismul, c) *neoplatonismul*, d) şcoala teologică creştină reprezentată de Clement Alexandrinul (c. 150—c. 215) şi Origene (185—253).

ALGORITM (după numele lui Al-Horezmi, matematician arab de la începutul sec. al IX-lea) **1.** (La început) Sistemul de numeraţie zecimală. **2.** (Ulterior, prin extindere) Ansamblu de reguli şi operatori proprii oricărui tip de calcul logic sau matematic. Matematicianul sovietic A.A. Markov a fundamentat teoria **a.** ca o nouă ramură a matematicii.

ALIENARE v. **ÎNSTRĂINARE.**

AL-KINDI v. **KINDI.**

ALTRUISM (lat. *alter* „altul"), principiu moral opus *egoismului*, constînd în acţiunea dezinteresată pentru binele celorlalţi oameni. Prezent în diferite doctrine ale moralei religioase, precum şi în opera unor gînditori (I. Kant, A. Shaftesbury, A. Comte), **a.** este considerat ca un principiu menit să compenseze egoismul „înnăscut" al omului. Dezvăluind inconsistenţa propovăduirii **a.** drept cale de înlăturare a opoziţiei de interese dintre oameni în societatea întemeiată pe proprietatea privată, etica marxistă include în principiul *colectivismului* devotamentul individului pentru societate. În socialism, principiul **a.** îşi păstrează în general însemnătatea mai ales în domeniul raporturilor reciproce, personale dintre oameni.

AMORALISM, doctrină care neagă existenţa oricărei morale, admiţînd-o cel mult ca o credinţă fără fundament obiectiv. Dacă *imoralismul*

Scanned with OKEN Scanner

teoretic (expus, de exemplu, de Nietzsche) implică conștiința existenței unor principii morale și reacția împotriva lor, **a.** contestă sau ignorează valoarea oricărui imperativ etic, anihilînd în acest fel ideea de datorie și de conștiință morală. Negînd conținutul obiectiv al aprecierilor morale și contestînd orice temei al ierarhizării comportărilor umane, **a.** este folosit pentru justificarea individualismului și arbitrarului etic. El a îmbrăcat însă uneori forma protestului față de moralismul fățarnic, în spatele căruia se ascundea imoralitatea.

ANALITICĂ, *filozofia analitică*, școală neopozitivistă reprezentată de A. Pap, N. Goodman ș.a. După lucrarea lui Pap „Elementele filozofiei analitice" (1949), filozofia trebuie să se ocupe exclusiv cu cercetarea metateoretică; ea nu urmărește descoperirea adevărului, ci doar noi puncte de vedere pentru a exprima adevărurile științelor. Punînd în evidență unele aspecte ale funcției metodologice a filozofiei, reprezentanții acestei școli reduc obiectul filozofiei la activitatea de analiză a teoriilor științifice.

ANALIZATOR, aparat anatomofuncțional unitar, constituit din receptori senzoriali periferici, din căile nervoase de transmisie și din centrii scoarței cerebrale corespunzători receptorilor respectivi. **A.** realizează analiza și sinteza unei anumite categorii de stimuli. Ex. *a. vizual*, *a. auditiv*, *a. tactil*. La om, un rol deosebit are *a. motor*, sau *chinestezic*, care analizează mișcările, mai ales acelea în legătură cu munca și cu vorbirea; unii autori denumesc aparatul care realizează analiza și sinteza mișcărilor vorbirii **a.** verbo-motor. Termenul de **a.** a fost introdus de I.P. Pavlov, pentru a evidenția unitatea dintre organele de simț periferice și activitatea scoarței cerebrale.

ANALIZĂ ȘI SINTEZĂ, operații mintale sau materiale opuse, strîns legate între ele, prin care cunoașterea umană studiază structura obiectelor și a proceselor, relațiile dialectice existente între întreg și părțile lui componente. *Analiza* este o metodă generală de cercetare a realității, bazată pe descompunerea unui întreg (obiect sau proces) în elementele lui componente și pe studierea fiecăruia dintre acestea. **A.** poate fi *mintală* (**a.** logică, **a.** psihologică etc.) sau *materială* (**a.** apei, **a.** sîngelui, **a.** solului etc.) atunci cînd operează asupra unor obiecte sau procese din natură; în acest din urmă caz, ea se numește și *partițiune*. *Sinteza* constă în cunoașterea obiectelor și a proceselor pe baza reunirii mintale sau materiale a elementelor obținute prin **a.** și prin stabilirea legăturilor dintre aceste elemente. Capacitatea de a efectua **a. și s.** se bazează pe practica omenească îndelungată a descompunerii și recompunerii lucrurilor. Acumularea cunoștințelor și dezvoltarea gîndirii au creat treptat capacitatea spirituală a omului de a efectua **a. și s.** fără a mai opera cu obiectele înseși. Rupînd însă **a. și s.** mintală de izvorul material al formării lor, idealismul neagă funcția reflectorie a acestora. Filozofia marxistă se opune separării metafizice a **a.** de **s.**, afirmînd unitatea lor dialectică. Ele formează o unitate de contrarii, care se presupun reciproc, **a.** determinînd **s.**, iar **s.** condiționînd **a.** într-un proces continuu de între-

Scanned with OKEN Scanner

pătrundere a uneia cu cealaltă. Gîndirea constă în aceeași măsură în descompunerea unor obiecte în elementele lor, ca și în reunirea într-o unitate a unor elemente legate între ele. „Fără analiză nu există sinteză“ (F. Engels).

ANALOGIE (gr. *analogia* „raport“, „legătură“) **1.** Asemănare între două sau mai multe noțiuni, situații, fenomene etc. **2.** (LOG.) *Raționament prin analogie*, inferență probabilă care constă în a conchide că unui obiect *B* îi aparține o anumită însușire *a* pe baza faptului că această însușire aparține obiectului *A* și a constatării că obiectele *A* și *B* au mai multe însușiri esențiale comune. În logica modernă, *r.p.a.* este tratat în cadrul teoriei modelării. V. și *model*.

ANARHISM, curent politic mic-burghez care neagă necesitatea oricărui stat. **A.** a apărut la mijlocul sec. al XIX-lea (Max Stirner, P. J. Proudhon, M.A. Bakunin), ca expresie ideologică a păturilor mic-burgheze amenințate cu ruinarea de marele capital, a stării de spirit a păturilor înapoiate ale proletariatului și a lumpenproletariatului. Neînțelegînd faptul că sursa exploatării este proprietatea privat-capitalistă asupra mijloacelor de producție și nu existența statului burghez, că proletariatul are nevoie de statul său în vederea desființării relațiilor burgheze și a construirii societății socialiste, anarhiștii considerau drept primul și ultimul act al revoluției desființarea statului. Ei depreciau necesitatea luptei politice organizate a proletariatului pentru putere, contestau rolul conducător al partidului proletar, chemau la acțiuni aventuriste, la înfăptuirea prematură a revoluției, apelau la tactica terorii individuale. Din punctul de vedere al organizării economice a societății viitoare, **a.** promova idealul utopic al eternizării micii proprietăți. Baza filozofică a **a.** o constituie subiectivismul, negarea sau ignorarea legilor obiective ale vieții sociale, și individualismul. **A.** își exercită și azi influența în țările Americii Latine, în Spania, Franța.

ANAXAGORA (c. 500—428 î.e.n.), filozof grec materialist, originar din Clazomene (Asia Mică). El considera că deosebirile dintre lucruri se datoresc amestecării în proporții diferite a unor substanțe materiale în număr infinit, diferite calitativ, invariabile și divizibile la nesfîrșit („semințele lucrurilor“), cunoscute sub denumirea aristotelică ulterioară de „homeomerii“. **A.** își explica originea mișcării materiei prin acțiunea lui „nous“ (inteligența, spiritul), pe care și-l reprezenta însă în mod corporal. La bătrînețe, **A.** a fost nevoit să fugă din Atena, fiind condamnat la moarte pentru necredință în zei.

ANAXIMANDRU (c. 610—c. 546 î.e.n.), filozof grec, reprezentant al *Școlii din Milet*. A construit primele cadrane solare și a întocmit prima hartă geografică în Grecia antică. El considera că principiul lumii este o anumită materie nedeterminată *(apeiron)*, din care au luat naștere toate lucrurile prin ciocnirea a două contrarii: caldul și recele.

Scanned with OKEN Scanner

ANAXIMENE (c. 585 — c. 525 î.e.n.), filozof grec, ultimul reprezentant al *Şcolii din Milet*. **A.** considera că toate lucrurile provin dintr-un principiu material, aerul, ca rezultat al dilatării şi condensării acestuia.

ANDREI, Petre (1891—1940), sociolog, filozof şi om politic român. A fost profesor la Universitatea din Iaşi, reprezentant al aripii de stînga a Partidului naţional-ţărănesc. **A.** a promovat o concepţie sociologică *integralist-deterministă*. El a conceput analiza societăţii sub toate aspectele şi laturile — biologică, social-economică, psihologică — şi a înfăţişat-o ca un *tot unitar*, care se dezvoltă pe baza anumitor legi interne. **A.** plăteşte un anumit tribut idealismului; el a suferit influenţa voluntarismului, psihologismului, relaţionismului, obiectivismului etc., fără a adera la soluţiile unilaterale ale acestora. El aduce valoroase contribuţii proprii la studierea şi la explicarea mecanismului intern al vieţii sociale, a factorilor pe care se întemeiază existenţa şi dezvoltarea societăţii omeneşti, la întemeierea şi dezvoltarea sociologiei valorii, a sociologiei cunoaşterii, la analiza şi la justificarea sociologiei ca ştiinţă cu obiect, legi şi metode de cercetare proprii etc. **A.** s-a ridicat atît prin lucrările şi studiile sale de specialitate, cît şi prin activitatea sa politică împotriva teoriilor de dreapta. El a militat hotărît împotriva războaielor de cotropire şi jaf, a politicii reacţionare, pentru pace şi progres social. Datorită ideilor sale democratice, înaintate, antifasciste şi antihitleriste, a căzut victimă terorii legionare. Op.pr.: „Mecanicism şi teleologism în sociologia contemporană“ (1915), „Filozofia valorii“ (1918, apărută postum în 1945), „Sociologia revoluţiei“ (1921), „Problema fericirii. Fundamentul său etico-sociologic“ (1921), „Die soziologische Auffassung der Erkenntnis“ (Leipzig, 1923), „Fascismul“ (1927), „Probleme de sociologie“ (1927), „Sociologia generală“ (1936).

ANIMISM (lat. *animus* „spirit“ sau *anima* „suflet“), credinţă în spirite, în „suflet“, în duhuri ca ceva distinct de corp, de obiecte şi de forţele naturii (ale plantelor şi animalelor, apelor, pădurilor etc.). Reprezentările animiste apar la omul primitiv ca urmare a modului său antropomorfic de a gîndi, a tendinţei de a atribui fenomenelor naturii însuşiri omeneşti, de a le personifica. Termenul de **a.** s-a impus în ştiinţă mai cu seamă prin opera marelui etnograf englez E.B. Tylor („Cultura primitivă“, 1871), care considera **a.** ca primul stadiu al religiei, ca un „minimum de religie“, concepţie acceptată şi azi de numeroşi cercetători. Abia în religiile evoluate apare ideea unor fiinţe spirituale, imateriale.

ANOMIE (gr. *a* „fără“ şi *nomos* „lege“), lipsă de legi, stare de neorganizare. Termenul a fost introdus în sociologie de E. Durkheim, care considera că, în cursul dezvoltării diviziunii sociale a muncii, trecerea de la solidaritatea mecanică tradiţională la cea organică a societăţii capitaliste se face printr-o fază intermediară de „anomie“.

ANSELM DE CANTERBURY [chéntəbəri] (1033—1109), episcop şi filozof catolic, născut la Aosta (Italia), supranumit „părintele scolasticii“. A

Scanned with OKEN Scanner

pus idealismul platonic în slujba dogmaticii catolice și a propagat principiul după care știința ar trebui să se afle în slujba credinței. A fost adept al *realismului* scolastic și inițiatorul „argumentului ontologic", pretinsă demonstrare a existenței lui dumnezeu prin ideea de perfecțiune.

ANTAGONISM (gr. *anti* „contra" și *agonizomai* „lupt"), contradicție antagonistă. V. *contradicție*.

ANTECEDENT 1. (FILOZ.) Orice fenomen care precedă alt fenomen. **2.** (LOG.) Primul element al unei judecăți ipotetice. În judecata ipotetică „Dacă învăț, atunci știu", propoziția „Dacă învăț" constituie antecedentul. În cadrul logicii simbolice, prin **a.** se înțelege primul dintre constituenții unei funcții de adevăr alcătuite cu ajutorul conectivului *implicație*. V. *consecvent*.

„ANTI-DÜHRING", operă clasică a marxismului, scrisă de F. Engels, publicată mai întîi sub formă de articole (1877—1878) în ziarul „Vorwärts" din Leipzig, organul central al Partidului Social-Democrat German, apoi în volum separat (1878). Titlul complet al acestei opere polemice este *„Domnul Eugen Dühring revoluționează știința"* și este îndreptată împotriva scrierilor filozofice, economice și sociale ale lui Eugen Dühring, socialist de catedră mic-burghez. Lucrarea cuprinde o *Introducere* și trei secțiuni: *Filozofie*, *Economie politică* și *Socialism*. În *Introducere* este expusă deosebirea dintre materialismul dialectic și materialismul metafizic, concepția materialistă a istoriei și rădăcinile social-economice ale socialismului științific. În secțiunea *Filozofie* este combătut materialismul mecanicist și metafizic al lui E. Dühring și expuse teze importante ale materialismului dialectic cu privire la materie, mișcare, spațiu, timp, infinit, legile dialecticii, teoria adevărului, precum și teze ale materialismului istoric despre morală și drept. În partea consacrată materialității lumii sînt generalizate progresele înregistrate de științele naturii în secolul trecut. În secțiunea *Economie politică*, Engels face o expunere sintetică a economiei politice științifice, marxiste. Demonstrînd caracterul primordial al economicului în raport cu politicul în procesul apariției proprietății private, Engels combate teoria violenței a lui E. Dühring. Capitolul al X-lea al acestei secțiuni (intitulat „Din «Istoria critică»") a fost scris de Marx. Ultima secțiune, *Socialismul*, expune dezvoltarea istorică a socialismului de la utopie la știință, combate socialismul mic-burghez egalitarist al lui E. Dühring și dezvoltă teoria marxistă a producției și a repartiției în societatea socialistă, precum și probleme referitoare la revoluția socialistă, la dictatura proletariatului, la familie și educație în societatea socialistă și la procesul dispariției statului în comunism.

ANTINOMIE (gr. *anti* „contra" și *nomos* „lege"), categorie care exprimă contradicția dintre două teze ce se exclud reciproc și care pot fi demonstrate logic în aceeași măsură. În antichitate (Zenon din Eleea, Aristotel), **a.** era desemnată adeseori prin termenul *aporie*. Filozofia scolastică s-a ocupat de asemenea de problema **a.** Kant a folosit noțiunea de **a.** pentru a

Scanned with OKEN Scanner

fundamenta teza de bază a filozofiei sale, potrivit căreia raţiunea, neputînd depăşi limitele experienţei senzoriale, nu poate cunoaşte „lucrul în sine“. Orice încercare de a depăşi aceste limite duce raţiunea la contradicţii, adică face posibilă fundamentarea atît a tezei, cît şi a antitezei. Kant a formulat patru a. ale raţiunii pure: 1. Lumea este finită.— Lumea este infinită. 2. Fiecare substanţă complexă este constituită din părţi simple. — Nu există nimic simplu. 3. În lume există libertate. — În lume nu există libertate, ci numai cauzalitate (determinism). 4. Există o cauză primordială a lumii (Dumnezeu). — Nu există o cauză primordială a lumii. **A.** apar ca rezultat al folosirii unor nivele deosebite de limbaj în procesul argumentării. Logica formală contemporană a dezvăluit faptul că **a.** kantiene se datoresc punerii ilicite pe acelaşi plan de generalitate a metalimbajului şi a limbajului-obiect. În prezent, **a.** se împart în *parodoxe* formale şi **a.** semantice. Introducerea unei formalizări adecvate poate duce la rezolvarea, la înlăturarea **a.** respective.

ANTISTENE (c. 435—370 î.e.n.), filozof grec, întemeietorul şcolii cinice, elev al lui Socrate. A criticat doctrina lui Platon, recunoscînd ca reale numai lucrurile individuale perceptibile senzorial. Mai importantă în istoria culturii antice a fost însă concepţia social-etică iniţiată de el: critica civilizaţiei, indiferenţa faţă de normele convieţuirii sociale, propagarea unei austerităţi extreme. V. şi *cinicii*.

ANTITEZĂ (gr. *anti* „contra“ şi *thesis* „poziţie“), judecată opusă unei alte judecăţi, numită *teză*. În filozofia hegeliană, **a.** (denumită şi „negaţie“ sau „opoziţie“) constituie treapta a doua a *triadei*. Conţinutul raţional al noţiunii de **a.** este exprimat de noţiunea *negaţiei* dialectice, care se referă atît la aspectul ontologic, cît şi la cel gnoseologic al realităţii.

ANTROPISM (gr. *anthropos* „om“), concepţie teologică înrudită cu antropocentrismul şi cu antropomorfismul, care consideră că omul se opune întregii naturi ca fiind făcut după chipul şi asemănarea lui dumnezeu şi constituind scopul suprem al creaţiei.

ANTROPOCENTRISM (gr. *anthropos* „om“ şi *kentron* „centru“), concepţie naivă potrivit căreia omul este raţiunea de a fi a universului, scopul acestuia. În această accepţie, **a.** este propriu religiei (ex. creştinismului) şi apare ca o variantă a *finalismului*.

ANTROPOLOGIE FILOZOFICĂ, ramură a filozofiei care studiază esenţa şi perspectivele omului; concepţie despre om. Problematica umană extrem de diversă, aflată în centrul reflexiei filozofice din cele mai vechi timpuri, a fost abordată de pe cele mai diverse poziţii (materialistă sau idealistă, umanistă sau antiumanistă, optimistă sau pesimistă, religioasă sau ateistă etc.) şi din diverse perspective (biologică sau sociologică, ontologică sau axiologică). Caracterul ei a fost descriptiv sau normativ, scopul ei a fost explicaţia sau înţelegerea, momentele ei au vizat, pe rînd, acţiunea, sentimentele sau raţiunea umană. O abordare ştiinţifică trebuie să pornească

Scanned with OKEN Scanner

de la o concepție materialist-dialectică: depășind caracterul unilateral al viziunilor propuse, să pună accentul atît pe structura omului, a situației lui sociale, cît și pe momentul axiologic, pe finalitatea comprehensivă și pe simultaneitatea activității, afectivității și cunoașterii. În filozofia marxistă, deși punctele de vedere asupra acestei probleme sînt încă extrem de diversificate, **a.f.** este în genere distinsă de antropologia propriu-zisă (disciplină biologică-socială particulară) și concepută ca o știință sintetică, generalizînd atît datele științelor particulare, cît și cele ale disciplinelor filozofice care privesc direct omul: etica, teoria culturii și a valorilor (C.I. Gulian). Omul apare astfel ca o individualitate biopsihică și ca realitate istorică. **A.f.** este o disciplină pe cale de constituire, tinzînd către o viziune global integratoare și, chiar dacă unghiul de abordare este relativ particularizat, el se opune unilateralizărilor în orice sens atît predominanței biologiei, psihologiei, antropologiei, pe de o parte, sau sociologiei, pe de altă parte, cît și predominanței eticii, teoriei culturii și valorilor.

ANTROPOLOGICĂ, *orientarea antropologică în sociologie*, orientare ai cărei adepți susțin că viața socială a popoarelor este determinată cauzal de caracterele anatomofiziologice ale rasei. Ar exista astfel rase superioare, creatoare de cultură, și rase inferioare, menite de la natură să fie dominate, ba chiar nimicite, de către rasele superioare. Sub forma sa rasistă, șovină, acordînd atributul „superiorității" doar rasei „ariene", ea a fost elaborată de o serie de autori (A. Gobineau, H. St. Chamberlain, L. Gumplowicz, L. Woltmann, G. Vacher de Lapouge, O. Ammon) și a servit ulterior hitlerismului ca bază a politicii sale genocide. O variantă extremă a antropologismului sociologic este „eugenia" (F. Galton), ca teorie și tehnică de garantare a „capitalului biologic" al unei națiuni prin măsuri nu numai de igienă publică, ci și de sterilizare a indivizilor considerați „tarați".

ANTROPOLOGISM, concepție despre om, proprie îndeosebi materialismului premarxist, care privește omul numai ca o ființă naturală, ca o parte a naturii, și care admite implicit ideea unei „naturi umane" neschimbătoare. La Spinoza, la materialiștii francezi din sec. al XVIII-lea și la L. Feuerbach, **a.** sau „principiul antropologic" a fost îndreptat împotriva spiritualismului și dualismului. Acest principiu nesocotește însă faptul că omul este prin esența sa o ființă socială, subiectul (creatorul) și totodată produsul istoriei, al practicii social-istorice; el lasă deschisă astfel posibilitatea unei interpretări idealiste a fenomenelor sociale.

ANTROPOMORFISM (gr. *anthropos* „om" și *morphe* „formă"), concepție care atribuie forțelor sau obiectelor naturii, respectiv unor ființe supranaturale închipuite (spirite, zei), însușiri și trăsături omenești. **A.** este înrudit cu *animismul* și se manifestă mai ales în religiile politeiste. Elemente de **a.** se întîlnesc și în religiile monoteiste (mozaism, creștinism), precum și în unele doctrine filozofice idealiste. **A.** religios a fost criticat, încă în sec. al VI-lea î.e.n., de gînditorul grec Xenofan.

Scanned with OKEN Scanner

APÁCZAI CSERE [ópaţoi ćere], János (1625—1659), învăţat maghiar din Transilvania. A studiat la Cluj, Alba-Iulia şi în Olanda, unde a devenit adept al raţionalismului cartezian şi al sistemului lui Copernic. Întors în patrie, a publicat manuale şi lucrări cu caracter enciclopedic. A elaborat planuri de organizare pe baze înaintate a învăţămîntului în limba maghiară. Gîndirea lui antiscolastică, pentru care a avut de suferit persecuţii din partea oficialităţilor feudale, a coexistat cu credinţa religioasă. Op. pr.: „Enciclopedia maghiară" (1653), „Mica logică maghiară" (1654).

APARENŢĂ, categorie a cunoaşterii prin care se înţelege manifestarea exterioară, perceptibilă prin simţuri, a obiectelor. **A.** este rezultatul contactului nostru nemijlocit, prin intermediul simţurilor, cu obiectele şi reprezintă o cunoaştere neaprofundată. Uneori, din această cauză **a.** poate constitui o reflectare denaturată a esenţei (ex. apusul şi răsăritul Soarelui, mirajul sau „fata morgana", fetişismul mărfii etc.). Materialismul dialectic arată că **a.** nu este în nici un caz o ficţiune, cum o consideră mulţi filozofi idealişti agnostici, ci o categorie care are întotdeauna o bază obiectivă ca manifestare exterioară a esenţei obiectelor. Altfel nici nu se poate explica cum ştiinţa, limitată inevitabil la începuturile ei la descrierea mişcării aparente a fenomenelor, a reuşit totuşi să orienteze relativ-eficient practica omului. V. şi *esenţă şi fenomen*.

APATIE (gr. *a* „fără" şi *pathos* „pasiune"), termen folosit în diverse doctrine etice din antichitatea greacă (stoicii, scepticii) pentru a caracteriza starea ideală a înţeleptului, devenit insensibil la durere şi plăcere; lipsit de „pasiuni".

APERCEPŢIE (lat. *ad* „la" şi *perceptio* „cunoaştere"), integrarea percepţiei în experienţa cognitivă anterioară. Termenul a fost introdus de Leibniz cu accepţia de intrare a unei percepţii în cîmpul conştiinţei.

APOLOGETICĂ, ramură a teologiei care se ocupă cu apărarea creştinismului. A fost iniţiată în sec. II—III de Iustin, Tertulian, Origene ş.a.

APORIE (gr. *aporia* „dificultate", „nesiguranţă"), termen desemnînd la filozofii greci antici o problemă greu sau chiar imposibil de rezolvat. Aporiile apar adesea ca rezultat al încercării de a rezolva metafizic o problemă filozofică. Aşa, de pildă, conceperea metafizică, unilaterală a mişcării ca succesiune de momente discontinue duce la negarea mişcării. *Zenon din Eleea* a devenit celebru prin formularea unor astfel de **a.** V. şi *antinomie paradox*.

APOSTERIORI (lat. „din ceea ce urmează") **1.** După cercetarea faptelor, după experienţă. **2.** Termen folosit de filozofia idealistă, în special de I. Kant, pentru a desemna cunoştinţele provenite din experienţă, în opoziţie cu cunoştinţele *apriori*.

Scanned with OKEN Scanner

APRIORI (lat. „din ceea ce precedă"), termen desemnînd cunoştinţele care, din punct de vedere gnoseologic, nu provin din experienţa nemijlocită şi pentru explicaţia cărora simpla experienţă nu este suficientă, deosebindu-se astfel de cunoştinţele *aposteriori*. Cunoştinţele **a.** posedă în acest sens, enunţat încă de *Leibniz*, o anterioritate logică. *I. Kant* numeşte **a.** toate ideile sau cunoştinţele anterioare oricărei experienţe. El iniţiază în acest fel o concepţie filozofică raţionalistă, cunoscută sub numele de *apriorism* şi care preconizează în mod agnostic caracterul independent de experienţă (aprioric) al cunoaşterii esenţei şi în speţă al categoriilor. În cadrul cunoştinţelor denumite de el **a.**, Kant distinge, pe de o parte, cunoştinţe **a.** necesare şi universale de cunoştinţe absolut **a.**, care faţă de primele nu sînt deductibile una din alta, şi, pe de altă parte, cunoştinţe **a.** care conţin propoziţii sau termeni ce nu pot fi cunoscuţi decît prin experienţă de cunoştinţe **a.** pure, care nu conţin astfel de termeni. În evul mediu, **a.** desemna acele raţionamente prin care în trecerea de la antecedent la consecvent se trece de la cauză la efect, de la principiu la consecinţă.

APRIORISM, concepţie filozofică raţionalistă cu caracter subiectivist, dezvoltată îndeosebi de *I. Kant*. V. şi *apriori*.

ARGUMENT 1. Cunoştinţă care serveşte drept *premisă* pentru întemeierea sau respingerea unei alte cunoştinţe sau a unei teorii. **2.** (În logica simbolică) **a**) Variabilă independentă, astfel încît prin aplicarea asupra ei a unei operaţii ia naştere o funcţie. **b**) O anumită valoare a acestei variabile, valoare căreia îi corespunde o anumită valoare a funcţiei.

ARGUMENTELE PENTRU EXISTENŢA LUI DUMNEZEU, false argumente filozofice-teologice folosite pentru demonstrarea existenţei divinităţii, dintre care cele mai cunoscute sînt: a) *argumentul ontologic*, iniţiat de Augustin şi dezvoltat de Anselm de Canterbury. Potrivit *a.o.*, oamenii au în minte ideea unei fiinţe perfecte; perfecţiunea presupune însă în mod necesar existenţa; fiinţei perfecte din mintea oamenilor îi corespunde deci existenţa reală a lui dumnezeu. *A.o.* e fals, fiindcă răstoarnă raportul real dintre gîndire şi existenţă, deducînd în mod idealist, sofistic, existenţa din gîndire. Faptul că oamenii pot să aibă ideea unei fiinţe fantastice nu înseamnă nicidecum că o asemenea fiinţă există cu adevărat; b) *argumentul cosmologic*, întîlnit încă la Platon şi la Aristotel, susţine că lumea trebuie să aibă o cauză şi, prin urmare, un autor divin. *A.c.* este absurd, deoarece presupusa cauză iniţială trebuie, la rîndul ei, să aibă şi ea o cauză şi tot aşa la infinit; c) *argumentul moral*, iniţiat de Calvin şi Melanchton, porneşte de la premisa falsă a unei conştiinţe morale înnăscute sau a unei „ordini morale în univers", care n-ar putea fi explicată decît ca fiind de origine divină. *A.m.* este o variantă a argumentului ontologic, falsitatea lui demonstrîndu-se şi în acelaşi mod; d) *argumentul teleologic*, înrudit şi el cu argumentul ontologic şi folosit încă de Socrate şi Platon, susţine că ordinea din univers implică existenţa în natură a unui scop, iar acesta existenţa unei voinţe supranaturale care să-l conceapă şi să-l realizeze. Falsitatea *a.t.* se reduce la falsitatea funciară a întregului *finalism*; e) *argu-*

Scanned with OKEN Scanner

mentul istoric, folosit de Cicero, invocă acordul tuturor oamenilor din cele mai străvechi timpuri cu privire la existența lui Dumnezeu. *A.i.* nu este probant, deoarece consimțămîntul general (*consensus omnium*) se efectuează adeseori asupra unor erori (ex. concepția geocentrică). Argumentele de mai sus au fost supuse criticii în „Critica rațiunii pure" de I. Kant, care a demonstrat imposibilitatea oricărei fundamentări teoretice a existenței lui dumnezeu.

ARGUMENTUM AD ABSURDUM, dovedirea adevărului unei teze prin demonstrarea faptului că acceptarea tezei contradictorii duce la consecințe absurde. La baza argumentării prin reducerea la absurd stă legea *terțului exclus*. Sin. *reducere la absurd*. V. și *demonstrație apagogică*.

ARGUMENTUM AD HOMINEM, falsă argumentație prin care se combate omul care susține o idee și nu ideea pe care acesta o susține.

ARISTIP DIN CIRENE (c. 435 — c. 360 î.e.n.), filozof grec, discipol al lui Socrate și întemeietor al școlii cirenaice. V. *cirenaicii*.

ARISTOTEL (384—322 î.e.n.), filozof grec originar din Stagira (Peninsula Calcidică), unul dintre cei mai mari gînditori ai antichității. Discipol al lui Platon, **A.** a întemeiat în 335 î.e.n. propria sa școală filozofică, *Liceul*. Noțiunile de bază ale filozofiei lui **A.** sînt cuplul materie-formă: materia este substratul nedeterminat și pasiv al lucrurilor perceptibile, iar forma principiul activ care determină trecerea unui lucru de la „potență" la „act" (de la posibilitate la realitate) și îi conferă calitatea lui specifică. În lucrurile individuale, forma este inseparabilă de materie; ea este totuși un principiu ideal, ireductibil la aceasta din urmă. Dualismul implicat în cuplul de noțiuni formă-materie se asociază la **A.** postulării unei forme supreme pure, identificată cu divinitatea și concepută ca izvor ultim al mișcării („primul motor imobil") și ca principiu al ordinii și al binelui. **A.** a întreprins o analiză a formelor mișcării, distingînd, pe lîngă mișcarea mecanică, creșterea și diminuarea, precum și transformarea calitativă. În teoria cauzalității, **A.** deosebește patru feluri de cauze: materială, formală, eficientă și finală; accentul pus pe cauzele formală și finală a favorizat finalismul. Gnoseologia lui **A.** pornește de la recunoașterea realistă a primordialității obiectului față de cunoaștere. Pornind de la teza că generalul, esența există numai în lucrurile individuale, **A.** consideră că cunoașterea științifică pornește de la percepția senzorială și se ridică de la aceasta la general, la necesar. Totuși, străin de problema saltului dialectic de la senzorial la logic, **A.** recurge la așa-numitul „intelect activ", care ar poseda însușirea înnăscută de a extrage generalul din datele simțurilor. **A.** a întemeiat știința logicii, pe care a înțeles-o ca „știință a demonstrației", ca instrument (organon) în cunoaștere, în cercetarea adevărului, a descoperit și analizat silogismul, dînd o teorie dezvoltată a deducției logice în genere; el a formulat pentru prima oară principiile noncontradicției și terțului exclus. **A.** ocupă un loc de seamă în istoria dialecticii prin tezele sale referitoare la principiile clasificării cunoștințe-

Scanned with OKEN Scanner

lor, la raportul potență-act, la unitatea dintre individual și general, dintre fenomen și esență, prin ideea cuplurilor contrare pe care se întemeiază teoria categoriilor etc. **A.** a subliniat necesitatea cercetării concrete în domeniul social, a enunțat principiul unității individ-societate, ideea evoluției istorice a societății prin moduri de organizare calitativ deosebite între ele. În etică a întrevăzut legătura dintre morală și viața reală, în estetica sa a dat o însemnătate de bază tezei după care arta este „imitare" (mimesis) a realității. În biologie, **A.** a făcut observații valoroase, dînd prima clasificare a speciilor. În astronomie, **A.** enunță un sistem geocentric dezvoltat ulterior de Ptolemeu. Exercitînd o puternică influență asupra gînditorilor din secolele următoare, gîndirea lui **A.** a fost interpretată în variate feluri. În Europa ea a suferit de pe urma denaturării la care a fost supusă de scolastica occidentală medievală. Opere mai importante: „Metafizica", „Fizica", „Despre suflet", lucrările de logică grupate în „Organon", „Politica", „Poetica", „Etica nicomahică", „Istoria animalelor", „Meteorologia" etc.

ARMONIE PRESTABILITĂ, termen introdus de Leibniz (*Monadologia*, par. 56, 78) pentru a desemna acordul stabilit dinainte de către divinitate între *monade* (substanțe spirituale individuale între care nu există acțiune reciprocă). În sens general (la A.G. Baumgarten, Kant, Goethe) exprimă și unitatea organică a unei multiplicități, adică convergența părților sau a funcțiilor unui ansamblu (de ex. ale unei opere de artă) către producerea unui efect unitar.

ARON, Raymond (n. 1905), filozof, sociolog și publicist francez, profesor la Sorbona. În lucrările sale, a dezbătut probleme de bază ale filozofiei istoriei și sociologiei. Polemizînd cu marxismul, el neagă legile obiective, determinismul istoric și istoria însăși din punct de vedere ontologic, situîndu-se pe pozițiile idealismului subiectiv. Este unul dintre creatorii teoriei de viziune tehnocratică a „societății industriale unice" și a teoriei „convergenței". Op.: „Introducere în filozofia istoriei" (1938); „Dezvoltarea societății industriale și stratificarea socială" (1956); „Dimensiunile conștiinței istorice" (1961); „18 lecții asupra societății industriale" (1963).

ARTĂ, formă a activității umane și a conștiinței sociale, caracterizată prin obiectul ei specific: realitatea raportată la om, realitatea în care este inclusă reacția actuală potențială a omului, ca și prin *modalitatea* specifică de reflectare a acestui obiect: imaginea concret-senzorială care oglindește esența obiectului în unitatea dintre general și individual. Reflectarea artistică se concretizează (prin activitatea creatoare a artistului, în care *fantezia* joacă un rol de prim ordin) în opere de artă. Pentru făurirea unei opere, artistul folosește un anumit *material* (piatră, culoare, vibrație sonoră, lexic, gest, mișcare, peliculă sensibilă la lumină), variabil pentru diferitele ramuri ale artei (sculptură, pictură, muzică, literatură, dans, cinematografie etc.), pe care-l transformă după anumite principii compoziționale, dîndu-i o înfățișare definită în vederea unui scop. Artistul *compune*, dînd unui material o *formă* pentru a exprima și comunica o anumită reacție umană în fața realității. Prin activitatea sa creatoare,

Scanned with OKEN Scanner

artistul dă elementelor materiale o nouă înfățișare, le transfigurează, punîndu-le într-o nouă relație pentru ca transfigurarea respectivă să capete *semnificația* dorită sau întrezărită de el și pentru ca această semnificație să poată fi *comunicată*, transmisă unei comunități umane: trib, gintă, popor, clasă socială, națiune. Activitatea artistului presupune o anumită tehnică, care, aplicată asupra materialului definit, capătă funcția de limbaj specific pentru fiecare ramură de artă. Arta îndeplinește în societate o *funcție cognitivă* și o *funcție educativă*, acționînd asupra emotivității și chemînd pe oameni la îndeplinirea unor acțiuni sociale. Aceste funcții se îndeplinesc însă *numai* prin intermediul *funcției estetice* a artei, prin dezvoltarea continuă a sensibilității artistice în care vibrează, într-o complexă sinteză, senzorialitatea (mai cu seamă văzul și auzul), afectivitatea și inteligența umană. **A.** apare ca activitate specific umană încă în preistorie și se dezvoltă diversificîndu-se, lărgindu-și mereu sfera de cuprindere a reacțiilor umane în fața realității și îmbogățindu-și continuu mijloacele de expresie. Fiind o formă a conștiinței sociale, **a.** este determinată, în ultimă analiză, de existența socială și joacă un rol activ în dezvoltarea societății. Operele de artă au un pronunțat caracter național în ansamblul producțiilor culturale ale unui popor, iar în societățile împărțite în clase antagoniste, un caracter de clasă, exprimînd, în modalitate estetică, interesele diferite ale claselor sociale. De-a lungul evoluției istorice a artei se realizează o unitate între tradiția și inovația artistică, între specificul național și caracterul universal al operelor de artă. Prin profunzimea lor excepțională, unele opere de artă exprimă esențe, idealuri, aspirații, probleme de îndelungată valabilitate umană, fiind transmise de la o generație și de la o epocă la alta ca valori care exprimă unitatea speciei umane și continuitatea culturii naționale sau universale.

ASCETISM (gr. *askeo* „exersez"), doctrină etică sau religioasă care preconizează renunțarea la plăceri, înăbușirea înclinațiilor simțurilor, restrîngerea la minimum a satisfacerii trebuințelor firești ca o condiție a desăvîrșirii morale. În varianta sa religioasă, de ex. în cea creștină, **a.** se întemeiază pe dualismul corp-suflet, pe ideea unei lumi spirituale transcendente și preconizează „mortificarea cărnii" (prin posturi, celibat, veghe etc.) în vederea dezvoltării principiului spiritual din om și al apropierii de „lumea de dincolo". În cursul istoriei, **a.** apare și în cadrul unor mișcări protestatare, de ex. în unele „erezii" medievale, ca expresie a condamnării bogăției, a claselor posedante.

ASERȚIUNE 1. Enunțare a simplei apartenențe sau neapartenențe a unei însușiri la un obiect sau a unei relații între două sau mai multe obiecte. **2.** Enunț prin care se afirmă caracterul de a fi adevărat al altui enunț. Astfel, avînd enunțul „Iarba este verde", **a.** ia naștere prin enunțul „Este adevărat că iarba este verde".

ASOCIAȚIE, legătură care se formează pe plan mintal între diferite imagini senzoriale sau idei. Datorită **a.**, anumite reprezentări sau idei atrag după sine în cîmpul conștiinței, adesea în mod involuntar, alte repre-

Scanned with OKEN Scanner

zentări sau idei. Încă în antichitate, Aristotel a stabilit legile **a.**, formulînd trei legi: prin contiguitate, prin asemănare și prin contrast.

ASOCIAȚIONISM, concepție psihologică, răspîndită mai ales în sec. XVII—XIX, care explică viața psihică prin *asociațiile* dintre diverse stări și fenomene psihice elementare. Deoarece interpretează activitatea mintală prin însumarea unor fenomene elementare ale psihicului, **a.** este considerat ca reprezentînd un *atomism psihologic.* Ca o reacție împotriva caracterului mecanicist al **a.** s-a dezvoltat în psihologia sec. al XX-lea concepția *geștaltismului.*

ATARAXIE (gr. *a* „fără" și *taraxis* „tulburare"), termen care desemnează la diverși filozofi greci liniștea, seninătatea sufletească ca ideal moral. **A.** se dobîndește prin cunoașterea cauzelor firești ale lucrurilor și prin detașarea de frămîntările lumii (Epicur), prin dezrădăcinarea pasiunilor (stoicii) sau prin indiferență, prin abținerea de la orice părere asupra binelui și răului *(scepticii).*

ATEISM (fr. *a* „fără" și *theos* „zeu"), concepție materialistă care respinge categoric orice credință în supranatural, în existența lui dumnezeu, a zeilor, a spiritelor, a vieții de după moarte etc. Constă în negarea *religiei* cu argumente filozofice, susținute prin datele și descoperirile științelor naturii și ale științelor sociale. Apariția și evoluția **a.** au fost strîns legate mai ales de dezvoltarea filozofiei materialiste și a cunoștințelor științifice. **A.** a exprimat în genere, în diverse epoci istorice, interesele unor clase și pături sociale înaintate, protestul lor împotriva exploatării și a cultelor oficiale care o sprijineau. Bineînțeles, **a.** nu trebuie confundat cu anticlericalismul, pe al cărui teren el poate apărea, și cu atît mai puțin cu mișcările sectare „eretice", care provoacă adeseori o exaltare a fenomenului religios. Totodată, **a.** trebuie diferențiat riguros de *deism, panteism* etc., concepții care zdruncină *teismul,* dar se mențin în cadrul general al atitudinii religioase față de lume. Cei mai marcanți reprezentanți ai **a.** antic au fost Xenofan, Democrit, Epicur și Lucrețiu. În perioada luptei antifeudale, exponenții cei mai strălucițiai **a.** au fost, în Europa, Spinoza, materialiștii francezi din sec. al XVIII-lea, filozoful materialist german L. Feuerbach ș.a. În țara noastră, **a.** a apărut în filozofia lui V. Conta, în orientarea revistei „Contemporanul" și în opera unor naturaliști și medici progresiști de la sfîrșitul sec. al XIX-lea și din prima jumătate a sec. al XX-lea, ca Șt. C. Michăilescu, Victor Babeș, Gh. Marinescu ș.a. Cu toate meritele lui incontestabile, **a.** premarxist nu s-a ridicat la înțelegerea rădăcinilor sociale ale religiei, nu a întrezărit adevărata cale pentru depășirea ideologiei religioase, limitîndu-se la soluția luminării maselor, fără a pune problema esențială a schimbării modului lor de trai. Depășind limitele **a.** iluminist, **a.** marxist, întemeiat pe materialismul dialectic și istoric, susține necesitatea desființării în primul rînd a rădăcinilor sociale ale religiei, a cauzelor materiale care au determinat înstrăinarea religioasă. În condițiile societății eliberate de exploatarea omului de către om, credințele religioase vor dispărea trep-

Scanned with OKEN Scanner

tat pe măsura desăvîrșirii construcției socialiste și a construcției comunismului, prin care se înfăptuiește sistematic transformarea vechiului imperiu al necesității într-un imperiu al libertății.

ATENȚIE, orientarea și concentrarea conștiinței asupra unui anumit aspect al realității sau a unei anumite activități. **A.** presupune creșterea eficienței activității spre care s-a realizat în mod selectiv orientarea, cu inhibarea activităților concurente. **A.** poate fi voluntară și involuntară.

ATOMISM, concepție potrivit căreia toate lucrurile din natură sînt constituite din atomi, diversitatea acestor lucruri și transformările lor datorindu-se configurației și mișcării atomilor. **A.** a fost reprezentat în antichitate de Leucip, Democrit, Epicur, Lucrețiu, care, în linii generale, considerau atomii drept particulele ultime, indivizibile, ale materiei, lipsite de calități sensibile, impenetrabile, indestructibile, în veșnică mișcare. **A.** a devenit, în sec. XVII—XIX, o ipoteză științifică în chimie (Dalton, Avogadro etc.), primind mai întîi numeroase confirmări indirecte. Descoperirea la sfîrșitul sec. al XIX-lea a radioactivității, a razelor catodice, studiul adîncit al radiațiilor luminoase etc. și perfecționarea corespunzătoare a tehnicii experimentale au permis elaborarea, în sec. al XX-lea, a unor modele „planetare" ale atomilor (Rutherford, Bohr) și apoi a unor teorii specifice ale fenomenelor atomice (Louis de Broglie, Heisenberg, Bohr, Dirac ș.a.), confirmate experimental (v. și mecanica *cuantică*). **A.** contemporan a renunțat la reprezentările metafizice despre atom ca limită a divizibilității materiei, ca element ultim al materiei. Prin atom în știința contemporană se înțelege o formație materială complexă, constituită dintr-un nucleu înconjurat de pături electronice, interacționînd după legi specifice (cuantice). Speciilor de elemente chimice le corespund specii de atomi caracterizate de anumite structuri ale păturilor electronice și, respectiv, ale nucleului. Atomii de diferite specii se pot transforma unii în alții prin diverse procese (dezintegrare radioactivă, fisiune, fuziune nucleară etc.). Particulele care constituie nucleul atomic (protoni, neutroni), precum și alte particule care joacă diverse roluri în procesele atomice (electroni, neutrini, mezoni etc.), au fost numite particule elementare, întrucît se părea că reprezintă adevărați atomi în sensul etimologic al cuvîntului („indivizibili"). Ulterior s-a constatat structura lor complexă și capacitatea lor de a se transforma după reguli determinate. Ideea de indivizibilitate a materiei a devenit astfel relativă. Materia se dovedește inepuizabilă „în adîncime" (Lenin); aspectele ei discontinue (corpusculare) sînt strîns legate de aspecte continue (ondulatorii), ceea ce face ca **a.** contemporan să capete o trăsătură dialectică sui-generis.

ATOMISM LOGIC, variantă a pozitivismului logic conform căreia există entități logice complet independente sau corelate doar într-un mod contingent. Absolutizează momentul descriptiv și individual în analiza logică, neînțelegînd în mod dialectic legăturile logice și contestînd caracterul lor necesar. În varianta propusă de Russell, **a.l.** admite că într-un

Scanned with OKEN Scanner

sistem dat există un număr de propoziții adevărate ireductibile la constituenți mai simpli. În varianta propusă de Wittgenstein, se consideră că orice cunoaștere este o construcție logică formată din propoziții atomare, legate prin operații logice, structura lumii fiind analogă cu construcțiile logice ale cunoașterii.

ATRIBUT, însușire esențială a unui obiect fără care acesta nu poate exista, nici nu poate fi conceput. Astfel mișcarea este **a.** materiei.

AUGUSTIN (Aurelius Augustinus; 354—430), teolog creștin, cel mai de seamă dintre „părinții" latini ai bisericii, canonizat de biserica catolică. Concepția sa filozofică-teologică se inspiră din misticismul neoplatonic. **A.** subordonează cunoașterea credinței. În lucrarea „De civitate Dei" (Despre cetatea lui dumnezeu), prezintă istoria omenirii în spiritul fatalismului providențialist și opune statului „păgîn", adică laic, „împărăția lui dumnezeu", căutînd să justifice primatul puterii bisericești asupra celei laice. Doctrina sa despre „păcatul originar", despre „grație" și „predestinație" a avut un rol hotărîtor în constituirea dogmaticii catolice în general, a concepției creștin-medievale despre om în special. Augustinismul a dominat scolastica occidentală pînă la apariția *tomismului.*

AUTOCRITICĂ v. **CRITICĂ ȘI AUTOCRITICĂ.**

AUTOMATISM, înlănțuire de reacții sau mișcări care se desfășoară fără control conștient: a) (în fiziologie) reacții reflexe care se produc fără controlul centrilor nervoși superiori (ex. **a.** medular); b) (în medicină) mișcări necontrolate conștient care se manifestă în unele maladii psihice sau în somnambulism; c) (în psihologie) componente ale deprinderilor.

AUTOMIȘCARE, categorie a filozofiei marxiste care arată că toate schimbările și transformările calitative ale realității obiective au un izvor lăuntric obiectelor și proceselor. În opoziție cu metafizica, după care mișcarea materiei se datorește unor cauze externe, materialismul dialectic arată că izvorul mișcării rezidă în contradicțiile interne ale lucrurilor (ex. procesul vieții, bazat pe contradicția dintre asimilație și dezasimilație). Concepția materialismului dialectic despre mișcare ca mod de existență a materiei presupune automișcarea materiei; negarea metafizică a izvorului intern al mișcării duce în ultimă instanță la idealism, la teoria *primului impuls,* dominantă multă vreme în cosmogonie și potrivit căreia materia ar fi fost pusă inițial în mișcare de dumnezeu.

AVENARIUS, Richard (1843—1896), filozof elvețian, unul dintre întemeietorii *empiriocriticismului.* A căutat să elimine în spirit pozitivist opoziția dintre materie și spirit prin noțiunea de „experiență", al cărei conținut l-ar constitui „un al treilea ce", neutru în raport cu „fizicul" și cu „psihicul". Între subiect și obiect ar exista o „coordonare principială" în virtutea căreia unul nu poate exista fără celălalt. Esența idealist-su-

biectivă a concepției lui **A.** a fost demonstrată de Lenin în „Materialism și empiriocriticism". Op.pr.: „Critica experienței pure" (1888—1890).

AVERROES v. **IBN-ROȘD.**

AVERROISM, curent cu tendințe materialiste și ateiste din filozofia medievală occidentală, care pornea de la doctrina lui Ibn-Roșd, cunoscut în Europa sub numele latinizat *Averroes.* Principalele centre: Universitatea din Paris (Siger de Brabant, sec. al XIII-lea) și cea din Padova (sec.XIII-XVI). **A.** a fost condamnat în repetate rînduri de biserica catolică.

AVICENNA v. **IBN-SINA.**

AXIOLOGIE (gr. *axia* „valoare" și *logos* „cuvînt", „teorie"), disciplină filozofică care studiază *valorile* în genere; teorie generală a valorilor. **A.** s-a constituit ca disciplină filozofică de sine stătătoare relativ tîrziu, fiind legată mai ales de dezvoltarea filozofiei culturii. Începînd cu momentul istoric în care filozofii au fost atrași din ce în ce mai mult de lumea pe care omul însuși și-a creat-o, lumea culturii materiale și spirituale, s-a făcut simțită nevoia unei teorii explicite a valorilor create, teorie care să pună în evidență criterii distincte pentru detectarea și studierea a ceea ce este valoare în prezent sau pentru viitorul societății și deci al personalității umane. Și înainte de a se vorbi despre o **a.** existau referiri implicite la valoarea unor obiecte sau principii (de ex. toate teoriile etice, prin însăși esența lor, impuneau valoarea sau nonvaloarea unor norme de comportare socială a indivizilor); dar toate aceste referiri rămîneau părți ale unor discipline distincte: etică, estetică, logică etc. **A.** însă, ca domeniu filozofic constituit, presupune o sintetizare a acestor rezultate parțiale, un studiu al valorii bazat pe date concrete, care să stabilească relații între diferitele tipuri de valori, să clarifice esența valorii ca atare. Bazele **a.** ca disciplină aparte au fost puse în special de *școala neokantiană de la Baden,* la începutul sec. al XX-lea, deși termenul de **a.** ca atare nu a fost introdus de ea, ci de filozoful francez P. Lapie (1902) și de Eduard von Hartmann (1908). Orientările idealiste în **a.** au considerat valoarea fie ca existînd exclusiv în sine, sub forma unor arhetipuri perfecte (N. Hartmann), ca entități ale unei lumi aparte, supraistorice (Rickert, Windelband), fie ca fiind determinată exclusiv de trăirea subiectivă, dizolvînd de fapt valoarea în valorizarea efectuată de subiect. Materialismul vulgar consideră că valoarea aparține obiectului, este înscrisă în acesta ca o însușire naturală a lui, ignorînd total rolul interrelației complexe subiect-obiect. Spre deosebire de aceste orientări, axiologia marxistă postulează caracterul obiectiv-social al valorii, faptul că nu este posibilă constituirea unor criterii axiologice fără a lua în considerare determinarea socială, valoarea constituindu-se în interacțiunea dintre subiect și obiectul creat sau introdus de om într-un context social. Această introducere în contextul social conferă obiectului fie o anumită

Scanned with OKEN Scanner

funcționalitate,' fie o semnificație socială de alt ordin, investirea socială a obiectului echivalînd cu o *valorizare*. V. și *valoare*.

AXIOMA SILOGISMULUI (LOG.), termen care desemnează cele două principii ale silogismului, cunoscute sub denumirea latină „Dictum de omni, dictum de nullo" („Se enunță despre totul sau despre nimic"). Formularea lor pe linie de sferă este: ceea ce se afirmă despre întregul gen se afirmă și despre fiecare dintre speciile sale; ceea ce se neagă despre întregul gen se neagă și despre fiecare dintre speciile sale (ex. „Dacă specia *fier* face parte din genul *metal* și dacă despre genul metal se afirmă predicatul *bun conducător de căldură*, atunci același predicat poate fi afirmat cu necesitate și despre specia *fier*"). Pe linie de conținut, formularea celor două principii este: nota notei (predicatul predicatului) este nota (predicatul) lucrului (subiectului) însuși (ex. „Dacă bun conducător de căldură este o însușire a metalului, iar faptul de a fi metal este o însușire a fierului, atunci bun conducător de căldură, fiind însușirea însușirii fierului, este în mod necesar însușirea fierului însuși").

AXIOMĂ (gr. *axioma* „opinie", din *axios* „adevărat"), expresie validă care face parte dintr-un sistem și este indemonstrabilă în cadrul lui, deosebindu-se prin aceasta de *teoreme*, care sînt nu numai valide, ci și deductibile.

AYER, Alfred Jules (n. 1910), filozof englez neopozitivist, reprezentant al filozofiei *analitice*. În lucrările sale, problemele filozofice ale limbilor naturale și formalizate ocupă un loc deosebit. Lucrările sale mai noi se îndepărtează de forma ortodoxă a pozitivismului logic, abordînd problematica generală a filozofiei, în special a gnoseologiei. *Op.pr.*: „Limbaj, adevăr, logică" (1936), „Problema cunoașterii" (1956).

Scanned with OKEN Scanner

B

BABEŞ, Victor (1854—1926), savant român cu valoroase contribuţii la anatomia patologică şi bacteriologie; s-a ocupat şi de probleme filozofice şi sociale. A susţinut că ştiinţa nu poate fi clădită decît pe temelii filozofice materialiste, argumentînd că, dacă mintea noastră n-ar reflecta realitatea, întregul edificiu al ştiinţei s-ar prăbuşi. Autenticitatea cunoştinţelor noastre este confirmată, după **B.,** de practică, de transformarea naturii de către om prin ştiinţă. **B.** a criticat agnosticismul care tinde „să descurajeze pe scrutătorii naturii", religia şi superstiţiile, militînd pentru punerea ştiinţei în slujba poporului în vederea ridicării nivelului său material, sanitar şi cultural. Scrieri filozofice: „Consideraţiuni asupra raportului ştiinţelor naturale către filozofie" (1879); „Ştiinţă şi credinţă" (1924).

BABEUF [baböf], Gracchus (François Noël) (1760—1797), revoluţionar francez, teoretician al comunismului utopic, fondator al ziarului „Le Tribun du peuple" şi conducător al *conspiraţiei egalilor* împotriva guvernului reacţionar al Directoratului. Adepţii lui **B.** (*babuvişti*) au fost arestaţi în 1796, în urma unei trădări, iar **B.** executat. Depăşind caracterul iluminist al concepţiilor comuniste anterioare, ca exponent al maselor populare, **B.** vedea în insurecţia populară şi în instaurarea unei dictaturi revoluţionare provizorii a păturilor plebeiene mijlocul pentru desfiinţarea

Scanned with OKEN Scanner

proprietății private și făurirea societății comuniste, a „societății egalilor". În ciuda trăsăturilor utopice și naive (ascetismul și egalitarismul primitiv etc.), concepțiile lui **B.** oglindeau năzuințele reale ale clasei muncitoare franceze, încă insuficient de matură, dar care începea să fie conștientă de antagonismul său cu burghezia. Cei mai de seamă adepți ai lui **B.** au fost F.M. Buonarroti, A.A. Darthé și S. Maréchal.

BACHELARD, Gaston (1884—1962), filozof francez, reprezentant al orientării scientiste și realiste în epistemologia contemporană numite de unii *neoraționalism*. Prin concepția sa despre „materialismul rațional" sau „materialismul elaborat", **B.** afirmă legătura neîntreruptă dintre domeniul teoretic și cel experimental și totodată caracterul procesual, continua perfecționare a cunoașterii științifice. Concepția sa are însă unele tangențe cu neopozitivismul. Op.pr.: „Noul spirit științific " (1934), „Raționalismul aplicat" (1949).

BACON [béicən], Francis (1561—1626), filozof materialist englez. Trăind în epoca nașterii științei moderne, **B.** și-a asumat sarcina elaborării unei metode noi, adecvate, care, în opoziție cu scolastica sterilă, să favorizeze cercetarea științifică, cunoașterea și dominarea naturii de către om. Aforismele baconiene („Știința este putere"; „Oamenii nu pot stăpîni natura decît supunîndu-se legilor ei"; „A cunoaște cu adevărat înseamnă a cunoaște prin cauze") exprimă plastic spiritul epocii. Condiția prealabilă a făuririi științei și metodei noi o constituie pentru **B.** critica cunoștințelor existente, eliberarea spiritului uman de sub tirania diverselor erori, prejudecăți și iluzii, denumite de el „idoli". **B.** este inițiatorul empirismului și senzualismului modern: simțurile ne dau cunoștințe certe și constituie izvorul tuturor cunoștințelor. Știința adevărată se dobîndește prin prelucrarea metodică, rațională a datelor senzoriale. **B.** pune astfel în opera sa principală, „Novum organum" (1620) (titlul arăta intenția lui **B.** de a da o replică *Organon*-ului, adică logicii și metodologiei aristotelice), bazele metodei inductive, caracterizată prin folosirea analizei, comparației, observației și experimentului. Materialismul lui **B.** nu a îmbrăcat încă forma mecanicistă, proprie materialismului sec. XVII-XVIII: considerînd lumea ca fiind de natură materială, iar mișcarea ca o proprietate inalienabilă a materiei, el recunoaște existența a multiple forme de mișcare și a diversității calitative a naturii. Accentuarea unilaterală a rolului analizei și al inducției în cunoaștere în detrimentul sintezei și al deducției, conceperea pur analitică a experimentului (care trebuie oarecum să separe unele de altele „formele" sau „naturile" prezente în corpuri pentru a determina esența fiecăreia) au conferit metodei baconiene un caracter metafizic (nondialectic). Opera lui **B.** a fost continuată de Th. Hobbes, care a sistematizat, sub o formă mecanicistă, materialismul lui **B.**, și de J. Locke, care a fundamentat gnoseologia empiristă. **B.** a scris și o utopie neterminată, „Noua Atlantidă",

imaginînd o societate organizată pe baze raționale, științifice, dar în care erau menținute diferențieri de clasă.

BACON [béicən], Roger (c. 1214—1294), filozof și naturalist englez, călugăr franciscan. Pentru că a criticat cu îndrăzneală luxul și depravarea clerului catolic și abuzurile feudalilor, a fost multă vreme întemnițat. Adversar al tomismului și al *realismului scolastic*, **B.** era un adept *al nominalismului*, considerat de Marx și Engels „*prima expresie a materialismului*“ modern. El a acuzat scolastica de sterilitate, opunîndu-i metoda experimentală, „care merge pînă la cunoașterea cauzelor fenomenelor“. **B.** numea observarea, experimentul și matematica cele trei coloane ale științei. Limitele istorice ale gîndirii sale se vădesc în teza potrivit căreia filozofia nu trebuie să contrazică dogmele religiei.

BADEN, *Școala de la Baden*, școală din cadrul neokantianismului, ai cărei reprezentanți — *W. Windelband*, *H. Rickert*, *E. Lask*, *H. Münsterberg*, *B. Bauch* — au susținut un punct de vedere normativist în logică, teoria cunoașterii, filozofia valorilor și a culturii. Teza principală a acestei școli o constituie distincția dintre *existență* și *valoare*; valorile nu există, ci *au valabilitate* (Geltung); ele sînt superioare realității, alcătuiesc un sistem al criteriilor absolute ale cunoașterii, creației și aprecierii. Deși nu a pus problema genezei istorice și a determinismului valorilor, *Ș. de la B.* a precizat specificul lumii valorilor, ireductibilitatea și autonomia lor într-un sistem deschis, receptiv la noile sfere de valori ce se impun în procesul creației culturale. În filozofia istoriei, *Ș. de la B.* a pus problema unui model metodologic adecvat specificului științelor istorice și a conturat problematica epistemologiei științelor sociale în genere, ajungînd însă la postularea eronată a unei opoziții între aceste științe și cele ale naturii.

BAGDASAR, Nicolae (n. 1896), filozof român. A fost profesor la universitățile din Iași și București. Ca istoric al filozofiei, a elaborat studii privind filozofia universală contemporană și filozofia românească, de pe poziții raționaliste, urmărind expunerea obiectivă a concepțiilor filozofice analizate și a principalelor aprecieri și obiecții ce s-au exprimat în legătură cu ele. Op.pr.: „Filozofia contemporană a istoriei“ (1930), „Teoria cunoștinței“ (2 vol., 1941—1942), „Filozofia românească de la origini pînă astăzi “ (1941).

BAKUNIN, Mihail Aleksandrovici (1814—1876), revoluționar rus, unul dintre ideologii anarhismului. A emigrat din Rusia (1840) și a trăit în Germania, Elveția și Franța. A luat parte la revoluția din 1848 de la Praga, iar în 1849 a condus răscoala de la Dresda. Între 1851 și 1861 a fost închis și deportat în Siberia, de unde a fugit în străinătate. În 1868 a fost primit în Internaționala I. Ca filozof a fost un eclectic: hegelian apropiat de individualismul lui Stirner; pozitivist în concepția despre rolul și sarcinile filozofiei; adept al materialismului economic. Con-

Scanned with OKEN Scanner

cepţiile sale anarhiste mic-burgheze s-au cristalizat în deceniul al şaptelea. El a definit statul ca principal instrument de asuprire a oamenilor, justificat prin ficţiunea divinităţii, şi a supus criticii religia, denumită de el „nebunie colectivă". **B.** aprecia că, mînate de „instinctele lor socialiste", masele, în special cele de ţărani şi lumpenproletari, vor „arunca în aer" statul, ajungînd astfel în „imperiul libertăţii". Ca urmare, **B.** nega necesitatea pregătirii revoluţiei, precum şi a teoriei despre lupta de clasă şi dictatura proletariatului. Marx a criticat concepţiile şi tactica promovată de **B.** ca aventuristă. Anarhiştii, în frunte cu **B.**, au fost excluşi din Internaţionala I în 1872 pentru activitate fracţionistă.

BANFI, Antonio (1886—1957), filozof progresist italian, care a evoluat de la raţionalismul critic la marxism, caracterizat de el ca mişcare umanistă a epocii noastre. A criticat o serie de tendinţe ale culturii burgheze contemporane, relevînd îndeosebi iraţionalitatea existenţialismului. Op. pr.: „Istoria materialismului" (2 vol., 1952—1953).

BAUER (báuər), Bruno (1809—1882), filozof idealist german din grupul tinerilor hegelieni (hegelienilor de stînga). Critic al religiei. În opera sa principală, „Critica evangheliilor sinoptice" (3 vol., 1841—1842), a demonstrat neautenticitatea evangheliilor. A negat rolul maselor în istorie şi a considerat că forţa motrice a dezvoltării istorice o constituie marile personalităţi culturale purtătoare ale „spiritului critic". Marx şi Engels au criticat concepţiile lui **B.** în lucrările lor „Sfînta familie" şi „Ideologia germană".

BAZA TEHNICĂ-MATERIALĂ A SOCIETĂŢII, totalitatea elementelor materiale ale *forţelor de producţie.* În **b.t.-m.** se includ: mijloacele de muncă (utilaje, maşini, mecanisme etc.), obiectele muncii (materii prime, semifabricate etc.) asupra cărora a acţionat omul şi elementele materiale ale ştiinţei folosite în producţie. Relaţiile de producţie existente influenţează activ **b.t.-m.,** ele putînd să favorizeze sau să frîneze dezvoltarea acesteia. Fiecare orînduire socială se consolidează definitiv atunci cînd îşi creează o **b.t.-m.** proprie, care asigură o productivitate a muncii superioară orînduirii precedente. *Baza tehnică-materială a socialismului* o constituie marea producţie mecanizată, întemeiată pe tehnica modernă în toate ramurile economiei naţionale şi care se dezvoltă în condiţiile proprietăţii socialiste asupra mijloacelor de producţie. Dezvoltarea planică proporţională şi în ritm rapid a **b.t.-m.** a socialismului presupune repartizarea raţională a forţelor de producţie pe teritoriul ţării şi valorificarea superioară a tuturor resurselor de care dispune societatea, concentrarea crescîndă a producţiei în condiţiile specializării şi cooperării multilateral dezvoltate, ridicarea neîntreruptă a productivităţii muncii. În ţara noastră, după cucerirea puterii politice de către clasa muncitoare şi aliaţii săi şi după naţionalizarea principalelor mijloace de producţie, s-a trecut la construirea **b.t.-m.** a socialismului, făurită în procesul industrializării socialiste. În etapa actuală a desăvîrşirii construc-

Scanned with OKEN Scanner

ţiei socialismului şi în perspectiva trecerii treptate la construcţia comunismului în România, dezvoltarea în continuare, prin folosirea marilor cuceriri ale revoluţiei ştiinţifice-tehnice, a **b.t.-m.** a socialismului, obiectiv central al politicii P.C.R., este temelia întregului progres social-economic al ţării.

BAYLE [bel], Pierre (1647—1706), filozof francez, precursor al iluminismului. A supus criticii dogmatismul religios şi a susţinut posibilitatea existenţei unei societăţi compuse exclusiv din atei. A folosit scepticismul pentru a combate filozofia speculativă şi a pregătit astfel terenul pentru acceptarea materialismului în Franţa. Op. pr.: „Dicţionar istoric şi critic" (2 vol., 1695—1697).

BAZĂ ŞI SUPRASTRUCTURĂ, categorii fundamentale ale materialismului istoric, elaborate de K.Marx şi F. Engels. *Baza* este o parte integrantă a vieţii materiale a societăţii, a *existenţei sociale;* ea reprezintă totalitatea relaţiilor de producţie într-o etapă determinată a dezvoltării sociale. Categoria de **b.** este deci sinonimă cu aceea de *relaţii de producţie*, dezvăluind însă locul acestora în ansamblul vieţii sociale, ca temelia pe care se înalţă toate celelalte relaţii sociale. **B.** se constituie independent de voinţa şi de conştiinţa oamenilor, avînd, prin urmare, un caracter obiectiv. Se mai numeşte şi *orînduire economică*, *structură economică*, *bază economică*. **B.** are o sferă mai îngustă decît *modul de producţie* (care reprezintă unitatea dialectică a forţelor şi a relaţiilor de producţie) şi decît *existenţa socială* (care cuprinde întreaga viaţă materială a societăţii). *Suprastructura* este ansamblul ideilor, teoriilor, sentimentelor, năzuinţelor, mentalităţilor (produse atît la nivelul *psihologiei sociale*, al conştiinţei comune, cît şi la nivelul sistematizat, ideologic-teoretic al conştiinţei sociale), dintre care unele se încheagă în forme stabile *(instituţii* şi organizaţii sau relaţii instituţionalizate), iar altele nu (relaţii neinstituţionalizate). Înglobînd şi instituţii şi organizaţii sociale, precum şi nivelul nesistematizat al conştiinţei de clasă, sfera **s.** este mai largă decît aceea a *ideologiei*. **S.** se deosebeşte şi de *conştiinţa socială*, deoarece aceasta din urmă nu cuprinde instituţiile sociale. Pe de altă parte, conştiinţa socială are o sferă mai largă decît **s.**, deoarece include şi elemente fără caracter de clasă (atît la nivelul conştiinţei comune, cît şi la cel al conştiinţei sistematizate). Elementul cel mai activ al **s.** îl constituie **s.** politică, legată cel mai nemijlocit de bază şi care exercită o influenţă hotărîtoare asupra celorlalte elemente suprastructurale, ca şi asupra **b.** înseşi. Fiecare **b.** are o **s.** corespunzătoare; schimbarea **b.** atrage după sine schimbarea **s.** Marxism-leninismul subliniază caracterul primordial al **b.** în raport cu **s.**, arătînd că **s.** este generată de **b.**, dar nu în mod automat. **S.** este creată întotdeauna de oameni, însă nu în mod arbitrar, ci în funcţie de condiţiile economice, de cerinţele dezvoltării **b.** respective. Ca formă a conţinutului economic, **s.** nu este o reflectare pasivă, mecanică a acestuia, ci are o independenţă relativă faţă de **b.** care a generat-o.

Scanned with OKEN Scanner

Aflîndu-se într-un raport de interacțiune complexă, dialectică față de bază, **s.** îndeplinește un rol activ în viața socială, accelerînd sau frînînd dezvoltarea societății, după cum reflectă interesele forțelor sociale înaintate sau ale celor conservatoare. În orînduirile întemeiate pe proprietatea privată asupra mijloacelor de producție, atît **b.**, cît și **s.** au un caracter complex și prin excelență contradictoriu. **B.** acestor orînduiri se caracterizează prin relații economice de exploatare, care determină în **s.** lupta de clasă pe plan politic și ideologic între clasele exploatate și clasele exploatatoare. Relațiile de producție corespunzătoare viitoarei formațiuni sociale iau naștere și se dezvoltă în sînul vechii orînduiri. În aceste societăți, **s.** are un caracter eterogen și antagonist, cuprinzînd atît concepții și instituții care exprimă interesele claselor dominante exploatatoare, cît și concepții și instituții care exprimă interesele și năzuințele claselor progresiste, ale maselor populare. În procesul revoluției socialiste se făuresc **b. și s.** noii societăți. Din cauza incompatibilității relațiilor de producție socialiste cu relațiile de producție de tip exploatator, **b.** economică a socialismului nu se poate forma, în genere, în sînul orînduirii capitaliste. Pentru făurirea ei sînt necesare revoluția socialistă și puterea de stat a clasei muncitoare. Această împrejurare determină creșterea rolului **s.** în făurirea și dezvoltarea noii **b.**, și în primul rînd creșterea rolului mobilizator și organizator al statului socialist ca element principal al **s. B.** socialistă se caracterizează prin proprietatea obștească asupra mijloacelor de producție, prin raporturi de colaborare și de ajutor reciproc. **S.** societății socialiste se dezvoltă și se consolidează în luptă cu rămășițele vechii **s.**, cu influențele ideologiei burgheze, cu închistarea dogmatică, nucleul său ideologic fiind învățătura marxist-leninistă, aflată în continuă dezvoltare creatoare. În procesul lichidării antagonismelor de clasă, pe baza generalizării relațiilo de producție socialiste, se făurește unitatea întregului popor, importantă forță motrice a dezvoltării ascendente a societății. Contradicțiile perioadei de trecere de la capitalism la comunism, care îmbracă forma luptei dintre vechi și nou, a neconcordanței dintre spontan și conștient, dintre subiectiv și obiectiv, pot da naștere în anumite împrejurări, datorită insuficientei cunoașteri și stăpîniri a cerințelor obiective, specifice și concrete, ale legilor dezvoltării, unor fenomene negative, convulsii, antagonisme, atît la nivelul **b.**, cît și la cel al **s.** Prin preîntîmpinarea unor asemenea fenomene negative, prin dezvoltarea armonioasă a **b. și s.**, pe măsura dezvoltării și consolidării unității societății, a educării maselor în spiritul socialismului, **s.** socialistă capătă și ea un caracter tot mai unitar. În socialism, dezvoltarea **b. și s.** se înfăptuiește în mod conștient; rolul conducător în construirea **b. și s.** socialiste îl are partidul revoluționar al clasei muncitoare, care, pe temeiul cunoașterii profunde a legilor dezvoltării sociale și al analizei istorice concrete a particularităților fiecărei etape de dezvoltare, elaborează directivele și măsurile cele mai adecvate în vederea evitării rămînerilor în urmă și a perfecționării continue a relațiilor de producție și mobilizează masele populare la înfăptuirea lor.

Scanned with OKEN Scanner

BĂDĂRĂU, Dan (1893—1968), filozof român. A fost profesor la Universitatea din Iași. Cugetător de formație realistă, raționalistă, s-a preocupat de problema gîndirii, criticînd intuiționismul și iraționalismul, pe baza distincției dintre așa-numita gîndire „pură" (subconștientă) și gîndirea logică, discursivă, singurul temei al științei, filozofiei și stăpînirii progresive a naturii de către om. A abordat probleme de logică (problema atribuțiunii și judecății etc.), gnoseologie și istorie a filozofiei. În anii regimului democrat-popular, apropiindu-se de pozițiile materialismului dialectic și ale materialismului istoric, a scris studii de logică și monografii de istorie a filozofiei. Op. pr.: „Essai sur la pensée" (1925), „L'individuel chez Aristote" (1936), „Du jugement comme acte signifiant" (1944), „Filozofia lui Dimitrie Cantemir" (1964), „G.W. Leibniz" (1966).

BĂLCESCU, Nicolae (1819—1852), om politic, istoric, scriitor și gînditor democrat-revoluționar român. A avut un rol de seamă în stabilirea obiectivelor revoluției de la 1848 din Țara Românească, în conducerea și în orientarea acesteia. El a fost figura cea mai înaintată a revoluției de la 1848 din țările române și unul dintre cei mai proeminenți revoluționari europeni. Concepția sa social-politică, tributară în unele privințe providențialismului, cuprinde o serie de elemente materialiste și valoroase elemente dialectice. Întreaga sa operă e străbătută de ideea dezvoltării, a progresului ca lege necesară a istoriei. **B.** este unul dintre întemeietorii istoriografiei moderne românești. Concepția sa se caracterizează prin sublinierea rolului hotărîtor al maselor populare în istorie. El a relevat pregnant faptul că izvorul progresului istoric este lupta asupriților împotriva asupritorilor și a înțeles că statul este un instrument de represiune, folosit de clasele dominante în interesul lor. Gînditor profund, el s-a ridicat pînă la ideea unei revoluții generale a tuturor popoarelor în scopul „înălțării plebeianismului la putere". **B.** a acordat condițiilor economice un rol important în explicarea fenomenelor istorice, sesizînd îndeosebi însemnătatea relațiilor patrimoniale în dezvoltarea societății. Făcînd o analiză amplă a apariției și dezvoltării relațiilor de producție feudale în țara noastră, **B.** a supus unei critici ascuțite orînduirea feudală, a cărei răsturnare o considera posibilă numai prin revoluție, prin înarmarea poporului. O parte din datele analizate de **B.** și din concluziile la care a ajuns el au fost utilizate de K. Marx în „Capitalul", vol. I, pentru capitolul „Goana după supramuncă. Fabricant și boier". **B.** a militat pentru cucerirea libertății naționale, pentru înfrățirea popoarelor, condamnînd șovinismul. El a considerat în mod just că lichidarea asupririi naționale și revoluția socială sînt legate inextricabil. Ideile social-politice ale lui **B.** constituie unul dintre momentele cele mai de seamă în istoria gîndirii premarxiste din România. Op. pr.: „Puterea armată și arta militară de la întemeierea principatului Valahiei pînă acum" (1844), „Despre starea soțială a muncitorilor plugari în Principatele Române în deosebite timpuri" (1846), „Mersul revoluției în istoria românilor" (1850), „Chestiunea economică a Principatelor Dunărene" (1850, în limba franceză), „Istoria românilor sub Mihai-vodă Viteazul" (neterminată, editată postum în 1878).

Scanned with OKEN Scanner

BĂRBAT, Virgil I. (1879—1931), sociolog român. A fost profesor la Universitatea din Cluj. Abordînd probleme politice, economice și educative, s-a manifestat îndeosebi ca sociolog al culturii. A definit sociologia ca „știința creației umane". A conceput, împreună cu psihologul Fl. Ștefănescu-Goangă ș.a., un vast plan de culturalizare a Transilvaniei sub conducerea și îndrumarea Universității din Cluj, intitulat „Extensiunea universitară". A înființat și a condus „Revista de sociologie" (1931). Op. pr.: „Imperialismul american. Doctrina lui Monroe" (1920), „Sociologia — o schiță istorică și o definiție" (1931), „Exproprierea culturii" (f.a.).

BĂRNUȚIU, Simion (1808—1864), om politic și gînditor român, unul dintre conducătorii revoluției din 1848 a românilor din Transilvania. A fost profesor de filozofie la Blaj și apoi primul profesor de filozofie al Universității din Iași, doctor în drept. A introdus predarea filozofiei în limba română în Transilvania (1839) și s-a pronunțat pentru o gîndire eliberată de sub tutela teologiei. A abordat, în spiritul idealismului raționalist, aproape toate ramurile filozofiei: metafizica, logica, estetica, etica. A predat totodată cursuri de psihologie, pedagogie și drept, fiind un adept al dreptului natural. În gîndirea filozofică a lui **B.**, care pornea de la Kant, se disting: încercarea de depășire a agnosticismului prin sublinierea posibilității omului de a cunoaște lumea, restrîngerea aprioris-mului în limitele unor formulări și definiții, sublinierea unității naturii umane, respingerea creaționismului și a finalismului. Gîndirea socială a lui **B.**, avînd ca temă centrală libertatea, se remarcă prin critica adusă feudalismului, prin ideea libertății și independenței naționale, a dreptului tuturor popoarelor la viață și propășire în cadrul unor state republicane și suverane. Op.pr.: „Raporturile românilor cu ungurii și principiile libertății naționale" (Discurs rostit în catedrala din Blaj la 2/14 mai 1848), „Dreptul public al românilor" (postum, 1867), „Pedagogia" (postum, 1870), „Psihologia empirică și logica" (postum, 1871).

BEHAVIORISM (engl. *behaviour* „comportament"), concepție psihologică, elaborată inițial de J. Watson (1913), care consideră că obiectul psihologiei trebuie să se reducă la studiul exclusiv al comportamentului exterior, eliminîndu-se conștiința. **B.** a apărut ca o reacție față de psihologia introspecționistă (care folosea ca metodă principală sau unică *introspecția*), susținînd necesitatea limitării cercetării psihologice la datele observabile ale reacțiilor exterioare, fără a se recurge de loc la introspecție și nici la procesele fiziologice interne. **B.** promovează analiza relațiilor dintre diferite reacții ale animalului și omului și acțiunea stimulilor, studiind comportamentul motor, glandular și verbal. Eliminînd din psihologie datele subiective ale vieții psihice interioare, **b.** reprezintă, într-o accepție mai largă, așa-numita „psihologie obiectivă".

BELINSKI, Vissarion Grigorievici (1811—1848), critic literar și publicist, filozof materialist și democrat-revoluționar rus. **B.** a evoluat de la idealismul hegelian la materialism, de la iluziile iluministe la democratismul

Scanned with OKEN Scanner

revoluționar, relevînd necesitatea imperioasă a desființării iobăgiei. Preluînd în mod original dialectica idealistă a filozofiei clasice germane (în special a lui Hegel) și depășind antropologismul lui Feuerbach, **B.** a promovat idei sociale înaintate ca acela a necesității istorice a progresului și a rolului personalităților de promotori ai acestei necesități, de exponenți ai năzuințelor populare. **B.** este fondatorul esteticii realiste ruse. Ca teoretician al realismului critic rus, al „școlii naturale", a elaborat o concepție estetică care implică ideea esenței sociale a artei, a legăturii acesteia cu realitatea, teza caracterului specific național al literaturii și a necesității democratizării ei. Activitatea lui **B.** a exercitat o mare influență asupra dezvoltării literaturii și gîndirii sociale ruse. Op.pr.: „Reverii literare" (1834), „Operele lui Aleksandr Pușkin" (1843—1846), „Privire asupra literaturii ruse din 1847" (1848), „Scrisoare către N.V. Gogol" (3 iulie 1847).

BENTHAM [bénθəm], Jeremy (1748—1832), filozof și jurist englez, teoretician al liberalismului, promotor în etică al *utilitarismului*. **B.** a preluat ideile iluminiștilor francezi despre interesul personal ca bază a moralei, dîndu-le însă o turnură conformistă: concordanța dintre interesul individual și cel general, formulată de marii iluminiști ca un postulat al unei viitoare societăți „raționale", apare la **B.** ca ceva gata înfăptuit în cadrul societății existente (burgheze). În felul acesta, socotea **B.**, fiecare, urmărind numai interesul său personal, va contribui la realizarea fericirii generale. Op.pr.: „Deontologia, sau știința moralei" (1834).

BERDEAEV, Nikolai Aleksandrovici (1874—1948), filozof rus, emigrat în Franța în 1922, promotor al existențialismului religios ortodox și al unui „neomedievalism", cu accente de critică individualistă a civilizației contemporane. A influențat procesul de formare a existențialismului francez. Op.pr.: „Sensul istoriei" (1923), „Un nou ev mediu" (1924).

BERGSON [bergso], Henri (1859—1941), filozof francez. Concepția sa intuiționistă, încercînd să depășească empirismul și raționalismul și să oglindească fluiditatea realității, a exercitat o mare influență în perioada dintre cele două războaie mondiale. În 1928 i s-a conferit Premiul Nobel. După **B.**, lumea cunoaște o evoluție ascendentă (denumită de el „evoluție creatoare"), o devenire neîntreruptă și neafectată de posibilități prestabilite, guvernată de un principiu spiritual, „elanul vital". Procesul devenirii se desfășoară în cadrul unei creativități pure, mereu nouă și neînscrisă în legi, denumită de **B.** „durata pură". Absolutizînd devenirea, metamorfozarea continuă a fenomenelor și considerînd gîndirea conceptuală în ansamblul ei drept o abordare mecanică, schematică, convențională a realității, **B.** susține că știința va continua să fie eficace, fără a putea cunoaște vreodată, în domeniul vitalului, esența proceselor, care este creativitatea. În locul rațiunii astfel compromise, **B.** plasează „intuiția", concepută ca o capacitate irațională de a sesiza nemijlocit esența proceselor vitale, adică elanul vital. **B.** concepe funcția intuiției artistice ca efort de a înlătura semnificațiile utile, pragmatice ale obiectelor și fap-

Scanned with OKEN Scanner

telor realității, generalitățile admise convențional în societate, pentru a ne înfățișa realitatea în nuditatea ei esențială. În pofida unor idei valoroase cu privire la necesitatea de a înlătura stereotipiile percepției și gîndirii și a denunțării viguroase a scăderilor gîndirii rigide, metafizice, algoritmizabile, concepția lui **B.** despre intuiție, îmbibată de dialectică, este totuși viciată de iraționalism, spiritualism și fideism, trăsături care devin de altfel dominante în contextul filozofiei burgheze din epocă. Concepțiile social-politice ale lui **B.** au un caracter contradictoriu. A adus contribuții la studiul unor probleme importante de psihologie și estetică. **B.** a considerat arta ca o viziune directă a realității. Intuiționismul lui a exercitat o puternică influență asupra unor curente filozofice, artistice și literare din prima jumătate a sec. al XX-lea. Op.pr.: „Materie și memorie" (1896), „Rîsul" (1900), „Evoluția creatoare" (1907), „Cele două izvoare ale moralei și religiei" (1932).

BERKELEY [bácli], George (1685—1753), filozof engiez, principal reprezentant al idealismului subiectiv, episcop. Luînd ca punct de plecare senzualismul lui Locke, **B.** a imprimat senzualismului un caracter subiectivist. Întrucît, afirmă **B.**, în experiență sînt date nemijlocit numai „idei" (senzații), realitatea constă din senzații. Lucrurile nu sînt decît complexe de senzații, „a exista înseamnă a fi perceput". Pentru a evita impasul solipsismului, **B.** a recurs la noțiunea idealist-obiectivă a unor „spirite" (suflete) în care iau naștere senzațiile și a spiritului divin universal, care este cauza ultimă a senzațiilor și a ordinii acestora. **B.** s-a declarat pe față adversar al materialismului, arătînd că acesta duce la ateism; el a supus unei critici aparte categoria *materiei*, pe care o declară lipsită de sens, o abstracție goală. **B.** a dat idealismului subiectiv o formă clasică, sistematic elaborată, care a influențat concepțiile subiectiviste ulterioare și în particular *empiriocriticismul* și unele forme ale neopozitivismului contemporan. Op.pr.: „Tratat asupra principiilor cunoașterii omenești" (1710), „Trei dialoguri între Hylas și Philonous" (1713).

BERNAL [bənl], John Desmond (n. 1901), fizician și filozof englez, militant progresist pe tărîm social, membru al Societății Regale din Londra, membru de onoare al Academiei Republicii Socialiste România. În lucrările sale filozofice dă o interpretare marxistă istoriei științei și subliniază însemnătatea dialecticii materialiste ca bază metodologică a științelor naturii. Este unul dintre fondatorii „științei despre știință" (scientologia). Op.pr.: „Engels și știința" (1935), „Funcția socială a științei" (1939), „Bazele fizice ale vieții" (1951), „Marx și știința" (1952), „Știința în istoria societății" (ed. I, 1954; ed. a III-a, 1965), „Lumea fără război" (1958).

BERNSTEIN [bérnștain], Eduard (1850—1932), unul dintre conducătorii social-democrației reformiste germane, inițiatorul primei forme sistematizate a revizionismului și reformismului în mișcarea muncitorească. În articolele sale grupate sub titlul „Problemele socialismului" (1897—1898), a supus revizuirii principalele teze ale marxismului în filozofie, economie politică și teoria politică. **B.** a încercat să substituie

Scanned with OKEN Scanner

filozofiei marxiste filozofia kantiană și hegeliană. El a negat însăși posibilitatea socialismului științific, afirmînd (sub influența neokantianismului) că socialismul reprezintă un simplu ideal moral („socialism etic"). Lozinca lui: „Țelul final nu reprezintă nimic, mișcarea e totul" însemna negarea perspectivei istorice a luptei clasei muncitoare și renunțarea în fapt la socialism. Concepțiile lui **B.** au fost combătute de Bebel, Mehring, Plehanov și supuse unei critici sistematice de V.I. Lenin.

BERTALANFFY, Ludwig von (n. 1901), biolog și gînditor din S.U.A., inovator al biologiei teoretice, pe care a încercat s-o fundamenteze matematic; întemeietor al concepției „organismice" în fiziologie și morfologie, după care organismul are legi proprii nivelului particular de integrare (organizare) al materiei vii, și al „teoriei generale a sistemelor", care enunță un punct de vedere original despre legătura dialectică între diferite forme de existență a materiei.

BINE, categorie a eticii, exprimînd în forma cea mai generală, împreună cu categoria opusă, a *răului*, opoziția dintre moral și imoral, dintre ceea ce corespunde și ceea ce nu corespunde cerințelor moralității. Cu ajutorul noțiunii de **b.,** oamenii apreciază fenomenele din viața socială, precum și faptele indivizilor. În funcție de ce anume este supus aprecierii (faptele oamenilor, calitățile lor morale, starea societății în ansamblul ei), noțiunea **b.** se particularizează în noțiunile *virtuții*, *dreptății* etc. În noțiunea **b.** se exprimă interesele cele mai generale ale oamenilor (ale unui grup social determinat sau ale întregii societăți), esența acestei noțiuni constituind-o tocmai răsfrîngerea în conștiința morală a acestor interese sub forma ideii abstracte despre ceea ce trebuie și ceea ce nu trebuie să existe, despre ceea ce merită aprobare sau dezaprobare. De aceea conținutul atribuit **b.** se schimbă de la o epocă la alta, de la o societate la alta și de la un grup social la altul. Această relativitate și variabilitate a noțiunii **b.** nu exclude însă existența unui criteriu obiectiv al **b.,** constînd în concordanța reprezentărilor despre **b.** cu cerințele istorice determinate ale progresului omenirii și personalității omenești.

BIOSOCIOLOGIE, concepție antiștiințifică asupra societății, care explică viața socială și politică în primul rînd prin factori biologici, reduși de obicei la elementul „rasă". În cadrul ideologiei fasciste din România, exponenți principali ai orientării **b.** au fost Iuliu Moldovan, care a formulat teoria șovină a „statului etnic", și G. Banu, care a susținut teoria rasistă a „igienii neamului".

BLAGA, Lucian (1895—1961), filozof, poet și dramaturg român. A fost profesor la Universitatea din Cluj. Este creatorul unui sistem filozofic de construcție speculativă și de inspirație artistică în centrul căruia se află noțiunea de mister. Misterul constituie, după **B.,** nota definitorie a existenței umane. Misterele învăluie existența și constituie concomitent un stimul și o frînă a cunoașterii omenești. Prin artă, religie sau filozofie, omul năzuiește spre revelarea misterului, dar „cenzura transcendentă",

Scanned with OKEN Scanner

așezată de „Marele anonim“ între el și omenire, împiedică cunoașterea esenței existenței. Prin dogmă și intelectul extatic, omul trebuie să accepte misterul ca atare, ca un ce metafizic de nepătruns, irațional. **B.** privește filozofia ca o „viziune“ subiectivă asupra lumii. Un loc important în sistemul său îl ocupă filozofia culturii, domeniu în care abordează probleme noi și aduce interpretări originale. Fenomenul definitoriu al unei culturi este, după **B.**, stilul, care e determinat de factori inconștienți, abisali. Inconștientul se formează într-un peisaj care-i imprimă pentru totdeauna ritmul său. Cultura minoră a satului, formată în mediul natural, devine fundamentul celei majore, culte. După **B.**, inconștientul are în creație un rol determinant, hotărîtor. Aplicînd teoria sa la cultura românească, **B.** consideră că aceasta e determinată de „spațiul mioritic“, de un orizont care descinde din plai și se înfățișează ca un plan ondulat cu alternanțe între deal și vale. **B.** a apreciat cultura tradițională a poporului român, dar a idealizat viața rurală, exprimîndu-și, în spirit neoromantic, aversiunea pentru civilizația citadină. Filozofia lui **B.**, influențată de Spengler, de „filozofia vieții“, de existențialism, de neokantianism etc., poate fi definită ca un iraționalism al misterelor, care apelează în cunoaștere la metoda dogmatică-agnostică, iar în explicarea creației culturale la inconștientul abisal. Concepția estetică a lui **B.** subliniază, pe de o parte, autonomia relativă a artei (criticînd autonomismul estetizant), iar pe de altă parte corespondențele ei stilistice cu celelalte valori în cadrul unei culturi. Unele teze ale sale despre originea și specificul artei, procesul de creație, specificul național, precum și părerile sale despre clasicism, romantism, naturalism, impresionism și curentele postimpresioniste, se bazează pe observații fine, fiind în mare măsură actuale. Op. pr.: „Trilogia cunoașterii“ (1943), „Trilogia culturii“ (1944), „Trilogia valorilor“ (1946).

BODIN [bode], Jean (1530—1596), jurist și gînditor social-politic francez. A enunțat, de pe pozițiile burgheziei în ascensiune, ideea suveranității de stat, militînd pentru un stat național centralizat și combătînd pretențiile papilor la puterea universală. A fost unul dintre primii reprezentanți ai *determinismului geografic*. Op. pr.: „Cele șase cărți despre republică“ (1576).

BOETHIUS, Anicius Manlius Severinus (480—524), om de stat și filozof roman, adept al idealismului platonic, cu nuanțe stoice. A scris: „Mîngîierile filozofiei“ („De consolatione philosophiae“), care a cunoscut o mare răspîndire în evul mediu. V. și *pătratul logic*.

BOGDANOV, Aleksandr Aleksandrovici (1873—1928), medic și filozof machist rus, social-democrat. A încercat să înlocuiască materialismul dialectic cu o variantă a *empiriocriticismului*, pe care a denumit-o „empirio-

monism". El a susţinut teza metafizică a identităţii existenţei sociale cu conştiinţa socială. A negat dialectica şi teoria marxistă a luptei de clasă. Potrivit teoriei sale reformiste a „organizării forţelor de producţie", progresul social ar fi rezultatul exclusiv al acumulărilor treptate cantitative intervenite în dezvoltarea forţelor de producţie. Concepţiile lui **B.** au fost combătute de V.I. Lenin în lucrarea „Materialism şi empiriocriticism".

BÖHME [böme], Jakob (1575—1624), filozof panteist german, de profesiune cizmar, persecutat pentru concepţiile sale, considerate „eretice". A identificat divinitatea cu natura, afirmînd că în afară de natură nu există nimic. Sub un înveliş mistic, fantastic, filozofia sa cuprinde intuiţia contradicţiei ca izvor al dezvoltării. **B.** a fost un precursor al dialecticii idealiste.

BOOLE [bul], George (1815—1864), matematician şi logician englez, întemeietorul logicii matematice alături de Augustus de Morgan. Op.pr.: „Analiza matematică a logicii" (1847), „Cercetarea asupra legilor gîndirii" (1854), „Tratat despre ecuaţiile diferenţiale" (1859), „Tratat despre calculul diferenţelor finite" (1860).

BOŠKOVIĆ [bóşcovici], Rudjer Josip (1711—1787), fizician, astronom şi filozof croat, care a depăşit mecanicismul dominant în epocă printr-o încercare originală de a uni teoria dinamică asupra materiei cu atomismul.

BRIDGMAN [brígimən], Percy Williams (1882—1961), fizician american, specialist în domeniul presiunilor ultraînalte, fondatorul *operaţionalismului*. Premiul Nobel (1946).

BROUWER [bráuər], Luitzen Egbertus Jan (n. 1881), matematician şi logician olandez. A studiat problema fundamentelor logice ale matematicii, iniţiind curentul *intuiţionismului*, opus curentului *formalismului*, promovat de D. Hilbert. Op.pr.: „Intuiţionism şi formalism" (1912), „Fundamentul istoric al principiilor şi metodelor intuiţionismului" (1952—1953).

BRUNO, Giordano (1548—1600), cel mai de seamă filozof italian din epoca Renaşterii. A părăsit în 1576 ordinul dominican şi a cutreierat întreaga Europă apuseană, propagînd concepţia materialistă despre lume. În 1592, la Veneţia, a fost prins şi întemniţat de inchiziţie. După opt ani de torturi, refuzînd să-şi renege convingerile, a fost ars pe rug la Roma ca eretic. Filozofia lui **B.** este un panteism de tendinţă materialistă şi ateistă. Natura este „dumnezeu în lucruri" (Deus in rebus). Cum dumnezeu este infinit, universul, ca „explicitare" (desfăşurare) a acestei substanţe infinite, este şi el infinit şi compus din „lumi" nenumărate. În felul acesta,

Scanned with OKEN Scanner

B., apărător însuflețit al sistemului copernican, a depășit totodată limitele acestuia (ideea unui univers finit cu Soarele în centru). Înlăturînd dualismul scolastic materie-formă, **B.** a vorbit despre autoactivitatea materiei, care-și desfășoară prin sine și din sine bogăția nesfîrșită a formelor. Ideile lui **B.** despre infinitul mare și mic, despre *monade* și despre „coincidența contrariilor" conțin elemente prețioase de gîndire dialectică. Concepțiile lui au exercitat o înrîurire puternică asupra gîndirii lui Spinoza, Leibniz și Schelling. Op.pr.: „Despre cauză, principiu și unitate" (1584), „Despre infinit, univers și lumi" (1584), „Despre avînturile eroice" (1585).

BRUNSCHWICG [brönsvig], Léon (1869—1944), filozof idealist-raționalist francez, autor al unor remarcabile lucrări de epistemologie și de istoria științei („Etapele filozofiei matematice", 1912). A susținut specificitatea și autonomia vieții spirituale, ale cărei mișcări sînt dominate de rațiune și ale cărei forme (știința, filozofia, arta și religia) se află în conexiune sub semnul acesteia.

BÜCHNER [bühnər], Ludwig (1824—1899), medic și naturalist german, reprezentant al *materialismului vulgar*, adversar al socialismului. Op.pr.: „Forță și materie" (1855), „Darvinism și socialism" (1894).

BUCKLE [bakl], Henry Thomas (1821—1862), istoric și sociolog pozitivist englez de orientare burgheză radicală. Criticînd interpretarea teologică a istoriei, **B.** s-a străduit să descopere legile obiective ale progresului istoric cu ajutorul cercetării inductive și al aplicării metodelor statistice. Pe plan teoretic general, el a aderat la concepția idealistă a lui A. Comte după care nivelul dezvoltării intelectuale a societății reprezintă factorul hotărîtor în istorie. Ca reprezentant al *determinismului geografic*, **B.** a explicat diferența dintre evoluția istorică a diferitelor popoare prin deosebirea condițiilor geografice în cadrul cărora s-a desfășurat ea. Op.pr.: „Istoria civilizației în Anglia" (1857—1861).

BUDISM, una dintre principalele religii, întemeiată în India, în sec. VI—V î.e.n., de legendarul Buddha (Siddhartha Gautama sau Sakya-Muni). Viziunea filozofică pesimistă a **b.** este concentrată în cele patru „adevăruri sfinte" referitoare: 1) la existența suferinței, 2) la cauza suferinței (dorințele neîmplinite, căutarea plăcerilor care determină lanțul reincarnărilor succesive purificatoare), 3) la încetarea suferinței, 4) la cele opt „nobile căi" care duc la încetarea suferinței (ideile drepte, intențiile drepte, cuvîntul drept, acțiunea dreaptă, viața dreaptă, efortul drept, atenția dreaptă și meditația dreaptă). Eliberarea finală de suferință se dobîndește prin *nirvana*, dezagregarea ireversibilă a individualității, care pune capăt lanțului reincarnărilor, guvernate de legea *karma*. Morala budistă predică, pe de o parte, compasiunea și asceza, iar pe de altă parte pasivitatea și neîmpotrivirea la rău. **B.** are două ramuri: *hinayana* (**b.** sudic timpuriu) și *mahayana* (**b.** nordic, apărut în sec. I e.n.). Îndeosebi budismului timpuriu îi sînt proprii unele elemente materialiste și

Scanned with OKEN Scanner

de dialectică spontană (ideea cauzalității, concepția atomistică, principiul transformării perpetue etc.). Dintre școlile filozofice budiste, *madhyamika* (sau *sunyavadin*) a accentuat cel mai mult caracterul iluzoriu, ireal al lumii fenomenale, asemenea monismului vedantic *(advaita-vedanta)* și platonismului. Școala *yogacara* (sau *vijñanavadin*), idealist-subiectivă, a susținut că singurul lucru real este conștiința individuală, întrucît toate lucrurile ar exista numai în gîndire. Școlile *vaibhașika* și *sautrantika* au manifestat tendințe materialiste, recunoscînd existența reală a lucrurilor, independent de vreun spirit obiectiv sau de conștiința umană. V. și *jainism*.

BURGHEZIE, clasa dominantă în societatea capitalistă, proprietară a principalelor mijloace de producție, pe care le folosește în scopul obținerii de profit prin exploatarea muncitorilor salariați. În funcție de sfera de investiție a capitalului, **b.** se împarte în *b. industrială, comercială, bancară și sătească*. Sursa veniturilor tuturor acestor categorii ale **b.** este plusvaloarea. În lupta sa politică, economică și ideologică împotriva feudalismului, **b.** a jucat un rol progresist. O dată cu dezvoltarea capitalismului, **b.** se transformă tot mai mult dintr-o forță progresistă într-o forță reacționară, care frînează progresul social. În imperialism, ca urmare a dominației monopolurilor și a capitalului financiar, grupul restrîns al burgheziei monopoliste domină viața economică și politică a țării, formînd oligarhia financiară și reprezentînd pătura cea mai reacționară. Între diferitele monopoluri și între diferitele pături ale **b.** se ascut contradicțiile economice și politice. Paralel cu adîncirea principalei contradicții de clasă a societății burgheze, contradicția dintre proletariat și burghezie, dintre muncă și capital, în condițiile crizei generale a capitalismului, ia naștere și se agravează contradicția dintre mănunchiul de monopoliști și toate celelalte clase și pături ale națiunii. *B. Națională, b.* din țările coloniale și dependente care nu este legată de cercurile imperialiste, care este interesată să participe la lupta de eliberare națională și care poate juca un rol progresist. *B.n.* are un caracter dublu: ea înclină nu numai spre realizarea sarcinilor fundamentale ale revoluției antiimperialiste, antifeudale, fiind obiectiv interesată în aceasta, ci, pe măsura ascuțirii contradicțiilor sociale, și spre concilierea cu imperialismul și cu feudalismul. Gradul în care burghezia națională participă la lupta antiimperialistă și antifeudală diferă de la o țară la alta și depinde de raportul forțelor de clasă pe plan național și internațional. În România, **b.** industrială, comercială și bancară a fost lichidată ca clasă în urma naționalizării principalelor mijloace de producție la 11 iunie 1948. Față de burghezia satelor (chiaburimea), P.C.R. a dus o politică de îngrădire și de eliminare treptată, iar apoi, pe baza succeselor dobîndite în construirea socialismului la orașe și sate, fostelor elemente exploatatoare ale țărănimii înstărite li s-a creat, prin aplicarea prevederilor decretului Prezidiului M.A.N. din martie 1959, posibilitatea de a-și asigura existența prin muncă proprie. În prezent, în Republica Socialistă România nu mai există clase exploatatoare.

Scanned with OKEN Scanner

C

CABALĂ (ebr. *kabbala* „tradiție"), doctrină mistică iudaică din evul mediu, care invoca un pretins sens ocult al Bibliei, recurgînd la o simbolică fantastică a numerelor și literelor.

CABANIS [cabanís], Georges (1757—1808), medic și filozof materialist francez. A considerat „natura fizică" a omului ca factor prim, iar „natura" sa „morală" (conștiința) ca factor secund, derivat. **C.** a fost considerat de unii autori ca un precursor al *materialismului vulgar*, deoarece a susținut că gîndirea este o secreție a creierului, după cum fierea este o secreție a glandei biliare. Op.pr.: „Raporturile dintre natura fizică și cea morală a omului" (1802).

CABET [cabé], Etienne (1788—1856), utopist francez, autorul romanului „Călătorie în Icaria" (1840). După **C.**, proprietatea privată trebuie desființată, deoarece reprezintă o abatere de la „legea naturală", iar comunismul corespunde naturii însăși, care i-a creat pe oameni egali. A considerat în mod unilateral că transformările sociale trebuie să aibă loc numai pe cale pașnică, prin reforme. Încercarea de a-și realiza proiectele utopice în America a eșuat (1848).

Scanned with OKEN Scanner

„CAIETE FILOZOFICE", conspecte ale lui V.I. Lenin asupra mai multor lucrări filozofice, conținînd extrase din lucrările respective, însemnări, observații critice și teze proprii. Majoritatea acestor conspecte au fost întocmite în anii 1914—1916. **C.f.** au apărut pentru prima oară în volum separat în 1933. Prima traducere românească s-a făcut în 1956. Volumul al 38-lea al ediției a patra ruse a operelor lui V.I. Lenin (tradus în 1959) cuprinde o seamă de materiale neincluse în edițiile anterioare (conspectele asupra unor lucrări ale lui G.V. Plehanov, V.M. Șuleatikov, A.M. Deborin ș.a.). Caietele cele mai vechi conțin conspectele lucrărilor „Sfînta familie" de K. Marx și F. Engels și „Prelegeri despre esența religiei" de L. Feuerbach, întocmite de Lenin în anii 1895, respectiv 1909. Caietele din 1914—1916 (în număr de nouă) cuprind conspectele asupra cărților lui Hegel „Știința logicii", „Prelegeri de istorie a filozofiei" și „Prelegeri de filozofie a istoriei", asupra cărții lui F. Lassalle „Filozofia lui Heraclit Obscurul din Efes", asupra cărții lui Aristotel „Metafizica", precum și renumitul fragment „În jurul problemei dialecticii" (1915). **C.f.** prezintă o importanță deosebită pentru valorificarea științifică a istoriei filozofiei, pentru elaborarea creatoare a dialecticii materialiste, pentru dezvoltarea învățăturii marxiste despre categorii. Tema centrală a **C.f.** o constituie dialectica. În **C.f.**, Lenin a formulat cunoscutele teze privind contradicția ca esență a dialecticii, unitatea dintre dialectică, logică și gnoseologie, drumul dialectic al cunoașterii, raportul dialectic dintre general și particular, rădăcinile gnoseologice ale idealismului etc. **C.f.** cuprind totodată teze și indicații valoroase referitoare la dezvoltarea creatoare a materialismului istoric.

CALCUL LOGIC, ansamblu de operații, analog calculului matematic, prin care, pe baza anumitor reguli de inferență, din anumite expresii logice sînt derivate alte expresii logice. Importanța **c.l.** constă în aceea că el constituie o analiză strictă a actului demonstrativ, o expunere riguroasă a procedeelor de decizie. Elaborarea **c.l.** a preocupat încă din antichitate pe stoici, iar în timpurile moderne pe G.W. Leibniz; el a fost însă realizat de *G. Boole* și *A. De Morgan* și perfecționat de *G. Frege*. — *Calculul claselor*, calcul logic bazat pe înțelegerea noțiunilor ca extensiuni (sfere). **C.c.** a fost inițiat de *G. Boole* și dezvoltat de *G. Peano* și *G. Frege*, care au dat o definiție riguroasă clasei. **C.c.** fundamentează calculul relațiilor (respectiv *logica relațiilor*). — *Calculul funcțional* v. *calculul predicatelor*. — *Calculul identității*, procedeu de calcul prin care se stabilește egalitatea din punct de vedere logic dintre două noțiuni sau judecăți. **C.i.** are aplicații în analiza relației de egalitate din matematică. — *Calcul natural*, calcul logic prin intermediul căruia, cu ajutorul unor reguli de inferență speciale și pornind de la expresii luate ca adevărate numai sub supoziție, sînt detectate legile proprii unui anume domeniu logic. **C.n.** are o importanță deosebită pentru calculul cu predicate poliadice, la nivelul căruia nu este posibilă alcătuirea unui procedeu mecanic de decizie analog formelor normale. Sin. *deducție naturală; calculul ipotezelor*. — *Calculul predicatelor*, algoritm în cadrul căruia propozițiile apar ca analizate și sînt denotate prin expresii de tipul *Fx, Gy* etc., în

Scanned with OKEN Scanner

care *F* și *G* reprezintă *predicate*, iar literele *x* și *y* variabile-obiect. După numărul obiectelor la care se aplică predicatele (în funcție de gradul lor de generalitate), în constituirea acestor funcții distingem **c.** predicatelor monadice, **c.** predicatelor diadice și, în genere, **c.** predicatelor poliadice. — *Calculul propozițiilor*, algoritm în care propozițiile neanalizate sub aspectul structurii lor sînt desemnate prin anumite litere (*p*, *q*, *r* etc.), numite *variabile* propoziționale, și sînt luate în considerație numai sub aspectul valorilor lor de adevăr posibile. Expresiile specifice *c.p.* sînt alcătuite din variabile propoziționale, legate între ele prin diverse *conective*. Sistemul axiomatic al *c.p.* fundamentează pe cel al **c.** predicatelor și, prin extindere, pe cel al **c.** claselor și al **c.** relațiilor. După numărul valorilor de adevăr considerate, *c.p.* poate fi bivalent și trivalent și, în genere, polivalent. — *Calculul relațiilor*, procedeu de calcul prin care se analizează proprietățile relațiilor, se efectuează anumite operații cu relațiile și se derivă din anumite relații álte relații. *C.r.* a apărut și s-a dezvoltat în legătură cu problema fundamentelor logice ale matematicii și s-a dovedit extrem de important pentru analiza logică a științei în genere.

CALITATE 1. Categorie filozofică exprimînd sinteza laturilor și însușirilor esențiale ale obiectelor și proceselor. În virtutea **c.**, într-un sistem de **relații**, un lucru este ceea ce este și poate fi deosebit de alte lucruri. Schimbarea **c.** înseamnă transformarea radicală a obiectului. Exprimînd esența, **c.** este comună unui grup, unei clase de obiecte și de procese. Diverse concepții mecanicist-metafizice au negat existența obiectivă a deosebirilor calitative, reducîndu-le greșit la deosebiri cantitative. Dezvoltarea fizicii cuantice, de pildă, a infirmat mecanicismul, dovedind caracterul complex și calitativ diferit al particulelor elementare ale materiei. Determinarea calitativă a obiectelor are o stabilitate relativă, în contrast cu determinările lor cantitative, care se schimbă continuu. Schimbarea **c.** constituie esența mișcării și a dezvoltării de la inferior la superior, de la simplu la complex, în natură, societate și gîndire. Orice obiect presupune unitatea **c.** și cantității. V. și *cantitate; transformarea cantității în calitate; contrarii*. **2.** (LOG.) Criteriu de ordin logic, după care judecățile de predicație se împart în afirmative și negative. Judecățile afirmative sînt acelea care enunță apartenența unei însușiri la un obiect, iar cele negative acelea în care se enunță lipsa apartenenței unei însușiri la un obiect. Afirmația și negația constituie mecanismul logic prin care, la nivelul judecății, se exprimă adevărul sau falsul.

CAMPANELLA, Tommaso (1568—1639), socialist utopic italian, călugăr dominican. Prin lucrarea sa antiscolastică „Filozofia demonstrată prin simțuri“ (1591), în care preconiza cunoașterea directă a naturii, **C.** și-a atras persecuțiile inchiziției. În 1598 a condus în Calabria complotul împotriva dominației spaniole. Pentru aceasta a fost ținut timp de 27 de ani în închisoare, unde a scris celebra utopie „Cetatea soarelui“ („Civi-

Scanned with OKEN Scanner

tas solis"). În societatea descrisă de **C.** domnește comunitatea bunurilor; munca constituie o chestiune de onoare, la ea participînd toți locuitorii; repartiția se face după nevoi. Idealul comunist-egalitarist al lui **C.** reflectă năzuințele păturilor de jos ale poporului și ale intelectualității italiene sărace de la sfîrșitul sec. al XVI-lea și începutul sec. al XVII-lea. Limitele istorice ale proiectului lui **C.** se vădesc în caracterul său utopic și în unele elemente ale gîndirii mistice medievale (hilozoism, magie, astrologie).

CAMUS [camü], Albert (1913—1960), prozator și dramaturg francez, cu puternice înclinații filozofice spre *existențialism*. Teza principală organic încarnată de personajele sale („Străinul", „Omul revoltat") este înstrăinarea resimțită de individul însingurat în lume, caracterul arbitrar, lipsit de motivație a ceea ce el face sau suferă. După **C.**, absurditatea și lipsa de speranță a existenței nu pot fi înțelese, dar trebuie acceptate și destinul înfruntat. **C.** dezvoltă o etică a solidarității umane („Ciuma", 1947) și vede demnitatea omului în asumarea eroică a destinului său tragic și absurd („Mitul lui Sisif", 1942).

CANTEMIR, Dimitrie (1673—1723), cărturar de formație enciclopedică și om de stat, reprezentant de seamă al umanismului românesc din sec. XVII—XVIII. Ca domn al Moldovei (1710—1711), **C.** și-a înscris numele în istoria țării prin încercarea de eliberare a țării de sub stăpînirea otomană, scop în vederea căruia a încheiat o alianță cu Rusia. După înfrîngerea armatelor ruso-moldovene la Stănilești, **C.** s-a refugiat în Rusia, unde a devenit consilier al țarului Petru I și a desfășurat o multilaterală activitate științifică. În 1714 a fost ales membru al Academiei din Berlin. Concepția despre lume a lui **C.**, neexpusă vreodată sistematic, a cunoscut de-a lungul vieții cărturarului o evoluție în direcția accentuării tendințelor laice și raționaliste. Scrierea de tinerețe „Imaginea de nedescris a științei sacrosancte" (Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago, 1700, publicată postum, în trad. rom., sub titlul impropriu de „Metafizica"), încercare de replică ortodoxă la fizica aristotelică, poartă amprenta *teozofiei* flamandului J.B. Van Helmont (1577—1644) și în oarecare măsură a scolasticii, în ciuda polemicii cu aceasta din urmă. Din aceeași epocă datează un „Mic manual de logică" (1701?), de factură scolastică. Opera de maturitate se caracterizează prin tendința de separare a științei de teologie, prin asimilarea influenței neoaristotelice, prin susținerea existenței determinismului în natură și societate. Stoicismul de tip medieval, subordonat moralei creștine, din „Divanul, sau gîlceava înțeleptului cu lumea" (1698), dobîndește în „Istoria ieroglifică" (1705, postum) o nuanță profană. **C.** a afirmat demnitatea omului ca ființă rațională și liberă, îndepărtîndu-se chiar și în lucrări teologice, altminteri întru totul ortodoxe („Loca obscura in catechisi", 1720, inedită), de doctrina bisericească despre „coruperea" naturii umane. **C.** este unul dintre primii gînditori europeni care a susținut ideea „creșterii și descreșterii"

Scanned with OKEN Scanner

imperiilor, acestea evoluînd, după **C.**, potrivit „legii naturii" („Interpretarea naturală a monarhiilor", 1714, publicată postum). **C.** a elogiat civilizaţia, „orînduiala şi cinsteşia omenească", ai cărei întemeietori erau, pentru el, „elinii" din vechime şi pe care o concepea ca un ansamblu de „învăţături" şi „vrednicii", de valori intelectuale şi morale. Noţiunea umanistă a civilizaţiei (*cultus humanus, cultus vitae*) fundamentează şi opera de istoric, geograf, etnograf şi orientalist a cărturarului („Descrierea Moldovei", 1715, postum; „Istoria Imperiului otoman", 1714—1716, publicată postum în trad. engl., 1734—1735, fr. 1743 şi germ. 1745; „Sistema religiei mahomedane", 1722). Adversar al oligarhiei boiereşti, **C.** a susţinut ideea promovării oamenilor în funcţiile publice după criteriul culturii şi al aptitudinilor firești. Prin sublinierea romanităţii poporului român, a unităţii lui de origine şi de limbă şi a continuităţii românilor pe teritoriul vechii Dacii, **C.** continuă opera cronicarilor umaniști, a lui Miron Costin şi a stolnicului C. Cantacuzino („Hronicul vechimii româno-moldovlahilor", 1719—1721, postum). Promotor conştient al limbii române în cultură, **C.** a făcut şi prima încercare de creare a unei terminologii filozofice româneşti.

CANTITATE 1. (FILOZ.) Categorie filozofică desemnînd determinări, exprimate prin număr, grad, mărime, întindere, suprafaţă, volum, masă, durată etc. Determinările cantitative pot fi cunoscute prin măsurare şi calcul. **C.** se află în legătură indisolubilă cu *calitatea*. Obiectele care au aceeaşi calitate pot avea, între anumite limite, determinări cantitative diferite, specifice pentru fiecare calitate în parte. Depăşirea acestei limite duce la trecerea acumulărilor cantitative în transformări calitative (ex. limitele cantitative ale stării de agregaţie lichide a mercurului sînt cuprinse între —39 şi +357°C, întrucît la —39°C el se solidifică, iar la +357°C începe să fiarbă, transformîndu-se în vapori). V. şi *măsură*. **2.** (LOG.) Criteriu de clasificare a judecăţilor de predicaţie după indivizii din sfera subiectului judecăţii la care se referă predicaţia. Se disting astfel: a) *judecăţi singulare*, în care predicatul se enunţă despre un singur individ dintr-o clasă (ex. „Acest om este medic"); b) *judecăţi particulare*, în care predicatul se referă la o parte din indivizii unei clase (ex. „Unii oameni nu sînt fumători"); c) *judecăţi universale*, în care predicatul se referă la toţi indivizii dintr-o clasă (ex. „Toţi macii sînt roşii").

CAPITALISM, formaţiune socială care se întemeiază pe proprietatea privat-capitalistă asupra mijloacelor de producţie şi pe exploatarea muncitorilor salariaţi şi în care puterea politică este deţinută de burghezie. Procesul de apariţie al **c.** în Europa occidentală a început aprox. în sec. XV—XVI. Cele două clase principale ale **c.** sînt clasa proletarilor şi clasa capitaliştilor. Scopul producţiei capitaliste este obţinerea de *plusvaloare*. În raport cu feudalismul, **c.** a dezvoltat într-o măsură uriaşă forţele de producţie ale societăţii, a ridicat productivitatea muncii şi gradul de socializare a producţiei. Contradicţia fundamentală a **c.** este contradicţia dintre caracterul social al producţiei şi forma privat-capitalistă a însuşirii rezultatelor producţiei. Ideologia burgheză, produs spiritual

Scanned with OKEN Scanner

al orînduirii capitaliste, exprimă interesele de clasă ale diferitelor pături și grupări ale burgheziei. De la începutul sec. al XX-lea, capitalismul a intrat în stadiul cel mai înalt și ultim al dezvoltării sale: *imperialismul*. În virtutea legilor progresului istoric, **c.** trebuie să fie înlocuit pe cale revoluționară cu orînduirea socialistă. Principala forță motrice a acestui proces este clasa muncitoare, cea mai consecventă clasă revoluționară, căreia îi revine misiunea istorică de a fi groparul capitalismului și constructorul noii orînduiri, societatea comunistă. O dată cu victoria Marii Revoluții Socialiste din Octombrie, **c.** a încetat de a mai fi unicul sistem social-economic din lume și a intrat în perioada crizei sale generale. După al doilea război mondial, sfera capitalismului s-a redus considerabil, ca urmare a faptului că prin victoria revoluției socialiste într-un șir de țări, socialismul a devenit un sistem mondial, care cuprinde peste o treime din populația globului pămîntesc. Creșterea forței și a influenței internaționale a sistemului mondial socialist, procesul intens de destrămare a sistemului colonial, creșterea luptei de clasă în lumea capitalistă, agravarea contradicțiilor interimperialiste adîncesc criza sistemului capitalist. În economia românească, perioada de graniță dintre feudalism și **c.** se situează către mijlocul sec. al XIX-lea. Elemente ale relațiilor capitaliste apăruseră totuși în țara noastră încă cu decenii înainte, iar rămășițe feudale au persistat pînă la reforma agrară din 1945. Concentrarea producției și a capitalului, accentuată în anii dinaintea primului război mondial, o dată cu pătrunderea capitalului monopolist străin, a dus la apariția monopolurilor capitaliste. Dezvoltarea **c.** în condițiile existenței rămășițelor feudale și ale aservirii țării capitalului străin a făcut ca pînă la eliberarea țării economia să se dezvolte disproporționat și lent.

„CAPITALUL“, opera fundamentală a lui K. Marx, elaborată aproape de-a lungul întregii sale vieți. Lucrarea cuprinde patru volume, dintre care primul a apărut în 1867, iar al doilea și al treilea, pregătite pentru tipar de Engels, precum și al patrulea, „Teorii asupra plusvalorii“, postum. Prin **C.**, Marx realizează o adevărată revoluție în economia politică, făcînd o analiză cuprinzătoare a economiei capitaliste și a legilor acesteia. El dezvăluie procesul de producere și de reproducere a capitalului, desăvîrșește teoria valorii bazate pe muncă, elaborează teoria plusvalorii, piatra unghiulară a economiei politice marxiste, prin care se explică pentru prima oară mecanismul exploatării capitaliste a muncitorilor. Marx scoate la iveală tendința istorică a acumulării capitaliste, care duce în cele din urmă la „exproprierea expropriatorilor“ (a capitaliștilor). În **C.**, Marx a înfățișat baza economică obiectivă a antagonismului dintre proletariat și burghezie și a demonstrat că misiunea istorică a clasei muncitoare este de a fi groparul capitalismului și constructorul societății comuniste, dînd astfel comunismului științific fundamentul său teoretic. **C.** este nu numai opera economică fundamentală a lui Marx, ci și o grandioasă operă filozofică, o aplicare magistrală a dialecticii materialiste la studiul societății omenești. Marx analizează contradicțiile

Scanned with OKEN Scanner

capitalismului, înlănțuirea și dezvoltarea lor, transformarea contradicțiilor din factori de dezvoltare ai capitalismului în factori ai negării și desființării sale. El aplică la studiul formațiunii capitaliste logica dialectică, și cu deosebire metoda ridicării de la abstract la concret (dezvoltînd-o, în opoziție cu dialectica speculativă hegeliană, nu ca producere a realului, ci ca procedeu de reproducere pe plan logic a concretului real), precum și principiul unității dintre *istoric și logic*. Totodată Marx a aplicat în „Capitalul" concepția materialist istorică la studiul concret al unei formațiuni social-economice determinate, a capitalismului, verificînd astfel această concepție, transformînd-o dintr-o ipoteză într-o teorie (Lenin). Prima traducere românească integrală a **C.** (vol. I) a apărut în 1947.

CARACTER, ansamblu unitar al trăsăturilor psihice esențiale ale persoanei umane, care se manifestă în modul specific de a reacționa al acesteia, în comportamentul ei stabil. Trăsăturile de **c.** izvorăsc în special din orientarea și din voința omului, exprimînd unitatea dintre convingerile social-politice, filozofice, morale ale persoanei și acțiunile ei esențiale. **C.** se formează în procesul integrării individului într-un anumit sistem de relații sociale, trăsăturile caracteriale dobîndind o anumită valoare socială și morală, pozitivă sau negativă.

CARLYLE [caláil], Thomas (1795—1881), istoric și filozof englez, cunoscut mai cu seamă ca reprezentant al „cultului eroilor", al concepției potrivit căreia personalitățile excepționale determină mersul istoriei. În politică, după ce fusese inițial apropiat de mișcarea muncitorească, a trecut pe pozițiile „socialismului feudal", criticînd burghezia din punctul de vedere al aristocrației conservatoare.

CARNAP, Rudolf (1891—), logician și filozof de origine austriacă, unul dintre inițiatorii *pozitivismului logic* și dintre conducătorii *Cercului vienez* stabilit în S.U.A. În domeniul logicii a cercetat inițial problemele teoriei deducției și sintaxei logice iar mai tîrziu cele ale semanticii logice, la dezvoltarea căreia a avut contribuții substanțiale (conceptul semantic de adevăr, distincția între semantica pură și cea descriptivă etc.), urmărind, de fapt, teoria și construcția limbajelor artificiale. A cercetat probleme de fundamente ale matematicii fiind în esență un adept al *logicismului*. Concepțiile sale epistemologice, sub influența datelor științelor și propriilor sale cercetări de logică, au evoluat de la *empirismul logic* și *fizicalism* spre poziții mai realiste, apropiindu-se de înțelegerea întemeierii semantice a sintaxei. Accentuînd însă asupra caracterului ipotetic al legilor și teoriilor științei și formulînd „principiul toleranței", **C.** dă prilej interpretărilor convenționaliste și subiectiviste în teoria cunoașterii. Op. pr.: „Structura logică a lumii" (1938), „Sintaxa logică a limbajului" (1934), „Fundamentele logice ale unității științei" (1938), „Introducere în semantică" (1942), „Semnificație și necesitate" (1948), „Fundamentele

Scanned with OKEN Scanner

logice ale probabilității" (1950), „Logica inductivă și probabilitatea" (1958).

CARTEZIANISM, concepția filozofică a lui Descartes (după numele său latinizat Cartesius) și a adepților săi, caracterizată prin raționalism, mecanicism și dualism. În cadrul **c.** pot fi distinse două orientări: cea materialistă, care a pus accentul pe concepția despre natură a lui Descartes, pe fizica sa (H. Le Roy, la Mettrie, Cabanis etc.), și cea idealistă, care a preluat în special metafizica dualistă carteziană (La Forge, G. Cordemoy, Malebranche ș.a.). Linia materialistă a **c.** a influențat, în genere, pe materialiștii francezi din sec. al XVIII-lea.

CARVAKA [cearváca], școală materialistă și ateistă indiană, fundată, după legendă, de înțeleptul Brihaspati în prima jumătate a mileniului I și constituită ca sistem filozofic în sec. IV—II î.e.n. În sanscrită, **c.** înseamnă fie „cuvînt accesibil", fie „patru cuvinte", adică cele patru elemente (aerul, focul, apa și pămîntul) pe care adepții școlii le puneau la baza lumii materiale. Filozofia **c.** este cunoscută și sub denumirea de *lokayata* („învățătură populară", „părerile oamenilor simpli"). Adepții filozofiei **c.** respingeau autoritatea „*Vedelor*", negau existența sufletului, a lui Dumnezeu, a raiului și a iadului. Pentru ei, conștiința nu era decît o însușire a trupului, care dispare o dată cu moartea acestuia. Combătînd practicile ascetice ale brahmanismului și ale budismului, **c.** propovăduia idealul etic al desfătării raționale, al fericirii pămînteşti.

CASSIRER, Ernst (1874—1945), filozof german neokantian, autor al teoriei „funcționalismului", variantă a idealismului „metodologic" al *Școlii de la Marburg,* care sesiza mărginirile teoriei mecaniciste a abstracției și insuficiența logicii tradiționale, propunînd o „logică a funcției". **C.** este autorul unei teorii semiotice în care subliniază unitatea dintre limbă și gîndire și critică convenționalismul neopozitivist. A publicat importante monografii de istoria filozofiei moderne (Leibniz, iluminismul, Kant etc.). În „Filozofia formelor simbolice" (1923—1929), **C.** a extins concepția neokantiană la analiza limbajului, a mitului, religiei, artei și științei, în care vedea structuri autonome în sistemul unitar al formelor culturii. Antropologia sa filozofică definește omul doar ca ființă făuritoare de simboluri, parte integrantă a lumii culturii și creatorul ei.

CATASTROFISM, teorie antievoluționistă (1812), legată mai cu seamă de numele paleontologului francez G. Cuvier, conform căreia în istoria Pămîntului s-ar fi repetat în mod periodic o serie de „catastrofe" care au schimbat relieful planetei și au distrus viețuitoarele. După fiecare „catastrofă" de acest fel, lumea organică ar fi reapărut, probabil ca urmare a unor „acte de creație". **C.** a reprezentat o încercare de a explica datele geologice privitoare la schimbările scoarței și în special fosilele, fără a intra în contradicție cu religia și cu creaționismul. Temporar învingător în lupta cu transformiștii (Geoffray Saint-Hilaire), **c.** a trecut în

Scanned with OKEN Scanner

arhivele istoriei o dată cu lucrările geologice ale lui Ch. Lyell și cu cele biologice ale lui Ch. Darwin.

CATEGORIE (de la gr. *kategorein* „a afirma"), noțiune filozofică fundamentală care exprimă proprietățile esențiale, laturile și legăturile cele mai generale ale obiectelor și proceselor realității obiective în continuă transformare. În procesul istoric al dezvoltării cunoașterii omenești, **c.** marchează trepte sau puncte de sprijin importante pentru aprofundarea și sistematizarea fenomenelor din natură, societate și gîndire. **C.** au apărut și s-au îmbogățit mereu pe baza experienței practice a omenirii. Învățătura despre **c.** a fost elaborată pentru prima oară de Aristotel și a fost reluată de Hegel. **C.** se împart în *c. filozofice* și *c. ale științelor speciale*. **C.** filozofiei marxiste cuprind: a) *c. materialismului dialectic* (materia, mișcarea, spațiul și timpul, contradicția, calitatea și cantitatea, esența și fenomenul, conținutul și forma, necesitatea și întîmplarea, generalul, particularul și singularul etc.), care, exprimînd însușirile cele mai generale, comune tuturor formelor mișcării, sînt folosite de către toate științele. Din *c.m.d.* fac parte și *c. gnoseologice* (adevărul, reflectarea, istoricul și logicul etc.); b) *c. materialismului istoric* (existența socială și conștiința socială, baza și suprastructura, formațiunea socială, modul de producție, forțele și relațiile de producție, clasele sociale, lupta de clasă, revoluția etc.), care sînt indispensabile tuturor științelor despre societate. *C. științelor speciale* sînt proprii unei singure științe sau unui grup de științe înrudite. Deosebim astfel: *c. ale fizicii* (forță, masă, energie, atom etc.), *c. ale biologiei* (viață, organism, mediu, ereditate, variabilitate, specie, metabolism etc.), *c. ale geografiei* (înveliș geografic, zonalitate, așezare geografică, raionare fizică și economică-geografică etc.), *c. ale economiei politice* (capital, marfă, bani, valoare, plusvaloare, forță de muncă etc.), *c. ale eticii* (moral, imoral, datorie, onoare, eroism, colectivism etc.), *c. ale dreptului* (justiție, lege, sancțiune, infracțiune, contract etc.), *c. ale esteticii* (frumosul, urîtul, sublimul, comicul, tragicul etc.), *c. ale lingvisticii* (limbă, dialect, grai, fonem etc.). În opoziție cu idealismul subiectiv kantian, care consideră **c.** ca forme înnăscute și imuabile ale intelectului, și cu concepțiile pozitiviste, care neagă conținutul lor obiectiv, filozofia marxistă subliniază autenticitatea și perfectibilitatea acestui conținut, bazat pe reflectarea veridică și tot mai profundă a obiectelor și proceselor. Ea înlocuiește totodată concepția idealist-obiectivă a lui Hegel, care, răsturnînd raportul real dintre obiecte și reflectarea lor mintală, considera **c.** ca trepte ale autodezvoltării ideii absolute. Depășind limitele materialismului premarxist, materialismul dialectic a lămurit rolul important și complex al practicii social-istorice în elaborarea **c.** și a adus o contribuție însemnată la cercetarea dialecticii **c.** (în special a caracterului lor istoric, a interdependenței lor și a naturii lor contradictorii), interpretînd-o ca o reflectare a dialecticii obiective a lucrurilor.

Scanned with OKEN Scanner

CAUZALITATE, categorie filozofică exprimînd interacţiunea dintre cauză şi efect şi constituind, ca atare, una dintre principalele forme ale conexiunii universale a fenomenelor. Împreună cu categoria necesităţii şi cu recunoaşterea legilor obiective, **c.** stă la baza concepţiei deterministe sau a *determinismului*. Substratul material al **c.** determină caracterul ei obiectiv, precum şi universalitatea ei. Orice fenomen are o cauză; nu există fenomene fără cauză. Corespunzător cu varietatea formelor de mişcare a materiei, **c.** prezintă un caracter concret, specific, în fiecare domeniu al realităţii obiective. — *Principiul cauzalităţii*, principiu filozofic care exprimă faptul că orice fenomen are o cauză. Fără recunoaşterea acestui principiu, ştiinţa nu este posibilă.

CAUZĂ FINALĂ, noţiune specifică unor concepţii finaliste. Termenul ca atare a fost introdus de *scolastică* pentru a desemna una dintre cele patru „cauze" recunoscute de Aristotel, şi anume *scopul* în vederea căruia ar avea loc un fenomen sau în vederea căruia s-ar desfăşura un proces dat.

CAUZĂ ŞI EFECT, categorii filozofice a căror corelaţie desemnează una dintre cele mai generale forme ale conexiunii universale a fenomenelor. În cadrul acestei corelaţii, un obiect sau proces se numeşte *cauză* cînd precedă şi produce (provoacă, generează sau determină) cu necesitate un alt obiect sau proces denumit *efect*. Acţiunea unei **c.** se manifestă întotdeauna în anumite condiţii, care influenţează corelaţia dintre **c. şi e.** Legăturile cauzale au un caracter obiectiv, care poate fi verificat ca atare în activitatea practică. Interacţiunea dintre **c. şi e.** are un caracter complex. Astfel, în procesul mişcării realităţii, **c. şi e.** îşi pot schimba locul şi rolul, ceea ce într-un sistem apare ca efect poate deveni într-altul cauză şi invers. Efectul, odată apărut, poate avea un rol activ asupra cauzei care l-a generat, influenţînd-o (ex. acţiunea inversă exercitată de suprastructură asupra bazei). Tipologia raporturilor cauzale prezintă o mare varietate. Totodată, există numeroase feluri de cauze (principale şi secundare, necesare şi întîmplătoare, interne şi externe etc.). V. şi *cauzalitate*; *determinism*.

CAZUISTICĂ, parte a eticii (în special a celei stoice, precum şi a celei religioase catolice) care caută să rezolve cazurile de conştiinţă, adică să rezolve problemele morale suscitate de împrejurări de viaţă concrete, să aplice normele morale generale la cazurile particulare ale conduitei. În evul mediu, şi în special la iezuiţi, **c.** a degenerat în sofistică, de unde accepţia peiorativă pe care a căpătat-o termenul: argumentare subtilă, abilă în susţinerea unor teze false sau îndoielnice.

CEARTA (sau **disputa**) **universaliilor,** discuţie purtată între filozofii nominalişti şi cei realişti în tot timpul evului mediu şi izvorîtă din interpretarea contrară a raportului dintre individual (percepţie) şi general (noţiune). V. *nominalism şi realism*.

Scanned with OKEN Scanner

CERCUL VIENEZ, grupare filozofică întemeiată în deceniul al treilea al sec. al XX-lea, avînd ca reprezentanţi principali pe Moritz Schlick, Rudolf Carnap, Otto Neurath, Philipp Frank, Kurt Gödel ş.a., care a promovat o reînviere a pozitivismului, dînd naştere curentului neopozitivist. Caracteristică pentru această grupare este combinarea empirismului cu interpretarea convenţionalistă a gîndirii logice. Membrii **c.v.** au adus contribuţii valoroase la dezvoltarea logicii simbolice.

CERNÎŞEVSKI, Nikolai Gavrilovici (1828—1889), filozof materialist, socialist utopic, scriitor şi critic literar, conducător al mişcării democrat-revoluţionare ruse. În domeniul filozofiei, **C.** a fost un materialist militant, un adversar hotărît al idealismului, criticînd agnosticismul lui Kant, idealismul lui Hegel, Berkeley, Hume, precum şi pozitivismul. Depăşind în unele privinţe limitele antropologismului feuerbachian, sub influenţa căruia se formase, **C.** a încercat să valorifice dialectica lui Hegel din punct de vedere materialist. În explicarea vieţii sociale, **C.,** deşi în ansamblu concepţia sa asupra societăţii a rămas idealistă, a afirmat rolul luptei de clasă ca motor al dezvoltării istorice, a subliniat rolul istoric al maselor populare. În studiile sale economice, apreciate de K. Marx, **C.** a scos în evidenţă criza economiei politice burgheze şi a criticat capitalismul. **C.** nu a înţeles însă rolul istoric al proletariatului, considerînd în mod utopic că socialismul va putea fi înfăptuit în Rusia pe baza obştilor ţărăneşti. Dezvoltînd principiile estetice ale lui Belinski, **C.** a conceput arta ca o oglindă veridică a vieţii, care trebuie să conţină o explicaţie şi o apreciere critică a realităţii. Op.pr.: „Raporturile estetice ale artei faţă de realitate" (1855), „Principiul antropologic în filozofie" (1860).

CHINTESENŢĂ (lat. med. *quinta essentia* „esenţa a cincea") **1.** Atribut imaginar al eterului, considerat în cosmologia antică greacă şi indiană drept al cincilea şi cel mai fin element material al lumii, din care ar fi alcătuite corpurile cereşti. **2.** Esenţa cea mai profundă a unui lucru.

CHRYSIPPOS (c. 280—c. 204 î.e.n.), filozof grec, al doilea fondator al *stoicismului* după *Zenon din Citium.* A formulat ideea distrugerilor şi a renaşterilor succesive ale universului şi a identificat determinismul cu providenţa. A dezvoltat teoria raţionamentului ipotetic şi disjunctiv şi a absolutizat principiul logic al terţului exclus. Este un precursor al logicii propoziţiilor.

CIBERNETICĂ, ştiinţă sintetică, care are ca obiect studiul matematic al funcţionării sistemelor caracterizate prin existenţa comenzilor şi a reglării, indiferent dacă sînt sisteme naturale, sociale sau tehnice. Actul de naştere al **c.** a fost semnat de N. Wiener, care, în 1948, a pus bazele unei ştiinţe despre „control şi comunicaţie la animal şi la maşină". **C.** a mai fost caracterizată drept artă de a face acţiunea eficace (L. Couffignal), considerată ca o ştiinţă a legilor generale de evoluţie şi echilibru (A. Ducrocq) etc. Studiul efectuat de **c.** asupra sistemelor de diferite

Scanned with OKEN Scanner

naturi este un studiu abstract al analogiilor lor formale (şi nu al elementelor constitutive sau al funcţiilor specifice). O noţiune de bază a **c.** este noţiunea de *informaţie*; sistemele **c.** emit sau recepţionează informaţia, o memorizează, o prelucrează, o transformă în semnale prin care îşi dirijează propria acţiune, o transmit etc. Performanţele maşinilor cibernetice nu sînt energetice, ci „informaţionale" (ex. calculatoarele, sistemele tehnice autoadaptive). *C. matematică* cuprinde aparatul matematic necesar teoriei sistemelor cibernetice (teoria informaţiei, teoria algoritmilor, logica matematică, calculul probabilităţilor etc.). *C. tehnică* cuprinde problemele maşinilor cibernetice, dintre care cele mai importante se referă la „automatica intelectuală" (la calculatoarele capabile de a rezolva probleme logice şi matematice). *C. biologică* se referă la autoreglarea biologică (homeostazie), la mecanismele eredităţii, la funcţionarea sistemului nervos *(neurocibernetica)*. Însemnătatea socială a *c.t.* constă în aplicaţiile sale la automatizarea proceselor de producţie, la cercetarea ştiinţifică (modelare), la planificarea pe baze matematice a activităţii economice, la eliberarea omului de operaţii mintale necreatoare etc. Însemnătatea ei filozofică constă în reconsiderarea problematicii gîndirii şi cunoaşterii, pornind de la noi premise materialiste. **C.** are numeroase implicaţii teoretice şi metodologice, ea obligîndu-ne la reexaminarea unor noţiuni (timpul **c.** este un timp ireversibil; sistemele **c.** sînt sisteme cu o finalitate intrinsecă) şi la dezvoltarea unor metode cu mare grad de generalitate (metoda modelării, metoda „cutiei negre"). **C.** confirmă tezele materialismului dialectic despre unitatea materială a lumii şi despre capacitatea generală a materiei de a reflecta realitatea înconjurătoare şi este totodată punctul de plecare al unor elaborări creatoare în filozofia actuală.

CICERO, Marcus Tullius (106—43 î.e.n.), filozof, orator, scriitor şi om politic roman. În filozofie, reprezentant al unui eclectism de nuanţă predominant platonică. **C.** a dat principalilor termeni filozofici greceşti versiuni latine pătrunse de atunci în limbajul filozofic universal. Scrierea lui „Despre datorii" *(De officiis)*, inspirată din stoicul Panaetius, a devenit, ca prototip al unei etici laice cetăţeneşti, o carte de căpătîi a umaniştilor Renaşterii.

CICLU ISTORIC, *teoria ciclului istoric*, teorie care susţine în spirit metafizic că mişcarea istoriei se produce în cerc închis, în opoziţie cu dialectica, care arată că dezvoltarea istorică se înfăptuieşte într-un sens ascendent, în spirală, de la inferior la superior. Adepţii *t.c.i.* susţin că, după terminarea unui ciclu cosmic sau a unui ciclu de civilizaţie, urmează alte cicluri, independente de cele anterioare, iar după parcurgerea tuturor ciclurilor posibile marele ciclu al universului sau al societăţii este reluat de la început în aceeaşi ordine („veşnica reîntoarcere"); ei neagă astfel posibilitatea progresului nelimitat. *T. c.i.* îşi are originile în budism, pitagorism, stoicism etc. Principalul ei promotor modern a fost filozoful italian *G. Vico*. În sec. al XIX-lea ea a

Scanned with OKEN Scanner

fost reluată amplu de *F. Nietzsche*, iar în sec. al XX-lea de *O. Spengler* și *A.J. Toynbee*, care au susținut ideea reversibilității istoriei.

CINICII (gr. *kynikos*, de la *kyon*, *kynos* „cîine"), adepți ai școlii filozofice antice *(Școala cinică)*, întemeiată de Antistene (c. 435—370 î.e.n.), elev al lui Socrate. Concepția cinică cuprinde unele elemente materialist naive. **C.** se conduceau după maxima: „Să trăim conform naturii". După ei, binele stă în *autarhie* (independența indivizilor față de toate convențiile sociale, considerate ca străine naturii), realizată prin restrîngerea nevoilor la minimul necesar pînă la nivelul animalității. Emblema lor era un cîine. Individualismul extrem al **c.** a exprimat, la origine, descurajarea care a cuprins o parte a societății grecești după războiul peloponesiac. Reprezentanți mai cunoscuți ai acestei școli au fost Diogene din Sinope și Menip. Prin extensiune, se numesc **c.** oameni care manifestă dispreț față de principiile elementare ale moralei.

CIRENAICII, adepți ai școlii filozofice din Grecia antică. (*Școala cirenaică*), întemeiată în prima jumătate a sec. al IV-lea î.e.n. de Aristip din Cirene, elev al lui Socrate. **C.** considerau inutile cercetările de matematică, astronomie și logică și dădeau atenția principală eticii. Ei preconizau principiul cultivării plăcerilor senzuale (*hedonismul*) drept cale pentru dobîndirea fericirii și subordonau interesele obștești celor personale. Ei considerau că senzația este singurul criteriu al adevărului. Printre **c.** au existat atei ca Teodor, supranumit *Ateul*.

CIVILIZAȚIE, realizarea, sub cele mai diverse forme, a valorilor culturale, integrarea lor în înfăptuiri concrete menite să schimbe mediul natural și social al omului, modul său de viață, propriul său univers sufletesc. O valoare culturală sau un sistem de valori reprezintă o posibilitate de **c.**, dar realitatea însăși a **c.** presupune realizarea funcției sociale a valorilor culturale, integrarea lor în toate compartimentele vieții sociale. *Cultura* și **c.** sînt concepte care au un fond comun, alcătuit din ansamblul cunoștințelor și al experienței omenești, din totalitatea achizițiilor spiritului uman. O primă selecție valorică operată istoric și creativ pe acest fond comun generează cultura, iar întruchiparea acesteia în moduri de viață, de muncă și de comportare, în obiecte ale universului artificial alcătuiește **c. C.** nu se poate reduce la suma sau sistemul bunurilor și realizărilor de ordin material. **C.** este cultura *in actu*; nu orice valoare culturală se convertește în fapte de **c.**, dar orice fenomen de **c.** presupune valori culturale deja constituite și întruchipate în realizări umane susceptibile de generalizare și transmitere în timp și spațiu. Apreciem gradul de **c.** al unei societăți nu numai după amploarea activității culturale, ci ținînd seama și de măsura în care patrimoniul cultural, artistic sau științific, reprezintă în mod eficient un factor de transformare a condițiilor externe de viață ale oamenilor, precum și a resorturilor lor subiective de acțiune. În ultimă analiză, **c. nu este altceva decît cultura pătrunsă în toate celulele vieții sociale.**

Scanned with OKEN Scanner

CLAN, denumire a *ginții* (mai tîrziu a *tribului*) la popoarele celtice.

CLASA MUNCITOARE (în capitalism *proletariat*), „prin proletariat se înțelege clasa muncitorilor salariați moderni, care, neposedînd mijloace de producție proprii, sînt nevoiți să-și vîndă forța lor de muncă pentru a putea trăi“ (Marx și Engels). **C.m.** a luat naștere în procesul destrămării feudalismului și al constituirii formațiunii social-economice capitaliste, închegîndu-se treptat ca o clasă omogenă, cu interese comune și funcție istorică distinctă, o dată cu dezvoltarea producției capitaliste și a industriei moderne. Ea s-a format din rîndurile foștilor meseriași ruinați din orînduirea feudală, ale iobagilor fugiți la orașe și din masele țărănești proletarizate în procesul acumulării primitive a capitalului. În deceniile al patrulea și al cincilea ale sec. al XIX-lea a început în țările avansate din Europa occidentală procesul istoric de transformare a proletariatului dintr-o „clasă în sine“ (lipsită încă de conștiința intereselor sale comune și a rolului său istoric) într-o „clasă pentru sine“ (conștientă de interesele sale și de misiunea sa istorică, manifestîndu-se tot mai mult ca o forță politică independentă, revoluționară). Între proletariat și burghezie există o contradicție antagonică, de neîmpăcat, întrucît plusvaloarea creată de clasa muncitoare și însușită de burghezie, ca proprietară a mijloacelor de producție, constituie izvorul îmbogățirii acesteia. Pentru desfășurarea luptei de clasă împotriva burgheziei, **c.m.** își făurește organizații politice și profesionale. Partidul comunist este forma superioară de organizare a **c.m.**, conducătorul său politic. Interesele **c.m.** își găsesc expresia ideologică științifică, sistematizată, în marxism-leninism, concepția ei despre lume și societate. Misiunea istorică a **c.m.** constă în transformarea revoluționară a societății capitaliste și făurirea orînduirii comuniste. În această luptă, proletariatul strînge în jurul său toate clasele și păturile exploatate ale populației, devenind exponentul intereselor fundamentale ale tuturor oamenilor muncii. Înfăptuind revoluția socialistă, cucerind puterea politică și socializînd mijloacele de producție, proletariatul se transformă și pe sine însuși, încetînd a fi o clasă exploatată și devenind clasa conducătoare a societății. Structura lăuntrică a **c.m.** se modifică continuu în condițiile construirii socialismului și comunismului; rîndurile ei se lărgesc considerabil prin intrarea unor noi detașamente ale populației, atrase în munca industrială și parțial în sfera serviciilor. Modificările care intervin în diviziunea muncii și îndeosebi implicațiile revoluției științifice-tehnice determină, atît în capitalism, cît și în socialism, schimbări profunde în structura profesională a clasei muncitoare, schimbări ale căror urmări economice și sociale sînt, desigur, radical diferite în cele două orînduiri opuse.

CLASĂ, mulțime de elemente care au anumite însușiri comune. Analiza **c.** a dus la o nouă ramură a logicii simbolice, calculul cu **c.**, pe baza căruia numărul natural poate fi definit din punct de vedere logic drept o clasă de clase. **C.** se deosebește de *gen* prin aceea că nu se constituie exclusiv pe baza însușirilor esențiale ale indivizilor ce se cuprind în sfera ei. — *Clasă vidă*, clasă în sferă căreia nu se cuprinde nici un individ.

Scanned with OKEN Scanner

CLASĂ SOCIALĂ, grup numeros de oameni cărora le sînt proprii anumite caracteristici sociale comune, și anume: locul ocupat în sistemul respectiv de producție socială, istoricește determinat; același raport (de cele mai multe ori consfințit prin legi) față de mijloacele de producție; același rol în organizarea socială a muncii; modul în care obțin partea de care dispun din bogăția societății și mărimea acestei părți. Categoria de **c.s.** a fost introdusă de gînditori premarxiști, dar marxism-leninismul a îmbogățit și a dezvoltat în chip esențial conceptul de clasă și teoria claselor și luptei de clasă. În cunoscuta scrisoare către J. Weydemeyer, Marx a sintetizat contribuția sa la teoria claselor în următoarele teze: 1) existența claselor este legată de anumite faze istorice de dezvoltare a producției; 2) lupta de clasă duce în mod necesar la dictatura proletariatului; 3) această dictatură constituie trecerea la desființarea tuturor claselor în orînduirea comunistă. Scindarea societății în clase s-a produs pe o anumită treaptă de dezvoltare istorică, în procesul trecerii de la orînduirea comunei primitive la sclavagism. Baza economică a apariției claselor a constituit-o apariția diviziunii sociale a muncii și a proprietății private asupra mijloacelor de producție. Datorită locului diferit ocupat într-o anumită orînduire economică a societății, o clasă socială își poate însuși munca alteia. În orînduirile sclavagistă, feudală și capitalistă societatea este scindată în clase sociale opuse antagonic: clase exploatate (sclavii, iobagii, proletariatul) și clasa exploatatoare (stăpînii de sclavi, feudalii, capitaliștii). În orice orînduire, alături de **c.s.** principale (ex. proletariatul și burghezia în capitalism) există clase neprincipale (clase pe cale de apariție sau de descompunere, diverse clase și pături intermediare, ex. mica burghezie în capitalism). **C.s.** își constituie un sistem de organizații și inspiră teorii mai mult sau mai puțin dezvoltate, care exprimă și apără pe plan instituțional și ideologic interesele clasei respective. Din existența claselor cu interese opuse decurge cu necesitate lupta de clasă, forță motrice a dezvoltării societății împărțite în clase antagonice. În urma *revoluțiilor sociale*, care constituie forma cea mai înaltă a luptei de clasă, un mod de producție este înlocuit cu altul, iar ca urmare a schimbării modului de producție se schimbă și structura de clasă a societății. Lichidînd proprietatea privat-capitalistă asupra mijloacelor de producție, revoluția socialistă desființează clasele exploatatoare și dă naștere la două clase fundamentale noi: clasa muncitoare, care se deosebește radical de proletariatul din capitalism, întrucît este, alături de întregul popor, posesoare a mijloacelor de producție, și țărănimea cooperatistă, precum și păturii intelectualității socialiste. Categoria de clasă socială deține în concepția materialistă a istoriei și o importantă funcție metodologică, determinarea caracterului și conținutului de clasă fiind esențială pentru analiza istorică concretă a unor fenomene ca statul (puterea politică), democrația, suprastructura, conștiința socială, războaiele ș.a.

CLASIFICARE, operație logică cu noțiuni, prin care obiectele (de clasificat) sînt grupate, pe baza unui criteriu (fundamentul clasificării), în clase de obiecte. Spre deosebire de *generalizare*, prin care se trece de la specie la gen, de la particular la general pe linie verticală, **c.** se desfășoară

Scanned with OKEN Scanner

pe linie orizontală, avînd drept rezultat constituirea unor clase. **C.** este de două feluri: *naturală*, cînd fundamentul **c.** este o însușire esențială pentru fenomenele clasificate (ex. **c.** elementelor chimice), și *artificială*, cînd fundamentul **c.** nu ține de esența fenomenelor (ex. **c.** cărților într-o bibliotecă). **C.** este indispensabilă cercetării științifice, întrucît permite sistematizarea datelor acumulate la un anumit moment.

CLASIFICAREA ȘTIINȚELOR, determinarea poziției lor reciproce și sistematice la un moment dat al dezvoltării lor. În istoria științelor și filozofiei s-au întreprins încercări multiple de **c.ș.** (Fr. Bacon, Saint-Simon, Hegel, A. Comte ș.a.), fără ca vreuna să se fi impus. Încercările de a folosi un criteriu unic în **c.ș.** nu au dus la rezultate pe deplin satisfăcătoare din punct de vedere teoretic și practic; pe de altă parte, științele își schimbă, în cursul istoriei, conținutul și relațiile reciproce. Clasificările științelor au pornit de la complexitatea obiectului, de la metodele folosite (științe experimentale și științe teoretice), de la caracterul predominant descriptiv sau explicativ al rezultatelor etc. Astăzi clasificarea de bază a științelor urmărește formele de mișcare ale materiei și reflectă dezvoltarea istorică a naturii, precum și a cunoașterii ei (fizica, chimia, geologia, biologia, științele sociale). Totodată, diferite **ș.** particulare reflectă existența unor sisteme, obiecte sau domenii ale realității studiate în mod special (ex. fizica atomică, speologia, bacteriologia). Științele care studiază societatea și gîndirea, adică omul, se numesc științe umaniste (ex. psihologia, lingvistica, sociologia, istoria) sau antropologice. Științele tehnice (ex. radioelectronica) sînt legate atît de științele naturii, cît și de cele sociale. Din punctul de vedere al relațiilor cu practica, științele se pot împărți în *aplicative*, dacă urmăresc un scop practic nemijlocit, și *pure*, dacă cercetarea este determinată de nevoile interne de dezvoltare a științei respective. Din punctul de vedere al importanței lor gnoseologice, cercetările științifice se împart în *fundamentale*, dacă efectuarea lor duce la cunoașterea unor stări, fenomene sau legi necunoscute înainte (ex. descoperirea inducției electromagnetice), și în *derivate*, dacă efectuarea lor permite doar lărgirea numărului de obiecte care pot fi stăpînite pe baza legilor cunoscute (din această specie de cercetări face parte întreaga muncă de finalizare tehnică).

COLECTIVISM, principiu fundamental al moralei comuniste, care preconizează devotamentul față de colectivitate, recunoașterea liberă și conștientă a priorității intereselor obștești, întemeiată pe înțelegerea concordanței generale dintre interesele individuale și cele sociale, solidaritatea și întrajutorarea tovărășească. Opus *individualismului*, **c.** s-a afirmat ca armă a solidarității de clasă a proletariatului în lupta împotriva exploatării capitaliste. Prin lichidarea proprietății private și făurirea relațiilor socialiste de colaborare și ajutor reciproc, socialismul înlătură contradicția antagonică dintre personal și social și creează premisele obiective ale îmbinării armonioase a intereselor personale și obștești și ale afirmării **c.** ca principiu al noii morale. În socialism, primordialitatea intereselor generale nu duce la înăbușirea, ci la afirmarea și realizarea năzuințelor personale;

Scanned with OKEN Scanner

personalitatea se poate dezvolta multilateral și liber numai în mijlocul colectivului socialist. Educarea în spiritul **c.**, lupta împotriva individualismului și egoismului constituie un aspect de importanță principială al educației comuniste.

COMIC, categorie estetică în a cărei sferă intră acele reacții umane, acte, situații, moravuri sau personaje care provoacă rîsul. Comicul rezultă de obicei din contrastul flagrant dintre aparența sub care se înfățișează anumite personaje sau situații și esența lor reală care o dezminte, dintre ceea ce e viu, proaspăt, în plină și firească ascensiune, corespunzător bunului simț și ceea ce se osifică în prejudecăți și deprinderi conservatoare, dintre vechiul care se pretinde etern sau infailibil și noul care i se opune.

COMPLEMENTARITATE, *teoria complementarității*, teorie formulată de fizicianul N. Bohr pentru a da o caracterizare generală a modului de descriere a proceselor atomice. *T.c.* pornește de la faptul stabilit în *relațiile de nedeterminare* că starea sistemelor cuantice nu poate fi descrisă „clasic" prin determinarea simultană a coordonatelor (spațiu, timp) și a caracteristicilor lor dinamice (impuls, energie). Acestea sînt concepte clasice absolut necesare pentru formularea unei teorii a lumii atomice, dar cărora le corespund pentru microobiecte condiții experimentale care se exclud reciproc. După Bohr, ele trebuie considerate „complementare" în sensul că „reprezintă o cunoaștere la fel de esențială pentru sistemele atomice și că împreună epuizează această cunoaștere". Unii filozofi idealiști au utilizat *t.c.* pentru a combate ideea de obiectivitate în microfizică și pentru promovarea *indeterminismului*. N. Bohr arăta însă că noțiunea de **c.** „trebuie considerată mai curînd drept expresia logică a situației noastre în fața unei descrieri obiective în acest domeniu al experienței (microfizic) decît ca o renunțare la poziția noastră de observatori obiectivi ai naturii". N. Bohr considera că conceptul de **c.** are valabilitate și în alte domenii ale cunoașterii în afară de fizică (biologie, psihologie, sociologie). Fizicienii și filozofii marxiști au dat mecanicii cuantice o interpretare dialectică deosebită de cea complementaristă.

COMPLETITUDINE, proprietate generală a unui sistem axiomatic, constînd în aceea că din axiomele respectivului sistem, cu ajutorul regulilor de deducție, pot fi deduse toate teoremele sistemului. În sens strict, **c.** presupune existența în cadrul sistemului axiomatic a unui procedeu formal de respingere din sistem a oricărei expresii ce nu este lege (axiomă sau teoremă) a sa.

COMTE [cõt], Auguste (1798—1857), filozof francez, întemeietorul *pozitivismului* și unul dintre fondatorii sociologiei ca disciplină socială aparte. A făcut studii politehnice. Pe lîngă influența concepțiilor progresiste ale lui Turgot și Saint-Simon (al cărui secretar a fost între 1817 și 1824), a suferit influența concepțiilor conservatoare ale lui Louis de Bonald și Joseph de Maistre, împrejurare care explică caracterul contradictoriu al doctrinei sale social-politice. Pornind de la Turgot și Saint-Simon, **C.**

Scanned with OKEN Scanner

personalitatea se poate dezvolta multilateral și liber numai în mijlocul colectivului socialist. Educarea în spiritul c., lupta împotriva individualismului și egoismului constituie un aspect de importanță principială al educației comuniste.

COMIC, categorie estetică în a cărei sferă intră acele reacții umane, acte, situații, moravuri sau personaje care provoacă rîsul. Comicul rezultă de obicei din contrastul flagrant dintre aparența sub care se înfățișează anumite personaje sau situații și esența lor reală care o dezminte, dintre ceea ce e viu, proaspăt, în plină și firească ascensiune, corespunzător bunului simț și ceea ce se osifică în prejudecăți și deprinderi conservatoare, dintre vechiul care se pretinde etern sau infailibil și noul care i se opune.

COMPLEMENTARITATE, *teoria complementarității*, teorie formulată de fizicianul N. Bohr pentru a da o caracterizare generală a modului de descriere a proceselor atomice. *T.c.* pornește de la faptul stabilit în *relațiile de nedeterminare* că starea sistemelor cuantice nu poate fi descrisă „clasic" prin determinarea simultană a coordonatelor (spațiu, timp) și a caracteristicilor lor dinamice (impuls, energie). Acestea sînt concepte clasice absolut necesare pentru formularea unei teorii a lumii atomice, dar cărora le corespund pentru microobiecte condiții experimentale care se exclud reciproc. După Bohr, ele trebuie considerate „complementare" în sensul că „reprezintă o cunoaștere la fel de esențială pentru sistemele atomice și că împreună epuizează această cunoaștere". Unii filozofi idealiști au utilizat *t.c.* pentru a combate ideea de obiectivitate în microfizică și pentru promovarea *indeterminismului*. N. Bohr arăta însă că noțiunea de **c.** „trebuie considerată mai curînd drept expresia logică a situației noastre în fața unei descrieri obiective în acest domeniu al experienței (microfizic) decît ca o renunțare la poziția noastră de observatori obiectivi ai naturii". N. Bohr considera că conceptul de **c.** are valabilitate și în alte domenii ale cunoașterii în afară de fizică (biologie, psihologie, sociologie). Fizicienii și filozofii marxiști au dat mecanicii cuantice o interpretare dialectică deosebită de cea complementaristă.

COMPLETITUDINE, proprietate generală a unui sistem axiomatic, constînd în aceea că din axiomele respectivului sistem, cu ajutorul regulilor de deducție, pot fi deduse toate teoremele sistemului. În sens strict, **c.** presupune existența în cadrul sistemului axiomatic a unui procedeu formal de respingere din sistem a oricărei expresii ce nu este lege (axiomă sau teoremă) a sa.

COMTE [cõt], Auguste (1798—1857), filozof francez, întemeietorul *pozitivismului* și unul dintre fondatorii sociologiei ca disciplină socială aparte. A făcut studii politehnice. Pe lîngă influența concepțiilor progresiste ale lui Turgot și Saint-Simon (al cărui secretar a fost între 1817 și 1824), a suferit influența concepțiilor conservatoare ale lui Louis de Bonald și Joseph de Maistre, împrejurare care explică caracterul contradictoriu al doctrinei sale social-politice. Pornind de la Turgot și Saint-Simon, **C.**

Scanned with OKEN Scanner

a formulat „legea celor trei stadii" ale dezvoltării istorice progresive a gîndirii umane: stadiul „teologic", sau „fictiv", „metafizic", sau „abstract", și „pozitiv", sau „științific", considerînd că ultimul stadiu reprezintă maturitatea acesteia, depășirea iluziilor religiei și ale filozofiei speculative. Rezolvînd în spirit agnostic problema posibilității cunoașterii esenței lucrurilor, care ar depăși limitele experienței „pozitive", **C.** a respins atît materialismul, cît și idealismul tradițional, și a susținut că la baza lor stau noțiunile „speculative" de materie, respectiv spirit. **C.** a dat o clasificare liniară a științelor după criteriul empiric al complexității crescînde și al generalității descrescînde a formelor existenței, în ordinea: matematică, astronomie, fizico-chimie, biologie și sociologie. Psihologia nu apare în această clasificare, deoarece **C.** era de părere că domeniul ei de cercetare aparține în parte biologiei și în parte sociologiei. **C.** este creatorul termenului de „sociologie". El a promovat în cadrul sociologiei o orientare mecanicistă și biologizantă, manifestîndu-se ca un precursor al organicismului. În conformitate cu deviza sa: „A ști înseamnă a prevedea pentru a putea", știința „pozitivă" trebuie să servească acțiunii de reformă socială, pe care o preconiza mai ales pe plan moral. **C.** a cerut înlocuirea creștinismului printr-o „religie a umanității", corespunzătoare „societății industriale". Ca toți saint-simonienii de dreapta, **C.** a fost un adept rigid al ordinii și ierarhiei în cadrul statului burghez, susținînd stabilitatea, armonia și echilibrul acestuia. Op. pr.: „Curs de filozofie pozitivă" (6 vol., 1830—1842), „Catehism pozitivist" (1852), „Sistem de politică pozitivă" (4 vol., 1852—1854).

COMUNA PRIMITIVĂ, prima formațiune social-economică, cuprinzînd perioada cea mai îndelungată din istoria omenirii, caracteristică pentru istoria tuturor regiunilor populate ale globului pămîntesc. Trăsăturile specifice ale acestei formațiuni sînt următoarele: nivelul extrem de scăzut al dezvoltării forțelor de producție, diviziunea naturală a muncii pe sexe și vîrste, relații de producție bazate pe comunitatea proprietății și pe egalitatea în repartiția produselor. Caracteristic **c.p.** este și rolul mare pe care îl au în organizarea socială grupurile bazate pe legături de rudenie (ginta, fratria), sistemul de relații familiare-parentale în general, căruia îi corespunde și un anumit mod de manifestare a conștiinței sociale. Conștiința socială este încă nediferențiată și sincretică; în ea predomină *mitologia*, dar cu numeroase elemente raționale. Prima mare diviziune socială a muncii, între păstori și agricultori, a dinamizat dezvoltarea forțelor de producție, determinînd apariția schimbului de mărfuri, a surplusului de produse și a proprietății private, inegalitatea socială între membrii obștii. Pe treapta superioară de dezvoltare a **c.p.** se produce a doua mare diviziune socială a muncii: separarea meșteșugurilor de agricultură. Aceasta favorizează producția pentru schimb și grăbește descompunerea comunei primitive. Ca rezultat al acestor profunde transformări apar exploatarea omului de către om, clasele sociale și statul. **C.p.** este înlocuită cu o nouă formațiune social-economică, cu formațiunea sclavagistă, cu *modul de producție* „asiatic" (tributal) sau cu feudalismul.

Scanned with OKEN Scanner

COMUNICAȚII DE MASĂ v. **MASS COMUNICATIONS MEDIA.**

COMUNISM, formaţiune socială caracterizată prin proprietatea socială asupra mijloacelor de producţie, avînd două stadii, *socialismul* şi *comunismul propriu-zis*, care se deosebesc prin gradul diferit de dezvoltare a forţelor de producţie şi de maturitate a relaţiilor de producţie, precum şi a celorlalte relaţii sociale. Construirea formaţiunii sociale comuniste este rezultatul acţiunii legilor sociale obiective, avînd un caracter necesar. Ea se înfăptuieşte prin activitatea maselor populare, prin transpunerea în viaţă a politicii partidului comunist, pentru perfecţionarea continuă a tuturor laturilor societăţii socialiste. Ca stadiu superior al noii formaţiuni sociale, **c.** se caracterizează prin proprietatea comunistă unică asupra mijloacelor de producţie, un înalt nivel al dezvoltării forţelor de producţie pe baza ştiinţei şi tehnicii înaintate, o productivitate ridicată a muncii sociale, fiind realizate astfel condiţiile pentru crearea unui belşug de bunuri materiale şi pentru înfăptuirea principiului de repartiţie: „De la fiecare după capacităţi, fiecăruia după nevoi". **C.** este o societate fără clase, în care se realizează egalitatea socială deplină a tuturor membrilor societăţii, se şterg deosebirile esenţiale dintre oraş şi sat. Ea presupune un înalt nivel de conştiinţă şi de cultură al membrilor săi, care se exprimă în dispariţia deosebirilor esenţiale dintre munca fizică şi cea intelectuală, în transformarea muncii în prima cerinţă vitală, în dezvoltarea multilaterală, armonioasă a personalităţii umane, în participarea activă şi conştientă a întregii populaţii la conducerea treburilor obşteşti. **C.** este scopul final al luptei clasei muncitoare, al activităţii partidului său revoluţionar.

COMUNISM ŞTIINŢIFIC v. **SOCIALISM ŞTIINŢIFIC.**

COMUNISM UTOPIC v. **SOCIALISM UTOPIC.**

COMUNITATE, noţiune controversată, definită diferit de către reprezentanţii diferitelor ştiinţe sociale particulare fie ca o grupă de oameni trăind într-o anume localitate sau arie geografică, fie ca o colectivitate închegată prin tradiţii, relaţii economice, administrative etc. comune. Sociologia pune însă accentul pe ideea structurii şi proceselor sociale ale comunităţilor, ceea ce permite analiza lor din punctul de vedere al relaţiilor, al psihologiei sociale, al mobilităţii şi al stilului lor de viaţă. Astfel comunităţile sînt considerate drept societăţi tipologic mai simple, premergătoare deseori şi cronologic „societăţii". În acest sens, **c.** s-ar opune societăţii prin caracterele sale structurale proprii, fiind denumită „societas" de L.H. Morgan, „Gemeinschaft" de F. Tönnies, „societăţi cu solidaritate organică" de E. Durkheim etc. În sociologia modernă, problema comunităţii e tratată în cadrul teoriei „societăţii" sau în acela al teoriei „grupelor sociale".

CONCEPT (lat. *conceptum* „cugetat", „gîndit") **1.** V. *noţiune*. **2.** Formă logică, reprezentînd cea mai înaltă treaptă de abstracţie, susceptibilă de o continuă perfecţionare prin ridicarea progresivă a gîndirii de la simplu

Scanned with OKEN Scanner

la complex, prin oglindirea din ce în ce mai exactă a realității obiective în continuă transformare. Termenul de **c.** *(Begriff)* a fost preluat de K. Marx din filozofia clasică germană, unde avea un sens idealist, și reelaborat de pe poziții materialiste. După K. Marx, **c.** este o reflectare tot mai profundă a realității în gîndire, modul în care gîndirea își însușește *concretul* cu multiplele sale determinări. În „Capitalul", K. Marx a elaborat conceptul de capital prin analiza științifică, istorică și logică, a naturii dialectice a capitalului.

CONCEPTUALISM (în scolastica medievală), poziție filozofică inaugurată de *Abélard*, intermediară între *nominalism și realism*. Ca și nominalismul, **c.** nega existența independentă de lucrurile individuale a generalului, dar recunoștea existența pe plan logic a generalului, a noțiunilor, pe care le numea „concepte" și pe care nominalismul le considera ca simple nume, cuvinte. V. și *cearta universaliilor*.

CONCEPȚIE DESPRE LUME, ansamblu de idei ale omului despre natură, societate și gîndire, despre locul diferitelor fenomene în lume și despre propriul său loc în ea; înțelegere și apreciere de către om a sensului vieții și activității sale, a destinului omenirii și sensului istoriei; ansamblul convingerilor și idealurilor filozofice, științifice, social-politice, juridice, morale, estetice, religioase ale oamenilor. Într-un sens mai îngust, termenul desemnează concepția etică despre lume, concepția despre viață (înțeleasă și ca atitudine față de viață) etc. Raportarea omului la lumea înconjurătoare nu se realizează numai prin practică, ci și prin concepție, pentru că omul nu acționează numai, ci și gîndește. De aceea raporturile sale cu lumea înconjurătoare, cu societatea, locul său ca ființă, locul rațiunii, al activității și creației sale în această lume sînt probleme caracteristice și centrale ale **c.d.l.** Ea reprezintă o componentă definitorie a modului de viață. În funcție de gradul de profunzime al reflectării și de modalitatea motivării atitudinii implicate, se poate distinge o **c.d.l.** obișnuită (spontană, naivă) și una conștientă, fundamentată teoretic, care a asimilat principii filozofice și valori științifice. **C.d.l.** are un caracter istoric. Ea reprezintă produsul unor factori sociali și individuali complecși, fiind în dependență și de nivelul dezvoltării cunoașterii. Astfel, **c.d.l.** reprezintă o reflectare sui-generis a particularităților existenței sociale a individului, a locului acestuia în sistemul concret al relațiilor sociale; de aceea în structura sa sînt prezente trăsături comune formațiunii sociale și epocii respective, caracteristice pentru fiecare dintre ele. În funcție de structura socială, comunitară sau grupală, distingem de asemenea elemente ale **c.d.l.** comune poporului sau națiunii, precum și clasei sociale. Un rol esențial în structura **c.d.l.** îl are în societățile antagoniste poziția de clasă. **C.d.l.** a clasei muncitoare, în expresia sa consecvent științifică, este marxism-leninismul. **C.d.l.** a individului cuprinde, pe lîngă astfel de elemente, și date predominant sau strict individuale. Variațiile individuale ale **c.d.l.** sînt determinate de particularitățile existenței individuale, de condițiile specifice de instrucție, educație și practică socială, dar, cel puțin în unele

Scanned with OKEN Scanner

componente, și de tipul temperamental. Fiind componentă a modului de viață, **c.d.l.** se realizează ca o atitudine care implică unitatea dintre elementul intelectual-emoțional și comportament. **C.d.l.** are un rol deosebit de activ, influențînd și orientînd în mod hotărîtor activitatea teoretică și practică, datorită faptului că componentele sale se manifestă în structura personalității sub forma convingerilor. În această lumină apare cu claritate pentru epoca noastră necesitatea muncii instructive și politice-educative în spiritul concepției marxist-leniniste despre lume.

CONCLUZIE, elementul ultim din structura unei inferențe, și anume o judecată nouă care rezultă din alte judecăți date, numite premise, și al cărei adevăr depinde de adevărul premiselor. Ex.: „Reptilele sînt ovipare, iguanii sînt reptile, deci iguanii sînt ovipari (concluzia). După caracterul derivării **c.** din premise, inferențele se împart în necesare și probabile.

CONCORDANȚA RELAȚIILOR DE PRODUCȚIE CU CARACTERUL FORȚELOR DE PRODUCȚIE, lege generală a dezvoltării sociale care reflectă interacțiunea necesară și dinamică în raporturile dintre cele două laturi ale *modului de producție*, ca și consecințele lor asupra procesului obiectiv al dezvoltării sociale. Unui anumit nivel al dezvoltării forțelor de producție îi corespunde cu necesitate o anumită formă a relațiilor de producție. Atîta timp cît această concordanță există, relațiile de producție contribuie la dezvoltarea forțelor de producție. Forțele de producție, elementul determinant și cel mai mobil al modului de producție, se dezvoltă însă mai repede, iar relațiile de producție rămîn în urmă, nu mai corespund caracterului forțelor de producție, frînînd dezvoltarea acestora. Concordanța lor se restabilește prin *revoluția socială*, care înlocuiește o formațiune socială inferioară prin alta, superioară. Revoluția socialistă, înlăturînd proprietatea privat-capitalistă și instaurînd proprietatea socialistă asupra mijloacelor de producție, creează relații de producție noi, socialiste, corespunzătoare caracterului social al forțelor de producție. În socialism, cerințele legii concordanței sînt îndeplinite conștient de către societate pe baza studierii și cunoașterii necesităților obiective ale dezvoltării sociale în diferitele ei etape. Pe întreaga durată a procesului construcției socialismului și al desăvîrșirii lui este necesar să se studieze în permanență contradicțiile neantagoniste care apar în cursul acestui proces, spre a le rezolva adecvat și la timp, împiedicîndu-se astfel transformarea lor în contradicții antagoniste.

CONCRET, categorie filozofică opusă *abstractului*, care desemnează latura palpabilă, vizibilă a fenomenelor sau ansamblul desfășurării lor în timp și în spațiu. **C.** reprezintă unitatea multiplelor determinări, însușiri, laturi ale obiectelor. „Concretul este concret pentru că reprezintă sinteza unei serii de determinări, deci unitatea în cadrul diversității" (K. Marx). Materialismul dialectic distinge un *c. senzorial*, care este intuitiv, ținînd de prima treaptă a cunoașterii, și un *c. logic*, care reprezintă sinteza determinărilor abstracte ale obiectului sau procesului studiat, redat în întreaga lui complexitate, în dezvoltarea lui reală, necesară. **C.**

Scanned with OKEN Scanner

logic este rezultatul adîncirii continue a cunoştinţelor noastre şi al verificării lor în practică. Demonstrînd unitatea dialectică a celor două trepte ale procesului cunoaşterii (treapta senzorială şi treapta gîndirii abstracte), gnoseologia marxistă consideră că procesul cunoaşterii constă în ridicarea de la **c.** senzorial la abstract şi de la abstract la **c.** logic.

CONCRETIZARE, operaţie a gîndirii opusă *abstractizării*, care constă în legarea generalului de experienţa senzorială, în îndreptarea gîndirii de la un gen spre speciile acestuia.

CONDILLAC [cõdiiác], Étienne Bonnot de (1715—1780), filozof iluminist francez, abate. A dezvoltat senzualismul materialist al lui Locke, îndreptîndu-l împotriva raţionalismului idealist (Descartes, Leibniz ş.a.) din sec. al XVII-lea. **C.** a explicat întreaga activitate a psihicului prin senzaţii şi combinaţii de senzaţii. El a făcut însă concesii agnosticismului, declarînd esenţa lucrurilor incognoscibilă şi a admis, în spirit dualist, existenţa unei substanţe spirituale. Prin laturile pozitive ale concepţiei sale, el a exercitat o influenţă notabilă asupra materialiştilor francezi din sec. al XVIII-lea. Op. pr.: „Încercare asupra originii cunoştinţelor omeneşti" (1746), „Tratat despre senzaţii" (1754).

CONDIŢIE, formă a conexiunii universale dintre obiecte şi procese, potrivit căreia prezenţa sau înlăturarea anumitor factori, fără să fie determinante pentru apariţia unui efect, sînt însă indispensabile realizării procesului respectiv. **C.,** însoţind acţiunea cauzei, îşi pune pecetea pe manifestarea ei individuală, grăbind sau încetinind, stimulînd sau frînînd apariţia unui anumit efect (ex. prezenţa unui catalizator într-o reacţie chimică). În viaţa socială, **c.** pot fi *obiective* sau *subiective* (ex. ascuţirea la maximum a contradicţiei dintre proletariat şi burghezie în epoca imperialismului constituie o **c.** obiectivă a victoriei revoluţiei socialiste, iar existenţa şi rolul conducător al partidului marxist-leninist constituie **c.** subiective ale acestei victorii).

CONDORCET [cõdorsé], Marie Jean Antoine de Caritat, marchiz de (1743—1794), filozof iluminist, matematician, economist şi om politic francez, colaborator al „Enciclopediei". **C.** a criticat religia de pe poziţii deiste şi s-a alăturat concepţiilor economice ale fiziocraţilor. În opera sa principală „Schiţa unui tablou istoric al progresului spiritului omenesc" (1794), viziunii creştine despre istorie i se substituie încrederea în perfecţionarea nelimitată a omenirii, determinată, după **C.,** de progresele raţiunii.

CONECTIV, legătură prin intermediul căreia din variabile separate iau naştere expresii. Aplicarea unui **c.** asupra unor variabile dă naştere, în cadrul sistemelor formalizate, unei funcţii. Sin.: *operator*, *functor*.

CONEXIUNE GENERALĂ (sau **universală**), legitate obiectivă fundamentală, care exprimă totalitatea formelor de legătură, condiţionare

Scanned with OKEN Scanner

reciprocă și interacțiune a obiectelor și proceselor în mișcare din întregul univers. V. și *interdependență*.

CONEXIUNE INVERSĂ v. **REACȚIUNE.**

CONFUCIUS (Cung Fu-dzî) (c. 551—479 î.e.n.), filozof chinez, creatorul unui sistem filozofic, etic și social-politic cu valoroase idei umaniste. Expunerile sale orale au fost consemnate de discipoli în cartea „Lun-ü". Noțiunea fundamentală a eticii sale este „jen" (omenia), principiu care leagă ideea de virtute de respectul față de tradiții și față de strămoși, dar recomandă, în primul rînd, respectarea omului în om. **C.** a recomandat poporului supunere față de conducători, iar conducătorilor grijă față de starea materială și culturală a poporului. Adept al ideii de promovare a personalității umane, legată de însușirea culturii, **C.** apare și ca unul dintre primii umaniști din istorie. Totodată el a propovăduit cultul cerului, respectarea ritualului religios. Urmașii săi s-au manifestat în direcții opuse: unii pe linia idealismului, de pildă Măng-dzî, iar alții pe linia materialismului, de pildă Sün-dzî. Începînd din sec. al II-lea î.e.n., confucianismul a dat naștere și unei doctrine religioase, care și-a păstrat calitatea de religie de stat pînă la revoluția burgheză din 1911. V. și *neoconfucianism*.

CONJUNCȚIE (lat. *conjunctio* „legătură"), conectiv la nivelul calculului logic, caracterizat prin aceea că expresia alcătuită cu ajutorul său este adevărată numai dacă toate propozițiile componente sînt adevărate și este falsă cînd cel puțin una dintre componente este falsă. Proprietățile **c.** sînt: asociativitatea, comutativitatea, idempotența. **C.** se află în raport de dualitate față de disjuncția neexclusivă și se exprimă în limba naturală, în general, prin cuvîntul „și".

CONSECVENT 1. (FILOZ.) Orice fenomen care urmează altui fenomen. **2.** (LOG.) Al doilea element al unei judecăți ipotetice. În judecata ipotetică „Dacă alerg, atunci obosesc", propoziția „obosesc" constituie consecventul. În cadrul logicii simbolice, prin **c.** se înțelege al doilea constituent al unei funcții de adevăr alcătuite cu ajutorul conectivului *implicație*. V. *antecedent*.

CONSECVENȚĂ 1. (În logica scolastică) Implicația și decurgerea formulelor logice una din alta pe baza implicației și a raporturilor ei cu *conjuncția* și cu *disjuncția*. În teoria consecvențelor, elaborată în evul mediu, logica simbolică își găsește unul dintre antecedentele sale. **2.** Caracteristică a gîndirii care respectă cerințele principiilor gîndirii, legile și regulile de formare și transformare într-un sistem deductiv.

CONSISTENȚĂ, calitate a unui sistem axiomatic de a nu conține o formulă oarecare în același timp cu negația ei, adică de a nu fi contradictoriu. Prin **c.** unii logicieni mai înțeleg proprietatea unor expresii din calculul logic de a fi adevărate numai în unele interpretări și de a fi

Scanned with OKEN Scanner

false în celelalte interpretări. În acest sens, expresiile consistente se numesc și expresii realizabile. V. și *inconsistență*; *validitate*.

CONSPIRAȚIA EGALILOR v. **BABEUF.**

CONSTANTĂ, element al limbajului formalizat, reprezentînd un nume care stă pentru un singur *denotat*, spre deosebire de *variabilă*, care stă pentru o clasă ai cărei membri sînt denotații ei posibili.

CONSTRUCTIVISM 1. Concepție despre caracterul activ, creator al gîndirii în procesul cunoașterii, în elaborarea obiectului gîndirii abstracte (Kant), a concretului logic (Hegel), a obiectelor abstracte și ideale ale matematicii (*Școala de la Marburg*, idealismul matematic). Recunoașterea rolului activ al subiectului, în opoziție cu concepția unilaterală a empirismului sau a materialismului mecanicist, care atribuie acestuia un rol pur pasiv, receptiv în procesul cunoașterii, este meritul **c.** Absolutizarea lui a dus și duce însă la idealism sau la agnosticism în măsura în care nu se admite că obiectul „construit" în procesul cunoașterii este reconstituirea, reproducerea, modelul etc. unui obiect existent independent de subiect sau, cel puțin, o treaptă, o aproximație pe calea cunoașterii acestui obiect. **2.** (LOG.) Concepția școlii intuiționiste (L.E.J. Brouwer, A. Heyting) din filozofia matematicii, după care activitatea constructivă, rațional-intuitivă este singurul temei al exigenței matematice. V. și *logica constructivistă*.

CONȘTIENT v. **SPONTAN ȘI CONȘTIENT.**

CONȘTIINȚĂ (lat. *cum* „cu" și *scientia* „știință") **1.** Forma cea mai înaltă de reflectare psihică a realității proprie numai oamenilor, produs al activității creierului uman, sub acțiunea condițiilor sociale. **C.** a apărut la om datorită procesului muncii, care a determinat relații sociale între oameni și necesitatea comunicării cu ajutorul limbii. Este necesar să se diferențieze categoriile de **c.** socială și **c.** individuală. **C.** socială se formează și se dezvoltă în decursul istoriei societății, reprezentînd reflectarea existenței sociale a oamenilor. **C.** individuală se formează și se dezvoltă în decursul ontogenezei fiecărui om, reprezentînd reflectarea propriei sale existențe, a condițiilor specifice individuale, de viață, activitate, educație. Reflectarea conștientă presupune reprezentarea anticipativă a rezultatelor viitoarelor acțiuni, intenționalitatea, dirijarea activității spre atingerea anumitor scopuri, orientarea diferențiată spațio-temporală, raționalitatea, creativitatea etc. **2.** Într-o altă accepție, termenul de **c.** desemnează, alături de termenii gîndire, spirit, categoria filozofică opusă categoriei de *materie* (existență, natură) în cadrul *problemei fundamentale a filozofiei*.

CONȘTIINȚĂ DE CLASĂ, parte a conștiinței sociale care reflectă existența socială a unei clase determinate și care exprimă interesele și țelurile ei. **C. de c.** cuprinde ideologia unei clase (teoriile și concepțiile

Scanned with OKEN Scanner

politice, filozofice, economice, artistice, etice etc.) și psihologia ei (sentimentele ei sociale, mentalitățile, stările ei de spirit). În forma cea mai înaltă, **c. de c.** este expresia pe plan teoretic și politic a comunității de interese și a solidarității membrilor aceleiași clase sociale, a rolului ei în societate, a relațiilor ei cu celelalte clase, cu puterea de stat existentă. Dintre toate clasele sociale cunoscute în istorie, numai proletariatul poate ajunge la o **c. de c.** cristalizată într-o formă științifică; aceasta este teoria marxist-leninistă. Ridicarea proletariatului la nivelul conștiinței de clasă nu are loc de la sine, ci pe calea introducerii în mișcarea muncitorească spontană a socialismului științific de către partidul marxist-leninist. În socialism, pe temelia relațiilor economice și politice socialiste, **c. de c.** revoluționară a proletariatului se transformă și se dezvoltă treptat pe drumul formării conștiinței socialiste și comuniste.

CONȘTIINȚĂ DE SINE, reflectarea în conștiința persoanei umane a propriei sale existențe fizice, psihice, sociale. Fiind specific umană, **c. de s.** a apărut în procesul muncii, în cadrul relațiilor sociale dintre oameni, omul cunoscîndu-se pe sine însuși în cadrul acestor relații și definindu-se pe sine ca personalitate în raport cu ceilalți oameni: **c. de s.** a clasei, națiunii sau a altor grupuri sociale reprezintă reflectarea în conștiința acestora a propriei lor existențe.

CONȘTIINȚĂ MORALĂ, formă a conștiinței sociale constituită din ansamblul concepțiilor, convingerilor și sentimentelor oamenilor unii față de alții, ca și față de poporul sau de colectivitatea din care fac parte, care se exprimă în anumite norme și principii de comportare în genere neinstituționalizate. Reflectînd în mod indirect existența socială și, în mod direct, raporturile morale dintre oameni, **c.m.** — latura subiectivă a moralei unei epoci — este determinată istoricește de schimbările ce se petrec în societate, constituie domeniul unei permanente lupte între morala claselor dominante și cea a maselor asuprite (în orînduirile bazate pe exploatare), între nou și vechi (în socialism și comunism). **C.m.** sintetizează, pe fiecare treaptă a dezvoltării istorice, principalele cuceriri ale progresului moral și, cu toate schimbările ce se petrec în conținutul preceptelor și concepțiilor morale, este caracterizată printr-o structură relativ constantă, cuprinzînd *normele* morale reunite într-un *cod moral*, reprezentări despre *calitățile morale*, o concepție determinată despre *valorile morale* și despre *idealul moral*, despre *datorie*, care stau la baza *principiilor morale* ale societății respective. Caracterul *normativ* și *apreciativ* față de realitate, și îndeosebi față de convingerile și atitudinile oamenilor, constituie cele mai importante particularități ale **c.m.** În socialism și comunism cresc deosebit de mult rolul și influența **c.m.** care, aflîndu-se în deplină concordanță cu cerințele dezvoltării materiale și spirituale a societății, constituie unul dintre factorii principali ai progresului social. — *Conștiință de sine morală*, ansamblul sentimentelor, convingerilor și deprinderilor individului care-i dau posibilitatea de a-și stabili de sine stătător atitudinea în diferite împrejurări ale vieții și care exprimă răspunderea

Scanned with OKEN Scanner

morală pentru acțiunile și comportarea sa. În opoziție cu concepțiile etice idealiste care susțin autonomia absolută a conștiinței de sine, etica marxistă subliniază caracterul ei concret istoric, determinarea ei în ultimă instanță de către condițiile sociale obiective, ca și de către morală, ca formă a *conștiinței sociale* în care se reflectă aceste condiții. Etica marxistă respinge totodată și negarea materialist-vulgară a *c.d.s.m.*, bazată pe teoria fatalistă a necesității absolute care ar înlătura orice libertate a omului și, în consecință, răspunderea pentru faptele sale. Constituind reflectarea cerințelor obiective ale moralei în subiectul moral și exprimînd atitudinea activă a acestuia față de împrejurările sociale, *c.d.s.m.* se exprimă în noțiunile de demnitate, cinste, răspundere morală.

CONȘTIINȚĂ SOCIALĂ, categorie fundamentală a materialismului istoric, care desemnează latura subiectivă a procesului social, viața spirituală a societății ca reflectare a vieții ei materiale. Această reflectare se face în diferite modalități (politică, juridică, filozofică, morală, artistică, științifică, religioasă) și la nivele diferite (psihologic și teoretic-ideologic). V. și *existența socială și conștiința socială*; *formele conștiinței sociale*; *ideologie*; *psihologia socială.*

CONTA, Vasile (1845—1882), filozof materialist român, promotor al evoluționismului și ateismului. A studiat la Iași, apoi în Belgia, unde a aderat la Internaționala I. Întors în țară nu s-a alăturat mișcării socialiste și a alunecat pe poziții naționaliste. A fost profesor de drept civil la Universitatea din Iași, deputat și ministru al instrucțiunii publice într-un guvern liberal. Materialismul lui **C.** este o expresie a ideologiei elementelor radicale ale burgheziei românești din deceniul al optulea al sec. al XIX-lea și marchează momentul maturizării gîndirii materialiste premarxiste din țara noastră, al constituirii ei într-un sistem filozofic original. **C.** considera că lumea este de natură materială, iar psihicul un produs al materiei superior organizate, o funcție a creierului, și că lumea materială este într-o continuă schimbare și metamorfozare. **C.** a încercat să realizeze o sinteză materialistă a marilor descoperiri făcute de științele naturii în sec. al XIX-lea, elaborînd o teorie generală a evoluției, pe care a intitulat-o „teoria ondulației universale". Cu toate notele sale mecaniciste (asemuirea evoluției cu o undă, avînd o curbă ascendentă și una descendentă, generalizarea principiului fizic al acțiunii și reacțiunii etc.), concepția lui **C.** asupra evoluției conține și elemente dialectice (ex. ideea că lupta forțelor interne constituie motorul dezvoltării în natură și recunoașterea „formelor neevolutive", a mișcărilor bruște, violente, a revoluțiilor). În felul acesta, evoluționismul lui **C.** este superior evoluționismului plat spencerian. În explicarea evoluției naturii vii, **C.** este un darvinist de nuanță haeckeliană. Propagînd un determinism riguros, denumit de el „fatalism", **C.** susține că mișcarea și transformarea din univers se supun unor legi „fixe și naturale". Determinismul lui **C.** are în ansamblu un caracter metafizic, deoarece el confundă necesitatea

Scanned with OKEN Scanner

cu cauzalitatea, excluzînd întîmplarea. **C.** include în sfera determinismului nu numai fenomenele fizice, ci și pe cele psihice și sociale, clasificînd legile în: fizice, chimice, biologice, sociologice. La baza determinismului psihic el pune actul reflex. Cunoașterea, privită ca o reflectare a realității, este explicată de **C.** în chip materialist, dar mecanicist, prin „întipăriri" de gradul I (senzațiile și percepțiile) și de gradul II (gîndirea). **C.** susține relativitatea adevărului, dar admite existența unui fond de „adevăruri trainice" (stabile). După **C.**, filozofia și arta au misiunea de a anticipa în problemele cunoașterii și ale dezvoltării sociale. Concepția lui **C.** cu privire la determinismul social se sprijină pe ideea rolului determinant al mediului geografic în dezvoltarea unei națiuni, idee preluată de la A. Comte și H. Th. Buckle, precum și pe ideea că evenimentele istorice sînt supuse unor condiții și legi obiective. Astfel, constatînd periodicitatea „crizelor comerciale", **C.** o interpretează ca un rezultat necesar al „ordinii actuale economice". În domeniul sociologiei, **C.** a suferit influența lui H. Spencer, adoptînd necritic teoria organicistă. **C.** a combătut de pe poziții iluministe credințele religioase, afirmîndu-se ca un ateist militant. Filozofia materialistă a lui **C.**, și în special ateismul său, au exercitat o influență însemnată în cultura noastră, contribuind la crearea unui climat favorabil răspîndirii ideilor socialiste. Op. pr.: „Teoria fatalismului" (1875—1876), „Teoria ondulației universale" (1876—1877), „Încercări de metafizică" (1879, intitulată în ediția franceză „Introducere în metafizică"), „Bazele metafizicii" (1890). Lucrările sale filozofice s-au tipărit și în limba franceză la Paris, Bruxelles și Iași, bucurîndu-se de apreciere dincolo de granițele țării.

CONTEMPLARE VIE v. **INTUIRE VIE.**

CONTEMPLATIVITATE (Caracter contemplativ), trăsătură caracteristică a filozofiei materialiste premarxiste, una dintre principalele limite ale acesteia în general, ale gnoseologiei sale în special, constînd, în esență, în neînțelegerea rolului *practicii* sub raport atît antropologic, cît și gnoseologic. Materialismul contemplativ privește omul numai ca subiect care percepe în mod pasiv lumea, iar realitatea numai ca obiect al contemplării, fără să țină seama de activitatea prin care omul, subiectul, transformă obiectul, lumea. Fără luarea în considerare a acestei activități nu poate fi înțeles nici obiectul, căci obiectul cu care are de-a face omul este el însuși, în bună măsură, lumea (sau natura) „umanizată", transformată prin activitatea umană, nici subiectul, omul, care se creează și pe sine, transformînd lumea, nici procesul cunoașterii ca raport între subiect și obiect, căci tocmai transformînd lumea omul descoperă legile și esența acesteia. Considerînd ca esență a omului contemplarea teoretică, filozofia contemplativă s-a mărginit la „interpretarea" lumii sau și-a pus drept sarcină schimbarea acestei interpretări, a conștiinței, nu și schimbarea lumii (a societății, a relațiilor obiective în cadrul cărora trăiește omul) însăși. Caracterul contemplativ al vechiului materialism a constituit obiectul criticii lui Marx, în special în „Teze despre Feuerbach" și în „Ideologia germană".

Scanned with OKEN Scanner

CONTINGENȚĂ, noțiune care desemnează întîmplarea și proprietățile acesteia: opoziția față de necesitate, determinarea ei de către cauze externe, producerea ei la încrucișarea unor lanțuri cauzale diferite, posibilitatea de a avea sau de a nu avea loc.

CONTINUITATE ȘI DISCONTINUITATE, categorii filozofice care desemnează laturi interne contradictorii ale materiei, referitoare la stările și la organizarea ei structurală, ca și la mișcarea ei în spațiu și timp. **C.** reprezintă distribuția și succesiunea neîntreruptă a materiei în spațiu și timp, punînd în evidență infinitatea lumii în spațiu și timp. **D.** este opusul **c.,** reprezentînd caracterul întrerupt al distribuției și succesiunii materiei în spațiu și timp; **d.** pune în evidență varietatea infinită a materiei în spațiu și timp. Orice obiect este o unitate dialectică a **c. și d.** Fizica modernă, studiind distribuția în spațiu și timp a materiei, fundamentează faptul dialectic că materia are forme atît continue (cîmpuri), cît și discontinue (particule), inseparabil legate între ele. Mișcarea realității constituie o unitate a schimbărilor cantitative și a celor calitative, o unitate a **c și d.** Salturile calitative duc la întreruperea **c.** în dezvoltare, dar nu și la anularea ei, calitatea nouă apărută constituindu-se pe baza preluării elementelor viabile din sînul vechii calități (ex. biologia a pus în evidență corelații dialectice între **c. și d.** sub forma unității dintre ontogenie și filogenie, dintre ereditate și variabilitate etc.). Unitatea dintre **c și d.** se manifestă în procesul formării și dezvoltării culturii umane în cadrul relației dialectice dintre tradiție și inovație.

CONTRACTUL SOCIAL (sau **teoria contractualistă**), teorie idealistă-rațională despre originea statului, elaborată în perioada luptei burgheziei europene împotriva feudalismului și ideologiei acestuia. Conform **t.c.** statul ar fi apărut ca urmare a unei convenții prin care oamenii renunțau de bunăvoie la o parte din drepturile lor „naturale" în folosul unui organ suprem, care își lua în schimb obligația de a le apăra viața, securitatea și proprietatea. Reprezentanții principali ai acestei teorii au fost Th. Hobbes și J.J. Rousseau. Spre deosebire de Hobbes, care a încercat să fundamenteze prin teoria **c.s.** un stat autoritar, Rousseau i-a imprimat un sens democratic republican, proclamînd dreptul poporului la revoluție în cazul că puterea de stat nu respectă **c.,** transformîndu-se în despotism. Teoria **c.s.** a jucat în sec. XVII—XVIII un rol progresist, întrucît se opunea concepției teologice a statului „de drept divin".

CONTRADICȚIE, categorie care reflectă legătura internă a proprietăților, laturilor și tendințelor contrare ale obiectelor și ale proceselor, unitatea și lupta acestora. **C.** constituie conținutul intern, forța motrică fundamentală a mișcării și dezvoltării; ea este universală, dedublarea unicului în contrarii care se presupun și se exclud reciproc fiind proprie tuturor obiectelor și proceselor din natură, societate și gîndire de la apa-

Scanned with OKEN Scanner

riția pînă la dispariția lor. **C.** constituie esența dialecticii obiective și, prin aceasta, esența dialecticii materialiste. **C.** acționează în chip specific în diferitele forme de mișcare a materiei, în obiecte și procese diferite, contribuind la determinarea specificului lor calitativ. Cercetarea științifică a specificului **c.** permite dezvăluirea deosebirilor calitative dintre sisteme materiale sau ideale, elaborarea metodei corespunzătoare pentru rezolvarea fiecărei **c.** în parte, îndeosebi a contradicțiilor de ordin social. Orice **c.** este un proces; mișcarea sa internă, trecînd prin stadii condiționate de natura **c.** și a domeniului în care aceasta acționează, determină însăși mișcarea și dezvoltarea obiectelor și proceselor. Rezolvarea **c.** echivalează, de regulă, cu schimbarea radicală, calitativă a obiectului și procesului, cu apariția unei noi unități de contrarii. V. și *contrarii*; *unitatea și lupta contrariilor*. — *Contradicție fundamentală*, contradicție izvorîtă din însăși esența unui obiect sau proces, proprie acestuia pe întreaga durată a existenței sale; ea determină sau influențează toate celelalte **c.** ale obiectului sau ale procesului respectiv. — *Contradicții principale și secundare*, contradicții care au un rol dominant sau nedominant în anumite etape ale procesului de dezvoltare a obiectelor și a fenomenelor; ele apar pe fondul **c.** fundamentale a acestora. Determinarea lor pe plan social are o mare însemnătate în elaborarea strategiei și tacticii partidelor marxist-leniniste. — *Contradicții interne și externe*, contradicții care acționează în strînsă legătură și care au un rol diferit în procesul dezvoltării. *C. interne* au loc înăuntrul aceluiași obiect sau fenomen (ex. **c.** dintre asimilație și dezasimilație în cadrul organismului), în timp ce *c. externe* au loc între obiecte sau fenomene diferite (ex. **c.** dintre organism și mediu). Deosebirea dintre aceste două feluri de **c.** are un caracter relativ și, ca atare, nu trebuie absolutizată. În opoziție cu teoria *echilibrului*, care consideră în mod greșit că izvorul mișcării rezidă în *c. externe*, materialismul dialectic subliniază rolul determinant al *c. interne* în procesul dezvoltării; *c. externe* acționează prin intermediul celor interne, iar influența lor poate fi eficientă numai atunci cînd ea concordă cu direcția rezolvării *c. interne*. — *Contradicții antagoniste*, contradicții ireductibile între clase, grupuri și forțe sociale cu interese diametral opuse (ex. **c.** dintre iobagi și feudali, dintre proletari și burghezi, dintre monopoluri și întreaga națiune în lumea capitalistă). *C.a.* sînt legate de relațiile de producție bazate pe exploatare, fiind forța motrice fundamentală a formațiunilor întemeiate pe acest tip de relații. Ele se ascut continuu, dînd naștere unui conflict. *C.a.* se rezolvă prin revoluții sociale, care înlătură vechile relații de producție, determinînd trecerea la o formațiune socială superioară. În perioada de trecere de la capitalism la socialism, *c.a.* dintre clasa muncitoare aliată cu țărănimea muncitoare, pe de o parte, și clasa capitaliștilor, pe de altă parte, sînt rezolvate de partidul marxist-leninist, care, folosind noua putere de stat, desființează, cu sprijinul maselor populare, proprietatea capitalistă asupra mijloacelor de producție. — *Contradicții neantagoniste*, contradicții generate de interese de ordin particular și secundar între clase, grupuri și forțe sociale cu interese fundamentale comune. În diferite orînduiri sociale, *c.n.* se manifestă într-un mod specific și au un conținut diferit. Ele ac-

Scanned with OKEN Scanner

ţionează ca forţă motrice fundamentală în formaţiunile întemeiate pe relaţii de colaborare şi de ajutor reciproc între membrii societăţii. *C.n.* se manifestă şi în perioada de trecere de la capitalism la socialism. Cea mai importantă *c.n.* din perioada de trecere este **c.** dintre clasa muncitoare, legată de proprietatea socialistă asupra mijloacelor de producţie, şi ţărănimea muncitoare, care mai rămîne legată un timp de mica proprietate funciară. Această **c.** se rezolvă prin cooperativizarea agriculturii. *C.n.* există şi în societatea socialistă (ex. rămînerea în urmă, în anumite etape, a unor laturi ale relaţiilor de producţie faţă de forţele de producţie; contradicţiile dintre baza economică şi unele laturi ale suprastructurii ideologice sau instituţionale; contradicţiile dintre elementele înaintate şi cele înapoiate, conservatoare ale societăţii etc.). În condiţiile socialismului, aceste **c.** se rezolvă, de regulă, în mod conştient, prin măsurile luate de către partidul marxist-leninist şi de către statul socialist, cu sprijinul şi participarea activă a oamenilor muncii, în vederea eliminării treptate a cauzelor care le determină. Important este ca rezolvarea adecvată şi la timp a contradicţiilor neantagoniste în socialism pe baza studierii lor permanente, în scopul prevenirii pericolului transformării lor în **c.** antagoniste, să aibă loc pe fondul unităţii multilaterale a societăţii, al coincidenţei intereselor fundamentale ale membrilor ei şi al consolidării şi perfecţionării continue a relaţiilor socialiste în toate sferele vieţii sociale.

CONTRAPOZIŢIE, inferenţă imediată cu judecăţi, care constă în efectuarea succesivă a unei obversiuni şi apoi a unei conversiuni. **C.** este de două feluri: a) *c. parţială*, dacă, plecînd de la forma „S este P“ a unei judecăţi, se ajunge la forma „non P nu este S“, şi b) *c. totală*, dacă se ajunge la forma „non P este non S“.

CONTRARII, noţiune care desemnează laturi, însuşiri sau tendinţe interne ale obiectelor şi proceselor, opuse unele altora. **C.** se exclud reciproc, iar opoziţia dintre ele reprezintă conţinutul şi izvorul intern al dezvoltării oricărui obiect sau proces. **C.** constituie o unitate; existenţa unei laturi este condiţia existenţei laturii contrare, şi invers (ex. pozitiv şi negativ, asimilaţie şi dezasimilaţie, exploataţi şi exploatatori etc.). Unitatea **c.** este relativă, condiţionată, trecătoare, deoarece în procesul dezvoltării laturile contrare determinate, care caracterizează obiectele şi fenomenele, sînt înlocuite cu altele noi, ceea ce atrage după sine schimbarea calitativă a obiectelor şi fenomenelor. Lupta **c.** este absolută; ea caracterizează dezvoltarea oricărui obiect şi proces. Caracterul permanent, absolut al luptei **c.** determină caracterul absolut al mişcării şi dezvoltării din natură, societate şi gîndire. V. şi *contradicţie*; *unitatea şi lupta contrariilor.*

„CONTRIBUŢII LA CRITICA ECONOMIEI POLITICE“, operă teoretică a lui K. Marx, publicată pentru prima oară în 1859. Lucrarea cuprinde o analiză a mărfii, a formei valoare, a procesului schimbului şi a banilor care va fi reluată şi dezvoltată de Marx în secţiunea I din primul volum

Scanned with OKEN Scanner

al „Capitalului". „Prefaţa", expune pe scurt, într-o pagină devenită celebră, esenţa concepţiei materialiste a istoriei, iar „Introducerea" conţine o expunere teoretică a metodei ridicării de la abstract la concret, aplicată ulterior de Marx în „Capitalul". V. şi *abstract*; *concret*.

CONŢINUT (LOG.), totalitatea notelor esenţiale ale unei noţiuni. În **c.** noţiunii de „om" se cuprind notele de fiinţă bimană, bipedă, raţională, făuritoare de unelte etc. **C.** noţiunii este determinant în raport cu *sfera* acesteia.

CONŢINUT ŞI FORMĂ, categorii filozofice corelative care desemnează trăsături, laturi organic legate ale obiectelor şi fenomenelor. *Conţinutul* este baza materială care condiţionează existenţa şi schimbarea unui obiect, ansamblul interacţiunilor diferitelor componente şi proprietăţi care reprezintă funcţii esenţiale pentru obiectul respectiv. *Forma* desemnează modul de existenţă, de organizare şi de structurare a elementelor constitutive ale obiectului, structura lui internă şi externă. Ca structură internă, **f.** este corelată cu *esenţa*. **C. şi f.** sînt indisolubil legate, se presupun reciproc, unitatea lor fiind o condiţie a existenţei obiectului. În istoria filozofiei **c. şi f.** au fost adeseori opuse metafizic, rupte una de alta; unii filozofi (de ex. Aristotel) au conceput **f.** ca supremul principiu activ. În realitate, în cadrul unităţii lor dialectice, **c.** este factor primordial, determinant. Astfel funcţiile fiziologice (conţinut) determină particularităţile morfologice ale organismului (formă), caracterul şi nivelul forţelor de producţie determină tipul relaţiilor de producţie, baza determină suprastructura. În interacţiunea dintre **c. şi f.**, forma joacă un rol activ, grăbind sau frînînd dezvoltarea conţinutului ca mod de existenţă al acestuia. Dialectica **c. şi f.** are un rol hotărîtor în dezvoltarea fenomenelor. Conţinutul se schimbă totdeauna mai repede decît forma (ex. forţele de producţie se dezvoltă mai repede decît relaţiile de producţie), fapt care atrage după sine o anumită rămînere în urmă a formei în raport cu conţinutul şi, ca urmare, contradicţia dintre ele. Restabilirea concordanţei dintre **f. şi c.** se efectuează prin înlăturarea formelor învechite, care frînează dezvoltarea conţinutului. Adecvarea continuă a formelor politice-organizatorice, instituţionale la conţinutul social-material în mişcare este o importantă condiţie a progresului societăţii socialiste. **F.** manifestă o independenţă relativă faţă de **c.**; acelaşi **c.** poate îmbrăca mai multe **f.** De asemenea, **c.** nou poate folosi **f.** vechi, adaptîndu-le scopurilor sale.

CONŢINUT ŞI FORMĂ ÎN ARTĂ, categorii estetice corelative, constitutive ale operei de artă. Conţinutul rezidă în semnificaţiile specifice cuprinse în opera de artă şi care caracterizează atitudinea estetică a creatorului faţă de realitatea materială sau spirituală. Forma este modul specific de expresie şi structurare a conţinutului în funcţie de ramura de artă în care se încadrează opera, de materialul artistic folosit (cuvînt, marmură, culoare, timbru instrumental etc.), ca şi de procedeele de tehnică artistică şi de stilul original al creatorului de artă. Între **c.** şi **f.** artei există o unitate dialectică, inovaţia presupunînd modificarea nu numai a laturii

Scanned with OKEN Scanner

formale, ci realizîndu-se în indisolubilă legătură cu revoluționarea conținutului.

CONVENȚIONALISM, concepție filozofică idealist-subiectivă, formulată la începutul sec. al XX-lea de matematicianul și fizicianul francez Henri Poincaré (1854—1912). Apariția **c.** este legată de interpretarea filozofică eronată a unor descoperiri revoluționare din domeniul matematicilor sec. al XIX-lea, și în special al geometriilor neeuclidiene ale lui Lobacevski, Bolyai și Riemann. Potrivit **c.,** axiomele geometriei, ca și legile naturii în genere, nu ar fi decît simboluri sau convenții, create de oameni în mod arbitrar, din motive de comoditate a gîndirii, și care nu ar reflecta realitatea obiectivă. În opoziție cu **c.,** concepția materialist-dialectică arată că axiomele, legile și orice alte abstracții științifice sînt, în ultimă instanță, reflectări generalizate ale realității obiective în gîndire, obținute prin practica social-istorică îndelungată a omenirii. V. și *instrumentalism*; *operaționalism.*

CONVERSIUNEA JUDECĂȚILOR, operație logică de inversare a funcției logice între subiectul și predicatul logic în judecată. **C.j.** se face păstrîndu-se calitatea judecății. Cantitatea se păstrează în cazul *conversiunilor simple* (ex. „Unii filologi sînt poligloți" = „Unii poligloți sînt filologi"); ea se schimbă în cazul *conversiunilor prin accident* (ex. „Toate mamiferele sînt vertebrate" = „Unele vertebrate sînt mamifere").

COPENHAGA, *Școala de la Copenhaga,* denumire dată unui grup de fizicieni constituit la sfîrșitul deceniului al treilea al sec. al XX-lea la Institutul de fizică teoretică din Copenhaga (N. Bohr, directorul institutului, W. Heisenberg, C.F. Weizsäcker, P. Jordan ș.a.), care au dat o interpretare pozitivistă unor probleme ale mecanicii cuantice. Cu timpul, pozițiile filozofice ale acestor fizicieni s-au diversificat: Jordan și Weizsäcker au rămas în cadrul pozitivismului, Bohr s-a apropiat de materialism, iar Heisenberg a evoluat spre idealismul obiectiv de tip platonician.

COPULĂ (lat. *copula* „legătură"), element logic al judecății care face legătura între subiect și predicat, fiind redat adesea prin cuvîntul „este" („sînt").

CORECTITUDINE, însușire a gîndirii constînd într-o anumită ordine a ideilor, constituită drept consecință a respectării legilor logice. Această ordine a ideilor reflectă ordinea lucrurilor. Pentru ca gîndirea să fie corectă, ideile trebuie: a) să fie clare și distincte (adică, în decursul argumentației, fiecare idee să-și păstreze același înțeles, precis delimitat); b) să nu fie contradictorii (adică din anumite idei să nu rezulte consecințe care se contrazic între ele); c) să fie întemeiate în înlănțuirea lor (adică în fundamentarea ideilor unele pe altele, cele ce urmează să-și găsească un temei suficient în cele ce precedă). Încălcarea acestor cerințe are drept consecință apariția unor *erori logice.* **C.** se subordonează adevărului,

Scanned with OKEN Scanner

întrucît nu orice enunț corect este și adevărat, dar orice enunț adevărat este totodată și corect. V. și *validitate*.

CORELAȚIE 1. Relație între doi termeni în care unul nu poate exista fără celălalt (ex. conținut-formă, pozitiv-negativ). **2.** Relație a două fenomene sau procese între ale căror schimbări, respectiv variații de mărime există o anumită dependență (ex. **c.** dintre părțile unui organism, **c.** dintre nivelul de trai și productivitatea muncii).

CORNU, Auguste (n. 1888), filozof marxist francez, din 1948 profesor la Universitatea „Humboldt" din Berlin (R.D.G.). Principalele sale lucrări sînt consacrate genezei marxismului și locului pe care îl ocupă acesta în istoria gîndirii moderne. Op. pr.: „Karl Marx și Friedrich Engels. Viața și activitatea" (3 vol., 1955, 1958, 1962).

CORPORATISM, doctrină social-politică constituind o răstălmăcire reacționară a sindicalismului revoluționar și a solidarismului, potrivit căreia grupurile micilor și marilor producători, precum și cercurile profesionale, trebuie să fie organizate în „corporații", în cadrul unui stat dictatorial. Acesta, prin mijloacele terorii brutale, interzice organizațiile sindicale și partidele politice de clasă, asumîndu-și rolul de arbitru suprem în numele „intereselor generale" ale colectivității naționale. **C.** nu este de fapt decît o escamotare a contradicțiilor de clasă, o camuflare demagogică a dictaturii capitaliste, folosită ca bază doctrinară a politicii fasciste. Dezvoltat mai întîi în Italia, fascismul corporatist a influențat mișcările similare din Germania, Spania, Portugalia și România. Principalul său teoretician la noi a fost M. Manoilescu (1891—1950) adept al **c.** italian.

COSMOGONIE (gr. *kosmos* „lume", „univers" și *gonos* „origine", „naștere"), ramură a astronomiei cu numeroase implicații filozofice, care studiază originea și evoluția în timp a corpurilor cerești. *C. planetară* se ocupă cu originea sistemului solar. În elaborarea diverselor teorii cosmogonice se înfruntă poziții materialiste (I. Kant, P. Laplace, O.J. Schmidt ș.a.) cu puncte de plecare idealiste (de ex. J. Jeans) care alimentează concepții creaționiste. *C. stelară* se ocupă cu originea și evoluția stelelor. Teoriile moderne privitoare la *c.s.* dezvăluie caracterul dialectic al existenței materiei în univers, faptul că apariția stelelor este un proces natural care continuă și în prezent (V.A. Ambarțumian). Apariția și dispariția corpurilor cerești reprezintă momente ale mișcării materiei infinite în spațiu și timp.

COSMOLOGIE (gr. *kosmos* „lume", „univers" și *logos* „cuvînt", „vorbire"), știință despre universul infinit ca un tot unitar, închegat și despre toate regiunile lumii cuprinse de observații ca părți ale universului. Fiind inițial o preocupare cu precădere filozofică, speculativă, **c.** s-a constituit în ultimul timp într-un capitol independent al astronomiei, strîns legat de teoriile moderne ale fizicii. **C.** contemporană studiază problemele dis-

Scanned with OKEN Scanner

tribuției galaxiilor în spațiu, interacțiunea și mișcarea acestora, proprietățile geometrice ale spațiului, nașterea și răspîndirea elementelor chimice în cosmos etc. Teoriile cosmologice au păstrat însă o semnificație filozofică, în explicarea structurii și mișcării universului fiind implicate pozițiile filozofice fundamentale. Astfel, în interpretarea deplasării spre roșu în spectrele galaxiilor (v. *deplasarea spre roșu)* și în elaborarea unor modele ale universului în cadrul cosmologiei relativiste s-au înfruntat interpretări creaționiste, idealiste, cu interpretări materialiste. În teoriile asupra întregului univers trebuie să se țină seama în primul rînd de varietatea infinită pe care o constituie universul și de imposibilitatea de a o epuiza în modele simplificatoare.

COSMOPOLITISM (gr. *kosmos* „lume", „univers" și *polites* „cetățean"), concepție politică care neagă importanța apartenenței oamenilor la comunitățile lor statale sau naționale, considerîndu-i „cetățeni ai lumii". **C.** a avut în diferite perioade istorice un conținut social diferit. Astfel **c.** *antic* este prima formă istorică a **c.**, proprie elenismului și Imperiului roman, corespunzătoare fazei de criză a sclavagismului, propagată îndeosebi de stoici, de unii cinici și sofiști, precum și de Cicero. În perioada de ascensiune a burgheziei, **c.** a cultivat idealurile umaniste, nobile, inițiate de **c.** antic. Fără a nega naționalitatea, unele concepții cosmopolite au preconizat integrarea națiunii în umanitate, combătînd izolarea națională și egoismul naționalist. **C.** burghez din epoca imperialismului propagă însă indiferența față de patrie (conform dictonului antic: „Unde e bine, acolo e patria"), neîncrederea în capacitatea creatoare a propriului popor, disprețul față de tradițiile și de cultura națională. Ca doctrină politică, **c.** promovează ideea neștiințifică și diversionistă a renunțării la suveranitatea și independența națională, lansînd proiecte de creare a unui „stat" sau „guvern mondial", care exprimă tendințele de supremație ale marilor puteri monopoliste. Marxism-leninismul opune cosmopolitismului internaționalismul proletar și patriotismul socialist.

COSMOS (gr. *kosmos* „lume", „univers") **1.** Lumea care ne înconjură, infinită în timp și spațiu; universul. De structura și evoluția **c.** se ocupă cosmologia. În accepția curentă de azi, termenul de **c.** este adesea folosit pentru a denumi spațiul cosmic din vecinătatea Pămîntului și deci sistemul solar (ex. rachete cosmice; studiul cosmosului cu ajutorul rachetelor). **2.** Termen care desemnează în filozofia greacă un univers finit și armonios, guvernat de legi, în opoziție cu haosul, dezordinea, lipsa de legi.

CRATYLOS (sec. V î.e.n.), filozof grec, discipol al lui Heraclit, care a tras concluzii relativiste și sceptice din doctrina dascălului său despre devenirea și curgerea universală. Spre deosebire de Heraclit, care spunea că „nu ne putem scălda de două ori în același rîu", **C.** a afirmat că nu ne putem scălda nici măcar o singură dată, deoarece rîul se schimbă din clipă în clipă. În felul acesta, **C.** nega orice stabilitate a lucrurilor (chiar și pe cea relativă) și, implicit, posibilitatea cunoașterii lor.

Scanned with OKEN Scanner

CREAȚIONISM, concepție teologică potrivit căreia lumea ar fi fost creată (din nimic, *ex. nihilo*) de dumnezeu. O accepție particulară a termenului s-a cristalizat în biologie, unde el denumește concepția potrivit căreia ființele vii, respectiv speciile de animale și plante ar fi fost create, așa cum există ele astăzi, de divinitate (K. Linné, G. Cuvier). **C.** biologic a fost dezmințit de *darvinism.*

„CRITICA PROGRAMULUI DE LA GOTHA“, lucrare scrisă de K. Marx în 1875, în care sînt discutate și criticate tezele proiectului de program alcătuit de conducătorii social-democrației germane în vederea Congresului de unificare de la Gotha (1875) și sînt dezvoltate tezele comunismului științific formulate în lucrările anterioare ale lui Marx și Engels, și în special doctrina despre societatea comunistă: necesitatea perioadei de tranziție de la capitalism la comunism, necesitatea și natura statului în această perioadă (dictatura proletariatului), fazele societății comuniste, repartiția produsului social în comunism. În **„C. pr. de la G.“,** Marx fundamentează necesitatea obiectivă a celor două faze ale societății comuniste: faza socialistă și faza comunistă propriu-zisă. El arată că în prima fază principiul repartiției este: „De la fiecare după capacități, fiecăruia după muncă“. În a doua fază, cînd munca nu va mai fi un mijloc de întreținere, ci „prima nevoie vitală“, cînd nivelul înalt al productivității muncii va da posibilitatea creării unui belșug de produse, societatea va putea înscrie pe stindardul ei: „De la fiecare după capacități, fiecăruia după nevoi“.

CRITICĂ ȘI AUTOCRITICĂ, metodă de analiză și de apreciere obiectivă a activității, opusă principial atît spiritului necritic, obiectivist sau apologetic, cît și criticismului negativist. În societatea socialistă, **c. și a.** reprezintă una dintre formele sociale pe care le îmbracă lupta între vechi și nou, o expresie specifică a acțiunii legii universale a unității și luptei contrariilor. După lichidarea antagonismelor de clasă și luptei de clasă, **c. și a.** devin în mod necesar o condiție a dezvoltării noii societăți, un factor fundamental al lichidării neajunsurilor, rămînerilor în urmă, ca și al rezolvării contradicțiilor neantagonice proprii acestei societăți. „Atitudinea pragmatică față de realitate, tendința de a releva numai ceea ce este convenabil unor interese de moment fac imposibilă elaborarea unei politici științifice“ (N. Ceaușescu). **C. și a.** constituie un principiu de bază al funcționării democratismului socialist și o normă a eticii socialiste. În știință, libertatea criticii, promovarea luptei de opinii reprezintă o condiție esențială a progresului cunoașterii.

CRITICISM, doctrină în conformitate cu care cunoașterea se constituie în virtutea formelor și categoriilor proprii spiritului și, ca atare, depășind limitele experienței nemijlocite. Sub numele de **c.** este cunoscută și concepția filozofică a lui *I. Kant,* în sensul că el a caracterizat-o drept o analiză critică a capacității de cunoaștere a omului, punct de plecare întru totul justificat, dar care a căpătat în filozofia lui Kant un sens agnostic, accentuat ulterior în cadrul *neokantianismului.*

Scanned with OKEN Scanner

CROCE, Benedetto (1866—1952), critic, istoric și filozof italian. În filozofie s-a situat în esență pe pozițiile neohegelianismului. A fost influențat de Labriola și De Sanctis. Adoptînd identificarea filozofiei cu istoria, făcută de Vico, **C.** a acordat istoriei un loc privilegiat în ansamblul științelor. A elaborat o variantă originală a dialecticii idealiste, substituind triadelor hegeliene diade. S-a manifestat ca un adversar al dialecticii revoluționare marxiste. **C.** a acordat un loc esențial intuiției în procesul creației artistice. El considera că creatorii de artă nu trebuie să se angajeze din punct de vedere politic și filozofic, personalitatea artistică avîndu-și rădăcina exclusiv în conștiința morală. Nutrind o profundă credință în rațiune, el a dus o polemică ascuțită împotriva curentelor artistice iraționaliste, teoriei „artei pentru artă", futurismului, decadentismului. Cu toate acestea, concepția sa despre artă, acordînd un rol preponderent intuiției și disociind pînă la autonomizare esteticul de filozofie și politică, a alimentat unele tendințe estetizante. Op. pr.: „Materialismul istoric și economia marxistă" (1900), „Estetica ca știință a expresiei" (1902), „Filozofia spiritului" (1902—1917, 4 vol.), „Istoria ca gîndire și acțiune" (1939).

CUANTICĂ, *mecanică cuantică (*sau *mecanică ondulatorie)*, ramură a fizicii teoretice care studiază legile fenomenelor atomice care n-au putut fi încadrate în reprezentările clasice ale mecanicii newtoniene și ale teoriei maxwelliene a cîmpului electromagnetic. În descrierea adecvată a acestor fenomene, un rol fundamental l-a avut ipoteza cuantelor (M. Planck, 1900), conform căreia emisia și absorbția luminii are loc în porții *(cuante)* de energie, $E = h\nu$ (unde ν este frecvența radiației și h constanta lui Planck). Ipoteza cuantică a fost apoi utilizată pentru explicarea efectului fotoelectric (Einstein, 1905) și a spectrelor atomului de hidrogen (atomul lui Bohr, 1913). Între 1924 și 1927 a fost elaborată *m.c.* ca teorie cu principii fizice noi și aparat matematic specific (L. de Broglie, W. Heisenberg, P. Dirac, M. Born, N. Bohr ș.a.). După cum a prevăzut teoretic L. de Broglie în 1924 și s-a dovedit experimental în 1927, particulele atomice au o natură *dual*ă, corpuscular-ondulatorie. Ca atare, în *m.c.* nu are sens noțiunea de traiectorie a particulei, întrucît nu există simultan valori bine determinate ale impulsului și poziției, fapt exprimat în principiul de nedeterminare (incertitudine), respectiv în *relațiile de nedeterminare* stabilite de Heisenberg. De aceasta se leagă rolul special al procesului de măsurare în *m.c.*, acest proces exercitînd asupra obiectului o influență care nu poate fi neglijată. Starea unui sistem cuantic este descrisă printr-o funcție de undă. Cu ajutorul funcției de undă se pot calcula valorile posibil de obținut pentru diversele mărimi ale sistemului cuantic în condiții determinate și probabilitățile cu care ele pot fi găsite la măsurare. *M.c.* generalizează astfel principiul clasic al determinismului prin introducerea metodei statistice și a considerațiilor probabiliste. *M.c.* a fost obiectul unor analize gnoseologice ample privind rolul aparatului de măsură, al valabilității conceptelor clasice în microfizică și al posibilităților cunoașterii științifice. Interpretările subiectiviste, agnostice și indeterministe, pro-

Scanned with OKEN Scanner

movate mai ales de adepții neopozitivismului, conform cărora *m.c.* face imposibilă deosebirea dintre subiect și obiect și reprezintă o limitare principială a puterii umane de cunoaștere s-au dovedit treptat ca nefundamentate. Un rol important în găsirea semnificației reale a *m.c.* în cîmpul cunoașterii științifice l-au avut fizicienii și filozofii de orientare materialist-dialectică. V. și *complementaritate*.

CULTURĂ, ansamblul fenomenelor sociale care, sub raport gnoseologic, apar ca produse cumulative ale cunoașterii, iar sub raport axiologic ca valori sintetice. În toate manifestările sale, **c.** include o latură materială (gradul de stăpînire a forțelor naturale) și o latură spirituală (orizontul intelectual și nivelul de conștiință). În evoluția ei, oglindind însăși dialectica practicii sociale, **c.** cuprinde mai multe momente. Primul dintre acestea îl constituie *cunoașterea (momentul cognitiv)*: reflectarea mai mult sau mai puțin adecvată a unor legi, fapte sau procese de ordin natural sau social, de natură obiectivă sau subiectivă. Practica însăși este premisă obligatorie și bază a **c.**, dar ea nu se integrează ca atare în sfera acesteia, ci numai prin caracterul său cumulativ și creativ, susceptibil de generalizare și transmitere în timp și spațiu. **C.** nu este posibilă la scara adaptării spontane, biologice; ea presupune prefacerea conștientă a lucrurilor pe baza înțelegerii și folosirii însușirilor și legilor lor. Un alt moment constitutiv este *momentul axiologic*: raportarea rezultatelor cunoașterii la nevoile sau la aspirațiile omului, aprecierea critică a acestor rezultate, ca valori, în funcție de interesele social-umane, interese care în societățile scindate în clase au caracter de clasă. În atitudinea culturală a omului față de lumea naturală și socială se disting două laturi: una *explicativă*, care ține seama de cauzele lucrurilor așa cum sînt, „fără nici un adaos din afară", și alta *valorificatoare*, care raportează realitatea și reflexele sale subiective la nevoi și scopuri generale. Un moment-cheie al constituirii culturii este *creația (momentul creativ)*. Creația este factorul cel mai dinamic al procesului cultural. Prin creație are loc saltul de la un fapt natural sau social, individual sau colectiv, de la un act psihic sau cognitiv la un fapt de cultură. Valorile culturale potențiale pe care le cuprinde întreaga existență și conștiință umană, împrejurările externe, ca și universul spiritual intern al omului, devin valori culturale active, reale tocmai prin intermediul actului (sau procesului) creator. În sfîrșit, ultimul moment constitutiv al culturii este *difuzarea și asimilarea valorilor în societate (momentul praxiologic al culturii)*: integrarea **c.** în totalitatea praxisului social, realizarea funcției ei sociale, a rosturilor sale umane. Prin acest proces se dezvoltă conștiința și sensibilitatea oamenilor, receptivitatea lor culturală, îmbogățindu-se totodată înseși valorile culturale în funcție de nivelul de dezvoltare culturală a societății și de criteriile sale de valorificare, de exigențele idealului cultural al epocii. Reflectînd existența socială, **c.** fiecărei formațiuni sociale are caracteristici constante, dar se modifică treptat o dată cu dezvoltarea formațiunii respective. Față de existența socială, cultura are o *autonomie relativă*, în sensul că, pe diferite trepte, preia și continuă să dezvolte valori create anterior,

Scanned with OKEN Scanner

precum și prin faptul că fiecare formă a conștiinței sociale se dezvoltă conform unor legități proprii specifice, care presupun de asemenea menținerea unor valori ale trecutului (concepții științifice, opere de artă etc. cu un conținut de o valabilitate durabilă). Între existența socială și formele conștiinței sociale se stabilește o legătură mediată, indirectă, prin care **c.** poate fi mai mult sau mai puțin receptivă la cerințele existenței sociale. În socialism, dezvoltarea culturală are loc pe cale conștientă, prin *revoluția culturală*, parte integrantă a procesului revoluționar general de construire a noii orînduiri. Procesul cultural este în socialism cu atît mai intens și necesar, cu cît trecerea la noua orînduire impune creșterea continuă a rolului factorului conștient, participarea activă, orientată a maselor și a personalităților la creația istorică. V. și *civilizație*; *revoluție culturală*.

CUNOAȘTERE, proces complex de reflectare a realității obiective în conștiința oamenilor, caracterizat de V.I. Lenin ca „apropierea veșnică, infinită a gîndirii de obiect". Marxismul a dezvăluit că baza întregului proces al **c.** este *practica*, deoarece ea constituie izvorul, forța motrică fundamentală, criteriul de verificare și scopul **c.** Ca și practica, pe care o servește nemijlocit sau mijlocit, **c.** este un proces social-istoric; atît pe plan individual, cît și pe plan social-istoric, ea se realizează gradual, înaintînd de la perceperea fenomenului la sesizarea esenței, de la reflectarea unei esențe de gradul întîi la cunoașterea unor esențe tot mai profunde. Natura contradictorie a realității determină și caracterul dialectic-contradictoriu al **c.** acesteia. Activitatea de **c.** a omului reprezintă unitatea necesară, dialectică a două trepte: senzorială și rațională, a două tipuri de **c.**: empirică și teoretică. *C. empirică* este reflectarea obiectelor în procesul interacțiunii nemijlocite (sau mijlocite de instrumente și aparate) a omului cu acestea; metodele ei specifice sînt observația, descrierea etc. Pe această treaptă (deși la om nu se poate vorbi de o cunoaștere senzorială pură) are loc culegerea faptelor, a datelor, care fixează manifestările exterioare, fenomenele, proprietățile obiectelor. *C. teoretică* este adîncirea cunoașterii prin intermediul gîndirii, pătrunderea în esența lucrurilor, sesizarea legăturilor lor interne, a cauzelor și a legilor lor. Ea are loc pe baza prelucrării datelor obținute de *c.e.* prin metode ca analiza și sinteza, inducția și deducția etc. Cunoștințele dobîndite se structurează și se fixează în forme specifice de reflectare: senzații, percepții și reprezentări, proprii **c.** senzoriale; noțiuni, categorii, judecăți, raționamente, ipoteze, teorii etc., proprii cunoașterii raționale. Dialectica procesului **c.** a fost redată de V.I. Lenin în „Caiete filozofice" prin formula: „De la intuirea vie la gîndirea abstractă *și de la ea la practică*, aceasta este calea dialectică a cunoașterii adevărului, a cunoașterii realității obiective". Dezvăluind cognoscibilitatea lumii și modalitățile realizării ei, filozofia marxistă a combătut totodată denaturările idealiste, agnostice și materialist-vulgare ale procesului **c.**, a criticat unilateralitatea metafizică a empirismului, care exagerează rolul treptei senzoriale, și a raționalismului, care exagerează rolul gîndirii abstracte. Un rol imens în **c.** au *limba* și diferitele sisteme de semne în care se fixează și

Scanned with OKEN Scanner

se obiectivează rezultatele c., generalizîndu-se la scară socială și transmiţîndu-se generaţiilor ulterioare. **C.** este o reflectare aproximativ exactă a realităţii, rezultatele ei, verificate în variatele forme ale practicii social-istorice, fiind cunoștinţe autentice, adevărate *(adevăr obiectiv)*, iar sub aspectul dezvoltării ele se mișcă de la *adevărul relativ* spre *adevărul absolut*. Se distinge de asemenea o cunoaștere comună, care se identifică cu modalitatea obișnuită, general-umană de reflectare a realităţii (și care constituie obiectul *gnoseologiei)* și o cunoaștere ştiinţifică (ale cărei particularităţi sînt studiate și relevate de *epistemologie)*. Cunoașterea ştiinţifică contemporană se distinge printr-o serie de trăsături: îndepărtarea ei în măsură tot mai mare de cunoașterea comună și de „bunul-simţ", înfrîngerea automatismelor mintale derivate din experienţa cotidiană de cunoaștere, matematizarea crescîndă, utilizarea unor metode noi (modelarea, axiomatizarea, formalizarea etc.) ș.a. V. și *teoria cunoașterii*; *adevăr*; *teorie și practică*.

CUSANUS, Nicolaus (1401—1464), gînditor progresist din epoca Renașterii, reprezentativ pentru tranziţia de la gîndirea teologică la gîndirea ştiinţifică modernă. Născut în Germania, a trăit în Italia, unde a devenit cardinal. A fost adept al toleranţei religioase și al reformării bisericii. **C.** a opus dogmatismului scolastic cunoașterea experimentală și a cerut ca la baza studiului naturii să stea matematica. Prin teoriile sale despre „coincidenţa opuselor" *(coincidentia oppositorum)* și despre „ignoranţa conștientă" *(docta ignoratia)*, el se apropie de înţelegerea unităţii contrariilor, susţinînd totodată caracterul infinit al procesului cunoașterii. **C.** este un precursor al teoriei heliocentrice. Concepţiile sale l-au influenţat pe *G. Bruno*.

CVIETISM (lat. *quies* „liniște") **1.** (În sens restrîns) Concepţie etică-religioasă, iniţiată în 1675 de teologul spaniol Miguel Molinos și condamnată de biserică, care preconizează contemplaţia mistică, subordonarea deplină a omului faţă de „voinţa divină", renunţarea la orice efort, negînd importanţa practicilor rituale și a „faptelor bune" în vederea „mîntuirii". **2.** (În sens larg) Orice concepţie care recomandă dobîndirea liniștii sufletești prin adoptarea unei atitudini pasive și contemplative faţă de lume (neoplatonismul, budismul etc.).

Scanned with OKEN Scanner

D

D'ALEMBERT [dalãbé:r], Jean le Rond (1717—1783), filozof iluminist și matematician francez, colaboratorul principal al lui Diderot la Enciclopedia franceză. A încercat să schițeze istoricul apariției și dezvoltării cunoașterii omenești și să facă o clasificare a științelor. În concepțiile sale filozofice, **D'A.** a fost inconsecvent, neridicîndu-se pînă la ateismul celorlalți materialiști francezi din sec. al XVIII-lea. Afirmînd existența lumii obiective, dar considerînd conștiința ca produs al unei substanțe independente de materie, el s-a situat pe o poziție dualistă. În gnoseologie a înclinat spre senzualismul lui Locke și a criticat teoria carteziană a ideilor înnăscute, dar a negat posibilitatea cunoașterii esenței lucrurilor. Op. pr.: „Tratat despre dinamică" (1743), „Discurs preliminar la «Enciclopedie»" (1751), „Elemente de filozofie" (1759).

DAOISM (TAOISM), una dintre direcțiile principale ale filozofiei antice chineze, inaugurată de *Lao-dzî* (sec. VI î.e.n.) și bazată pe noțiunea de *dao* („drum", „cale"). În cadrul **d.** s-a manifestat un curent materialist (Lao-dzî, Iang Dju, iar mai tîrziu Sün-dzî, Van Djun ș.a.), care a interpretat noțiunea de *dao* în sensul de ordine universală proprie fenomenelor naturii, vieții sociale și gîndirii omenești, și un curent idealist (Djuang-dzî, Van Bi ș.a.), care a interpretat aceeași noțiune ca pe un principiu ideal speculativ sau ca o „cale divină". În sec. I—III

Scanned with OKEN Scanner

e.n. s-a constituit **d.** religios, care a conceput noțiunea de *dao* ca un principiu divin, accesibil oamenilor numai printr-un extaz mistic.

DARVINISM, concepție evoluționistă elaborată de Ch. R. Darwin (1809—1882), după care speciile se transformă treptat unele în altele prin interacțiunea următorilor factori: variabilitatea, ereditatea, suprapopulația, lupta pentru existență și selecția naturală. Variabilitatea individuală, care oferă material pentru acțiunea selecției, apare ca rezultat al modificării condițiilor de mediu și al acțiunii factorilor interni. Ereditatea fixează variațiile și face posibilă acumularea lor în cursul generațiilor. Darwin admite, deși inconsecvent, ereditatea caracterelor dobîndite, teză care va fi respinsă de către *neodarvinism*. Suprapopulația este creșterea excesivă a numărului de indivizi ai unei specii în raport cu mijloacele de trai. Lupta pentru aceste mijloace între indivizii speciilor apropiate (interspecifică) sau între indivizii aceleiași specii (intraspecifică) duce la supraviețuirea „celor mai apți" (H. Spencer), care se reproduc preferențial. Selecția naturală acționează totodată și prin mijlocirea factorilor abiotici din mediu (Darwin pune accentul pe factorii biotici). Selecția duce astfel la trierea formelor mai bine adaptate și la accentuarea în curs de generații a caracterelor adaptative; ea orientează deci chiar variațiile neorientate. **D.** a constituit una dintre marile descoperiri care au favorizat dezvoltarea unei concepții dialectice despre natură și care au pregătit apariția materialismului dialectic. **D.** a dat lovituri mortale concepțiilor creaționiste și fixiste, ca și finalismului (explicînd cauzal apariția adaptărilor și perfecționarea lor). Rolul **d.** în sprijinirea ateismului a fost uriaș; antidarvinismul are o coloratură net idealistă și chiar religioasă. **D.** constituie azi fundamentul științelor biologice și al practicii agrotehnice și zootehnice și o componentă esențială a gîndirii progresiste. Printre oamenii de știință care au dezvoltat și propagat **d.** se numără E. Haeckel, Th. Huxley, frații Kovalevski, K. A. Timireazev, I. V. Miciurin ș.a.; la noi în țară el a fost îmbrățișat de Gr. Ștefănescu, Gr. Cobălcescu, V. Conta, D. Brândză, N. Leon, D. Voinov, E. Racoviță ș.a. În acțiunea de răspîndire a **d.** în România, un important rol l-a avut revista *„Contemporanul"*. V. și *neodarvinism*.

DARVINISM SOCIAL, curent sociologic burghez apărut în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, care încearcă să explice dezvoltarea socială și raporturile dintre oameni prin extinderea mecanică asupra vieții sociale a legilor biologice ale luptei pentru existență și ale selecției naturale, descoperite de Darwin în lumea plantelor și animalelor. **D.s.** desconsideră deosebirea calitativă dintre fenomenele biologice și cele sociale, neagă legitatea obiectivă specifică a dezvoltării societății și încearcă, pe această bază, să prezinte capitalismul ca o orînduire conformă naturii și, prin urmare, veșnică. **D.s.** este înrudit cu *organicismul* lui H. Spencer, cu *malthusianismul* și cu *rasismul*. Principalii săi exponenți au fost F. A. Lange și O. Ammon (Germania), L. Gumplowicz (Austria), G. Vacher de Lapouge (Franța).

Scanned with OKEN Scanner

DATORIE, expresia cea mai generală a obligaţiilor morale ale omului faţă de clasă, patrie, societate, precum şi faţă de familie, prieteni, tovarăşi; categorie fundamentală a eticii ca ştiinţă normativă. Concepţiile etice premarxiste considerau **d.** ca o categorie imuabilă, izvorul ei reprezentîndu-l „poruncile divine", conştiinţa morală concepută ca ceva autonom şi invariabil (v. *imperativul categoric*) sau „natura umană". Etica marxistă consideră că **d.** este rezultatul reflectării cerinţelor sociale în conştiinţa morală, al transformării normelor morale în care se exprimă aceste cerinţe în obligaţii ale individului; îndeplinirea sau neîndeplinirea **d.** este criteriul aprecierii morale a omului. Morala comunistă presupune o înaltă conştiinţă a **d.**, îndeosebi a **d.** obşteşti.

DECEMBRIŞTI, revoluţionari ruşi, de origine nobiliară, participanţi la mişcarea împotriva absolutismului ţarist şi iobăgiei, care au organizat la Petersburg răscoala armată de la 14 (26) decembrie 1825 (de unde şi denumirea de **d.**). Concepţiile filozofice şi sociale ale **d.** (I. D. Iakuşkin, V. F. Raevski, V. K. Kiuhelbeker ş.a.) se situează în cadrul iluminismului.

DEDUBLAREA UNICULUI, noţiune a dialecticii marxiste, care reflectă esenţa procesului dezvoltării *contradicţiilor interne*, procesul autoscindării obiectelor în laturi şi tendinţe contrare ce se exclud reciproc şi a căror luptă determină automişcarea, autodezvoltarea obiectului (ex. dedublarea fotonilor în perechi electron-pozitron, a mişcării în acţiune şi reacţiune, a mărfii în valoare de întrebuinţare şi valoare de schimb în condiţiile economiei de mărfuri bazate pe proprietatea privată sau divizarea în clase antagoniste a societăţilor bazate pe exploatare). V. şi *deosebire*; *unitatea* şi *lupta contrariilor*.

DEDUCŢIE, formă de raţionament în care concluzia rezultă cu necesitate din premise. Tipul fundamental de **d.**, realizată prin judecăţi categorice, este *deducţia silogistică*, în care gîndirea trece de la general în premise la mai puţin general în concluzie prin subordonarea unei specii genului din care ea face parte. **D.** se mai realizează în formă ipotetică sau disjunctivă. Întregi teorii, ca cele din geometrie, aritmetică etc., oferă exemple de **d.** În logica simbolică (matematică), **d.** este înţeleasă ca derivarea din anumite enunţuri date (axiome), cu ajutorul unor reguli de deducţie (substituţia şi detaşarea), a unor noi enunţuri (teoreme). În logica simbolică a fost elaborată *teoria deducţiei naturale*, caracterizată prin derivarea dintr-o anumită supoziţie, cu ajutorul unor reguli speciale, a anumitor consecinţe. Caracterizată din punct de vedere gnoseologic ca mişcare a gîndirii exclusiv în planul conceptelor, **d.** este atît analitică, cît şi sintetică. Totodată **d.** presupune *inducţia*, care realizează ridicarea cunoaşterii de la fapte la concepte, furnizînd astfel deducţiei premisele. **D.** şi inducţia sînt inseparabil legate, între ele existînd o unitate dialectică. Bazele teoriei **d.** au fost puse de Aristotel prin doctrina despre *silogism*, fiind apoi dezvoltate

Scanned with OKEN Scanner

de Descartes și mai ales de Leibniz. Teoria **d.** s-a dezvoltat de asemenea pe baza cercetărilor de logică simbolică.

DEFINIȚIE. 1. Operație logică de dezvăluire a conținutului noțiunii. **D.** se compune din două elemente: *definitul*, adică noțiunea de definit, și *definitorul*, adică noțiunea care definește (ex., în **d.** „Logica este știința corectitudinii gîndirii", noțiunea „logica" este definitul, iar noțiunea „știința corectitudinii gîndirii" este definitorul). **D.** se realizează prin aceea că în definitor se enunță *genul proxim*, adică genul cel mai apropiat de specia de definit, și *diferența specifică*, adică nota prin care noțiunea de definit se deosebește de celelalte noțiuni-specii ale genului proxim (ex., în definitorul „știința corectitudinii gîndirii", cuvîntul „știință" denumește genul proxim al noțiunii „logică", iar specificarea „corectitudinii gîndirii" desemnează diferența specifică a acestei noțiuni). Pentru a fi corectă, **d.** trebuie să se supună următoarelor reguli: a) să fie adecvată, adică definitul și definitorul să fie noțiuni identice ca sferă; altfel spus, definitorul să corespundă definitului și numai lui; b) să nu fie negativă dacă poate fi afirmativă; c) să nu formeze un cerc vicios; d) să nu fie enunțată prin expresii metaforice. **D.** cea mai obișnuită este *d. reală*, care arată ce este un lucru (lat. *res*), ce însușiri esențiale are acesta. **D.** explicativă a înțelesului unui cuvînt prin care se exprimă o noțiune se numește *d. nominală* sau *verbală* (ex. „Atom este un cuvînt care înseamnă pe grecește *indivizibil*"). **D.** nominale servesc adeseori la însușirea **d.** reale. **D.** care indică originea unui obiect sau fenomen se numește *d. genetică*. Ea folosește, ca și **d.** reală, genul proxim și diferența specifică. **D.** genetice se aplică pe scară largă în matematică, unde arată, de exemplu, cum se construiesc obiectele geometrice (ex.: „Cilindrul este un corp geometric generat prin rotirea unui dreptunghi în jurul uneia dintre laturile sale"). **D.** are o însemnătate fundamentală pentru cunoașterea esenței obiectelor și a fenomenelor, pentru stăpînirea noțiunilor și operarea corectă cu ele în raționament. Uneori, în cazul noțiunilor individuale și al categoriilor sau pe primele trepte ale procesului de însușire a cunoștințelor noi, **d.** sînt înlocuite prin diverse procedee, ca *indicarea*, *descrierea*, *caracterizarea*, *comparația* și *deosebirea*. **2.** (În logica simbolică, la construirea sistemului axiomatic). Stabilirea faptului că un simbol (sau o grupă de simboluri) poate fi întrebuințat în locul altuia, potrivit necesităților de calcul în cazul dat.

DEISM (lat. *deus* „zeu", „dumnezeu"), orientare filozofică-religioasă apărută în sec. XVII—XVIII în Occidentul Europei, care a supus unei critici raționaliste religiile și confesiunile „pozitive" (oficiale, instituționalizate; ex. catolicismul, protestantismul), opunîndu-le o religie „naturală" sau „rațională". Deiștii (Herbert de Cherbury, Locke, Toland, Shaftesbury, Voltaire, Lessing ș.a.) au respins conținutul concret al dogmelor diferitelor religii, căutînd să desprindă nucleul „rațional" care ar fi comun tuturora, să elaboreze o religiozitate abstractă. Acest nucleu „rațional" diferă de la un deist la altul; trăsătura generală

Scanned with OKEN Scanner

cea mai importantă a **d.** este recunoașterea lui dumnezeu numai ca o cauză primă impersonală a universului și negarea intervenției lui în desfășurarea fenomenelor din univers (a minunilor), natura dezvoltîndu-se potrivit legilor ei proprii. **D.** a reprezentat o fază anumită în lupta filozofiei și științei moderne, legate de ascensiunea burgheziei, împotriva bisericii feudale, fiind adesea o formă voalată a materialismului.

DEMIURG (gr. *demiurgos* „meșteșugar", „lucrător"), denumire dată în filozofia greacă idealistă, în special de Platon, divinității ca pretins principiu rațional, organizator al universului, ca așa-zis „arhitect" sau „creator" al acestuia. În filozofia lui Hegel, demiurgul realității este ideea sau spiritul absolut.

DEMOCRAȚIE (gr. *demos* „popor" și *kratos* „putere"), formă de guvernare care proclamă principiul că puterea aparține poporului. În societățile împărțite în clase, **d.** este, ca orice formă de guvernare, expresia dominației claselor aflate la putere, acest fapt determinînd conținutul și esența ei. **D.** *burgheză*, reprezentînd un mare progres istoric în comparație cu formele de guvernare anterioare, proclamă egalitatea cetățenilor în fața legii, libertățile democratice (libertatea cuvîntului, a presei, a întrunirilor etc.), introduce unele instituții democratice, ca parlamentul, votul universal etc. Ea are însă limite istorice determinate, generate de interesele apărării și menținerii orînduirii capitaliste, care împiedică participarea directă și deplină a oamenilor muncii la viața politică, economică, socială. Clasa muncitoare și forțele progresiste din țările capitaliste luptă pentru apărarea și lărgirea **d.**, lupta pentru **d.** fiind o parte integrantă a luptei pentru înfăptuirea revoluției socialiste. **D.** *socialistă*, întemeiată pe proprietatea obștească asupra mijloacelor de producție, pe unitatea intereselor fundamentale ale tuturor membrilor societății, reprezintă un tip nou, superior de **d.** Ea creează pentru prima dată în istorie condițiile de înfăptuire a egalității depline și reale în drepturi între oameni (în domeniul politic și social-economic, în domeniul culturii), posibilitatea pentru toți membrii societății de a-și valorifica pe deplin aptitudinile și capacitatea în toate domeniile vieții sociale. **D.** socialistă este menită să asigure maselor populare, indiferent de rasă, sex sau naționalitate, participarea la conducerea statului, a economiei, la viața obștească, precum și exercitarea reală, efectivă a celor mai largi drepturi și libertăți. **D.** socialistă cuprinde atît libertățile politice: libertatea cuvîntului, a presei, a mitingurilor și adunărilor etc., dreptul de a alege și a fi ales pe baza votului universal, egal și secret, cît și drepturile sociale: dreptul la muncă, la odihnă, la învățămînt, la asigurarea materială la bătrînețe, în caz de boală și de pierdere a capacității de muncă; egalitatea femeii cu bărbatul în toate domeniile vieții sociale. „Socialismul trebuie să fie nu numai o societate în stare să asigure o viață materială îmbelșugată membrilor săi, ci și o societate capabilă să realizeze cele mai înalte aspirații de libertate și fericire a omului pe pămînt" (Nicolae Ceaușescu). În țara noastră **d.** socialistă își găsește expresia în sistemul drepturilor și libertăților prevăzute

Scanned with OKEN Scanner

în Constituția țării, în organizarea și funcționarea organelor centrale și locale ale puterii și ale administrației de stat, în organizarea și conducerea economiei, a activității culturale, în atragerea maselor în forme variate la rezolvarea treburilor de stat și obștești.

DEMOCRAȚIE POPULARĂ, formă politică de organizare a societății, care a apărut după cel de-al doilea război mondial ca rezultat al revoluțiilor înfăptuite într-o serie de țări din Europa și din Asia, printre care și România. Conținutul **d.p.** îl constituie, în esență, rolul conducător al clasei muncitoare, care, în alianță cu celelalte categorii de oameni ai muncii, este deținătoarea puterii. Revoluția democrat-populară s-a desfășurat în mod diferit în funcție de condițiile istorice concrete din fiecare țară, de raportul dintre forțele de clasă pe plan intern și internațional. În țara noastră, după 23 August 1944, ofensiva forțelor sociale ridicate la luptă sub conducerea P.C.R. a dus la instaurarea la 6 martie 1945 a primului guvern din istoria țării în care clasa muncitoare avea rolul precumpănitor. Puterea de stat instaurată la 6 martie 1945 a avut un rol hotărîtor pentru înfăptuirea sarcinilor desăvîrșirii revoluției burghezo-democratice în lupta împotriva forțelor reacționare interne sprijinite de cercurile imperialiste de peste hotare, pentru crearea condițiilor trecerii la etapa revoluției socialiste. Proclamarea la 30 decembrie 1947 a Republicii Populare Române a marcat încheierea procesului de cucerire a întregii puteri politice de către clasa muncitoare aliată cu țărănimea și cu celelalte pături ale oamenilor muncii, instaurarea deplinei suveranități a poporului.

DEMOCRAȚI REVOLUȚIONARI, ideologi și militanți ai revoluțiilor burghezo-democratice, care s-au situat în mod consecvent pe poziția luptei pentru desființarea iobăgiei și lichidarea pe cale revoluționară a rînduielilor feudale. Ca reprezentanți ai claselor și ai păturilor sociale asuprite, interesate în răsturnarea orînduirii feudale, ei au luptat împotriva liberalismului și reformismului burghez, înclinat să încheie tranzacții cu reacțiunea politică. Democratismul revoluționar a cunoscut o evoluție îndelungată, străbătînd în dezvoltarea sa mai multe etape. Primul curent democrat-revoluționar l-au constituit iacobinii (M. Robespierre, J. P. Marat, G. J. Danton, L. A. Saint-Just ș.a.), reprezentanții aripii radicale ai revoluției burgheze de la 1789—1895 din Franța, partizani ai dictaturii revoluționare a maselor plebeiene. În perioada revoluțiilor burghezo-democratice din 1848—1849 și, în genere, între deceniile al cincilea și al optulea ale sec. al XIX-lea, democratismul revoluționar s-a dezvoltat cu precădere în diverse țări mai înapoiate sub raport economic și social-politic, îndeosebi în țările din răsăritul Europei, unde s-a manifestat mai ales ca o ideologie a mișcării de eliberare a țărănimii. **D.r.** au avut totodată un rol de seamă în mișcarea de eliberare națională din aceste țări. Principalii **d.r.** din perioada revoluțiilor din 1848—1849 au fost: Nicolae Bălcescu, Cezar Bolliac, Avram Iancu, Eftimie Murgu ș.a. în țările române, E. Arnold în Cehia, E. Dembowski în Polonia, Petőfi S. și Táncsics M. în Ungaria. Un

Scanned with OKEN Scanner

rol important în dezvoltarea gîndirii social-politice și filozofice au avut **d.r.** ruși (A. I. Herzen, N. P. Ogariov, V. G. Belinski, N. G. Cernîșevski, N. A. Dobroliubov), care au îmbinat ideea revoluției țărănești cu concepții socialist-utopice. După cum a arătat V. I. Lenin, **d.r.** ruși s-au apropiat foarte mult de materialismul dialectic, însă, datorită stării de înapoiere din Rusia, unde proletariatul se găsea abia la începutul dezvoltării sale, ei s-au oprit în fața materialismului istoric. Ideile **d.r.** ruși au exercitat o influență puternică asupra scriitorilor și gînditorilor progresiști din Rusia, precum și asupra unor **d.r.** de seamă din țările din sud-estul Europei (H. Botev în Bulgaria, S. Marković în Serbia ș.a.). După trecerea capitalismului în faza sa imperialistă, democratismul revoluționar este reprezentat îndeosebi de aripa cea mai înaintată a burgheziei naționale în revoluțiile burghezo-democratice cu caracter antifeudal, agrar și antiimperialist din țările înapoiate ale Asiei, Americii Latine și Africii. Un **d.r.** reprezentativ pentru această perioadă, în care revoluția burghezo-democratică precedă și pregătește revoluția socialistă, este în China Sung Iat-săng (1866—1925). *În țările române*, democratismul revoluționar s-a manifestat în perioada revoluției din 1848—1849, reprezentînd orientarea cea mai înaintată în cadrul ideologiei pașoptiste. Conducătorul recunoscut al curentului democrat-revoluționar din Țara Românească a fost N. Bălcescu. Pe platforma ideologică a democratismului revoluționar s-au mai situat, în cursul revoluției din Țara Românească, Al. G. Golescu (Negru), I. Ionescu de la Brad, C. Bolliac, generalul Gh. Magheru ș.a. **D.r.** din Țara Românească considerau că obiectivul principal al revoluției este desființarea clăcii și împroprietărirea țăranilor. Partizani fervenți ai luminării poporului, ei au militat pentru educarea maselor în spirit revoluționar, pentru ridicarea întregului popor la lupta armată împotriva dușmanilor interni și externi ai revoluției. Împletind revendicările sociale ale revoluției cu cele naționale, ei au luptat pentru obținerea independenței țării, pentru crearea statului național unitar. **D.r.** din Țara Românească, în special Nicolae Bălcescu și Cezar Bolliac, au preconizat unirea mișcărilor revoluționare ale popoarelor român și ungar și s-au străduit să mijlocească o colaborare între revoluționarii români și revoluționarii unguri. Pe poziții în esență democrat-revoluționare s-au situat în Transilvania Avram Iancu, I. Buteanu, Al. Papiu-Ilarian ș.a., iar în Banat Eftimie Murgu. În Moldova, cu toate că în condițiile neprielnice ale revoluției nu s-a putut cristaliza un curent democrat-revoluționar, democrați burghezi moldoveni, în frunte cu M. Kogălniceanu, V. Alecsandri, C. Negri, Al. Russo ș.a., au formulat în timpul exilului revendicări radicale sub influența directă a ideilor democrat-revoluționare ale programului revoluției din Țara Românească. Ideile **d.r.**. români și ale altor patrioți pașoptiști au exercitat o înrîurire rodnică asupra gîndirii lui B. P. Hasdeu, M. Eminescu, I. L. Caragiale ș.a. Ei au avut un rol de seamă în lupta pentru unirea Moldovei cu Țara Românească și în pregătirea reformelor progresiste înfăptuite în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza. Cu tot caracterul lor înaintat, concepțiile **d.r.** români sînt în genere tributare idealismului. După înfrîngerea revoluțiilor din

Scanned with OKEN Scanner

1848—1849, unii **d.r.** români au alunecat treptat pe poziţiile liberalismului şi reformismului burghez. În ultimul pătrar al sec. al XIX-lea, moştenitoarea şi continuatoarea firească a tradiţiilor de luptă ale democratismului revoluţionar a devenit mişcarea muncitorească din România.

DEMOCRIT (c. 460—c. 370 î.e.n.), filozof antic grec, originar din oraşul Abdera (Tracia), reprezentant de seamă al materialismului şi ateismului, adept al democraţiei sclavagiste. Împreună cu învăţătorul său Leucip, **D.** este întemeietorul teoriei atomiste în Grecia. După **D.**, lumea e formată din atomi şi din vid, atomii fiind părticele de materie practic imperceptibile, necreate, eterne, indivizibile, lipsite de structură, invariabile şi aflate în continuă mişcare; în agregatele de atomi se constată între aceştia deosebiri de formă, poziţie şi ordine; corpurile materiale, ca şi sufletul omenesc, sînt asemenea agregate; zeii nu au nici un rol în lume, se nasc şi dispar ca orice lucru corporal. **D.** a afirmat determinismul şi a negat finalismul. În gnoseologia sa, **D.** consideră că senzaţiile sînt provocate de transporturi continue ale unor învelişuri-imagini (*eidola*) ce se desprind de obiecte şi pătrund în organele de simţ. Aceleaşi transporturi stau şi la baza raţiunii, care singură poate pătrunde ceea ce numim esenţa lucrurilor. Spirit novator şi pe planul teoriei societăţii, **D.** a afirmat că societatea evoluează spre forme superioare, şi anume sub impulsul activităţii materiale a oamenilor, susţinînd că forţa motrice a istoriei a fost nevoia. **D.** a scris numeroase lucrări în toate domeniile de cunoaştere din timpul său, din care s-au păstrat doar puţine fragmente.

DEMOGRAFIC, *factorul demografic,* element constitutiv al societăţii, exprimat de densitatea populaţiei, ritmul ei de creştere şi structura ei. În măsura în care reprezintă resursele de forţă de muncă de care dispune societatea, populaţia este o condiţie necesară a existenţei şi dezvoltării acesteia. Complicarea structurală şi diferenţierea funcţională a vieţii sociale s-a datorat şi creşterii populaţiei; totodată, o tendinţă constantă în evoluţia societăţii a fost constituirea unor comunităţi umane tot mai cuprinzătoare şi mai stabile. În condiţiile formării relaţiilor de producţie capitaliste, unii ideologi (de ex. William Petty în sec. al XVII-lea) au formulat ideea, progresistă pe atunci, că densitatea populaţiei este factorul hotărîtor al dezvoltării sociale. Un secol mai tîrziu, *Malthus* încerca, în aceeaşi perspectivă teoretică a determinismului demografic, să explice mizeria maselor muncitoare prin înmulţirea prea rapidă a populaţiei. *Marx* a demonstrat că suprapopulaţia relativă nu este rezultatul legilor biologice ale înmulţirii populaţiei (astfel de legi abstracte, supratemporale nici nu acţionează în societate), ci un produs al dezvoltării istorice a capitalismului, întrucît fiecare mod de producţie îşi are legile sale demografice specifice. Şi în sociologie s-au manifestat astfel de tendinţe unilaterale: unele teorii au acordat *f.d.* rolul hotărîtor în progresul istoric (de ex. Maksim Kovalevski), altele i-au negat orice rol în această privinţă, considerîndu-l doar efect al creşterii productivităţii muncii (de ex. Max Weber). În realitate, *f.d.* nu este definit prin mărimi constante nici în spaţiu şi nici în timp; el nu poate explica

Scanned with OKEN Scanner

dezvoltarea societății, trecerea de la o formațiune socială la alta. Ritmul creșterii populației este rezultatul acțiunii de ansamblu a mai multor factori, printre care primordial rămîne *modul de producție*. În același timp însă, creșterea populației este o condiție necesară a dezvoltării producției, iar influența determinantă a modului de producție asupra dezvoltării sociale este mediată în bună măsură de densitatea populației, de ritmul de creștere și de structura acesteia. Interacțiunea dintre dezvoltarea producției sociale și creșterea populației este extrem de complexă și depinde de fiecare dată de particularitățile modului de producție.

DEMONSTRAȚIE, procedeu logic de întemeiere deductivă a adevărului unui enunț. Elementele **d.** sînt: a) teza de demonstrat; b) argumentele (fundamentele) demonstrației; c) modul de raționare (procedeul demonstrației), prin care teza de demonstrat este dedusă din argumente. — *Demonstrație apagogică*, raționament care, pe baza demonstrării falsității unei teze care contrazice teza de demonstrat, conchide asupra adevărului acesteia din urmă. Ea se numește și indirectă, deoarece se înfăptuiește prin reducerea unei probleme (demonstrarea adevărului tezei) la o altă problemă (demonstrarea falsității tezei care contrazice teza de demonstrat). V. și *argumentum ad absurdum*.

DE MORGAN, Augustus (1806—1871), logician și matematician englez, considerat, alături de G. Boole, întemeietor al logicii simbolice (matematice). **D.M.** și-a adus contribuția la dezvoltarea logicii și prin fundamentarea logicii relațiilor. Op. pr.: „Logica formală" (1847), „Despre silogism" (1864).

DENOTAT, obiectul pe care îl semnifică un anumit nume. Sin. *semnificat*.

DENOTAȚIE v. **SEMNIFICAȚIE.**

DEONTOLOGIE (gr. *deon, deontos* „ceea ce se cade", „datorie" și *logos* „știință") **1.** (În sens curent) Doctrină a moralei profesionale (de ex. **d.** medicală), cuprinzînd ansamblul normelor și obligațiilor etice specifice activității respective. **2.** Teorie despre datorie, despre originea, caracterul și normele obligației morale în general. La creatorul termenului, J. Bentham: studiu empiric al datoriilor morale concrete, raportate la diferite situații sociale. În doctrinele moraliștilor englezi, *deontologism* înseamnă principiul acțiunii conforme datoriei și nu urmărind utilul sau binele, fiind în acest sens opus axiologiei.

DEOSEBIRE, caracteristică a obiectelor care se află în unitate dialectică cu *identitatea concretă* și constă în prezența sau absența anumitor particularități. **D.** este o formă incipientă, puțin pronunțată a contradicției, care, în procesul dezvoltării, se transformă în *opoziție* (ex. opoziția dintre valoarea de întrebuințare și valoare, caracteristică mărfii, a apărut sub forma **d.**, transformîndu-se ulterior în contradicție propriu-zisă.

Scanned with OKEN Scanner

DEPLASAREA SPRE ROȘU, fenomen optic, descoperit între 1912 și 1914 de astronomul american V. M. Slipher, de deplasare a liniilor spectrale din spectrul nebuloaselor situate în afara Galaxiei noastre (extragalactice) în direcția lungimilor de undă mai mari (spre roșu), ceea ce ar indica o îndepărtare a nebuloaselor extragalactice de Galaxia noastră (efect Doppler). Astronomul american E. P. Hubble a formulat în 1929 legea după care **d. spre r.** este proporțională cu distanța. **D. spre r.** apare ca o confirmare experimentală a concluziei teoretice privind „expansiunea universului", care rezultă din analiza anumitor modele cosmologice și după care materia din univers a fost la un moment dat concentrată într-un spațiu restrîns și apoi a început un proces de „expansiune". Există și modele pulsatorii în care expansiunea indicată de **d. spre r.** apare doar ca o fază a evoluției metagalaxiei, urmată de o fază de „condensare", fazele de expansiune și de condensare succedîndu-se în mod periodic. Unii gînditori idealiști, apropiați de teologie, au dat o interpretare creaționistă efectului de expansiune, susținînd ipoteza unui „atom primar" creat de divinitate în care ar fi fost concentrat inițial întreg universul.

DEPRINDERE, modalitate de acțiune consolidată prin exercițiu și executată cu ușurință, avînd unele aspecte automatizate, dar fără pierderea controlului conștient (ex. **d.** de a merge, de a citi, de a scrie, **d.** sportive etc.).

DESCARTES [decárt], René (1595—1650), filozof și savant francez, unul dintre întemeietorii filozofiei epocii moderne. În filozofia sa, **D.** pornește de la „îndoiala metodică" asupra tuturor cunoștințelor, asupra datelor simțurilor și chiar asupra existenței lumii și acceptă ca unic fapt sigur, care trebuie să constituie, după el, temeiul filozofiei și al științei, vestita teză: „Mă îndoiesc, deci cuget; cuget, deci exist" (Dubito, ergo cogito; cogito, ergo sum). Formula lui **D.** are un caracter idealist, deoarece consideră ca adevăr fundamental, de la care trebuie să pornească întreaga filozofie, existența certă a gîndirii și nu existența realității obiective. Această teză a influențat idealismul de mai tîrziu. Îndoiala sa are însă o semnificație progresistă, fiind îndreptată nu numai împotriva dogmatismului scolastic din vremea sa, dar și împotriva oricărui fel de dogmatism. **D.** a fost un reprezentant de seamă al raționalismului în filozofia modernă. Pentru el, criteriul adevărului se află în rațiunea însăși, în evidența noțiunilor noastre. La baza metodei sale de cunoaștere el a pus deducția, care trebuie să pornească de la adevăruri clare și distincte, cunoscute nemijlocit de rațiune. **D.** a recunoscut totuși și valoarea cunoașterii experimentale. Trăsătura fundamentală a filozofiei lui **D.** o constituie concepția dualistă despre existența a două substanțe independente una de alta: substanța materială, cu atributul întinderii, și substanța spirituală, cu atributul gîndirii. **D.** a subordonat însă cele două substanțe, materială și spirituală, unei a treia, principiului suprem, lui dumnezeu, iar ideea de dumnezeu a considerat-o ca o *idee înnăscută*. **D.** a adus o contribuție însemnată

Scanned with OKEN Scanner

la dezvoltarea matematicii, fizicii, biologiei și a altor științe. Fizica lui **D.** a avut un caracter materialist-mecanicist; el a explicat toate fenomenele naturii prin materia în mișcare, aceasta din urmă fiind concepută numai ca deplasare în spațiu. **D.** a introdus pentru prima oară în epoca modernă punctul de vedere al dezvoltării în cosmologie. Prin latura materialistă a gîndirii sale, ca și prin orientarea antiscolastică a raționalismului său, care corespundeau intereselor burgheziei franceze în ascensiune, **D.** a contribuit în mare măsură la progresul științei și al filozofiei. Fizica materialistă a lui **D.** a constituit unul dintre izvoarele teoretice ale materialismului francez din sec. al XVIII-lea. Op. pr.: „Discurs asupra metodei" (1637), „Geometria" (1637), „Dioptrica" (1637), „Meditații metafizice" (1641), „Principiile filozofiei" (1644).

DETERMINARE, operație logică, inversă generalizării, prin care se trece de la noțiuni mai generale, adică noțiuni cu o sferă mai largă și un conținut mai sărac, la noțiuni mai puțin generale, adică noțiuni cu o sferă mai restrînsă și cu un conținut mai bogat (ex. de la noțiunea de vertebrat la noțiunea de mamifer). **D.** se realizează prin adăugare de noi note la notele noțiunii inițiale; acestea se numesc *determinații*. Limita **d.** o constituie *specia infimă* sau noțiunile individuale.

DETERMINISM, teoria interdependenței fenomenelor din univers, care arată că toate fenomenele și procesele naturale, sociale și psihice sînt generate, într-un ansamblu de condiții date, de anumite cauze naturale, se supun necesității, fiind guvernate de legi obiective. **D.** este legat în mod firesc de concepția materialistă, care afirmă existența obiectivă a lumii și a legilor ei. Idealismul fie că neagă întru totul **d.**, opunîndu-i *finalismul* și *indeterminismul*, fie că promovează concepții pseudodeterministe, potrivit cărora gîndirea ar fi aceea care introduce în fenomene legăturile cauzale și legice. Reprezentanții cei mai de seamă ai **d.** în antichitate au fost Heraclit, Democrit și Epicur. În sec. XVII—XVIII, lupta dusă de filozofii și de savanții materialiști (Galilei, Bacon, Hobbes, Descartes, Spinoza) pentru promovarea **d.** a dat o lovitură puternică scolasticii și religiei și a creat fundamentul metodologic pentru dezvoltarea impetuoasă a științelor naturii. Materialismul premarxist a interpretat însă **d.** într-un mod metafizic și mecanicist; el a identificat **d.** cu cauzalitatea mecanică, a ignorat specificul legităților formelor superioare de mișcare a materiei și a negat caracterul obiectiv al întîmplării. **D.** mecanicist și-a găsit formularea clasică la matematicianul și astronomul francez P. Laplace. Neajunsurile **d.** mecanicist, imposibilitatea de a aplica cauzalitatea mecanică la fenomenele biologice, psihice sau sociale au fost exploatate de idealism în sens indeterminist. Depășind limitarea **d.** mecanicist, **d.** materialist-dialectic se întemeiază pe ideea interdependenței și interacțiunii universale a fenomenelor. **D.** materialist dezvăluie caracterul obiectiv al întîmplării și unitatea dialectică dintre necesitate și întîmplare, dintre legile dinamice și legile statistice; el subliniază diversitatea calitativă a tipurilor de legături cauzale corespunzătoare diferitelor niveluri de organizare a materiei. Marxismul

Scanned with OKEN Scanner

se opune atît teoriei idealiste a libertății absolute a voinței, cît și **d.** mecanicist, care nu poate explica științific relația dintre *libertate* și *necesitate*, ajungînd la *fatalism*. Legat nemijlocit de principiul unității materiale a lumii, **d.** are o semnificație profund ateistă, respingînd ideea oricăror cauze supranaturale. **D.** constituie unul dintre principiile teoretice și metodologice fundamentale ale științelor naturii și științelor sociale.

DETERMINISM GEOGRAFIC v. **ORIENTAREA GEOGRAFICĂ ÎN SOCIOLOGIE.**

DEVENIRE, categorie filozofică exprimînd schimbarea, transformarea, variabilitatea funciară a lucrurilor, trecerea lor neîncetată în altceva. Această categorie, legată în esență de orice concepție dialectică, apare într-o formă naivă, exprimată prin metafora „focului" ca substanță a lucrurilor, la Heraclit, căruia i se atribuie și formula „totul curge". La nivelul conceptual, conținutul dialectic al acestei categorii a fost dezvăluit pentru prima oară de Hegel. El definește **d.** ca unitate a existenței și a nonexistenței, considerînd-o ca „primul adevăr", adică prima determinație concretă care depășește determinațiile abstracte, unilaterale și deci neadevărate ale existenței și nonexistenței, luate separat. **D.** este unitatea existenței și nonexistenței, întrucît orice lucru, fiind în permanentă schimbare, este în permanentă trecere de la nonexistență la existență și invers, prin urmare *este* și *nu este* în același timp. Filozofia materialist-dialectică concepe **d.** ca mișcare, transformare, dezvoltare a naturii, societății și gîndirii, ca apariție a noului și dispariție a vechiului prin lupta contrariilor.

DEWEY [diú:i], John (1859—1952), filozof din S.U.A. S-a preocupat de logică, psihologie, pedagogie, etică, religie, estetică, politică, trecînd drept figura dominantă a filozofiei americane din al doilea pătrar al sec. al XX-lea. După el, orice idee sau teorie este prospectivă, îndreptată spre viitor, fiind un „instrument" de transformare a experienței și de adaptare la experiență. Criticînd punctul de vedere al cunoașterii contemplative, **D.** a respins de fapt înțelegerea cunoașterii ca reflectare a realității și a conceput cunoașterea ca pe un mijloc mai rafinat și mai complex de adaptare biologică la mediu și de alegere a mijloacelor și scopurilor care asigură utilitatea practică, folosul individual. **D.** și-a denumit de aceea doctrina sa idealist-subiectivă *instrumentalism*. Ea constituie o variantă a pragmatismului și are drept corolar fundamentarea așa-numitei „religii a supunerii". Op. pr.: „Caracterul și comportamentul uman" (1922), „Experiență și natură" (1925), „Problemele oamenilor" (1946).

DEZVOLTARE, tipul superior al *mișcării*, al schimbării materiei și conștiinței; trecere de la o stare calitativă la alta, de la vechi la nou. În funcție de natura calitativă și de structura specifică a formelor de existență a *materiei*, distingem: **d.** materiei anorganice, **d.** materiei organice, **d.** societății și **d.** conștiinței. În toate aceste domenii, **d.** are și o serie de trăsături comune. Nu orice mișcare sau schimbare reprezintă și o

d.; **d.** e un proces care caracterizează obiectele și fenomenele cu structură mai mult sau mai puțin complexă, obiectele-sistem. Sub aspectul structurii (mecanismului) dezvoltării, distingem elemente constitutive ale procesului și altele care joacă rolul de condiții și au un caracter istoric concret; unitatea acestora dă de fiecare dată o configurație specifică procesului **d.** unui obiect. **D.** afectează atît elementele componente, cît și structura fundamentală a obiectului, interacțiunile și interdependențele elementelor, în așa fel încît procesul **d.** se prezintă ca o serie istorică de stări succesive ale obiectului considerat în legăturile sale, ca treceri de la o stare la alta. Fiind un proces imanent, al cărui izvor se află în *contradicțiile* proprii obiectului, în lupta noului cu vechiul, **d.** se realizează ca *automișcare* a obiectului. Marea varietate a modurilor și formelor **d.** se datorește atît naturii obiectelor, cît și gradului de complexitate a structurii lor. Se disting două forme principale ale **d.**: *evoluția* și *revoluția*, schimbările cantitative și schimbările calitative, care alcătuiesc o unitate dialectică. **D.** nu poate fi redusă în mod unilateral la vreuna dintre aceste forme ale sale. **D.** este un proces orientat, fiindu-i proprie o anumită direcție, un anumit sens. În **d.** sistemelor finite se pot întîlni două linii: progresivă și regresivă, ascendentă și descendentă. **D.** materiei și conștiinței, luată în ansamblu, are o orientare progresivă, fiind o mișcare în spirală, implicînd și reîntoarceri aparente la punctul de plecare, repetări ale unor etape deja străbătute, dar care se realizează în ultimă instanță în sens ascendent, de la forme simple la forme complexe, de la sisteme inferioare, cu structură primitivă, la sisteme superioare, cu o organizare mai înaltă. **D.** nu poate fi redusă la simpla repetare a etapelor parcurse și nici la o mișcare în cerc. În istoria gîndirii filozofice s-au afirmat două concepții fundamentale despre **d.**: *metafizica* și *dialectica*. Dialectica marxistă a transformat ideea **d.** într-un principiu metodologic fundamental, multilateral fundamentat și validat de datele științelor; totodată ea a formulat legile cele mai generale ale **d.** naturii, societății și conștiinței, care sînt și legile dialecticii. V. și *ciclu istoric*; *negarea negației*.

D'HOLBACH v. **HOLBACH.**

„DIALECTICA NATURII", lucrare fundamentală a filozofiei marxiste, scrisă de către F. Engels între 1873 și 1886. Pornind de la datele obiective furnizate de fizică, matematică, chimie, biologie etc., Engels demonstrează în **D.n.** caracterul universal al dialecticii și al legilor ei, universalitatea procesului dezvoltării și al transformării, a unității și luptei contrariilor, a trecerii cantității în calitate, a negării negației. Fundamentînd științele naturii și matematice în lumina materialismului dialectic, Engels dezvoltă multilateral următoarele idei: legătura indisolubilă dintre materie și mișcare; specificul calitativ al diferitelor forme ale materiei în mișcare și al științelor care le studiază (mecanica, fizica, chimia, biologia); trecerea dialectică de la o formă de mișcare a materiei la alta și, implicit, de la o știință la alta. **D.n.** cuprinde: un istoric succint al științelor naturii în sec. XVI—XIX, în care Engels de-

Scanned with OKEN Scanner

monstrează că însăși dezvoltarea acestor științe a determinat afirmarea tot mai puternică a gîndirii dialectice și infirmarea gîndirii metafizice; o expunere amplă a legilor și a categoriilor dialecticii materialiste și a unor importante probleme de logică dialectică și de teorie a cunoașterii; considerații pătrunzătoare cu privire la structura dialectică a diferitelor științe, precum și remarcabilul studiu „Rolul muncii în procesul transformării maimuței în om", care schițează bazele unei concepții materialist-istorice a antropogenezei. **D.n.** reprezintă prima sinteză filozofică marxistă a științelor moderne ale naturii. Dezvoltarea de către Engels în **D.n.** a materialismului și a dialecticii ca metodologie a științelor se realizează nu numai prin analiza și generalizarea rezultatelor științelor speciale, dar și prin reconsiderarea critică a filozofiei în general, a idealismului clasic german (Hegel) și a materialismului mecanicist în special. Chiar dacă unele teze particulare din **D.n.**, legate de stadiul dat al științelor naturii, apar astăzi ca depășite, abordarea materialist-dialectică de către Engels a problemelor științelor particulare își păstrează actualitatea și însemnătatea principială, iar unele dintre tezele expuse în **D.n.** au anticipat cu decenii dezvoltarea științelor.

DIALECTICĂ (gr. *dialektike*, din *dia* „cu" și *legein* „a vorbi", „a discuta"), știință a legilor celor mai generale ale dezvoltării naturii, societății și gîndirii; teorie și metodă generală de cunoaștere a realității. În istoria filozofiei, termenul **d.** a avut diferite accepții succesive, dialectica materialistă, marxist-leninistă, fiind rezultatul unui îndelungat proces de evoluție. Elemente de gîndire dialectică se întîlnesc încă în concepțiile filozofice ale Orientului antic (India, China etc.). În Europa, un rol însemnat în elaborarea **d.** au avut filozofii antici greci, și în special Heraclit din Efes și Aristotel. În filozofia premarxistă se cunosc două forme principale ale **d.**: a) **d.** naivă, spontană a anticilor, care a sesizat legătura universală dintre fenomenele lumii reale, mișcarea și transformarea lor continuă, fără să le poată da însă o explicație științifică datorită nivelului insuficient de dezvoltare a cunoștințelor științifice și a practicii social-istorice; b) **d.** idealistă a filozofiei clasice germane de la sfîrșitul sec. al XVIII-lea și primele decenii ale sec. al XIX-lea, care a culminat cu **d.** hegeliană. Hegel are meritul de a fi prezentat lumea ca un proces de autodezvoltare a ideii, determinat de contradicțiile interne. El a formulat principiile dialectice ale acestei autodezvoltări, elaborînd și un sistem al categoriilor dialecticii, prin care a dezvăluit caracterul dialectic al gîndirii. Dar **d.** hegeliană este o **d.** idealistă mistificată, „răsturnată cu capul în jos", avînd ca postulat nu autodezvoltarea lumii materiale, ci autodezvoltarea spiritului absolut. Democrații revoluționari ruși au făcut o încercare valoroasă de a prelucra dialectica hegeliană de pe poziții materialiste, de a aplica **d.** la viața socială și de a o transforma într-o „algebră a revoluției". Adevărații creatori ai **d.** ca știință au fost Marx și Engels. Eliberînd **d.** de idealism și de elementele mistice ale filozofiei hegeliene, Marx și Engels au creat o **d.** materialistă, opusă **d.** hegeliene. **D.** marxistă se întemeiază pe cuceririle cele mai de seamă ale gîndirii dialectice din cursul întregii istorii

Scanned with OKEN Scanner

a filozofiei, pe sintetizarea rezultatelor științelor, pe generalizarea practicii social-istorice a omenirii, a experienței luptei de clasă a proletariatului. Ea pornește de la mișcarea reală din natură, societate și gîndire, subliniind că *d. obiectivă* (a fenomenelor naturii și ale societății) determină *d. subiectivă* (a noțiunilor) și se reflectă în aceasta. „Dialectica lucrurilor — scrie V. I. Lenin în „Caiete filozofice" — creează dialectica *ideilor* și nu invers". Tocmai pentru că sînt legi ale **d.** obiective, legile dialecticii apar și ca legi ale **d.** subiective, adică ale cunoașterii. **D.** cunoașterii are totodată legi interne, specifice, idei din care decurge independența sa relativă față de **d.** obiectivă și caracterul său creator. Elaborarea **d.** materialiste de către Marx și Engels constituie o parte integrantă a revoluției săvîrșite de ei în filozofie. **D.** se opune *metafizicii*, care privește fenomenele realității ca fiind izolate unele de altele, imuabile, lipsite de contradicții interne, identice cu ele înseși. Înțelegînd lumea ca un sistem material infinit și unitar de obiecte și procese, care prezintă o foarte mare variație calitativă, **d.** materialistă le studiază în interdependența și interacțiunea lor. **D.** este învățătura cea mai profundă, mai multilaterală și mai bogată în conținut despre dezvoltare. Ea privește mișcarea ca automișcare, ca autodezvoltare, ca proces infinit, ascendent progresiv, care se desfășoară în formă de spirală, de la simplu la complex, de la inferior la superior, de la vechi la nou. Acest proces reprezintă unitatea dialectică a acumulărilor cantitative (a evoluției) și a schimbărilor calitative radicale (a saltului, a revoluției). În condiții istorice noi, V. I. Lenin a dezvoltat și a îmbogățit **d.**, interpretînd în spiritul ei noile date ale științelor naturii și aplicînd-o în mod creator la lupta revoluționară a proletariatului. Legile principale ale **d.** *(unitatea și lupta contrariilor, trecerea schimbărilor cantitative în schimbări calitative* și *negarea negației)* sînt legi universale ale realității obiective și ale reflectării ei în conștiință. De aceea **d.** este, cum sublinia V. I. Lenin, în același timp ontologie, gnoseologie (teorie a cunoașterii) și logică dialectică, aceste laturi ale **d.** fiind într-o indestructibilă unitate. Legile **d.** nu se reduc însă la aceste legi principale; legitățile dialectice care le concretizează și completează pe cele principale sînt exprimate în categoriile *esență și fenomen, conținut și formă, necesitate și întîmplare, cauză și efect, interdependență, lege, posibilitate și realitate, general, particular și singular* etc. Izvorul și forța motrice permanentă a autodezvoltării sînt contradicțiile interne proprii tuturor obiectelor și proceselor. Esența **d.**, după expresia lui V. I. Lenin, este legea unității și luptei contrariilor. Toate celelalte legi ale **d.** se concentrează ca într-un focar în această lege fundamentală, care dezvăluie izvorul mișcării. **D.** materialistă se dezvoltă permanent, avînd un caracter creator și opunîndu-se oricăror forme de dogmatism și de metafizică. La baza acestei dezvoltări stă generalizarea datelor celor mai noi ale științelor speciale și ale practicii social-istorice. **D.** marxist-leninistă este o metodă de cunoaștere și de transformare revoluționară a naturii, societății și gîndirii. Reflectînd fidel legile lumii obiective, ea constituie o metodă de cercetare consecvent științifică, singura metodologie corespunzătoare nivelului de dezvoltare a științei moderne. Ca metodă generală, **d.** materialistă

Scanned with OKEN Scanner

este comună tuturor științelor speciale; ea constituie fundamentul teoretic al metodelor particulare folosite de aceste științe. Dezvoltarea societății contemporane și a tuturor științelor aduce mereu noi confirmări ale viabilității **d.** materialiste, ale caracterului ei științific și eficient. V. și *materialism dialectic*; *materialism istoric*.

DIAMANT, Teodor (? — 1841), reprezentant al socialismului utopic în România. A studiat matematica în Germania și în Franța, unde a devenit discipol al lui *Ch. Fourier*. Reîntors în țară, a colaborat la „Curierul românesc", unde și-a expus concepțiile social-economice. **D.** a căutat să adapteze doctrina fourieristă la relațiile economice din țările române din acea perioadă. El concepea reorganizarea societății în mod naiv, fără schimbări în domeniul puterii politice, prin experimentarea în mic a unor noi rînduieli economice, pentru crearea și extinderea cărora nu existau însă condiții obiective. *Falansterul* înființat de el la Scăieni-Prahova în 1835 pe moșia lui Emanoil Bălăceanu a fost dizolvat, iar propunerea lui de a organiza în Moldova, în 1841, „colonii agricole—industriale", nu a fost acceptată. **D.** a preconizat lichidarea analfabetismului și a superstițiilor, dezrobirea țiganilor, precum și ideea unirii instrucției copiilor cu munca productivă. Opere: „Scrieri economice", apărute în volum în 1958.

DICTATURA PROLETARIATULUI, puterea de stat a clasei muncitoare, instaurată prin revoluția socialistă, exercitată cu sprijinul maselor muncitoare neproletare de la orașe și sate. Exprimînd interesele majorității populației împotriva minorității de exploatatori răsturnați de la putere, **D.P.** creează premisele înfăptuirii celei mai largi democrații pentru oamenii muncii, concentrării forțelor și resurselor în vederea lichidării capitalismului, a construirii socialismului și comunismului. K. Marx a arătat pentru prima oară că puterea de stat corespunzătoare trecerii de la capitalism la socialism este în mod necesar **d.p.** V. I. Lenin a dezvoltat teoria despre **d.p.** în condițiile imperialismului, subliniind atît necesitatea obiectivă a acesteia, cît și faptul că ea reprezintă o formă deosebită a alianței proletariatului cu masele muncitoare neproletare, și în primul rînd cu țărănimea muncitoare, alianță în care proletariatul are rolul de conducător. Forța conducătoare și îndrumătoare în sistemul **d.p.** este partidul marxist-leninist al clasei muncitoare. Instrumentul principal al noii puteri este statul socialist, căruia îi revine sarcina reprimării încercărilor claselor răsturnate de la putere de a restaura capitalismul, cît și, mai ales, sarcina de a crea și dezvolta economia socialistă, de a înfăptui revoluția în cultură și ideologie. Păstrîndu-și esența comună, forma de stat în care se înfăptuiește, **d.p.** poate să difere de la o țară la alta în funcție de condițiile concrete respective, precum și de la o perioadă istorică la alta. Astfel, ca urmare a victoriei Marii Revoluții Socialiste din Octombrie 1917 din Rusia, primul stat socialist din lume s-a instaurat sub forma sovietelor. După al doilea război mondial, în urma revoluțiilor victorioase dintr-o serie de țări din Europa și din Asia, printre care și România, a apărut o altă

Scanned with OKEN Scanner

formă a noii puteri de stat: democrația populară. Făurit în decursul revoluției populare, statul nostru socialist s-a dezvoltat, după 30 decembrie 1947, în condițiile ofensivei neîntrerupte a socialismului în toate domeniile activității sociale. El a constituit instrumentul clasei muncitoare și al aliaților ei de traducere consecventă în viață a politicii partidului comunist de construire a bazei economice a socialismului, de industrializare socialistă a țării, de cooperativizare a agriculturii, de făurire a noii culturi. În procesul construcției socialiste, funcțiile statului cunosc o evoluție continuă, capătă o importanță primordială funcția economică-organizatorică, se dezvoltă funcția cultural-educativă, precum și funcțiile externe ale statului. O trăsătură caracteristică fundamentală a statului nostru o constituie lărgirea continuă a democrației socialiste, asigurarea prin forme multiple a participării maselor populare la activitatea politică, la dezbaterea și la rezolvarea problemelor majore ale construcției economice și culturale și, prin aceasta, întărirea unității întregului popor. V. și *stat*.

DIDEROT [didró], Denis (1713—1784), filozof materialist, scriitor și estetician francez, unul dintre cei mai de seamă iluminiști și redactor principal al „Enciclopediei". **D.** afirmă existența obiectivă a materiei ca substanță unică a lumii, a cărei cauză se găsește în ea însăși. Senzația e o proprietate a materiei, iar gîndirea o formă dezvoltată a sensibilității. **D.** a formulat și unele teze dialectice care depășesc caracterul mecanicist al filozofiei materialiștilor sec. al XVIII-lea în general. El s-a apropiat de ideea automișcării materiei, a privit conștiința ca o însușire a materiei superior organizate și a anticipat evoluționismul. Renumitul dialog „Nepotul lui Rameau" (1762, publicat postum), în care **D.** dezvăluie, într-o modalitate literară, dialectica binelui și răului, paradoxurile conștiinței etice, a fost considerat de Engels o „capodoperă a dialecticii". Alături de Helvétius și Holbach, **D.** a enunțat concepția despre rolul mediului social în formarea personalității, considerînd transformarea „rațională" a mediului (adică înlăturarea rînduielilor feudale) ca o condiție a desăvîrșirii morale a omului. A pledat pentru apropierea artei de viață și a susținut rolul ei etic, educativ, afirmîndu-se ca un teoretician și propagandist al realismului în estetică și în critica de artă. Alte op.: „Cugetări asupra interpretării naturii" (1754), „Convorbire între D'Alembert și Diderot" (1769).

DIETZGEN [dițgən], Joseph (1828—1888), filozof german autodidact, muncitor tăbăcar, autor al lucrării „Esența muncii cerebrale a omului" (1869), care a ajuns, independent de Marx și Engels, la materialismul dialectic. Marx (cu care **D.** a avut și legături personale) și Lenin au apreciat opera „muncitorului-filozof", criticînd însă unele inconsecvențe ale sale (ex. identificarea gîndirii cu materia).

DIFERENȚĂ SPECIFICĂ, notă prin care specia de definit se deosebește de celelalte specii cuprinse în *genul proxim* al ei. În definiția: „Pătratul este un patrulater *cu laturile egale, făcînd între ele unghiuri drepte*",

cuvintele subliniate indică **d.s.** prin care pătratul se deosebește de dreptunghi, romb etc.

DILEMĂ (gr. *di(s)* „doi" și *lemma* „argument"), tip de raționament disjunctiv-ipotetic (lematic). În cazul *d. simple*, una dintre premise este o judecată disjunctivă care enunță două alternative. Celelalte două premise sînt judecăți ipotetice care au același consecvent; antecedentul uneia este prima alternativă, iar antecedentul celeilalte a doua alternativă. Concluzia **d.** simple este o judecată categorică. În cazul *d. compuse*, premisele ipotetice au consecvent diferit, iar concluzia este o judecată disjunctivă.

DILTHEY, Wilhelm (1833—1911), istoric, filozof și psiholog german, reprezentant principal al *„filozofiei vieții"*. Adept al *psihologismului* în sociologie și în filozofia istoriei, **D.** încearcă să elaboreze o „critică a rațiunii istorice" (adică o epistemologie și metodologie a științelor istorice). El instituie o opoziție cu implicații iraționaliste între științele naturii (bazate pe „explicarea" fenomenelor prin subsumarea lor unor legi) și științele istorice sau „științele spiritului" (a căror metodă este „înțelegerea", intuirea *sensului* fenomenelor de cultură studiate, întemeiată pe „trăire", pe identificarea lor de către subiect cu propria experiență spirituală). Întrucît, după **D.**, „sistemele culturii" (economia, dreptul, religia, arta etc.) sînt exteriorizări ale „structurilor" psihice, *psihologia descriptivă*, care analizează și descrie aceste structuri, stă la temelia oricărei științe a spiritului. Punînd problema particularităților cunoașterii istorice, **D.** se situează în rîndurile gînditorilor care au contribuit la problematica filozofiei moderne a istoriei și a culturii. **D.** a fost și unul dintre inițiatorii *structuralismului* în psihologie. Op.pr.: *Introducere în științele spiritului* (1883).

DIMITRESCU-IAȘI, Constantin (1849—1923), filozof, sociolog și pedagog român, democrat burghez. A fost profesor de filozofie la Universitatea din Iași și apoi la Universitatea din București, unde a ținut primul curs de sociologie (1897). Continuînd orientarea materialistă a lui V. Conta, **D.-I.** a înclinat spre un monism materialist mecanicist și a desfășurat o activitate ateistă. El a pus la baza activității omului nevoia de hrană și a conceput societatea ca „un mare atelier pentru crearea mijloacelor de trai" („Maragna, sau nevoia de hrană", 1891). Influențat de mișcarea socialistă, **D.-I.** a criticat exploatarea capitalistă și ipocrizia moralei burgheze („Două morale", 1906). A luat apărarea țărănimii oprimate și a susținut necesitatea industrializării țării. Spre sfîrșitul vieții a preconizat împăcarea claselor antagoniste.

DINAMISM (de la gr. *dynamis* „forță"), concepție filozofică idealistă potrivit căreia factorul primordial nu este materia, ci mișcarea sau forța pură, imaterială. Întemeietorul **d.** poate fi socotit Leibniz, care considera materia ca un factor derivat din interacțiunea a două forțe opuse: atracția și repulsia. Alți reprezentanți: Schelling, Bolzano. La

Scanned with OKEN Scanner

sfîrșitul sec. al XIX-lea, **d.** s-a manifestat sub forma *energetismului*. Noțiunea de **d.** este adeseori opusă aceleia de *atomism*. O notă pozitivă a **d.** este tendința sa dialectică, activismul.

DIOGENE DIN SINOPE (c. 404—323 î.e.n.), filozof grec care și-a propus să pună în practică fără compromisuri principiile școlii cinice, trăind „conform cu natura", în disprețul civilizației. A promovat ideea că omul trebuie să fie „cetățean al universului". Figura lui **D.** a format obiectul a numeroase anecdote (culese de Diogene Laerțiu). V. și *cinicii*.

DIOGENE LAERȚIU (prima jumătate a sec. III e.n.), învățat grec, a cărui operă „Despre viețile și doctrinele filozofilor" (zece cărți) constituie un important izvor pentru studierea filozofiei antice grecești.

DISCONTINUITATE v. **CONTINUITATE ȘI DISCONTINUITATE.**

DISCRET, discontinuu (ex. forma discretă a materiei: atom, moleculă). V. *continuitate* și *discontinuitate*.

DISCURSIV (despre un procedeu de cunoaștere, despre o formă de gîndire), care își atinge scopul printr-o serie de etape sau operații intermediare, trecînd de la o idee la alta. Raționamentul este o formă de cunoaștere discursivă. Ant. *intuitiv*.

DISJUNCȚIE (lat. *disjunctio* „separare", „diversitate"), conectiv, relație logică între două enunțuri. **D.** este *exclusivă* cînd leagă numai două propoziții care nu pot fi nici adevărate și nici false împreună. **D.** *neexclusivă* este conectivul logic adevărat, cînd cel puțin una dintre propozițiile conectate este adevărată, și fals, cînd toate propozițiile sînt false.

DISPUTA UNIVERSALIILOR v. **CEARTA UNIVERSALIILOR.**

DIVIZIUNE, operație logică de împărțire a genului în speciile sale. Elementele logice ale **d.** sînt: *genul*, adică noțiunea de divizat, *membrii diviziunii*, adică speciile obținute prin **d.**, și *criteriul diviziunii*, adică punctul de vedere conform căruia se realizează **d.** Ca exemplu de **d.** poate servi împărțirea după laturi a genului triunghi în speciile sale: echilateral, isoscel și scalen. **D.** se supune următoarelor reguli: a) criteriul **d.** trebuie să fie unic și esențial; b) membrii **d.** trebuie să se excludă între ei; c) ei trebuie să fie enumerați complet astfel ca să epuizeze sfera noțiunii de divizat; d) în **d.** nu trebuie să se facă salturi, adică să se includă subspecii printre specii.

DOBROGEANU-GHEREA, Constantin v. **GHEREA.**

DOBROLIUBOV, Nikolai Aleksandrovici (1836—1861), democrat revoluționar, filozof materialist, critic literar și publicist rus. Discipol și colaborator al lui Cernîșevski, **D.** a fost unul dintre ideologii revoluției

Scanned with OKEN Scanner

țărănești din Rusia. Ca filozof, a combătut dualismul, susținînd ideea unității fenomenelor psihice și fiziologice, a criticat agnosticismul și scepticismul. Este reprezentantul unei critici literare de tip sociologic și publicistic: în eseurile sale, de o largă audiență în cercurile intelectualității ruse a vremii, el analiza conținutul social obiectiv al operei literare, căuta tipologia socială corespunzătoare celei literare („Ce este oblomovismul?"), semnificația revoluționară, critică (uneori chiar independentă de intențiile scriitorilor) a literaturii realiste ruse contemporane. De la analiza semnificației operei literare, **D.** ajungea la o critică — pe cît de vehementă, pe atît de pătrunzătoare — a realității sociale oglindite de aceasta.

DOGMATISM, mod de gîndire rigid care operează cu teze socotite imuabile, date o dată pentru totdeauna. **D.** constituie o trăsătură caracteristică a gîndirii religioase, care acceptă necritic, orbește, pe bază de credință, un sistem de teze nedovedite, socotindu-le adevăruri intangibile (dogme). În științele naturii, ca și în științele sociale, **d.** se manifestă prin tendința de a considera drept criteriu al adevărului nu experiența, practica în continuă dezvoltare, ci exclusiv anumite noțiuni, teze sau teorii, părerile unor autorități pretins infailibile. Baza teoretică a **d.** o constituie negarea sau ignorarea dezvoltării dialectice și aprofundării continue, progresive a cunoașterii, ignorarea caracterului concret al adevărului și considerarea metafizică a acestuia ca ceva definitiv, osificat. Orice teză justă se transformă în dogmă dacă este considerată ca ceva sfînt, împietrit, nesupus dezvoltării dacă este ruptă de condițiile istorice concrete, privită ca valabilă pentru toate timpurile și toate împrejurările. **D.** constituie o formă tipică a ruperii teoriei de practică. Contravenind esenței însăși a marxismului, concepției prin excelență critică, deschisă noului și revoluționară, el frînează dezvoltarea gîndirii creatoare, a cunoașterii științifice și progresul practicii social-istorice.

DOXOGRAFI (gr. *doxa* „părere", „doctrină" și *graphein* „a scrie"), autori din Grecia antică, care spicuiau părerile filozofilor și le expuneau pe probleme. Principalii **d.** au fost Aetius (sec. II), Stobeu (sec. V), Simplicius (sec. VI) ș.a.

DRAGOMIRESCU, Mihail (1868—1942), estetician și critic literar român. A fost profesor la Universitatea din București. A condus revistele „Convorbiri critice", „Ritmul vremii", „Falanga", în paginile cărora, manifestînd tendințe clasicizante, a combătut atît semănătorismul, cît și simbolismul și modernismul. Încercînd să clasifice arta într-un sistem rigid, el a elaborat teoria capodoperei, care, cu toate limitele ei dogmatice, criticate și în epocă, conținea unele observații interesante privind necesitatea urmăririi atente a structurii operelor. Susținînd autonomia integrală a esteticului, **D.** a continuat pe această linie cunoscutele idei maioresciene. Este totuși de reținut în această privință distincția judicioasă pe care o făcea între personalitatea artistică și cea umană a creatorului. Op.pr.: „Critica științifică și Eminescu" (1895, ediție refăcută 1906).

Scanned with OKEN Scanner

„Teoria poeziei“ (1906, ed. refăcută 1915), „Știința literaturii“ (1926), „Semănătorism, poporanism, criticism“ (1934).

DRĂGHICESCU, Dimitrie (1875—1945), filozof și sociolog român. A fost conferențiar de sociologie la Universitatea din București (1905—1913), apoi diplomat. Colaborînd cu N. Titulescu, a militat pentru recunoașterea drepturilor țării noastre, pentru pace și cooperare între popoare. A subliniat originea socială a conștiinței, a idealurilor și a valorilor spirituale. În ultima ei fază, gîndirea sa a ancorat într-un misticism fideist. A distins un determinism natural (instinct și selecție naturală), continuat printr-un determinism social (activitate conștientă, justiție, artă), în care indivizii lucrează animați de un ideal creator, declanșînd astfel un mers progresiv al omenirii spre divinitate. Majoritatea lucrărilor sale au fost publicate în limba franceză. Op. pr.: „Despre rolul individului în determinismul social“ (1904), „Din psihologia poporului român“ (1907), „Idealul creator“ (1914), „Realitatea spiritului“ (1928), „Noua cetate a lui dumnezeu“ (1929), „Adevăr și revelație“ (2 vol., 1934).

DREPT, totalitate a regulilor care stabilesc cadrul relațiilor juridice dintre oameni, sancționate și impuse de puterea de stat ca expresie a intereselor și voinței claselor dominante. **D.** a luat naștere o dată cu împărțirea societății în clase antagoniste, cu apariția statului și s-a modificat de la o orînduire socială la alta. Materialismul istoric a dezvăluit esența de clasă a **d.**, caracterul său de suprastructură, legitățile care determină apariția, dezvoltarea și înlocuirea unui tip de drept prin altul. Fiecărei formațiuni social-economice în care există clase îi corespunde un anumit tip de **d.**: dreptul sclavagist, dreptul feudal, dreptul burghez, dreptul socialist. **D.** socialist, bazat pe proprietatea socialistă asupra mijloacelor de producție, exprimă voința clasei muncitoare, corespunzătoare intereselor tuturor oamenilor muncii.

DREPTATE, noțiune pe baza căreia se aprobă sau se dezaprobă, în lumina unui anumit ideal etic, orînduirea socială și de stat, relațiile economice și juridice, obiceiurile, legile existente într-o epocă dată, precum și acțiunile indivizilor, popoarelor sau statelor. Concepțiile despre **d.** au un caracter istoric și de clasă. În societățile bazate pe exploatare, clasele dominante caută să justifice prin concepțiile lor despre **d.** relațiile economice existente, în timp ce masele populare au promovat întotdeauna propriile lor idei despre **d.**, care oglindesc necesitatea înlăturării asupririi și inegalității sociale. Dezvăluind caracterul de clasă al concepției burgheze despre **d.** și proclamarea formală a **d.** în orînduirea capitalistă, marxism-leninismul a făurit o concepție nouă despre **d.**, ca egalitate socială deplină în condițiile comunismului, realizabilă prin eliberarea omului de orice exploatare și asuprire.

DREPT NATURAL, noțiune proprie unui anumit curent din gîndirea juridică (școala **d.n.**), potrivit căruia „dreptul pozitiv“ (adică dreptul

constituit efectiv în diferite state) este precedat și determinat de un drept imuabil și universal, care ar decurge din natura sau raţiunea umană ori din voinţa și raţiunea divină. Deși ignora determinarea socială (de clasă) a formelor de drept și evoluţia lor istorică, concepţia **d.n.** a jucat în epoca de ascensiune a burgheziei (sec. XVII-XVIII) un rol progresist, fiind folosită de ideologii ei (Grotius, Locke, Montesquieu, materialiștii francezi din sec. al XVIII-lea) pentru critica instituţiilor politice și juridice feudale, declarate ca fiind contrare naturii omului.

DRIESCH [dri:s], Hans (1867—1941), biolog și filozof idealist german, reprezentant al *vitalismului*. După el, fenomenele vieţii ar fi determinate nu de cauze materiale, ci de un principiu imaterial, „forţa vitală" sau „entelehia".

DUALISM, concepţie filozofică opusă *monismului*; potrivit **d.**, la baza existenţei ar sta două principii opuse și ireductibile: fie principiul material și cel spiritual, fie corpul și sufletul, fie binele și răul etc. **D.** apare adeseori ca o încercare de conciliere eclectică a materialismului cu idealismul. În diferite condiţii istorice, el a avut fie un rol pozitiv, opunîndu-se monismului idealist, fie unul negativ, opunîndu-se materialismului. În genere însă, **d.** nu recunoaște caracterul primordial al materiei în raport cu conștiința, pe care o consideră ca o realitate de sine stătătoare. În psihologie, **d.** a fost susţinut de promotorii teoriei *paralelismului psihofizic* (G. Th. Fechner, W. Wundt ș.a.).

DUALITATE, raport de opoziţie între două funcţii logice, astfel încît cea de-a doua poate fi obţinută prin negarea simultană a valorii primei funcţii și a argumentelor acesteia. Fiind dată definiţia unei anumite funcţii, definiţia funcţiei aflate în raport de **d.** cu prima se obţine prin înlocuirea în prima definiţie a cuvîntului „adevărat" cu cuvîntul „fals" și invers. Astfel, din definiţia disjuncţiei neexclusive: „Funcţie logică adevărată atunci cînd cel puţin unul dintre argumentele sale este adevărat și falsă atunci cînd toate argumentele ei sînt false", se poate obţine definiţia dualului ei, a conjuncţiei: „Funcţie logică falsă atunci cînd cel puţin unul din argumentele sale este fals și adevărată atunci cînd toate argumentele ei sînt adevărate".

DU BOIS-REYMOND [dü bua reimo], Emile (1818—1896), fiziolog german. A susţinut că știința are limite de netrecut, formulînd teza agnostică „ignoramus, ignorabimus" („nu știm, nu vom ști niciodată").

DÜHRING [düring], Eugen (1833—1921), filozof și economist german, socialist mic-burghez, autor al unui sistem filozofic materialist mecanicist și al unei teorii economice-sociale egalitariste. Pretenţiile lui **D.** de reformator al socialismului și al bazelor filozofice ale acestuia au primejduit la un moment dat unitatea ideologică a social-democraţiei germane, ceea ce a determinat replica nimicitoare a lui Engels în „*Anti-Dühring*".

Scanned with OKEN Scanner

Unele dintre ideile lui **D.** au influențat concepția gînditorului român C. Dimitrescu-Iași.

DUMNEZEU (lat. *deus*, gr. *theos*), noțiune prin care se exprimă existența unei ființe supreme, considerată a fi creatoare a lumii, cauza ei primordială, principiu al existenței și al ordinii universale. Conceptul de **d.** apare în toate religiile, primind uneori caractere antropomorfice. În definițiile date lui **d.** există numeroase deosebiri, acesta fiind considerat uneori drept ființă personală, transcendentă în raport cu lumea, alteori drept cauza primară, impersonală a lumii, absolutul. Chiar dacă în unele religii lipsește noțiunea de **d.** personal, aceasta e gîndită în forme, mai mult sau mai puțin explicite, ca o putere nedefinită din care a ieșit totul, ca un principiu fundamental. De-a lungul veacurilor, conceptul de **d.** a evoluat, reprezentarea divinității oscilînd între antropomorfism și incognoscibil. În perioada clasică a creștinismului, doctrina despre **d.** s-a formulat folosindu-se categoriile filozofiei grecești. În perioada evului mediu și în cea modernă s-a recurs la metoda „argumentelor raționale" (ontologic, cosmologic, teleologic, moral și istoric), dintre care cel mai important este argumentul ontologic, formulat de Anselm de Canterbury. Existența și însușirile lui **d.** sînt, în fond, nedovedite, majoritatea religiilor predicînd că problema existenței și a cunoașterii lui **d.** este, în bună parte, o problemă de intuiție personală. În vremea noastră, aspectul ontologic și cel gnoseologic al existenței lui **d.** au trecut pe un plan secundar, pe primul plan situîndu-se un proces de eticizare a acestei noțiuni, în sensul că **d.** este identificat cu binele. De asemenea și-au făcut apariția curente care vorbesc despre o demitologizare a religiei și care neagă ideea transcendenței obiective a lui **d.**, în special „Honest to God" (dumnezeu fără dumnezeu) și „God is dead" (dumnezeu este mort). V. și *argumentele pentru existența lui dumnezeu*.

DUNS SCOT [dans scot] (*Scotus*), John (c. 1265—1308), filozof scolastic englez, reprezentant de seamă al *nominalismului*. A căutat să despartă filozofia de teologie, considerînd că dogmele religiei nu pot fi susținute prin argumente raționale. El a promovat astfel, pînă la un punct, gîndirea liberă. Marx a relevat semnificația materialistă a nominalismului lui **D.S.** și a presupunerii sale că materia ar putea gîndi.

DURKHEIM [dürkém], Emile (1858—1917), sociolog francez, șeful „școlii franceze de sociologie". A considerat fenomenele sociale ca „obiecte" și deci ca fenomene obiective, legice, opunîndu-se interpretărilor psihologice subiectiviste. El a subliniat specificitatea socialului. După **D.**, societatea este un fenomen autonom, diferit de suma indivizilor componenți, și care se autodetermină, astfel încît „numai socialul explică socialul". Criteriul de recunoaștere a acestui social este „constrîngerea" (externă și internă). Solidaritatea socială („organică" sau „mecanică") e determinată în fond de fenomenul diviziunii sociale a muncii. Concep-

Scanned with OKEN Scanner

ţiile oamenilor nu sînt decît reprezentări mintale colective ale fenomenelor sociale colective. După **D.**, fenomenele sociale sînt unele „normale", altele „anormale"; antagonismele societăţii capitaliste, considerate de el fenomene aberante, „anormale", pot fi readuse la normal printr-o acţiune de asanare în limitele capitalismului. **D.** a strîns în jurul revistei „L'Année Sociologique" un important grup de sociologi, ale căror lucrări exercită şi astăzi o deosebită înrîurire. Op.pr.: „Diviziunea muncii sociale" (1893), „Regulile metodei sociologice" (1894), „Formele elementare ale vieţii religioase" (1912), „Educaţie şi sociologie" (postum, 1922).

Scanned with OKEN Scanner

E

ECHILIBRU, *teoria echilibrului*, teorie mecanicistă și metafizică, care extinde acțiunea legii mecanice a echilibrului asupra tuturor fenomenelor naturii și societății, susținînd că izvorul mișcării rezidă în contradicțiile externe. După această teorie, starea „normală", naturală a realității nu este mișcarea, ci echilibrul, repausul; lupta forțelor contrare duce, după o tulburare vremelnică, la un nou echilibru. Negînd izvorul intern al mișcării, **t.e.** duce, în ultimă analiză, la concepția idealist-teologică a *impulsului primar*. Adepți ai **t.e.** au fost A. Comte, P.J. Proudhon, H. Spencer, E. Dühring, K. Kautsky, A.A. Bogdanov, iar la noi I. Heliade-Rădulescu. **T.e.**. este fundamentul filozofic al concepțiilor anti-marxiste cu privire la „armonia" dintre clasele antagoniste.

ECHIVALENȚĂ, conectiv, relație logică între două enunțuri care sînt sau adevărate sau false împreună. Proprietățile sale sînt reflexivitatea, simetria și tranzitivitatea.

ECLECTISM (gr. *eklego* „aleg") **1.** Îmbinare mecanică, hibridă a unor idei, concepții, puncte de vedere eterogene sau opuse; ea duce la lipsă de unitate și de consecvență în gîndire. **E.** se manifestă adeseori prin alăturarea arbitrară a diferitelor laturi ale obiectului sau ale procesului studiat, fără distingerea laturilor esențiale de cele neesențiale, a celor determinante de

Scanned with OKEN Scanner

cele determinate etc. Astfel, sociologii adepți ai *teoriei factorilor* pun pe același plan diferitele laturi și condiții ale vieții sociale (economia, mediul geografic, tehnica, știința, politica etc.), ignorînd sau negînd existența unui factor determinant al dezvoltării sociale. **E.** este o trăsătură caracteristică a unor curente ale filozofiei burgheze din a doua jumătate a sec. al XIX-lea și din epoca contemporană. **E.** a fost și este promovat de asemenea de oportuniști, care au încercat întotdeauna „să îmbine" marxismul cu diferite concepții filozofice burgheze (ex. cu neokantianismul sau cu machismul). **2.** Nume dat unor concepții sau școli eclectice (filozofia lui Cicero, spiritualismul lui V. Cousin).

ECOLOGIE UMANĂ (gr. *oikos* „casă" și *logos* „știință"), termen preluat din biologie pentru a desemna în sociologie studiul relațiilor dintre fenomenele sociale și spațiile în care sînt cuprinse. Aceste spații pot fi uneori închise între fruntarii (state, provincii etc.) sau răspîndite în arii deschise, în care frecvențele lor diverse, mergînd de la predominanță la dispersare, pot fi reprezentate prin tehnicile atlasului (fenomene economice, demografice, culturale, de relații sociale). Spre deosebire de punctul de vedere al geografiei umane, **e.u.** studiază și spațiile artificiale (orașe, locuințe, întreprinderi), punînd accentul nu numai pe influența spațiului asupra vieții sociale, ci îndeosebi pe organizarea spațială determinată de viața socială.

ECONOMISM, curent oportunist manifestat în sînul social-democrației din Rusia la sfîrșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea. Doctrinarii **e.** susțineau că muncitorii trebuie să ducă numai o luptă economică, lăsînd lupta politică împotriva țarismului pe seama burgheziei liberale. Ei minimalizau în spirit materialist-vulgar rolul ideologiei în lupta revoluționară și atribuiau un rol primordial mișcării spontane a clasei muncitoare. Un rol hotărîtor în combaterea ideologică a economismului l-a avut lucrarea lui Lenin „Ce-i de făcut?".

EFECT, obiect sau proces care urmează altuia, numit *cauză* și produs în mod necesar de acesta. V. și *cauză și efect.*

EGALITARISM, concepție utopică mic-burgheză, reprezentată îndeosebi de P.J. *Proudhon*, care preconizează înlăturarea contradicțiilor capitalismului prin împărțirea egală a proprietății private. A apărut în condițiile capitalismului, ca protest al micilor producători împotriva ruinării lor de către marele capital. Criticînd **e.**, întemeietorii socialismului științific au arătat că mica proprietate (respectiv mică producție de mărfuri) dă naștere ea însăși în mod inevitabil relațiilor capitaliste și contradicțiilor acestora, încît programul eternizării micii proprietăți este utopic și, în fapt, retrograd. Tendințele greșite de nivelare a retribuirii muncii, de nesocotire a principiului cointeresării materiale, cerința nivelării trebuințelor personale și a consumului individual, care se manifestă uneori în socialism, reprezintă încercări de reînviere, în forme noi, a **e.**

Scanned with OKEN Scanner

EGALITATE, noțiune juridică-filozofică desemnînd cerința realizării aceleiași situații sociale pentru toți membrii societății. Noțiunea de **e.** nu are același conținut în diferite epoci sau pentru diferite clase. Astfel, concepția burgheză despre egalitate, apărată de ideologii revoluțiilor burgheze din sec. XVII—XVIII, reducea egalitatea la drepturile cetățenilor de a fi egali în fața legii, adică la egalitatea juridică și politică. În condițiile împărțirii societății în clase antagoniste, această **e.**, deși reprezenta un progres însemnat față de rînduielile feudale, a avut și are în mod necesar un caracter formal. Spre deosebire de înțelesul burghez al **e.**, noțiunea de **e.** are în concepția socialistă, marxistă, sensul unei egalități *reale*, de **e.** a tuturor oamenilor în raportul lor cu mijloacele de producție, consfințește dreptul oamenilor de a munci după capacități și de a fi retribuiți după cantitatea și calitatea muncii (în socialism) și după nevoi (în comunism); avînd o bază obiectivă în desființarea proprietății private și în instaurarea relațiilor de producție socialiste, **e.** politică nu mai are în socialism un caracter formal, ci unul efectiv, real: oamenii muncii au posibilitatea de a participa activ la rezolvarea tuturor problemelor vieții sociale, economice și politice. În socialism, ca primă fază a societății comuniste, deși are loc un salt hotărîtor în realizarea **e.**, se păstrează încă o inegalitate a veniturilor, datorită existenței deosebirilor dintre munci, retribuirea făcîndu-se după cantitatea și calitatea muncii. **E.** socială deplină se va statornici în faza superioară a societății comuniste.

EGOCENTRISM (lat. *ego* „eu" și *centrum* „centru"), atitudine a aceluia care raportează totul la sine însuși, la propria sa persoană, care judecă totul prin prisma intereselor și a sentimentelor personale. Prin extensiune, concepție filozofică și etică care consideră individul, „eul", ca centru al întregii lumi.

EGOISM (lat. *ego* „eu"), trăsătură morală care constă în punerea intereselor personale mai presus de interesele obștești. Spre deosebire de teoria progresistă a „egoismului rațional", susținută de iluminiștii din sec. XVII-XVIII, de Feuerbach, Cernîșevski ș.a., după care „interesul personal just înțeles" trebuie să coincidă cu cel social, în concepțiile utilariștilor burghezi (J. Bentham), ale pragmatiștilor și ale altor eticieni burghezi e. constituie principiul dominant al moralei. În opoziție cu concepțiile burgheze, marxismul a arătat că **e.** nu este o trăsătură inerentă „naturii umane eterne", ci un produs al societății bazate pe proprietatea privată și pe exploatarea omului de către om. Morala comunistă opune egoismului și individualismului principiul *colectivismului*, care include interesele persoanei în înțelesul nobil și real al cuvîntului.

ELEATĂ, *Școala eleată*, școală filozofică din Grecia antică, de la sfîrșitul sec. al VI-lea și din sec. al V-lea î.e.n., numită astfel după orașul Eleea din sudul Italiei, unde și-a desfășurat activitatea. Reprezentanții **ș.e.** au fost: *Xenofan din Colofon*, *Parmenide din Eleea*, *Zenon din Eleea* și *Melissos din Samos*. Absolutizînd principiul logic al identității, eleații au formulat concepția metafizică după care diversitatea și mișcarea lumii sînt simple iluzii senzoriale, adevărata „existență", cognoscibilă numai

Scanned with OKEN Scanner

prin raţiune, fiind unică, imobilă, continuă şi neschimbătoare. Această concepţie a devenit unul dintre izvoarele idealismului platonic. Ş.e. s-a ridicat împotriva dialecticii lui Heraclit din Efes. Unele dintre argumentele eleate, care căutau să dovedească imposibilitatea mişcării şi a diversităţii (ca, de exemplu, aporiile lui Zenon), invocînd caracterul contradictoriu, nelogic al acestora, au contribuit totuşi în mod obiectiv la dezvoltarea dialecticii.

ELEMENT, noţiune care desemnează de-a lungul istoriei ştiinţei şi filozofiei substanţele sau particulele simple, primordiale din combinarea cărora ia naştere toată diversitatea obiectelor lumii. Conţinutul acestei noţiuni s-a schimbat în cursul istoriei, reflectînd, pe fiecare treaptă a dezvoltării ştiinţei, nivelul cunoaşterii structurii materiei. În antichitate a fost foarte răspîndită concepţia despre existenţa a patru elemente materiale: focul, aerul, apa şi pămîntul. În formularea pe care i-a dat-o Aristotel, această concepţie a dominat în tot cursul evului mediu. Pentru concepţia atomistă, apărută tot în antichitate (Leucip, Democrit, Epicur), e. sînt *atomii*, concepuţi ca particule ultime, absolut indivizibile ale materiei. În sec. al XVII-lea, R. Boyle formulează concepţia despre e. chimice ca substanţe neconstituite din alte substanţe şi în care se descompun, în ultima instanţă, toate celelalte substanţe. Ulterior, noţiunea de e. a fost legată de existenţa unor tipuri determinate de atomi. Descoperirile fizicii moderne au permis dezvăluirea cauzelor mai adînci ale însuşirilor e. chimice şi constituirea concepţiei actuale despre e., potrivit căreia acestea sînt forme ale materiei alcătuite din atomi avînd acelaşi număr de protoni în nucleu, adică acelaşi număr atomic. Totodată ştiinţa contemporană a dezminţit reprezentările despre existenţa unor particule în mod absolut „elementare", ultime, simple, ale materiei.

ELIADE, Mircea (n. 1907), filozof şi scriitor român. A studiat la Bucureşti, Calcutta şi Benares. S-a manifestat ca adept al *trăirismului* în perioada dintre cele două războaie mondiale. Ulterior s-a stabilit în Statele Unite. E. a căutat fundamentele culturii în „protoistorie", în creaţiile folclorice şi legendele religioase. Interpretările date de el fenomenelor culturii sînt în mare parte tributare viziunii trăiriste, care şi-a pus pecetea şi pe unele dintre creaţiile sale literare. Ca istoric al religiilor, a elaborat studii privind miturile şi misterele, religia şi filozofia indiană. Op. pr.: „Introducere în filozofia Samkhya" (1930), „Tratat de istorie a religiilor. Morfologia sacrului" (1953, 1964), „Mituri, vise şi mistere" (1957), „Yoga. Imortalitate şi libertate. Patanjali şi Yoga-Sutra" (1960).

ELIADE-RĂDULESCU, I v. **HELIADE-RĂDULESCU, I.**

ELITĂ, *teoria elitelor*, teorie care susţine că, în orice societate, sarcina conducerii vieţii sociale îi revine în mod firesc unui grup restrîns de oameni superior dotaţi, constituind o „elită". După t.e., doar cei „dotaţi", dispunînd de un „grad superior de mobilitate socială", ar putea să se urce în stratul superior al societăţii, asigurîndu-şi astfel un nivel de viaţă

Scanned with OKEN Scanner

superior și o putere politică hotărîtoare. Opusă teoriei marxiste a claselor sociale, care arată că acestea sînt fenomene obiective și că progresul social în societatea cu clase antagoniste este determinat de lupta de clasă, **t.e.** tinde să justifice dominația minorității posedante, ai căror reprezentanți au privilegiul accesului neîngrădit la cultură. Teoreticieni ai sociologiei elitelor sînt în special G. Mosca, V. Pareto, școala „tehnocraților" și K. Mannheim.

EMANATISM (lat. *emanare* „a curge"), doctrină religioasă-filozofică de tendință panteistă, potrivit căreia lumea nu este rezultatul unui act de creație, ci s-ar naște din substanța divinității printr-un proces continuu de *emanație* (curgere, iradiere). Ex.**e.** neoplatonicienilor, al lui J. Böhme. Sin. *emanaționism*.

EMERGENT (lat. *emergere* „a ieși, a se arăta"), *teoria evoluției emergente*, teorie idealistă și metafizică cu privire la procesul dezvoltării, creată în deceniul al treilea al sec. al XX-lea de filozofii englezi S. Alexander și C.L. Morgan. Această teorie susține că apariția noilor calități este absolut spontană și imprevizibilă, deoarece ele nu sînt produse în mod necesar de treapta anterioară de dezvoltare, de schimbările cantitative premergătoare, ci scapă principial oricărei explicații cauzale și oricărei ipoteze explicative. După S. Alexander, apariția noilor calități se datorează, în ultimă instanță, intervenției creatoare a divinității. Criticînd evoluționismul plat, discreditat de noile descoperiri ale științelor, *t.e.* a ajuns să-l înlocuiască printr-o interpretare iraționalistă și uneori chiar fideistă a acestora.

EMERSON [éməsn], Ralph Waldo (1803—1882), filozof, publicist și poet nord-american cu o concepție eclectică, predominant idealistă. A afirmat primatul conștiinței individuale asupra credințelor și dogmelor tradiționale. **E.** considera morala, concepută religios, drept principala forță motrice în viața socială. Scrierile sale cuprind însă și o critică severă a amoralismului rînduielilor burgheze. Op. pr.: „Natura" (1836), „Umanismul american" (1837), „Conduita vieții" (1860).

EMOTIVISM, școală etică neopozitivistă (cunoscută și sub numele de etică voluntaristă sau imperativă), care afirmă că, întrucît judecățile morale nu pot fi verificate experimental, ele nu sînt nici adevărate și nici false, nu au nici o semnificație obiectivă. Spre deosebire însă de școala analizei lingvistice a moralei (v. *pozitivism logic în etică*), **e.** consideră că fundamentul noțiunilor și al judecăților morale este pur emotiv, acestea exprimînd numai intențiile și dorințele celui care le enunță.

EMOȚIE (lat. *emotio*, de la *emovere* „a mișca"), categorie de procese psihice afective reprezentînd reacții relativ intense și de scurtă durată care se produc în legătură cu trebuințele și cu motivațiile. Factorii de mediu, împrejurările de viață care corespund trebuințelor determină **e.** pozitive, iar factorii care împiedică satisfacerea trebuințelor provoacă **e.** negative,

Scanned with OKEN Scanner

ceea ce exprimă bipolaritatea acestor reacţii afective care se desfăşoară între plăcut şi neplăcut. **E.** fundamentale sînt: bucuria, durerea, frica, mînia etc. **E.** depind de activitatea centrilor subcorticali, mai ales diencefalici, care pot fi însă stimulaţi sau inhibaţi de scoarţa cerebrală. În cursul **e.** se produc de obicei modificări vegetative (respiraţia, pulsul, dilatarea sau constricţia vaselor sangvine etc.) şi motorii (tremuratul, zîmbetul etc.), dintre care acelea vizibile sînt expresii emoţionale.

EMPEDOCLE (c. 490 — c. 430 î.e.n.), filozof materialist grec din Agrigent (sudul Siciliei), medic, poet şi om politic. A scris poemele filozofice „Despre natură" şi „Purificările", din care s-au păstrat numai 450 de versuri. A considerat că baza tuturor fenomenelor naturii o constituie patru elemente materiale necreate, indestructibile şi imuabile: focul, aerul, apa şi pămîntul. El a explicat mişcarea elementelor prin acţiunea a două forţe contrare: iubirea şi ura, reprezentări naive ale atracţiei şi repulsiei.

EMPIRIC (gr. *empeirikos*, din *en* „în" şi *peira* „experienţă"), bazat numai pe experienţa senzorială şi nu pe o generalizare teoretică, pe o studiere şi dezvăluire a cauzelor interne, a legilor care guvernează un obiect sau proces.

EMPIRIOCRITICISM, curent filozofic, întemeiat în cea de-a doua jumătate a sec. al XIX-lea de către E. Mach şi R. Avenarius, cunoscut şi sub numele de „al doilea pozitivism". S-a răspîndit în Germania, Austria, Elveţia, Anglia şi Franţa, fiind reprezentat de J. Petzoldt (1862—1929), K. Pearson (1857—1936), R. Willy (1855—1920) ş.a. Termenul de **e.,** care înseamnă „critică a experienţei", a fost creat de către R. Avenarius („Critica experienţei pure", 1888—1890) şi indică intenţia programatică a **e.** de a efectua o epurare a experienţei de orice elemente „metafizice" şi de a formula pe această cale o filozofie a ştiinţelor moderne ale naturii situată deasupra opoziţiei dintre materialism şi idealism. Concepţia lui Mach despre „elementele neutre" ale experienţei (roşul, verdele, tarele etc.) care ar constitui lumea, ca şi teoria lui Avenarius despre „coordonarea principială", potrivit căreia obiectul cunoaşterii, mediul, natura, n-ar putea exista fără subiect, a dus însă de fapt la reeditarea într-o terminologie nouă a idealismului subiectiv berkeleian. **E.** şi-a exercitat influenţa şi asupra unora dintre naturalişti, şi spre sfîrşitul sec. al XIX-lea şi începutul sec. al XX-lea a luat forma idealismului „fizic". În lucrarea sa „Materialism şi empiriocriticism", V.I. Lenin a supus unei critici ştiinţifice multilaterale tezele **e.**

EMPIRIOMONISM, variantă a *empiriocriticismului*, creată de A.A. Bogdanov.

EMPIRISM (gr. *en* „în" şi *peira* „experienţă"), concepţie filozofică unilaterală care reduce cunoaşterea la experienţă, subapreciind sau negînd valoarea cunoaşterii raţionale; **e.** este opus *raţionalismului*. El consideră formele logice, noţiunile şi teoriile ştiinţifice ca simple însumări ale sen-

Scanned with OKEN Scanner

zațiilor, neagă specificul calitativ și caracterul activ al gîndirii logice. **E.** materialist (reprezentat de F. Bacon, Hobbes, Locke, de materialiștii francezi din sec. al XVIII-lea) recunoaște că izvorul senzațiilor îl constituie materia, realitatea obiectivă. **E.** idealist-subiectiv (reprezentat de Berkeley, Hume, de machiști, de neopozitiviști și de pragmatiștii contemporani) reduce întreaga realitate la senzațiile și la percepțiile subiectului. **E.** contemporan tinde să reducă știința la constatarea și clasificarea faptelor, negînd valoarea cognitivă a abstracțiilor științifice. În sociologia burgheză contemporană, **e.** s-a manifestat prin factografie și evitarea generalizărilor teoretice explicative, prin negarea existenței legilor generale ale dezvoltării sociale.

EMPIRISM SOCIAL, curent sociologic recent de orientare pozitivistă, dezvoltat în special în U.S.A., în opoziție cu sociologia teoretică, declarată de el a fi simplă „ideologie" neverificabilă experimental. Renunțînd la orice teorie, **e.s.** procedează la studiul direct al fenomenelor sociale concrete pe baza unor ipoteze restrînse, care permit stabilirea unor „teorii intermediare" cu valoare mărginită exclusiv la cercul închis la grupului de fapte analizate. Teoriile finale sînt astfel amînate pînă la terminarea studierii empirice a tuturor fenomenelor sociale. Unii adepți ai acestui curent merg pînă la negarea existenței legilor generale ale dezvoltării vieții sociale și a legilor trecerii de la un tip de orînduire la o orînduire superioară. Tehnicile cercetării concrete, în special cele matematice, elaborate de această școală, se disting însă prin finețe și prin eficacitate practică.

„ENCICLOPEDIA ȘTIINȚELOR, ARTELOR ȘI MEȘTEȘUGURILOR", enciclopedie franceză, al cărei titlu original este „Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers" („Enciclopedie sau Dicționar rațional al științelor, artelor și meșteșugurilor"), editată în 35 de volume (1751—1780) sub conducerea lui Diderot și cu colaborarea a numeroși filozofi progresiști și savanți renumiți (Condillac, Condorcet, Helvétius, Holbach, Montesquieu, J.J. Rousseau, Voltaire, Buffon, Daubenton, Turgot, Quesnay ș.a.). Adevărat monument al filozofiei iluministe, **E.** a avut un rol de seamă în pregătirea ideologică a revoluției burgheze din 1789: în articolele ei au fost supuse unei critici raționaliste, deși adesea într-o formă iscusit voalată, instituțiile și ideologia feudală, religia, concepțiile înapoiate și prejudecățile.

ENCICLOPEDIȘTII, filozofii, savanții și scriitorii francezi din sec. al XVIII-lea, ideologi ai burgheziei în ascensiune, care au colaborat la „Enciclopedia științelor, artelor și meșteșugurilor". **E.** au avut concepții deosebite: unii dintre ei (Rousseau, D'Alembert, Voltaire) au fost deiști, alții (Diderot, Helvétius, Holbach) materialiști și atei militanți. În politică **e.** au îmbrățișat concepții diferite: alături de adepții absolutismului luminat se aflau adepți ai monarhiei constituționale, republicani etc. Toți au împărtășit însă concepții iluministe și au dus o luptă susținută

Scanned with OKEN Scanner

împotriva feudalismului, a scolasticii și a bisericii catolice, luînd apărarea „stării a treia".

ENDOGAMIE (gr. *endon* „înăuntru" și *gamos* „căsătorie"), contractare a căsătoriilor în sînul aceluiași trib, dar în afara ginții, impusă de religie sau de cutumă la unele populații primitive.

ENERGETISM, concepție filozofică formulată la sfîrșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea de chimistul și filozoful german W. Ostwald. Rupînd mișcarea, energia de materie, **e.** consideră că energia este fundamentul, substanța lumii, toate fenomenele naturii fiind forme de manifestare a **e.**, lipsită de bază materială. Alunecări mai recente spre **e.** au avut loc în rîndurile unor fizicieni contemporani în legătură cu descoperirea legii raportului reciproc dintre masă și energie (redat în ecuația lui Einstein $E = mc^2$), care a fost interpretată eronat ca transformare a materiei în energie, adică într-un atribut al ei.

ENERGIE (gr. *energheia* „activitate"), capacitate a unui sistem fizic de a efectua lucru mecanic atunci cînd suferă o transformare dintr-o stare în alta. **E.** este măsura mișcării sau, mai precis, este măsura comună a diferitelor forme ale mișcării materiei. Acestea din urmă se transformă una într-alta în raporturi cantitative strict determinate, ceea ce a permis introducerea noțiunii de **e.**, adică măsurarea diferitelor forme ale mișcării printr-o mărime comună. Diferitelor forme ale mișcării le corespund diferite tipuri de **e.**, iar echivalența energiilor, transformarea lor reciprocă în raporturi determinate, și-a găsit expresia în legea *conservării și transformării energiei*. **E.** nu există și nici nu poate exista separat de materie. Faptul că într-o serie de probleme fizice se poate face abstracție de structura atomică a materiei nu dă nici un temei pentru a se face în general abstracție de purtătorul material al energiei, după cum au procedat adepții *energetismului*. Teoria relativității restrînse a formulat relația $E = mc^2$ (legea lui Einstein), care fixează o legătură între energia E și masa m a unui corp, c fiind viteza luminii în vid. Această relație are o importanță fundamentală în studiul fenomenelor nucleare. Fizica clasică considera că **e.** unui sistem fizic poate varia în mod continuu pentru diferitele sale stări; mecanica cuantică arată că în majoritatea cazurilor, în domeniul atomic, **e.** variază discontinuu (ex. **e.** electronului în atom).

ENGELS [éngəls], Friedrich (1820—1895), fondator, alături de Marx, al comunismului științific și al materialismului dialectic și istoric, organizator și conducător al proletariatului internațional. **E.** s-a născut în orașul Barmen din Renania la 28 noiembrie 1820. După absolvirea școlii reale din Barmen, își continuă la Elberfeld studiile liceale, pe care este nevoit să le întrerupă și să lucreze mai întîi în birourile comerciale ale tatălui său, apoi pentru o firmă comercială la Bremen. În perioada 1839—1841, în urma apropierii lui de gruparea „Tînăra Germanie", **E.** trece la ateism și ajunge să-și formeze o concepție politică democrat-revoluționară. Ca și Marx, el se apropie, în 1841, de cercul *hegelienilor de stînga* și trăiește

Scanned with OKEN Scanner

„efectul eliberator" al operei lui Feuerbach. În 1842 pleacă în Anglia, stabilindu-se la Manchester; aici are loc trecerea lui E. de la democratismul revoluționar la comunismul științific și de la concepția raționalist-idealistă la materialismul dialectic și istoric. Această trecere este legată de participarea sa la mișcarea muncitorească, de studierea condițiilor de viață ale proletariatului și de critica economiei politice clasice burgheze (A. Smith, D. Ricardo). Concepțiile lui E. de atunci sînt formulate în lucrările „Progresele reformei sociale pe continent", „Note pentru o critică a economiei politice", „Situația Angliei". În august 1844, E., în drum spre Germania, se întîlnește la Paris cu Marx. Acum începe prietenia dintre ei, care, cum scria V.I. Lenin, „întrece cele mai mișcătoare legende ale anticilor despre prietenia dintre oameni". Rodul teoretic al întîlnirii lor a fost lucrarea comună „*Sfînta familie*". În 1845 E. publică „Situația clasei muncitoare din Anglia", un „cumplit rechizitoriu împotriva capitalismului și burgheziei" (V.I. Lenin). În 1845—1846 elaborează împreună cu Marx, care se afla expulzat la Bruxelles, „*Ideologia germană*". Între 1845 și 1847 E. desfășoară o bogată activitate teoretică și politică. El intră în legătură cu organizația „Liga celor drepți", transformată în 1847 în „Liga comuniștilor". Una dintre lucrările principale ale acestei perioade este „Principiile comunismului", lucrare pregătitoare a „*Manifestului Partidului Comunist*", document programatic al marxismului, scris de Marx și Engels din însărcinarea Congresului al II-lea de la Londra al „Ligii comuniștilor". În 1848, împreună cu Marx, E. înființează la Köln „Noua gazetă renană". Anii 1848—1849 sînt ani de prigoană, în care E. este în repetate rînduri arestat și expulzat. El ia parte, luptînd pe baricade, la insurecția armată a poporului în Germania, după înfrîngerea căreia se refugiază pe teritoriul elvețian, de unde pleacă apoi la Londra. În 1850 scrie „Războiul țărănesc german". În studiul „Revoluție și contrarevoluție în Germania", scris împreună cu Marx, făcînd bilanțul perioadei revoluționare anterioare, acordă o atenție deosebită problemelor insurecției armate. În 1850 E. revine la Manchester, unde scrie un număr mare de lucrări privitoare la problemele militare. La 28 septembrie 1864 este întemeiată Internaționala I, ai cărei organizatori și conducători au fost Marx și Engels. În aceeași perioadă, E. combate diferite curente potrivnice marxismului. El studiază temeinic dezvoltarea științelor naturii, ale căror descoperiri contribuiau la fundamentarea și la dezvoltarea concepției materialist-dialectice despre lume și o confirmau pe deplin. Rezultatele acestui studiu se materializează în lucrările sale „*Anti-Dühring*" (1878) și „*Dialectica naturii*", elaborată între 1873 și 1886 și publicată postum în 1925. După moartea lui Marx (1883), E. se consacră punerii la punct și publicării volumelor al II-lea și al III-lea ale „Capitalului". Aceleiași perioade îi aparțin lucrările „*Originea familiei, a proprietății private și a statului*" (1884) și „*Ludwig Feuerbach și sfîrșitul filozofiei clasice germane*" (1886). După moartea lui Marx, E. a continuat să îndrumeze din punct de vedere politic mișcarea muncitorească internațională. E. a întreținut o bogată corespondență cu partidele socialiste din întreaga lume, îndrumîndu-le în problemele principale ale mișcării muncitorești. O lucrare importantă a lui E. elaborată în lupta împotriva oportunismului

Scanned with OKEN Scanner

este „*Contribuții la critica proiectului de program social-democrat din 1891*". În ultima perioadă a vieții sale, după 1890, E. dezvoltă, în scrisorile adresate diverșilor militanți marxiști (P. Ernst, J. Bloch, F. Mehring, H. Starkenburg etc.), tezele materialismului istoric, combătînd vulgarizarea acestuia și subliniind rolul luptei politice și al ideilor în dezvoltarea societății. E. a urmărit cu atenție începuturile mișcării socialiste din țara noastră și a purtat corespondență cu socialiștii români. El și-a închinat întreaga sa viață luptei revoluționare, reușind să împletească într-un tot închegat activitatea de conducere a proletariatului internațional cu o vastă operă științifică, care a generalizat experiența social-istorică, experiența mișcării muncitorești, ca și realizările cele mai însemnate ale științelor naturii. A murit la Londra la 5 august 1895.

ENTELEHIE (gr. *enteleheia*, din *en* „în", *telos* „scop" și *ehein* „a avea"), noțiune introdusă de Aristotel, desemnînd, în concepția lui finalistă, scopul lăuntric propriu fiecărui lucru, tendința lui spre perfecțiune. Ea a fost reluată de scolastică și mai tîrziu de Leibniz, precum și de unii reprezentanți ai vitalismului contemporan (H. Driesch), care o consideră ca un pretins principiu imaterial al vieții.

ENTITATE (lat. *entitas*, din *ens*, *entis* „ceea ce există") **1.** (În filozofia scolastică) Natura unui lucru, esența sa, considerată în mod idealist și metafizic ca fiind distinctă de lucrul însuși și independentă de el. **2.** (În limbajul actual) Aspect al existenței, delimitat ca întindere, conținut, sens etc.

ENTROPIE (gr. *entrope* „involuție"), mărime termodinamică de stare, introdusă în 1850 de Clausius, care reflectă ireversibilitatea proceselor fizice macroscopice. În mecanica statistică se arată că **e.** unui sistem fizic care se găsește într-o anumită stare este o mărime statistică proporțională cu logaritmul probabilității de realizare a acestei stări. Toate sistemele izolate, adică sustrase influențelor sistemelor din exteriorul lor, trec în mod ireversibil prin stări succesive din ce în ce mai probabile, mărindu-și necontenit **e.**, pînă la un maximum ce corespunde stării de echilibru termic (de exemplu trecerea spontană, cu un sens unic, a căldurii de la corpurile calde la cele reci pînă la egalizarea temperaturilor). Aceasta este *legea creșterii* **e.** sau *principiul al doilea al termodinamicii*. Stările cu **e.** mai mare se caracterizează printr-un grad mai mic de organizare, ceea ce înseamnă că sensul natural de evoluție al sistemelor izolate este o tendință legică spre stări mai puțin ordonate (organizate). Extinzînd în mod nejustificat legea creșterii **e.** la întregul univers, unii naturaliști de la sfîrșitul sec. al XIX-lea au emis ipoteza falsă a „*morții termice a universului*". În teoria informației s-a stabilit o analogie foarte profundă între **e.** (luată cu semn negativ și denumită negentropie) și cantitatea de informație, ceea ce a dus la o generalizare a principiului Carnot-Clausius, adică la aplicarea noțiunii de **e.** într-o serie de alte discipline științifice. V. și *informație*.

Scanned with OKEN Scanner

ENUNȚ, secvență lingvistică finită, simplă sau compusă, constituită ca exprimare a unui *sens*, a unui înțeles complet. Cînd e. are un caracter declarativ, adică este constituit ca afirmare sau ca negare a ceva despre altceva, el este forma lingvistică de exprimare a unei judecăți. V. și *propoziție*.

EPICTET (c. 50 — c. 138), filozof grec, reprezentant al stoicismului tîrziu; sclav eliberat. Etica lui E. recomandă salvgardarea libertății spiritului prin renunțarea la bunurile „exterioare" (bogăție, glorie etc.). Sclavul, spune el, poate fi mai liber dacă-și păstrează independența lăuntrică decît stăpînul robit de pasiuni. Concepțiile lui E., care nu a lăsat nimic scris, au fost expuse de discipolul său Arrianus în „Convorbiri" și în renumitul „Manual al lui Epictet" („Encheiridion").

EPICUR (341—270 î.e.n.), filozof materialist și ateist grec, din perioada elenismului. Filozofia lui a reflectat mentalitatea elementelor favorabile democrației sclavagiste, dar descurajate de criza economică și politică pe care o trăiau. El a dezvoltat materialismul atomist al lui *Democrit*, atribuind atomilor nu numai deosebiri de formă, ordine și poziție, ci și de greutate și afirmînd că atomii sînt compuși din părți (ceea ce implică ideea structurii lor interne) și că deviază spontan de la căderea verticală, idee dialectică prin care E. s-a apropiat de înțelegerea existenței izvorului intern al mișcării materiei. Gnoseologia lui E. avea un caracter senzualist materialist. E. a negat orice intervenție divină în viața oamenilor și în desfășurarea fenomenelor naturii, considerînd că zeii duc o existență pasivă, izolată în intervalele dintre lumi („intermundii"). La baza moralei, care ocupă un loc central în filozofia sa, E. punea năzuința spre fericire; aceasta se dobîndește prin practicarea sobră a plăcerilor, controlată de rațiune, și prin eliberarea omului de frica de zei și de moarte pe baza înțelegerii cauzelor naturale ale fenomenelor. Etica lui E. are însă un caracter contemplativ și individualist, exprimat în idealul *ataraxiei* (seninătate, detașare de frămîntările lumii). E. s-a apropiat de ideea *contractului social*.

EPIFENOMENALISM (gr. *epi* „deasupra" și *phainomenos* „ceea ce apare"), concepție după care conștiința ar reprezenta un simplu *epifenomen* al proceselor neurofiziologice, adică un simplu fenomen însoțitor al acestora, tot atît de puțin capabil de a reacționa asupra lor ca „umbra drumețului asupra pașilor lui".

EPIGENEZĂ (gr. *epi* „după" și *genesis* „origine", „naștere"), concepție evoluționistă în biologie. În opoziție cu *preformismul*, e. arată că în cursul dezvoltării embrionare au loc transformări calitative în oul fecundat, care se divide și apoi se diferențiază în țesuturi și organe din ce în ce mai complicate în urma interacțiunii părților sale. E. a fost fundamentată în sec. al XVIII-lea de K.F. Wolff și consolidată de K.E. von Baer.

Scanned with OKEN Scanner

EPISTEMOLOGIE (gr. *episteme* „cunoaștere" și *logos* „cuvînt", „studiu"), parte a gnoseologiei care studiază procesul cunoașterii așa cum se desfășoară în cadrul științelor, teorie a cunoașterii științifice. E. cercetează principiile, legile și ipotezele formulate de diferite științe din punctul de vedere al evoluției lor istorice și al valorii lor de cunoaștere, metodele folosite în știință (ex. ipoteza, experimentul, analiza și sinteza etc.). Uneori termenul de e. este folosit ca sinonim al *teoriei cunoașterii*.

EPISTEMOLOGIE GENETICĂ, disciplină filozofică de ramură, întemeiată de J.Piaget, dezvoltată de el și de colaboratorii săi din „Centrul internațional de epistemologie genetică" (1955). E. g. își propune transformarea gnoseologiei dintr-o disciplină filozofică controversabilă într-o știință experimentală, cu posibilitatea deciderii problemelor pe baza unui control experimental strict. E. g. se întemeiază pe experimente psihogenetice, privind dezvoltarea conceptelor și a structurilor operatorii la copii. Experimentele lui Piaget aduc un aport incontestabil la dezvoltarea gnoseologiei moderne; totodată ele permit interpretări filozofice diverse. În concepția lui Piaget, aceste experimente determină o poziție filozofică ce depășește atît idealismul, cît și realismul; în fond, poziția lui este apropiată de cea realistă. V. și *Piaget*.

ERASM DIN ROTTERDAM (Erasmus Desiderius Rotterdamus; pseudonimul lui *Gerhard Gerhards*) (1466—1536), mare umanist olandez. În pamfletele și în scrierile sale satirice, dintre care cea mai cunoscută este „Elogiul nebuniei" (1509), a satirizat tarele societății feudale, a atacat scolastica și a pledat pentru toleranța religioasă. A căutat să concilieze creștinismul cu filozofia antică, promovînd o morală și o pedagogie umanistă, întemeiate pe ideea „naturii bune" a omului. E. a avut un rol de seamă în răspîndirea culturii clasice și în pregătirea *Reformei*.

EREDITATE (lat. *hereditas* „moștenire"), însușire biologică generală a organismelor vii, manifestată prin existența asemănărilor între genitori și urmași, ca și cum s-ar transmite la descendenți caractere morfofiziologice sau ca și cum aceștia ar moșteni însușiri de la ascendenți. E. are două laturi principale și contradictorii: conservatismul însușirilor generale (de specie, rasă) și variabilitatea individuală de detaliu structural și funcțional. În timp ce conservatismul asigură stabilitatea relativă a speciilor, variabilitatea asigură adaptarea la condițiile variate și variabile de mediu, precum și evoluția filogenetică. Aspectul contradictoriu al e. se lămurește prin mecanismele sale (combinare de purtători materiali ai informației ereditare; mutații afectînd fragmente ale acestor purtători; faptul că ceea ce se „transmite" este de fapt capacitatea de a reacționa plastic la influențele mediului). Știința despre e. (genetica sau eredobiologia) a fost întemeiată prin experiențele cantitative ale lui Gr. Mendel (1865). Explicarea fenomenului e. a avut la bază mai ales ideea unor particule reprezentative (pangene, determinanți, gene), a unei așa-numite substanțe a e. (K.Nägeli, H. de Vries, A. Weismann, W. Johannsen, T.H. Morgan) și, multă vreme, postularea (eronată) a independen-

Scanned with OKEN Scanner

ței elementelor sexuale față de influențele corpului și a genelor față de metabolism. Mecanismele celulare ale e. sînt studiate azi de către citogenetică: o mare importanță se dă cromozomilor ca principalii purtători ai informației ereditare. Analiza cauzală a atins nivelul biochimic, precizîndu-se rolul acidului dezoxiribonucleic (ADN) și al acidului ribonucleic (ARN). Descoperirea rolului genetic al ADN a însemnat o victorie a concepțiilor materialiste și deschide perspective de dirijare a eredității. Se admite azi că mutațiile sînt alterări parcelare ale ADN; selecția naturală sau artificială imprimă acestor variații întîmplătoare un caracter orientat. Ipoteza după care s-ar putea transmite urmașilor caractere dobîndite în cursul vieții organismului pluricelular (Lamarck) nu a fost confirmată de către știință.

ERISTICĂ (gr. *eristikos*, de la *erizein* „a discuta în contradictoriu") **1.** Artă a disputei care folosește argumente subtile sau recurge la artificii sofistice. **2.** Nume dat concepției Școlii din Megara, datorită înclinării acesteia spre controverse. V. și *megaricii*.

EROARE 1. (FILOZ.) Cunoștință care, datorită limitelor istorice ale cunoașterii, observației superficiale, experimentului organizat defectuos, nerespectării legilor logice, nu reflectă adecvat, veridic realitatea obiectivă. Există însă și erori care se explică prin natura dialectică a cunoașterii umane. Dată fiind infinitatea materiei, cunoașterea ei se realizează treptat și contradictoriu, depășindu-se mereu limitele între care o teorie dată este valabilă și elaborîndu-se o teorie nouă, mai vastă, care cuprinde vechea teorie ca pe un caz particular. Astfel, teoria veche, adevărată în limitele fenomenelor la care se referă, devine falsă dacă o extindem dincolo de aceste limite (ex. fizica clasică newtoniană, valabilă pentru vitezele mici, s-a dovedit la începutul sec. al XX-lea nevalabilă pentru cele mari, devenind un caz particular al fizicii relativiste einsteiniene, valabilă și pentru vitezele mari). Clasicii marxism-leninismului arată că dialectica cunoașterii omenești constă în apropierea necontenită de adevărul absolut prin intermediul adevărurilor relative, care conțin, pe lîngă elemente de adevăr absolut, și erori. Materialismul dialectic respinge de aceea, ca fiind metafizică, teza despre opoziția absolută între *adevăr* și **e. 2.** (LOG.) *Erori logice* (sau *erori în demonstrație*), erori care provin din încălcarea regulilor demonstrației și care atrag după sine falsitatea concluziei. Ele se numesc *sofisme*, atunci cînd încălcarea regulilor demonstrației se face cu intenția expresă de a induce în eroare, și *paralogisme*, atunci cînd abaterile logice se săvîrșesc neintenționat.

ESENȚĂ ȘI FENOMEN, categorii ale dialecticii materialiste, care reflectă determinări obiective și universale ale realității. *Esența* este alcătuită din unitatea laturilor interne, necesare, generale și relativ stabile ale obiectelor și proceselor, unitate care determină specificul calitativ al unui grup de obiecte sau procese și se exprimă în legile dezvoltării acestora. *Fenomenul* este alcătuit din trăsăturile individuale, exterioare, întîmplătoare și vremelnice ale obiectelor și proceselor, trăsături prin care

Scanned with OKEN Scanner

se manifestă direct și multiplu, în funcție de condițiile concrete de existență a acestor obiecte sau procese, esența lor. Idealismul obiectiv atribuie e. o natură pur ideală. Idealismul subiectiv (diferitele variante ale pozitivismului, pragmatismul etc.) identifică f. cu senzațiile noastre și neagă existența esenței. Empirismul vulgar reduce esența la fenomen. Împotriva acestor denaturări idealiste, ca și împotriva pozițiilor metafizice, dialectica materialistă subliniază caracterul obiectiv al e. și f., precum și unitatea lor dialectică, în cadrul căreia ele se presupun și se exclud reciproc, astfel că nu există e. fără f. și invers: „Esența se fenomenalizează, fenomenul devine esență" (V.I. Lenin). O cunoaștere adecvată trebuie de aceea să reflecte procesul neîntrerupt al trecerii reciproce a e. în f. și a f. în e. În cadrul mișcării, e. prezintă o relativă stabilitate în raport cu fluiditatea manifestărilor ei fenomenale. Spre deosebire de f., care poate fi perceput în mod direct prin simțuri, e. lucrurilor este cunoscută indirect prin intermediul gîndirii abstracte. În opoziție cu agnosticismul, care neagă posibilitatea cunoașterii esenței, dialectica materialistă afirmă cognoscibilitatea acesteia. Drumul real al cunoașterii duce de la f. la e., de la manifestările exterioare ale e. spre profunzimea ei. **E. și f.** nu coincid pe deplin niciodată, ci numai parțial și relativ. Dacă ele ar coincide nemijlocit, arăta Marx, orice știință ar fi de prisos. Sarcina științei este tocmai descoperirea e. care stă la baza fenomenelor. Unitatea dintre **e și f.** și deosebirea dintre ele constituie temeiul obiectiv al unității dialectice dintre senzorial și rațional în cunoaștere, temeiul necesității mișcării cunoașterii de la senzorial la rațional. Procesul generalizării prin abstractizare constă în primul rînd în descoperirea și desprinderea mintală a proprietăților esențiale ale unui obiect sau clase de obiecte. Pe acest drum, cunoașterea descoperă legile dezvoltării obiectelor și a proceselor; ea se mișcă necontenit de la o esență mai puțin profundă la una mai profundă pe linia apropierii continue de adevărul absolut.

ESOTERIC (gr. *esoterikos* „interior"; în opoziție cu *exoteric*), secret, ascuns; destinat numai unui cerc restrîns de inițiați. Așa, de pildă, în antichitate se distingeau operele *esoterice* ale lui Aristotel, destinate numai discipolilor săi, de operele lui *exoterice*, destinate marelui public.

ESTETICĂ (gr. *aistetikos* „care se referă la percepția senzorială"), știință care studiază trăsăturile caracteristice acelei atitudini specifice față de realitate prin care omul reflectă, contemplă și valorizează trăsături ale obiectelor și proceselor din natură, societate și conștiință sau ale creațiilor omenești ce țin de organizarea lor armonioasă sau pitorească, precum și de semnificația lor umană. Această atitudine, *atitudinea estetică*, se regăsește la nivelul cel mai înalt în creația și receptarea artei. E. studiază, ca atare, caracteristicile frumosului natural, ale esteticului locului de muncă, localităților și locuințelor, relațiilor sociale și mai cu seamă trăsăturile generale ale artei, problemele comune tuturor ramurilor ei: esența și originea artei, funcțiile și rolul artei în viața socială, dezvoltarea ei istorică, raportul dintre artă și realitatea materială și spirituală,

Scanned with OKEN Scanner

dintre conținut și formă, modalitățile specifice de creație artistică, criteriile valorizării estetice, specificul gustului și idealului estetic, scopul și căile educației estetice. E. elaborează categorii specifice, constituite în cursul dezvoltării istorice a sensibilității estetice și a practicii artistice, ca frumosul, urîtul, tragicul, comicul, sublimul etc. Ca disciplină cu caracter filozofic, prin studiul trăsăturilor generale ale dezvoltării artei, e. constituie baza teoretică și metodologică a teoriei fiecărei ramuri de artă în parte (a teoriei literaturii, a teoriei artelor plastice, a muzicologiei, a teoriei artei cinematografice etc.), ca și a istoriei artelor și a criticii de artă. Deși preocupările de e. coboară încă din antichitate, constituirea e. ca știință aparte a avut loc abia în sec. al XVIII-lea, întemeietorul ei fiind filozoful german A.Baumgarten. Istoria esteticii ilustrează și ea, în genere, lupta dintre materialism și idealism, manifestată în special în problema raporturilor dintre artă și realitate. Idei estetice de orientare idealistă au promovat Platon, Augustin, Toma d'Aquino, Kant, Schelling, Hegel, Croce etc., iar bazele unei e. materialiste au fost pregătite de Aristotel, Leonardo da Vinci, Vico, Lessing, Diderot, Goethe, Belinski ș.a. Clasicii marxism-leninismului au pus jaloanele unei e. consecvent științifice, concepută în spirit materialist-dialectic. Contribuții în această direcție au adus G.V.Plehanov, F. Mehring, A.Gramsci, A.V. Lunacearski, G.Lukács ș.a. În România, e. marxistă a fost promovată de C.Dobrogeanu-Gherea. Scriitori, compozitori și artiști plastici de renume au pledat și la noi pentru o e. și o artă realistă. Poziții raționaliste au ocupat G. Ibrăileanu, Eugen Lovinescu, P. P. Negulescu, M. Dragomirescu, E. Sperantia, Liviu Rusu ș.a. Presa comunistă a cultivat în trecut, ca și după Eliberare, cercuri largi de critici și oameni ai artei cu vederi estetice înaintate. Pe aceste poziții s-au situat și G. Călinescu, M. Ralea, T. Vianu și alții. O nouă generație de esteticieni, reprezentînd e. marxistă, continuă eforturile înaintașilor: M. Breazu, I. Ianoși, George Bălan, E. Schileru, Ion Pascadi, Gr. Smeu, N. Tertulian, A. Băleanu, Ionel Achim, Gh. Achiței, Gh. Stroia, R. Sommer ș.a.

ESTETISM, concepție unilaterală asupra locului și rolului artei în ansamblul formelor conștiinței sociale, strîns legată de teoria formalistă a „artei pentru artă". Estetismul opune, în sensul autonomismului absolut, arta realității și vieții sociale, neglijează conținutul ei ideologic-emoțional, finalitatea ei socială, corelația ei cu celelalte forme ale conștiinței sociale, limitînd totodată interesul pentru artă la problemele formei artistice, privită ca scop în sine. Din punct de vedere axiologic, estetismul a obligat totuși la o mai clară conturare și delimitare a specificului artei, iar din punct de vedere social el a reprezentat uneori o formă indirectă de protest împotriva ingerințelor și imposturii falselor canoane ale moralei și politicii burgheze în domeniul creației artistice. Ducînd însă la îndepărtarea creației și receptării artei de viața socială, la golirea operelor de artă de orice problematică etică, e. îndeplinește o funcție negativă.

Scanned with OKEN Scanner

ETICĂ (gr. *ethos* „morav", „obicei", „caracter"), disciplină filozofică, care studiază problemele practice și teoretice ale *moralei*. Termenul de e. se mai întrebuințează adesea în vorbirea curentă și în sens de morală. E. a apărut ca o parte componentă a doctrinelor filozofice încă din antichitate. Cu timpul, în cadrul e. s-au constituit două părți: elaborarea și fundamentarea teoretică a unui sistem determinat de norme morale, a unui anumit cod moral (e. normativă) și cercetarea problemelor teoretice propriu-zise ale originii și esenței moralei. Filozofii materialiști (Aristotel, Epicur, Spinoza, Helvétius, Feuerbach etc.) au relevat faptul că noțiunile și normele morale sînt legate de nevoile și de interesele reale ale oamenilor, au promovat o morală laică; totodată ei nu au putut explica decît fragmentar originea și esența moralei, legile ei de dezvoltare. Eticienii idealiști au încercat să fundamenteze morala pe baza unui principiu spiritual („ideea de bine" la Platon, „ideea absolută" la Hegel, „rațiunea practică" la Kant) sau a voinței divine; în același timp, ei au atras atenția asupra unor probleme morale reale: răspunderea individuală (Socrate), principiul logic al noncontradicției în cercetarea etică (Platon), evidențierea libertății și demnității umane (Kant), raportul dintre moral și juridic, dintre morala subiectivă și morala colectivității (Hegel). E. marxistă dă o rezolvare întemeiată pe rezultatele științelor sociale particulare (antropologia, sociologia, psihologia) problemelor originii, esenței sociale și caracterului realist al moralei. Ea privește morala ca un produs social-istoric, îi relevă caracterul de clasă în societățile împărțite în clase, fundamentează rolul maselor în elaborarea și asigurarea progresului moral, definește liberul arbitru drept capacitate de a acționa în cunoștință de cauză, conferă acțiunilor, faptelor sociale ale personalității rolul de criteriu practic de apreciere al judecăților, gîndurilor și sentimentelor morale ale acesteia. E marxistă se dezvoltă în direcții ca: a) istoria moralei și a doctrinelor etice; b) metaetica — fundamentarea gnoseologică și analiza logică a judecăților și normelor etice; c) studiul raportului dintre e. și celelalte științe sociale; d) studiul teoretic al principiilor, valorilor și categoriilor moralei socialiste; e) sociologia moralei — cercetarea concretă, cu ajutorul metodelor sociologiei și ale psihologiei sociale, ale statisticii etc., a comportamentelor și atitudinilor morale individuale și colective. Preocupări de etică au avut în țara noastră C.Dimitrescu-Iași, D.Gusti, P.Andrei ș.a. Cercetări de e. mai recente au efectuat: C.I.Gulian, N. Bellu, Gh.Berescu, N.Dumitru, L.Miroș, V.Popescu ș.a.

ETOS (gr. *ethos* „caracter", „obicei", „moravuri") **1.** Ansamblu al trăsăturilor morale specifice omului, unui grup social sau unei epoci; moralitate. **2.** (În antropologie sau etnologie) Specific cultural (nu numai etic) al unei colectivități.

EUCLID DIN MEGARA (c. 450—374 î.e.n.), filozof idealist grec, elev al lui Socrate, întemeietor al Școlii din Megara. V. *megaricii*.

Scanned with OKEN Scanner

EUDEMONISM (gr. *eudaimonia* „fericire"), concepție etică care pune la baza moralei năzuința omului spre fericire. **E.** a fost promovat îndeosebi de filozofii materialiști premarxiști (Epicur, Helvétius, Diderot, Feuerbach ș.a.) și are meritul de a se fi împotrivit ascetismului moralei religioase sau concepțiilor etice idealiste, care opuneau năzuinței spre fericire datoria și virtutea (ex. *rigorismul* kantian). **E.** n-a luat însă în considerare condițiile sociale și istorice concrete care condiționează atît concepția despre fericire cît și posibilitatea înfăptuirii ei reale.

EUGENIE (gr. *eu* „bine", „bun" și *genea* „naștere", „generație"), teorie care susține că populațiile umane pot fi ameliorate în primul rînd prin măsuri biologice de inspirație genetică. Deși creatorul ei (F. Galton către 1870) nu a formulat-o cu intenții politice, **e.** a fost repede anexată ideologiei reacționare, mai ales rasiste, colonialiste, fasciste. **E.** preconizează metode apropiate de cele zootehnice în alegerea genitorilor; sterilizarea forțată, interzicerea căsătoriilor între oameni de rase diferite etc. Știința a infirmat ideea inegalității între rase, ca și ideea inferiorității metișilor rezultați din încrucișările dintre rase. În schimb ea a arătat că există boli transmisibile ereditar care nu pot fi evitate decît prin abținerea de la procreare. Combaterea **e.** de nuanță rasistă nu trebuie deci să ducă la minimalizarea problemelor de genetică umană, foarte importante pentru sănătatea publică.

EUL, noțiune care desemnează reflectarea propriei existențe de către conștiința individuală a omului, exprimînd unitatea persoanei în relațiile cu ceilalți oameni. *Conștiința de sine* a omului reflectă atît existența propriului corp (**e.** *corporal*), cît și a propriei vieți psihice interioare (**e.** *psihic*). Eul nu este un fenomen pur subiectiv, opus în mod absolut realității obiective și fără legătură cu aceasta. Unitatea persoanei umane este rezultatul interiorizării unui ansamblu de relații sociale, iar reflectarea propriei existențe în conștiința individuală a omului se produce pe baza reflectării lumii obiective, pe baza reflectării existenței și activității sociale a celorlalți oameni.

EURISTIC (gr. *heuriskein* „a afla"; despre procedee metodologice), care duce la descoperirea unor cunoștințe noi; de ex. ipotezele științifice au valoare euristică.

EVOLUȚIE a) (În sens larg) Proces de dezvoltare, care cuprinde atît schimbările cantitative, cît și pe cele calitative (ex. **e.** speciilor organice, prin care se înțelege că acestea nu sînt imuabile, ci se transformă în decursul timpului). V. și *evoluționism.* **b)** (Într-un sens mai restrîns) Una dintre etapele dezvoltării, și anume schimbarea cantitativă treptată înăuntrul aceleiași calități, spre deosebire de schimbarea calitativă, efectuată prin *salt.*

EVOLUȚIE ȘI REVOLUȚIE, forme și etape distincte, indisolubil legate ale procesului dezvoltării. *Evoluția* este etapa acumulărilor cantitative

Scanned with OKEN Scanner

treptate, a schimbării acelor proprietăţi, trăsături, relaţii sau structuri care nu sînt esenţiale pentru obiectul respectiv. *Revoluţia* reprezintă etapa transformărilor calitative profunde, orientate de la inferior la superior, a schimbării radicale, esenţiale, fundamentale a proprietăţilor, trăsăturilor, relaţiilor şi structurii obiectului. Evoluţia pregăteşte revoluţia, iar revoluţia desăvîrşeşte evoluţia şi creează premisele unei evoluţii pe o treaptă calitativ superioară. Astfel trecerea revoluţionară de la o orînduire socială la alta este pregătită de acumularea unor condiţii obiective şi subiective în sînul orînduirii vechi. Metafizica neagă unitatea dialectică dintre **e. şi r.**, reducînd dezvoltarea fie la acumulări cantitative treptate, continue (evoluţionismul plat), fie la transformări calitative nepregătite de acumulările cantitative, rupte de acestea (ex. teoria evoluţiei emergente), ignorînd unitatea lor necesară. În concepţiile social-politice, aceste variante unilaterale ale metafizicii se manifestă fie sub forma reformismului, care absolutizează forma evolutivă a dezvoltării sociale, fie sub forma anarhismului sau anarho-sindicalismului, care absolutizează revoluţia, rupînd-o de evoluţie.

EVOLUŢIONISM, concepţie cu privire la procesul istoric de evoluţie a universului, a Pămîntului, a lumii vii etc. Principala accepţie a noţiunii s-a cristalizat în biologie. Problemele centrale ale **e.** în biologie constau, pe de o parte, în demonstrarea faptului evoluţiei vieţuitoarelor şi pe de altă parte, în lămurirea cauzelor şi a mecanismelor care determină desfăşurarea acestui proces. **E.** s-a dezvoltat în luptă cu *fixismul* şi cu *creaţionismul.* Intuiţii cu privire la evoluţia naturii au apărut încă în antichitate (Heraclit, Empedocle, Democrit, Lucreţiu). Ideile evoluţioniste au renăscut în sec. al XVIII-lea şi la începutul sec. al XIX-lea. Kant şi Buffon elaborează teorii asupra evoluţiei sistemului solar, iar în biologie apar idei despre înrudirea speciilor, despre transformarea lor limitată (Buffon, K.W. Wolff, Erasm, Darwin). Bazele unei concepţii evoluţioniste închegate au fost puse de J.-B. Lamarck (v. *lamarckism*), dar înfrîngerea definitivă a fixismului şi fundamentarea pe deplin ştiinţifică a **e.** în biologie se datoresc lui Ch.Darwin. *Darvinismul* reprezintă, de fapt, **e.** modern. În geologie, **e.** s-a impus mai alés prin opera lui Ch. Lyell. Punctul de vedere evoluţionist, transformist a pătruns în fizică, chimie şi alte ştiinţe, inclusiv în ştiinţele sociale. Concepţia generală despre lume a devenit treptat evoluţionistă sub influenţa dialecticii filozofiei clasice germane şi mai ales a lui Hegel. Teorii evoluţioniste cuprinzătoare au schiţat la vremea lor H. Spencer, V. Conta („Teoria ondulaţiunii universale", 1876), E. Haeckel. Ilustrare vie a principiului istorismului, **e.** a contribuit la progresul gîndirii dialectice în ştiinţele naturii. Pe de altă parte, **e.** a adus o contribuţie extrem de importantă la dezvoltarea şi la fundamentarea materialismului filozofic în genere şi a determinismului în special. Alături de principiul conservării şi transformării energiei şi de teoria celulară, **e.** a constituit o premisă ştiinţifică a apariţiei filozofiei marxiste.

Scanned with OKEN Scanner

EVOLUȚIONISM PLAT, concepție filozofică mecanicistă, neștiințifică, susținută, printre alții, de filozoful englez *H. Spencer* și de unii naturaliști din sec. XVIII—XIX, care reduce dezvoltarea la o evoluție înțeleasă exclusiv ca acumulare cantitativă. **E. p.** este opus dialecticii, întrucît neagă salturile calitative ca etapă necesară a procesului dezvoltării și nu recunoaște contradicțiile interne ca izvor al automișcării și autodezvoltării fenomenelor. Un exemplu de **e.p.** în științele naturii îl constituie *preformismul* biologic.

EXCITABILITATE, proprietate caracteristică a materiei vii de a reacționa într-un mod specific la acțiunea unor agenți exteriori. Procesul de declanșare a activității funcționale a organului sau țesutului care posedă proprietatea **e.** este *excitația* (v. *excitație și inhibiție*).

EXCITAȚIE ȘI INHIBIȚIE, modalități contrare de a reacționa ale organelor, țesuturilor sau sistemelor (ex. sistemul nervos) sub acțiunea unor agenți exteriori sau a unor mecanisme interne, nervoase, hormonale etc. **E.** este declanșarea activității funcționale a unui sistem excitabil, în vreme ce **i.** este întreruperea, frînarea sau diminuarea activității sistemului respectiv. În funcționarea sistemului nervos, **e. și i.** reprezintă cele două procese nervoase fundamentale, care se produc la nivelul diferiților centri și formații nervoase, iar la animalele superioare și om și la nivelul scoarței cerebrale, denumite, în acest din urmă caz. **e. și i.** *corticale.* Legile desfășurării acestor două procese fundamentale ale activității emisferelor cerebrale, denumite legile dinamicii corticale, sînt iradierea și concentrarea proceselor de **e. și i.** și inducția corticală dintre aceste procese. Există o diferențiere interindividuală a proceselor nervoase care se manifestă în legătură cu intensitatea și mobilitatea **e. și i.** și cu echilibrul dintre ele, diferențiere care determină tipurile de sistem nervos *temperamentale.*

EXEGEZĂ (gr. *exegesis* „interpretare"), interpretare, comentare, explicare (de conținut și filologică) a unui text literar, juridic, religios etc.

EXISTENȚA SOCIALĂ ȘI CONȘTIINȚA SOCIALĂ, categorii fundamentale corelative ale materialismului istoric, care desemnează latura materială și cea spirituală a vieții sociale; raportul dintre ele constituie problema fundamentală a științei despre societate. K. Marx a distins pentru prima oară din mulțimea multiformă a relațiilor sociale relațiile de producție, ca relații obiective, ca element fundamental al existenței sociale care determină, în ultimă analiză, procesele spirituale ale vieții sociale. „Nu conștiința oamenilor le determină existența, ci, dimpotrivă, existența lor socială le determină conștiința" (K. Marx). *Existența socială* este constituită din ansamblul elementelor vieții materiale a societății: cadrul cosmic-geografic, densitatea populației, creațiile materiale ale oamenilor și relațiile materiale care se stabilesc între om și natură și între oamenii înșiși în procesul muncii sociale, relații care au, în ansamblul vieții materiale, un rol de prim ordin și care sînt determinante, în ultimă

Scanned with OKEN Scanner

analiză, în apariția și dezvoltarea conștiinței sociale. *Conștiința socială* este constituită de totalitatea elementelor de reflectare a vieții materiale în conștiința oamenilor (cunoașterea și aprecierea realității la diferite nivele: psihologic și ideologic-teoretic). În raport cu conștiința individuală, **c.s.** este o reflectare mai profundă, multilaterală și generalizată a **e.s.** **C.s.** are o structură complexă, diferențiindu-se, în plan vertical, pe două nivele: conștiința comună și conștiința sistematizată, *psihologia socială* și *ideologia*, iar în plan orizontal în forme calitativ distincte ale **c.s.** (politică, juridică, morală, estetică, științifică, filozofică, religioasă); aceste planuri se întrepătrund, în fiecare *formă a c.s.* distingîndu-se cele două nivele (straturi). În opoziție cu concepțiile idealiste, care explică dezvoltarea socială prin diverși factori ideali, materialismul istoric demonstrează că viața materială este factorul prim, determinant, iar viața spirituală este factor secund, reflectarea vieții materiale. „Conștiința (*das Bewusstsein*) nu poate fi niciodată altceva decît existența conștientă (*das bewusste Sein*), iar existența oamenilor este procesul real al vieții lor" (K. Marx). **C.s.** poate stimula sau frîna dezvoltarea existenței sociale, după cum reflectă interesele claselor progresiste sau ale celor reacționare, după cum reflectă sau nu cerințele obiective ale dezvoltării istorice. **C.s.** nu este o reflectare mecanică a **e.s.** În opoziție cu materialismul „economic", vulgar, care neagă rolul ideilor în viața societății, materialismul istoric subliniază interacțiunea complexă dintre **e.s.** și **c.s.**, rolul activ al **c.s.** față de **e.s.** În virtutea legilor sale specifice de dezvoltare, **c.s.** poate fie să rămînă în urma schimbărilor din **e.s.**, fie să devanseze aceste schimbări. **C.s.** asigură totodată conservarea și transmiterea valorilor culturii de la o orînduire la alta. Prin toate acestea se manifestă independența relativă a **c.s.** față de **e.s.** Pe fondul acestei independențe relative, **c.s.** își exercită acțiunea ei inversă asupra **e.s.**, evidențiindu-și caracterul critic, creator și transformator. Marxism-leninismul relevă importanța revoluționară a ideilor înaintate, care pătrund în conștiința maselor și devin o forță materială a dezvoltării societății. Schimbarea existenței sociale determină schimbarea conștiinței sociale, dar aceasta nu se produce automat, dintr-o dată, ci în cursul unui proces complex, contradictoriu și îndelungat. V. și *bază și suprastructură; conștiință; formele conștiinței sociale.*

EXISTENȚĂ, concept care desemnează cea mai larg cuprinzătoare categorie filozofică, și căreia i se opun, în genere, nonexistența, *neantul.*

EXISTENȚIALISM, orientare influentă în filozofia contemporană, cuprinzînd mai multe tipuri de filozofii, care se axează în jurul categoriei de „existență", concepută ca fondul lăuntric, ascuns, autentic al ființării umane. Apărînd în sec. al XX-lea pe fondul unei accentuate crize a valorilor societății burgheze, a filozofiei sistematice și critice, **e.** dezvoltă într-un spirit radical subiectivist și pesimist filozofia morală a unui Pascal, Kierkegaard, Nietzsche, Dostoevski. Este recunoscută influența asupra **e.** a lui Dilthey, dar mai ales cea a lui Husserl. **E.** apare în

Scanned with OKEN Scanner

Germania, după primul război mondial, ca o reacție antiintelectualistă, explorînd sfera subiectivității umane, cu elemente de critică romantică a civilizației capitaliste, a tehnicii care anihilează personalitatea. (Jaspers, Heidegger). În timpul și după cel de-al doilea război mondial s-a constituit **e.** francez (Sartre, Camus, G. Marcel ș.a.), cu vădite tendințe etice și umaniste. **E.** are două ramuri principale: **e.** religios (K. Jaspers, G. Marcel, M.Buber) și **e.** ateu (M. Heidegger, J.P.Sartre, N. Abbagnano). **E.** și-a găsit remarcabile expresii literar-artistice în opere ale lui Kafka, Sartre, Camus ș.a., ca și în teatrul absurdului. În ansamblu, **e.** reprezintă o întoarcere spre interioritate, spre formele concrete ale trăirilor psihologice. Iraționalist prin esență, el încearcă să exprime universul în categoriile trăirii umane: grija, anxietatea, facticitatea, autenticitatea, proiectul, libertatea. Metoda fenomenologică e folosită sui-generis pentru a descrie stări sufletești generate de „situații-limită": teama, îndoiala totală, disperarea, sentimentul de a fi zvîrlit în lume (derelicțiunea), eșecul. După **e.**, existența în lume a omului este originar izolată, decăzută, incomunicabilă și absurdă, pradă cotidianului și anonimatului. În același timp însă, dotat cu nevoia comunicării și solidarității, omul este în stare, prin proiectul său liber, să-și transforme **e.** în ceva autentic, să devină el însuși. Antropomorfismul, refuzul științei și mai ales repulsia față de obiectivitate restrîng interesul pe care-l prezintă **e.** și fac ca soluțiile lui să fie fictive. Filozofie individualistă, exprimînd protestul împotriva zdrobirii individului de către mașinăria relațiilor capitaliste, valabil ca tendință spre autenticitate și spre prospectarea dimensiunilor subiectivului, **e.** nu reușește totuși să umple de conținut existența umană. Omul nu este conștiință pură; fără obiectivare materială nu sînt posibile nici cele mai elementare funcții ale omului social (limbajul, comunicarea) și cu atît mai puțin realizarea de sine a personalității, „autenticitatea". Libertatea și transcendența invocate de **e.** nu depășesc limitele aspirațiilor utopice ale omului înstrăinat de sine. Atracția unor filozofi existențialiști către marxism e deci firească, întrucît acesta reprezintă o filozofie socială care învederează totalitatea structurată a relațiilor umane și examinează „individul concret, viu" în interrelația sa dialectică cu societatea.

EXOGAMIE (gr. *exo* „în afară" și *gamos* „căsătorie"), lege fundamentală a ginții matriarhale, impusă de religie sau de cutumă, conform căreia căsătoriile între membrii aceleiași ginți erau interzise.

EXOTERIC (gr. *exoterikos* „exterior"), accesibil sau destinat tuturor, în opoziție cu *esoteric*.

EXPANSIUNEA UNIVERSULUI v. **DEPLASAREA SPRE ROȘU.**

EXPERIENȚĂ 1. Totalitatea cunoștințelor despre realitatea înconjurătoare pe care oamenii le dobîndesc în mod nemijlocit în procesul practicii

Scanned with OKEN Scanner

sociale, al interacțiunii materiale dintre om și lumea exterioară. Noțiunea de **e.** poate fi interpretată diferit; de aceea referirea la **e.**, afirmația că cunoașterea își are izvorul în **e.** nu definește prin sine însăși caracterul (materialist sau idealist) al unei concepții. Idealismul subiectiv interpretează **e.** ca un ansamblu de trăiri ale subiectului în care nu este dat vreun obiect independent de acesta. Materialismul, dimpotrivă, consideră **e.** ca o reflectare a realității obiective în conștiință. Datul experimental este o dezvăluire a proprietăților obiectului (existent independent de subiect); fără aceasta, el nu ar putea avea nici o semnificație. Totodată, spre deosebire de diferitele variante ale *apriorismului*, care admit posibilitatea unor cunoștințe independente de orice experiență, materialismul consideră că **e.** este baza oricărei cunoașteri; chiar principiile logice sau matematice se dovedesc a fi legate de interacțiunea dintre obiect și subiect, deși într-un mod mai complicat decît modul în care sînt legate de această interacțiune cunoștințele numite experimentale. Teoria este generalizarea **e.**; modelele și teoriile științifice pornesc de la **e.** și sînt verificate de **e.** Concepția materialist-dialectică despre **e.** se deosebește de cea a materialismului premarxist sau nemarxist prin aceea că: a) potrivit acestei concepții, subiectul **e.** nu este individul izolat, ci omul social, societatea; b) **e.** nu este considerată ca o receptare pasivă a acțiunii lumii exterioare asupra organelor senzoriale ale omului, ci ca avîndu-și geneza în procesul transformării de către el a realității. **2.** Experiment.

EXPERIMENT, procedeu de cercetare în știința modernă, care constă în reproducerea artificială sau în modificarea intenționată a unui fenomen natural cu scopul observării lui în condițiile speciale create de cercetător; **e.** poate fi definit pe scurt ca o observație provocată. Posibilitatea de a produce și de a repeta după dorință fenomenul cercetat, de a-i varia artificial condițiile și mai ales de a-l desprinde din ansamblul complex al interdependențelor sale, reproducîndu-l în formă „pură", determină superioritatea **e.** asupra observației obișnuite, explicînd rolul deosebit pe care îl are **e.** pentru dezvăluirea esenței proceselor, pentru cunoașterea legilor. Din punct de vedere epistemologic, **e.** are o natură complexă: pe de o parte el reprezintă o modificare nemijlocită, materială, a obiectului, și în acest sens este o formă a practicii; pe de altă parte, **e.** nu urmărește satisfacerea nevoilor practice ale omului, ci cunoașterea, fiind modelată potrivit nevoilor acesteia. **E.** nu reprezintă o simplă cunoaștere senzorială, el este conceput de obicei potrivit unui *model* sau *ipoteze* teoretice prealabile pe care urmează să le verifice, reprezentînd din acest punct de vedere o întruchipare a gîndirii abstracte. În procesul dezvoltării științei există o interacțiune continuă între experiment și teorie, **e.** constituind mijlocul de confirmare sau de infirmare a ipotezelor, respectiv de dezvoltare a teoriilor științifice. O formă aparte este *e. crucial*, adică **e.** care trebuie să decidă alegerea uneia dintre două ipoteze sau teorii opuse, infirmînd una dintre ele și confirmînd-o pe cealaltă. Cu toată importanța sa în știință, *e. crucial* nu are în general un caracter absolut. El poate infirma o ipoteză dată, dar nu poate confirma pe deplin ipoteza contrară, întrucît aceeași consecință, conformă cu experiența, poate decurge și dintr-o altă

Scanned with OKEN Scanner

ipoteză. Verificarea unei ipoteze sau a unei teorii este un proces complex care nu poate fi redus la efectuarea unui singur **e.** hotărîtor.

EXPLICAȚIE, teoria ~ **1.** Act discursiv sau operație prin care se dezvăluie cauza, temeiul sau scopul unei acțiuni, unui fenomen sau eveniment. **2.** Rezultatul acestei operații, propozițiile sau expresiile prin care se realizează actul explicativ. **3.** Funcție esențială a oricărei teorii științifice sau filozofice. Sub raport logic orice **e.** este alcătuită dintr-o propoziție **E.** ce descrie fenomenul explicat (*explicandum*) și o clasă de propoziții pe baza cărora se efectuează explicația — explicant (*explicans*). Condițiile unei explicații nomologice corecte sînt: explicantul să conțină propoziții cu cantificator universal care descriu legi și propoziții cu cantificator existențial ce descriu stări de fapt; toate propozițiile explicantului să fie adevărate; propoziția **E.** sau explicandul să fie o *consecință logică* a explicantului. Implicînd în mod necesar o componentă logică, explicația este totodată un act gnoseologic care presupune trecerea alternativă de la planul ontologic (domeniul evenimentelor) la cel logic (domeniul propozițiilor). Procesul explicativ apare structurat la nivele diferite fiind de fiecare dată condiționat de profunzimea elaborărilor teoretice și rigoarea conceptelor implicate. Principalele tipuri de explicații sînt: nomologice, cauzale și teleologice.

EXTRAPOLARE, extindere ipotetică (legitimă sau ilegitimă), pe baza unui raționament prin analogie, a unei noțiuni (legi, teorii, propoziții) de la un domeniu la altul (ex. **e.** acțiunii legilor terestre la corpurile cerești); trecere de la o idee la alta, mai complexă, cu o sferă mai largă etc. Mecanismul și organicismul constituie exemple de **e.** ilicită a legilor mecanicii, respectiv ale biologiei, asupra domeniului societății, ale cărui legi specifice nu pot fi reduse la legile unor forme inferioare de mișcare.

Scanned with OKEN Scanner

F

ACTORI, *teoria factorilor*, teorie apărută în sociologia burgheză la sfîrșitul sec. al XIX-lea, după care dezvoltarea societății este rezultatul interacțiunii mecanice a o sumă de laturi, procese, factori (creșterea populației, mediul geografic, psihologia oamenilor, tehnica, politica, morala, religia etc.), concepuți ca existînd în mod izolat, independent și avînd o importanță egală. În sociologia burgheză contemporană, *t.f.* se manifestă sub forma pluralismului sociologic, opus, de regulă, materialismului istoric, considerat în chip tendențios o doctrină unilaterală. Sub multilateralitatea aparentă a *t.f.* se ascunde o concepție eclectică, care nu depășește limitele idealismului istoric. Rămînînd inevitabil la nivelul constatării interacțiunii diferiților factori, fără a putea să precizeze care dintre ei este primordial, *t.f.* nu dezvăluie cauzele cele mai profunde ale dezvoltării istorice.

FAMILIE, unitate socială elementară ale cărei funcțiuni specifice sînt reglementarea relațiilor dintre sexe și asigurarea procreării și educării copiilor. Istoria omenirii cunoaște cele mai felurite forme de rezolvare a acestor două funcțiuni de bază, potrivit regimului social-economic considerat. În diversele etape de dezvoltare ale comunei primitive, procrearea și, în consecință, „sistemele de rudenie" aveau o pondere deosebită, întreg sistemul relațiilor sociale fiind reglementat prin norme care stabileau modalitățile de formare a grupelor matrimoniale prin prohibirea treptată

Scanned with OKEN Scanner

a incestului și impunerea exogamiei, ceea ce, potrivit schemei lui L. H. Morgan, a dat naștere formelor de **f.** denumite „punalua" (interzicere a incestului între generații), „sindasmica" (interzicere a căsătoriilor în sînul aceluiași grup social), „matriarhală" și apoi „patriarhală". Grupul familiei se adevărește a fi fost mai larg sau mai restrîns, în paralel cu rosturile lui economice, **f.** fiind dublată de un „atelier familial" care avea rosturi economice precise. Pe măsură ce baza economică a atelierului de producție familial se schimba, variind de la o orînduire la alta și de la o clasă socială la alta, normele de organizare a relațiilor sociale dintre părinți și copii se schimbau și ele. Istoria cunoaște „familii mari", cuprinzînd grupe de perechi căsătorite, trăind laolaltă în sînul aceleiași gospodării (de pildă, azi încă, familiile zadrugale ale slavilor de sud), „familii restrînse", cuprinzînd doar o singură pereche cu rudele ei imediate, iar în societatea burgheză „familii conjugale", alcătuite numai din părinți și copiii lor minori. Pe măsură ce producția nu mai este asigurată prin ateliere familiale, ci capătă un caracter socializat, grupul familial se transformă sub raport economic doar într-un grup de consum în comun a unor bunuri produse în afara atelierului familial.

FASCISM, ideologie ultrareacționară și curent politic al cărui obiectiv este instaurarea *dictaturii fasciste*, dictatura teroristă a celor mai reacționare, mai șovine și mai agresive elemente ale marii burghezii monopoliste. Ideologia fascistă reunește naționalismul extremist și rasismul, îndeosebi antisemitismul, cu concepții filozofice antiraționaliste, doctrine etice și politice dintre cele mai retrograde. În domeniul culturii, **f.** duce o campanie de nimicire a valorilor culturii, umanismului și democrației. După zdrobirea principalelor forțe ale **f.** în cursul celui de-al doilea război mondial, într-o serie de țări capitaliste au reapărut tendințe și grupări neofasciste.

FATALISM (lat. *fatum* „destin"), doctrină filozofică sau religioasă eronată, după care dezvoltarea naturii și istoriei și, în general, toate evenimentele din viața oamenilor sînt dinainte determinate de o forță implacabilă, pe care omul nu o înțelege și în fața căreia el este cu totul neputincios („destinul", „soarta", „providența divină", „legile naturale" etc.). La **f.** ajunge și materialismul metafizic din cauza soluțiilor neștiințifice preconizate în problema cauzalității, în problema raportului dintre necesitate și întîmplare, dintre necesitate și libertate. **F.** istoric neagă rolul activității conștiente transformatoare, creatoare a maselor, claselor, partidelor și personalităților în istorie; considerînd omul ca o unealtă în mîinile necesității istorice, **f.** generează pasivitate, resemnare.

FATUM, noțiune a antichității romane care desemna: a) voința zeilor („fatum" înseamnă literal „lucru spus", „ceea ce a fost spus"); b) destinul, soarta, forța supremă, misterioasă, căreia i se supun chiar zeii. La stoici, forță care guvernează lumea, identificată adesea cu divinitatea.

Scanned with OKEN Scanner

FECHNER [féhnər], Gustav Theodor (1801—1887), fizician, psiholog și filozof german. A avut un rol important în apariția și dezvoltarea psihologiei experimentale; a căutat să de o expresie matematică raportului dintre intensitatea senzației și intensitatea stimulului fizic care o provoacă (*legea lui F.* sau *legea lui Weber-Fechner*). În problema raporturilor dintre psihic și fizic a promovat teoria *paralelismului psihofiziologic*. A avut și preocupări de estetică.

FEDOSEEV, Piotr Nicolaevici (n. 1908), filozof sovietic, membru al Academiei. Se ocupă de problemele materialismului istoric și ale comunismului științific, în special de legitățile trecerii de la socialism la comunism. Op.: „Forțele de producție și relațiile de producție în societatea socialistă" (1955); „Socialism și umanism" (1958).

FENOMEN (gr. *phainomenon* „ceea ce apare") **1.** Categorie a dialecticii materialiste, corelativă cu esența, desemnînd manifestarea exterioară a esenței, acea latură a lucrurilor și a proceselor din natură și din societate care este accesibilă în mod nemijlocit cunoașterii. V. și *esență și fenomen*. **2.** (În sens curent) Noțiune desemnînd orice proces din natură și din societate (ex. **f.** fizice, chimice, meteorologice, biologice, psihice, economice etc.).

FENOMENALISM, concepție filozofică, după care nu există sau nu pot fi cunoscute decît fenomenele, nu și esențele, „lucrurile în sine". **F.** se manifestă în două forme principale: a) identificarea subiectivistă a obiectelor cu senzațiile și percepțiile subiectului cunoscător (ex. humeismul, machismul); b) susținerea incognoscibilității esenței fenomenelor (ex. I. Kant, A. Comte, H. Spencer ș.a.). V. și *esență și fenomen*.

FENOMENOLOGIE 1. (La Fichte și la Hegel) Descrierea istoriei spirituale a conștiinței, care se ridică de la certitudinea senzorială la „știința absolută". Deși pe terenul idealismului, „Fenomenologia spiritului" a lui Hegel privește conștiința în procesul dezvoltării ei și intuiește raporturile dialectice dintre subiect și obiect în procesul *obiectivării*. **2.** Mișcare filozofică idealistă, inițiată de *E. Husserl*, bazată pe teoria „conștiinței intenționale" (adică a conștiinței orientate spre ceva). Husserl definea **f.** ca pe o metodă filozofică care întrunește următoarele două condiții pentru ajungerea la „fenomen" (prin care Husserl înțelege esența dată *apriori* într-un domeniu independent și de subiect și de obiect): a) „reducția **f.**" sau „punerea în paranteză" a lumii sensibile și a tuturor cunoștințelor științifice și filozofice; prin aceasta lumea încetează de a mai fi obiect de cunoaștere; b) „intuirea esenței" (*Wesensschau*), prin care, independent de procesul abstracției logice, se sesizează nemijlocit „esențele pure". Negînd astfel semnificația demonstrației și în genere a aparatului logic și a efortului cognitiv al gîndirii, intuiționismul husserlian sfîrșește în iraționalism. Ruptura dintre existență și esență, privarea existenței de sensul ei (prin constituirea unei „lumi a sensurilor") au pregătit doctrina existențialistă despre „existența umană" *(Dasein)* fără sens, absurdă, **f.** devenind la Hei-

Scanned with OKEN Scanner

degger, Sartre ş.a. structura metodologică a ontologiilor existenţialiste. **F.** a ajucat însă un rol pozitiv în depăşirea logicii tradiţionale, a aprioris-mului şi a formalismului de factură kantiană şi a empirismului pozitivist. Reprezentanţii **f.** au adus contribuţii remarcabile în domeniul semanticii şi logicii (Husserl), al teoriei valorilor şi al antropologiei filozofice (M. Scheler), în domeniul esteticii (R. Ingarden, M. Dufrenne), al filozofiei dreptului, filozofiei religiei etc. Ideea descrierii fenomenologice (ca moda-litate de prezentare intuitivă a ceea ce este ireductibil şi esenţial într-un domeniu al cunoaşterii) poate fi valorificată în legătură cu discutarea specificului cunoaşterii ştiinţifice contemporane şi a fenomenului diferen-ţierii şi integrării ştiinţelor moderne; descrierea ca atare, valorificată critic, nealterată de interpretări idealiste, poate fi integrată în cunoaşterea filozofică, psihologică, estetică, etică etc.

FERICIRE, noţiune a conştiinţei morale desemnînd situaţia care cores-punde în cel mai înalt grad intereselor şi aspiraţiilor omului în privinţa condiţiilor sale de existenţă şi a realizării menirii sale umane. Nefiind doar expresia unei situaţii obiective sau a unei stări subiective a omului, **f.** include ideea despre esenţa şi căile de realizare a supremei satisfacţii în viaţă, avînd astfel un caracter normativ-axiologic. Continuînd şi dez-voltînd concepţiile despre fericire ale gînditorilor materialişti premarxişti (v. *eudemonism*), respingînd caracterul neştiinţific al concepţiilor religioa-se şi idealiste despre fericire, marxismul realizează o unitate organică între **f.** ca cel mai înalt scop al existenţei umane şi indicarea căilor şi mij-loacelor în vederea realizării sale efective pentru masele largi. Pe plan social, **f.** poate fi dobîndită numai prin lupta pentru înlăturarea oricărei exploatări, pentru făurirea socialismului şi comunismului, condiţia de bază a dezvoltării multilaterale a personalităţii. **F.** presupune nu numai satisfacerea trebuinţelor materiale şi spirituale, ci şi integrarea socială a individului, realizarea personalităţii prin activitatea creatoare pusă în slujba ţelurilor colective.

FETIŞISM (port. *fetiço* „vrajă, magie"), ansamblu de practici religioase constînd în adorarea ca divinităţi a unor obiecte (fetişuri) cărora li se atribuie puteri supranaturale. La început, fetişul a fost prin el însuşi un obiect de veneraţie. Apoi, la popoarele mai evoluate, s-a ajuns să se facă deosebirea între obiectul material şi presupusul spirit care sălăşluieşte în el. **F.** se prezintă sub diferite forme. În afară de venerarea fetişului, se întîlneşte şi tendinţa de a-l obliga să îndeplinească anumite lucruri, de a-l pedepsi pentru neîndeplinirea unei rugăminţi, de a-l schimba cu un alt fetiş etc. **F.** s-a dezvoltat îndeosebi la triburile negrilor din Africa de vest. El s-a perpetuat în cadrul marilor religii actuale: creştinismul (venerarea moaştelor, a icoanelor, a sfinţilor etc.), islamismul (venerarea „pietrei negre", Kaaba, din Mecca) sau budismul (cultul relicvelor şi al „sfintelor stupe", monumente funerare conţinînd relicve).

FETIŞISMUL MĂRFII (sau **caracterul de fetiş al mărfii**), obiectualizare (reificare) înşelătoare a relaţiilor sociale (a relaţiilor dintre oameni), res-

Scanned with OKEN Scanner

pectiv a caracterelor sociale ale activității omenești, proprie producției de mărfuri bazate pe proprietatea privată. **F.m.** a fost descoperit de Marx și analizat de el în „Capitalul". În condițiile diviziunii sociale a muncii și ale independenței producătorilor privați unii de alții, caracterele sociale ale activității, ale muncii omenești ies la iveală numai la piață, în procesul schimbului de produse. Din această cauză, relațiile dintre oameni apar ca relații obiectuale, ca relații între lucruri, iar caracterele sociale ale muncii omenești apar ca însușiri ale lucrurilor, ale produselor muncii omenești, și anume ca niște însușiri naturale și în același timp nonnaturale, suprasenzoriale, misterioase ale acestora (de unde compararea acestor lucruri de către Marx cu *fetișurile* primitivilor, obiecte cărora li se atribuie însușiri supranaturale). De exemplu valoarea, fiind în realitate un raport social (ea exprimă identitatea tuturor muncilor omenești în calitatea lor de muncă omenească în genere, reducerea lor la o măsură socială comună, raportul cantitativ dintre diferite munci etc.), apare ca o însușire a obiectului-marfă. Descoperirea **f.m.** de către Marx a avut o importanță metodologică principială în economia politică și în științele sociale în genere, deschizînd calea pătrunderii de la fenomenele de suprafață ale societății capitaliste la relațiile esențiale ale acesteia.

FEUDALISM, orînduire socială care a succedat sclavagismului și în care baza relațiilor de producție a constituit-o proprietatea feudală asupra pămîntului și dependența personală a țăranilor față de stăpînii feudali. Clasele fundamentale ale societății feudale au fost țăranii dependenți și stăpînii feudali. Cu toate deosebirile dintre căile și formele prin care diferitele popoare au ajuns la **f.**, orînduirea feudală a existat aproape în toate țările: în Europa apuseană de la căderea Imperiului roman de apus (sec. al V-lea) pînă la revoluțiile burgheze din Anglia (sec. al XVII-lea) și din Franța (sec. al. XVIII-lea), în Rusia din sec. al IX-lea pînă la reforma agrară din 1861 etc. În țările române, limitele cronologice ale stadiilor de dezvoltare ale **f.** au fost: a) *feudalismul timpuriu* (sec. X-XIV), b) *feudalismul dezvoltat* (sfîrșitul sec. al XIV-lea — ultimele decenii ale sec. al XVIII-lea) și c) *feudalismul tîrziu* (sfîrșitul sec. al XVIII-lea — 1848). Principala ramură a economiei **f.** era agricultura, practicată cu mijloace de producție rudimentare. Societatea feudală a fost arena unor puternice ciocniri de clasă dintre țăranii iobagi și stăpînii feudali, respectiv dintre feudali și burghezia în dezvoltare. Primele etape ale **f.** s-au caracterizat prin absența unei puteri politice centrale și prin fărîmițarea politică, dar în urma dezvoltării activităților și relațiilor economice, ca și a intensificării luptei de clasă a țăranilor și orășenilor în sec. XIII-XIV, a apărut în multe țări din Europa (iar în unele țări din Asia chiar mai înainte) tendința de unire politică, de centralizare a statelor feudale în forme monarhice. Forma ideologică dominantă în feudalism a fost teologia, ideologia religioasă, care și-a subordonat arta, morala, filozofia, dreptul; filozofia a fost redusă la justificarea dogmelor religiei și credinței, favorizîndu-se dezvoltarea *scolasticii*. În **f.** biserica, „chintesență și consfințire a dominației feudale existente" (F. Engels), a exercitat o mare influență asupra întregii vieți sociale, datorită faptului că era cel mai mare proprietar feu-

Scanned with OKEN Scanner

dal și că dispunea de o organizație puternic centralizată, în contrast cu fărîmițarea organizării de stat feudale, precum și datorită monopolului ei asupra culturii scrise și învățămîntului. Cu toate prejudiciile aduse de dominația înăbușitoare a ideologiei religioase, cultura feudală a constituit în ansamblul ei un important pas înainte, îmbogățind omenirea cu noi valori spirituale. O dată cu dezvoltarea în sînul orînduirii feudale a relațiilor de producție capitaliste, a început în Apusul Europei în sec. al XIV-lea și o nouă fază în dezvoltarea culturii, *Renașterea*, în cadrul căreia s-a afirmat *umanismul*, îndreptat împotriva ideologiei feudale-religioase. Lichidarea orînduirii feudale a avut loc în urma revoluțiilor burgheze.

FEUERBACH [fóiərbah], Ludwig (1804—1872), filozof materialist german, unul dintre precursorii nemijlociți ai marxismului. **F.** are meritul istoric de a fi criticat filozofia hegeliană, dominantă în acea vreme în Germania, arătînd că Hegel răstoarnă raportul real dintre „subiect" și „predicat", dintre existență și gîndire, dintre natură și conștiință. **F.** a restaurat materialismul, afirmînd că natura e primordială în raport cu gîndirea, că gîndirea este un predicat (atribut) al omului și nu omul un predicat al gîndirii (spiritului). În locul spiritului absolut, **F.** a pus astfel în centrul filozofiei natura și omul, conceput ca o parte a naturii. Materialismul antropologic, concepția despre om a lui **F.** au avut însă un caracter abstract și contemplativ, întrucît **F.** nu a putut înțelege esența socială a omului, precum și însemnătatea *practicii*, a activității prin care omul transformă natura, transformîndu-se pe sine însuși. Un loc deosebit în filozofia lui **F.** îl ocupă critica religiei. El interpretează religia (în speță religia creștină) ca o înstrăinare a omului de el însuși, ca o înstrăinare de către om a caracterelor sale esențiale (bunătatea, puterea, iubirea etc.), atribuite unei ființe transcendente imaginare (dumnezeu). Risipirea acestei iluzii, instaurarea adevărului despre om, coborîrea „iubirii" din planul transcendent al religiei în planul real al vieții ar constitui, după **F.**, sarcina epocii, condiția eliberării omului. Dezvăluind „misterul" idealismului hegelian și al religiei, **F.** a deschis calea pentru dezvăluirea „misterului" lumii reale, cu alte cuvinte pentru dezvăluirea contradicțiilor sociale reale care generează înstrăinarea ideologică și religioasă, problemă pe care el însuși nu a putut s-o rezolve. Marx și Engels au dat o înaltă apreciere materialismului lui **F.**; depășirea critică a umanismului său abstract și contemplativ a reprezentat totodată un moment important în geneza marxismului. Op. pr.: „Esența creștinismului" (1841), „Teze preliminare pentru reforma filozofiei" (1842), „Principiile filozofiei viitorului" (1843), „Esența religiei" (1845).

FICHTE [fíhte], Johann Gottlieb (1762—1814), filozof idealist german, reprezentant al filozofiei clasice germane. A susținut înainte de 1 800 un program burghezo-democratic cu caracter iluminist. Mai tîrziu a renunțat parțial la entuziasmul pentru ideile revoluției franceze, preconizînd o monarhie corporatistă. În perioada ocupației napoleoneene, **F.** s-a manifestat ca un ideolog de seamă al mișcării de eliberare națională. Criticînd „de la dreapta" dualismul kantian, **F.** a elaborat un sistem filozofic

Scanned with OKEN Scanner

idealist-subiectiv, conform căruia lumea este produsul interacțiunii dintre „eul absolut" și „non-eu" (natura), astfel încît obiectul este creat de subiect și nu poate exista fără el. „Eul absolut" al lui **F.** (distinct de eul empiric, individual) reprezintă de fapt ipostazierea conștiinței de sine a întregii omeniri, pe care gînditorul nu o consideră ca ceva dat nemijlocit, ci ca o forță care se dezvoltă, creîndu-se, formîndu-se și cunoscîndu-se pe sine și întreaga lume înconjurătoare. În legătură cu aceasta, **F.** a căutat să dezvăluie dialectica subiect-obiect, rolul practicii în cunoaștere, unitatea dintre teorie și practică, dintre individual și social (eul empiric și cel absolut). **F.** a considerat contradicția ca izvor al dezvoltării cunoașterii și activității omenești, deducînd categoriile din interacțiunea dialectică dintre eu și non-eu. Filozofia fichteană constituie, după unii autori, un izvor teoretic al concepției marxiste despre *praxis* (practică). Op. pr.: „Bazele teoriei științei" (1794), „Despre menirea omului" (1800), „Cuvîntări către națiunea germană" (1807—1808).

FICINO, Marsilio (1433 — 1499), umanist italian, inițiatorul așa-numitei „Academii platonice" din Florența (1459), autor al unor traduceri valoroase în limba latină ale operelor lui Platon și ale neoplatonicienilor.

FICȚIONALISM, concepție idealist-subiectivă, întemeiată de filozoful neokantian german Hans Vaihinger (1852—1933) în lucrarea „Filozofia lui ca și cum" („Die Philosophie des Als Ob", 1911). Negînd, ca și Kant, conținutul obiectiv al noțiunilor abstracte, al categoriilor și legilor științei, al legilor juridice, al normelor etice, caracterul lor reflectoriu, Vaihinger a susținut că acestea ar reprezenta „ficțiuni", adică simple convenții, stabilite arbitrar. Potrivit f., oamenii operează cu categoriile „ca și cum" ar fi adevărate, deoarece ele se dovedesc utile în activitatea lor practică. **F.** este înrudit cu *pragmatismul* și *convenționalismul* și a croit drum curentului iraționalist al „filozofiei vieții".

FIDEISM (lat. *fides* „credință"), concepție care fie că acordă prioritate credinței față de știință, fie că pune credința pe același plan cu știința.

FIGURĂ SILOGISTICĂ, structură a *silogismului* în funcție de poziția termenului mediu în premise. Analiza silogismului pune în evidență existența a patru **f.s.,** a căror alcătuire este redată de schemele:

Figura I	*Figura II*	*Figura III*	*Figura IV*
M — P	P — M	M — P	P — M
S — M	S — M	M — S	M — S
S — P	S — P	S — P	S — P

în care P simbolizează termenul major, S termenul minor și M termenul mediu. V. și *silogism*; *mod silogistic*.

FILISTIN, denumire disprețuitoare prin care studenții germani îi desemnau, în preajma anului 1700, pe tîrgoveți. Termenul s-a generalizat ulte-

tior cu accepția de mic-burghez mulțumit de sine, mărginit în vederi, meschin, fățarnic și laș.

FILON DIN ALEXANDRIA (FILON IUDEUL) (c. 25 î.e.n. — c. 40 e.n.), filozof mistic, șeful școlii iudeo-alexandrine. A încercat să combine religia iudaică cu platonismul, pitagorismul și stoicismul, recurgînd în acest scop la interpretări alegorice ale dogmelor religioase tradiționale în spiritul acestor concepții filozofice. Concepțiile sale au avut un rol important în formarea teologiei creștine.

FILOZOFIA CLASICĂ GERMANĂ, perioadă în dezvoltarea filozofiei germane, cuprinsă între sfîrșitul sec. al XVIII-lea și primele decenii ale sec. al XIX-lea și reprezentată de I. Kant, J.G.Fichte, G.W.F. Hegel, F.W. Schelling și L. Feuerbach. **F. c.g.** a elaborat pe baze idealiste dialectica modernă, a adus contribuții hotărîtoare la constituirea teoriei cunoașterii, ca disciplină autonomă (Kant), subliniind caracterul activ al cunoașterii, supunînd unei analize sistematice formele și categoriile logice și gnoseologice, a integrat omul în natură (Feuerbach). **F.c.g.** a reflectat marile transformări sociale ale epocii (mai cu seamă revoluția franceză din 1789) și descoperirile științelor naturii, constituindu-se îndeosebi pe terenul cercetării formelor vieții spirituale și a formelor culturii. Ca „*teorie germană* a revoluției franceze" (Marx), **f.c.g.** a oglindit năzuințele progresiste, dar și slăbiciunea burgheziei germane: ea a avut un caracter contradictoriu, în cadrul ei împletindu-se tendințele iluministe și umaniste cu conservatismul. Dialectica **f.c.g.**, ca și materialismul și ateismul feuerbachian, au constituit izvoare teoretice ale marxismului.

FILOZOFIA CULTURII, disciplină teoretică relativ autonomă, care se ocupă de aspectele creatoare ale activității și comportării omenești, de aspectele cumulative și valorice ale cunoașterii și experienței. Spre deosebire de sociologia culturii, de antropologia culturală și de alte discipline particulare despre cultură, **f.c.** se ocupă cu definirea genetică, structurală și funcțională a conceptului de cultură, răspunzînd la întrebări precum: ce este cultura sub raportul originii sale, care sînt momentele sale constitutive și componentele sale fundamentale, în ce raport se află cultura cu realități conexe ca societatea, omul, civilizația, personalitatea, conștiința, pe scurt ce este cultura în integralitatea corelațiilor sale constitutive interne (autoraporturilor sale) și a conexiunilor în care este înglobată (heteroraporturilor sale). Primele preocupări teoretice privind unele componente ale culturii au apărut încă în antichitate, dar un prim moment constitutiv al **f.c.** îl reprezintă abia concepțiile raționaliste și iluministe despre cultură din sec. XVII-XVIII (Boileau, Fontenelle, abatele Dubos, Montesquieu, Shaftesbury, enciclopediștii francezi, Condorcet, Leibniz, Lessing, Herder, Goethe, Schiller), corespunzătoare perioadei de ascensiune a burgheziei și caracterizate prin optimism istoric, prin credința în progres. **F.c.** s-a constituit propriu-zis în sec. al XIX-lea, care a adus o mare diversificare a concepțiilor despre cultură: raționalismul dialectic istorist hegelian; școala istorică romantică germană (Fichte, frații Schle-

Scanned with OKEN Scanner

gel, Schelling, Novalis), care a îmbinat unele idei dialectice despre cultură cu concepții iraționaliste și a absolutizat specificul național; teoria evoluționistă a mediului (Buckle, Spencer), care a pus accentul pe factorii materiali ai culturii, exagerînd rolul mediului natural; școala neokantiană de la Baden (Windelband și Rickert), care a elaborat o **f. a c.** strîns legată de filozofia istoriei, preconizînd autonomia culturii și a valorilor; școala neokantiană de la Marburg (Cassirer), care a susținut caracterul subiectiv simbolic al formelor culturii; teoria culturii a reprezentanților „filozofiei vieții" (Dilthey, Simmel, Spranger); teoria rasistă a culturii (Gobineau, Chamberlain), preluată mai tîrziu de ideologii fasciști. Aspecte importante privind specificul național al culturii, raportul cultură-civilizație și criteriile civilizației au fost abordate la noi de T. Maiorescu, M. Eminescu, C. Dobrogeanu-Gherea și A.D. Xenopol. Dezbaterile de **f.c.** din sec. al XX-lea sînt dominate de problema raportului cultură-civilizație și implicațiile sale profunde privind destinul civilizației contemporane, condiția și demnitatea omului în contextul unor uriașe restructurări istorice. Dintre orientările cele mai influente de **f.c.** fac parte: teoria morfologică a culturii (O. Spengler), care propagă ideea autonomiei și discontinuității absolute a culturilor; concepția fenomenologică (Max Scheler), care stabilește o opoziție tranșantă între lumea lucrurilor și lumea valorilor; concepția existențialistă, care pune accent pe libertatea și subiectivitatea actului cultural; școala antropologică și funcționalistă (B.Malinowski, M. Mead, R. Linton, P. Sorokin), care explică cultura prin natura dublă a ființei umane, prin manifestările sale comportamentale și prin funcțiile sociale și psihice pe care le îndeplinește. În țara noastră, E. Lovinescu a analizat în spirit democrat-burghez istoria și perspectivele civilizației române moderne, L. Blaga a privit cultura ca mod existențial specific uman, iar T. Vianu a dezvoltat concepția unui umanism culturalist. Contribuții la clarificarea unor probleme de teoria culturii au adus G.Ibrăileanu, P. P. Negulescu, M. Ralea, P. Andrei, V. Bărbat, în perioada interbelică, iar apoi au publicat lucrări C.I. Gulian, Al. Tănase ș.a. Preocupați precumpănitor de analiza economică și sociologică a societății, clasicii marxismului nu au elaborat o teorie specială a culturii, dar vasta lor operă cuprinde numeroase teze pentru edificarea unei filozofii științifice a culturii: caracterul social-istoric al culturii, principiul determinismului obiectiv, principiul autonomiei relative și diferențiate a culturii, caracterul ei de clasă, dialectica național — universal în domeniul culturii etc.

FILOZOFIA ISTORIEI, domeniu al cunoașterii filozofice, care abordează problema sensului istoriei, a legilor generale și a unității procesului istoric, problemele metodologice ale cunoașterii istorice etc. **F.i.** își află începuturile încă în antichitate, deși termenul ca atare a fost introdus de Voltaire. Fondatorul **f.i.** a fost filozoful italian G. Vico, care a fost continuat apoi de Voltaire, Herder, Montesquieu, Rousseau, Kant, Hegel. Ei au respins explicația teologică a istoriei, subliniind importanța factorilor naturali în viața umană (Montesquieu, Herder), au formulat ideea progresului (Herder, Kant, Hegel) ca și pe aceea a unității procesului

Scanned with OKEN Scanner

istoric (Hegel). Marxismul a extins pentru prima oară conceptele fundamentale ale materialismului asupra studiului istoriei (conceptul de existență obiectivă, materială), înlăturînd principial idealismul din domeniul **f.i.** Deși clasicii marxismului au criticat „filozofia istoriei" ca concepție sau construcție speculativă, arbitrară, care „înlocuia legăturile reale cu legături imaginare" (Engels), se poate spune că marxismul conține o filozofie a istoriei (materialismul istoric) însă nu speculativă, ci întemeiată pe studiul faptelor, pe generalizarea istoriei reale. În filozofia idealistă contemporană a istoriei s-a manifestat la mulți autori (Windelband, Rickert, Dilthey, Spengler, Cassirer, Toynbee, Jaspers etc.) tendința de a renunța la unele idei pozitive ale filozofiei clasice a istoriei, în special la teza progresului, a legității în istorie și a posibilității cunoașterii istorice. Totuși, filozofii idealiști contemporani au căutat să desprindă specificul cunoașterii fenomenelor istorice, formulînd procedee și metode adecvate care au mers în unele cazuri (Wundt, Rickert, Cassirer) pînă la ideea valoroasă a unei logici a științelor istorice. În România, **f.i.** a fost reprezentată mai ales de A.D. Xenopol, N. Iorga și V. Pârvan.

FILOZOFIA NATURII, concepție filozofică speculativă despre natură, întîlnită încă la filozofii din antichitate (Școala din Milet, Anaxagora, Empedocle, Democrit ș.a.) și mai tîrziu ca parte integrantă a unor sisteme filozofice din sec. XVI-XIX, mai cu seamă din perioada Renașterii (Bruno, Telesio, Paracelsus) și din filozofia clasică germană. Sarcina **f.n.** era să contureze un tablou general al naturii; ea nu dispunea însă în acest scop de suficiente cunoștințe științifice, obținute prin observație și experiment. De aceea lipsa acestor cunoștințe a fost completată prin speculații abstracte, iar legăturilor reale dintre fenomenele naturii li s-au substituit adesea legături imaginare. Pe lîngă numeroase fantezii și naivități, în cadrul **f.n.** s-au formulat însă și unele idei remarcabile, care au servit ca ipoteze de lucru fecunde (de ex. ipoteza lui Oken despre carbon ca bază a materiei vii). Ultimii reprezentanți de seamă ai **f.n.** au fost Schelling, Hegel și Oken (1779—1851). Dezvoltarea științelor naturii în sec. al XIX-lea a determinat perimarea definitivă a **f.n.** ca teorie generală speculativă despre natură.

FILOZOFIA VIEȚII, grupare de școli filozofice idealiste de la sfîrșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea, care încearcă înțelegerea fenomenului cunoașterii și al culturii în legătură cu „viața" (în accepția de viață psihică, socială, spirituală în genere sau devenire cosmică), exagerînd însă rolul factorului biologic și ajungînd la formula iraționalistă a intuiționismului istoric (Dilthey) sau gnoseologic (Bergson). Principalele școli ale **f.v.** sînt: 1) școala neoromantică germană (Fr. Nietzsche, W. Dilthey, G. Simmel, O. Spengler, E. Spranger, H. Keyserling), care a pus în evidență particularitățile și complexitatea fenomenului culturii, a contribuit la elaborarea aparatului conceptual și metodologic al unor discipline filozofice moderne, ca teoria valorilor, filozofia culturii, filozofia istoriei, rămînînd însă pe terenul antropologiei filozofice individualiste, subiectiviste; 2) neospiritualismul francez (A. Fouillée, M.J. Guyau, J.

Scanned with OKEN Scanner

Lachelier, F. Ravaisson, E. Boutroux, H. Bergson), preocupat mai ales de problemele logicii, epistemologiei, teoriei evoluției și esteticii, ale căror categorii centrale le-a supus unei analize minuțioase; 3) orientarea reprezentată de M. de Unamuno și J. Ortega y Gasset în filozofia spaniolă, preocupată de estetică, sociologie, antropologie filozofică, domenii care, în ciuda unor tendințe iraționaliste, contradictorii, sînt abordate de ea prin prisma umanismului.

FILOZOFIE (gr. *philos* „iubitor de" și *sophia* „înțelepciune"), formă a conștiinței sociale, constituind un sistem coerent de noțiuni și idei despre lume sub aspectele sale cele mai generale, precum și despre locul omului în ea; concepție generală despre lume și viață. Ca structură teoretică, fiind un mod de cunoaștere, f. tinde să construiască o imagine globală, o reprezentare a lumii în perspectiva totalității ei. Mai ales la nivelul contemporan al dezvoltării cunoașterii, f. apare ca o înfăptuire teoretică precumpănitor mediată, în primul rînd de cuceririle și de generalizările științei. Fiind totodată și o atitudine în fața universului și mai ales în fața vieții, filozofiei îi este specifică dimensiunea axiologică: ea introduce clarificări în ordinea valorilor și a sensurilor, propune ierarhii de valori și sensuri în conștiința și practica umană. Perspectiva cunoașterii filozofice este aceea a clarificării poziției și condiției omului în existență, cunoașterea existenței în totalitatea ei; ea reprezintă forma supremă a conștiinței de sine a omului, avînd o funcție prin excelență umanistă. Germenii f. se găsesc în încercările omului primitiv de a-și lămuri natura lumii înconjurătoare și raporturile sale cu ea. Ca formă distinctă și sistematică a conștiinței sociale, f. apare în societatea sclavagistă, ca urmare a lărgirii sferei influenței active a omului asupra naturii, a dezvoltării capacității sale de abstractizare și de generalizare, ca urmare a creării răgazului necesar pentru meditația filozofică prin separarea muncii intelectuale de cea fizică, generată de scindarea societății în clase antagoniste. În societatea împărțită în clase, f. constituie totdeauna o formă ideologică a conștiinței sociale, o componentă a suprastructurii. Totodată f. s-a dezvoltat în strînsă interdependență cu procesul istoric al dezvoltării cunoașterii omenești și al practicii social-istorice, reflectînd într-o formă generalizată acest proces; *categoriile* filozofice sintetizează punctele nodale ale dezvoltării istorice a cunoașterii. În antichitate, în condițiile unei slabe dezvoltări a cunoștințelor concrete despre natură și societate, f. reprezenta un sistem unic, nediferențiat de cunoștințe și atitudini axiologice, care îngloba atît problematica filozofică propriu-zisă, cît și datele concrete, empirice privitoare la realitate. Dar încă în antichitate a început procesul delimitării, bineînțeles relative, dintre știință și f. În scolastica medievală, poziția dominantă a religiei a făcut din f. „slujnica teologiei", în măsura în care era pusă să servească cu deosebire la fundamentarea dogmelor religioase. Pînă la apariția marxismului, f. a fost concepută ca o „știință a științelor" care avea pretenția de a cunoaște adevărul absolut și cerea subordonarea

Scanned with OKEN Scanner

tuturor cunoștințelor concrete față de sistemul său general, construit pe cale speculativă. Prin revoluția săvîrșită de K. Marx și F. Engels, **f.** și-a pierdut caracterul speculativ și a încetat de a mai fi o „știință a științelor", devenind o concepție despre lume științifică, verificată și validată de procesul ascendent al dezvoltării științelor. De aci și rolul său teoretic și metodologic în orientarea științelor naturii, societății și gîndirii. Dezvoltarea **f.**, ca și a celorlalte *forme ale conștiinței sociale*, este determinată în ultimă instanță de schimbările din existența socială. Dar, ca și acestea **f.** are o independență relativă; asupra dezvoltării ei acționează teoriile anterioare, materialul ideologic acumulat. Datorită specificului său, orice concepție filozofică se constituie ca sinteză sui-generis a unor momente individuale, de clasă, naționale și general-umane. **F.** este strîns legată de celelalte forme ale conștiinței sociale, le înrîurește și suferă, la rîndul ei, influența științei, moralei, artei, ideologiei juridice și îndeosebi a ideologiei politice. Pătrunzînd toate formele spiritului uman, **f.** joacă un important rol în cadrul sistemului ideologic al unei culturi: ea unifică și structurează celelalte valori, conferind întregului sistem o semnificație unitară și de generalitate. În acest sens, Marx sublinia că **f.** reprezintă chintesența spirituală a unei epoci. Acest rol este condiționat însă de funcția sa ideologică concret-istorică. **F.** are contradicțiile sale interne, care determină conținutul procesului istoric al dezvoltării sale. În funcție de rezolvarea dată *problemei fundamentale a filozofiei*, filozofii se împart în două mari tabere: *materialiști* și *idealiști*, expresie, în ultimă analiză, a opoziției intereselor de clasă. Orice concepție filozofică include ca element indispensabil, alături de teorie (modul de interpretare a realității), și o metodă generală, un anumit mod de abordare și de cercetare a realității. Metodele generale ale **f.** sînt *dialectica* și *metafizica*; ele constituie în același timp două concepții generale opuse asupra dezvoltării. În istoria **f.**, materialismul și idealismul au cunoscut o mare diversitate de forme. Materialismul s-a conjugat uneori în mod steril cu metafizica, iar idealismul în mod fecund cu dialectica. Reflectînd procesul istoric real, istoria **f.** este istoria formării și dezvoltării principalelor orientări filozofice, materialismul și idealismul, și a confruntării lor creatoare; ea este în același timp istoria formării și dezvoltării dialecticii și metafizicii, a confruntării lor. Îmbinînd organic materialismul cu dialectica, materialismul dialectic a devenit o concepție atotcuprinzătoare și adecvată realității, un instrument de cunoaștere apt pentru investigarea legilor de dezvoltare ale naturii și societății, precum și a legilor gîndirii, care au format lungă vreme apanajul filozofiei idealiste. În felul acesta, materialismul dialectic a dat o valoare și o eficiență incontestabile atît materialismului, cît și dialecticii.

FINALISM (lat. *finis* „scop"), concepție idealistă, opusă determinismului, potrivit căreia orice fenomen sau proces reprezintă realizarea unui scop dinainte stabilit. Întrucît noțiunea de scop presupune existența unei ființe conștiente, postularea existenței unor scopuri în natură se leagă, într-un fel sau altul, de concepția teologică-religioasă asupra lumii, legătură ce se evidențiază la filozofii adepți ai **f.**, ca Platon, scolasticii, Leibniz Wolff ș.a. Noțiunea de scop poate fi aplicată în mod legitim numai acti-

vității umane, dar și în cadrul acesteia categoria scopului poate fi abordată științific numai luînd în considerare legile obiective ale activității sociale și interacțiunea dialectică dintre scopuri și aceste legi. Sin. *teleologie*. V. *finalitate*; *cauzalitate*; *determinism*.

FINALITATE, orientare spre un scop anumit; prin extensiune, organizare și activitate armonioasă aparent subordonată unui scop. **F.** propriu-zisă este caracteristică numai activității conștiente a oamenilor; ea nu există și în natură, cum pretinde *finalismul*. Așa-numita *finalitate organică*, manifestată mai ales în adaptarea animalelor și a plantelor la condițiile mediului înconjurător și în corelația armonioasă, utilă organismului ca întreg, a organelor acestora, se explică în mod cauzal, așa cum a arătat *darvinismul*, prin acțiunea selecției naturale și a celorlalți factori ai evoluției. Finalitatea organică nu presupune, așadar, existența unor scopuri, ci este rezultatul interacțiunii dialectice dintre organism și mediu, precum și al interacțiunii dintre părțile organismului. Cibernetica explică **f.** *organică*, prin analogie cu **f.** sistemelor automate, pe baza acțiunii *conexiunii inverse*. Recunoscînd existența **f.** în activitatea oamenilor, marxismul nu o opune în mod metafizic, așa cum fac idealiștii, legilor obiective. El arată că scopurile pe care și le propune omul în activitatea sa practică sînt generate de nevoi obiective și se pot realiza numai în măsura în care alegerea lor și a mijloacelor pentru atingerea acestora corespund legilor obiective ale dezvoltării lumii materiale. În același timp, în opoziție cu *fatalismul*, marxismul subliniază rolul uriaș al activității conștiente a oamenilor în dezvoltarea socială.

FINIT ȘI INFINIT, categorii ale materialismului dialectic, care desemnează însușiri fundamentale ale materiei în mișcare. **F.** exprimă caracterul limitat al lucrurilor, fenomenelor, proceselor în spațiu și timp, faptul că obiectele și fenomenele individuale au un început și sfîrșit. **I.** exprimă natura absolută a materiei, proprietatea ei de a fi nelimitată în spațiu și în timp și inepuizabilă pentru cunoaștere atît la scara macrocosmului, cît și la aceea a microcosmului. **I.** reprezintă cea mai generală caracteristică cantitativă a materiei; el include totodată diversitatea calitativă nesfîrșită a formelor concrete în care apare materia în mișcare. Spre deosebire de „infinitul rău", înțeles ca repetarea infinită, veșnică a unui și aceluiași lucru, infinitatea adevărată se află numai în procesul natural și istoric. **F. și i.** se află într-o unitate dialectică. Dacă **i.** este format din mărimi, intervale temporale, calități finite, finitul, la rîndul său, conține în sine elementele infinitului. Astfel, în măsura în care universalul, legea sînt imanente fenomenului singular, iar natura absolută a substanței (materiei) este prezentă în orice lucru determinat, infinitul se manifestă prin finit. De aceea cunoașterea infinitului are loc numai prin cunoașterea obiectelor și a proceselor finite, „orice cunoaștere autentică a naturii" fiind „o cunoaștere a eternului, a infinitului" (Engels).

FISCHER [fișər], Ernst (n. 1899), scriitor și estetician austriac. A scris drame cu caracter militant socialist („Lenin", 1930), lucrări de estetică

Scanned with OKEN Scanner

marxistă („Poezie și interpretare", 1953; „Necesitatea artei", 1960), în care, pe baza unei informații erudite, încearcă o interpretare nuanțată a fenomenului artistic contemporan. Alte op.: „Spiritul epocii și literatura" (1964).

FIXISM, concepție care consideră că speciile de plante și de animale sînt invariabile. Reprezentanții săi cei mai de seamă din biologia modernă au fost K. Linné și G. Cuvier. **F.** este o concepție idealistă și metafizică, strîns înrudită cu creaționismul și derivată din acesta. Ea a fost depășită de *evoluționism*.

FIZICALISM, concepție neopozitivistă formulată de R. Carnap, Neurath ș.a., potrivit căreia limbajul fizicii ar fi limbajul tuturor științelor. **F.** pornește de la teza că ar exista o unitate a limbajului științific și că conceptele diferitelor științe ar aparține unui sistem general coerent. Varianta modernă a principiului mecanicist al reductibilității, **f.** „ortodox" a fost abandonat de numeroși adepți inițiali ai săi.

FIZIOGNOMONIE (gr. *physis* „natură" și *gnomon* „care cunoaște"), concepție care caută să determine caracterul și tipul oamenilor după înfățișarea lor fizică, în special după trăsăturile feței. Principalul popularizator al **f.** a fost scriitorul elvețian J.K. Lavater (1741—1801). Încercări de a da **f.** un fundament științific au fost făcute de medicul german F.J. Gall (1758—1828), de somatologul Ernst Kretschmer ș.a.

FLORIAN, Mircea (1888—1960), filozof român. A fost profesor la Universitatea din București. A militat pentru o ontologie realistă, cerînd filozofiei să pornească de la obiect, de la „dat", ca și știința, și nu de la subiect. A considerat lumea externă ca reală și independentă de conștiință. În gnoseologie, **F.** a postulat existența unui strat ontologic, primordial, și a altuia, psihologic, dar a identificat percepția cu obiectul real. A criticat idealismul, iar ca apărător al rațiunii și științei a combătut în mod deosebit curentele iraționaliste, mistice. A elaborat studii erudite de istoria filozofiei universale. În anii regimului democrat-popular s-a apropiat de filozofia marxistă, elaborînd noi studii valoroase, consacrate gîndirii filozofilor clasici premarxiști și moștenirii unor gînditori înaintați din țara noastră, precum și criticii filozofiei idealiste contemporane. Op. pr.: „Știință și raționalism" (1926), „Cunoaștere și existență" (1939), „Reforma logicii" (1942), „Ce este cunoștința" (1947), „Dialectica de la Platon la Lenin" (1947), „Misologia sau filozofia absurdului" (1958), „Elemente viabile în filozofia lui Kant" (postum, 1968).

FORMALISM 1. (În filozofia matematicii) Orientare de ordin metodologic în filozofia matematică contemporană, inițiată de *D.Hilbert*, care susține că această disciplină își găsește deplina ei justificare în construcția formală, perfect închisă și izolată de orice adaos exterior. Adevărul construcției formale este justificat de formaliști exclusiv prin caracterul necontradic-

Scanned with OKEN Scanner

toriu al construcției. Cristalizat în lupta cu intuiționismul, f. și-a relevat singur propriile limite prin aceea că, așa cum a arătat K. Gödel, necontradicția nu poate fi demonstrată nici măcar pentru aritmetica numerelor naturale. Rezultatele pozitive obținute în teoria demonstrației, ale cărei baze au fost puse de Hilbert însuși, au dezmințit practic ruperea formei de conținut, tezele idealiste ale f. Aceste rezultate au evidențiat caracterul reflectoriu al matematicii, faptul că formulele matematicii exprimă relațiile cele mai generale de ordin cantitativ din realitatea obiectivă. **2.** (LOG.) Interpretare idealistă a *formalizării logice* prin negarea caracterului reflectoriu al formelor logice, prin ruperea lor de conținut. **F.** este o trăsătură esențială a abordării scolastice a logicii și caracterizează în acest sens și pozitivismul logic contemporan. Unii logicieni folosesc termenul de **f.** în sensul de *sistem formal*. **3.** (În teoria și în creația artistică) Orientare care supraapreciază importanța formei în dauna conținutului. Această supraapreciere poate avea, în diferite curente formaliste, variante și grade diverse, mergînd de la detașarea unuia dintre procedeele artistice sau mijloacele de expresie din ansamblul compozițional și absolutizarea lui (ex. a culorii în pictură, a combinațiilor armonice în muzică, a metaforei în poezie etc.) pînă la neglijarea sau la negarea totală a conținutului ideologic-emoțional al operei de artă, la căutarea unor „forme pure", la transformarea formei într-un scop în sine. **F.** se manifestă uneori prin căutarea cu orice preț, artificială a unor inovații formale, care nu izvorăsc din necesitatea exprimării unui conținut nou, alteori prin imitarea impersonală, convențională, exterioară și servilă a tiparelor clasice (academism) sau, în genere, a unor curente și maeștri din trecut (epigonism, manierism). Conceperea creației artistice în spirit subiectivist, jocul gratuit al imaginilor, experimentele arbitrare în domeniul formei, reproducerea stereotipă a canoanelor și mimetismul, caracteristice **f.**, duc la dezagregarea atît a conținutului, cît și a formei, la stagnare și, în cele din urmă, la o criză a creației artistice însăși. Reducînd sfera preocupărilor artistului exclusiv la aceea a mijloacelor tehnice, de meșteșug artistic, **f.** poate contribui pe acest plan, deci parțial, la obținerea unor rezultate înnoitoare, dar încurajează totodată o artă inaccesibilă, dezumanizată. Respingerea consecințelor excesive ale **f.** nu trebuie confundată cu minimalizarea vulgarizatoare a însemnătății formei operei de artă, nu trebuie să ducă la negarea necesității ridicării continue a nivelului măiestriei artistice, a cultivării unei mari diversități de forme, stiluri și genuri în domeniul creației artistice.

FORMALIZARE LOGICĂ, procedeu prin care se dau regulile de formare a enunțurilor și regulile potrivit cărora enunțurile pot fi derivate unele din altele. **F. l.** se caracterizează prin faptul că în formarea și derivarea enunțurilor se face abstracție de semnificația lor, procedîndu-se strict sintactic. Un sistem formalizat este apoi interpretat prin aceea că simbolurilor lui li se asociază o anumită semnificație. Algebra lui *G. Boole*, de exemplu, ca sistem formalizat, poate primi, printre altele, o interpretare

matematică și una logică, după cum „0" și „1" sînt interpretate ca nume pentru numere sau ca nume pentru adevăr și fals.

FORMAȚIUNE SOCIALĂ, categorie a materialismului istoric care desemnează o treaptă a dezvoltării istorice a societății; **f.s.** alcătuiește un sistem dinamic de relații și procese materiale și spirituale, în cadrul căruia locul central, determinant îl ocupă relațiile de producție, generate de un anumit nivel al forțelor de producție și determinînd, la rîndul lor, o anumită suprastructură. Istoria cunoaște următoarele **f.s.**: comuna primitivă, sclavagismul, feudalismul, capitalismul și comunismul. Trecerea progresivă de la o **f.s.** la alta se face în virtutea legii generale obiective a concordanței relațiilor de producție cu caracterul forțelor de producție. În cadrul fiecărei **f.s.** acționează, alături de legile comune tuturor formațiunilor, legi specifice, care exprimă particularitățile relațiilor de producție dominante în societatea dată. În societățile bazate pe clase antagoniste, înlocuirea unei **f.s.** cu alta nouă se înfăptuiește prin *revoluție socială*. Sin. *orînduire socială*. V. și mod de producție; bază și suprastructură.

FORMĂ v. **CONȚINUT ȘI FORMĂ.**

FORMĂ LOGICĂ, structură mintală alcătuită în conformitate cu principiile gîndirii și avînd drept unică funcție reflectarea ordinii, a corelației însăși existente între obiecte și procese. *Noțiunea*, *judecata* și *raționamentul* sînt, în acest sens, **f.l.**, constituite ca forme de reflectare a realității sub aspectul generalității și esențialității acesteia. Studiul lor corespunde celor trei mari capitole ale logicii clasice. **F. l.** se obține prin înlocuirea numelor concrete dintr-un enunț cu variabile. — *Formă normală*, expresie-tip în calculul logic la care se poate reduce orice formulă și care, prin alcătuirea ei, ne permite să decidem valoarea de adevăr a formulei inițiale, pe care o putem astfel include sau nu în sistem. Din structura **f.n.** fac parte propoziții elementare și operatori logici specifici sistemului considerat. În cazul în care printre acești operatori se află și negația, ea afectează exclusiv propoziții elementare.

FORMELE CONȘTIINȚEI SOCIALE, specii calitativ distincte ale vieții spirituale a societății: conștiința politică, conștiința juridică, morală, arta, știința, filozofia, religia, care se deosebesc între ele prin ceea ce reflectă cu precădere din ansamblul existenței sociale (obiectul lor specific), prin caracterul sau modul specific al acestei reflectări (realizată prin abstracții științifice, imagini artistice, norme morale etc.) și prin rolul sau funcția lor socială specifică (care le revine pe lîngă funcția lor comună de reflectare și de influențare a existenței sociale). Deși conștiința socială, avînd în majoritatea componentelor sale un caracter de clasă, se disociază în conținuturi ideologice opuse, ea „se mișcă în cadrul anumitor forme comune, forme de conștiință" (Marx), întrucît acestea reflectă una și aceeași existență socială. În cadrul fiecăreia dintre **f.c.s.** se disting cele două nivele: al conștiinței comune și al conștiinței sistematizate, al psihologiei sociale și al ideologiei. Constituirea **f.c.s.** se datorează dezvoltării și

Scanned with OKEN Scanner

diversificării crescînde a existenței sociale, complicării diviziunii sociale a muncii, a nevoilor sociale și, în mod corespunzător, a formelor activității social-istorice a oamenilor. Existența socială determină în ultimă instanță, prin relațiile de producție dominante, caracterul, structura și dezvoltarea conștiinței sociale. De aceea **f.c.s.** au un conținut istoricește variabil și totodată, în funcție de nevoile sociale specifice cărora le răspund, un destin istoric diferit. Astfel, de pildă, victoria relațiilor comuniste în întreaga lume va duce la dispariția unor forme de conștiință cum sînt conștiința politică, conștiința juridică, religia. Afirmînd primordialitatea existenței sociale în raport cu conștiința socială, materialismul istoric subliniază de asemenea independența relativă a conștiinței sociale și specificitatea legilor dezvoltării fiecărei forme a conștiinței sociale. Acestea comunică, la rîndul lor, între ele, păstrîndu-și totodată autonomia lor relativă. Între diferitele forme ale conștiinței sociale există o permanentă interacțiune. Totodată, alături de discontinuitatea provocată de schimbările din existența socială, în dezvoltarea diferitelor forme ale conștiinței sociale există o continuitate, fiecare dintre ele folosind și prelucrînd un material moștenit din trecut. În opoziție cu materialismul „economic", materialismul istoric subliniază rolul activ al **f.c.s.** și al fiecărei forme în parte în dezvoltarea societății. Acest rol specific se realizează prin intermediul diferitelor laturi ale practicii sociale, de care sînt legate, mai mult sau mai puțin direct, diversele forme de conștiință. V. și *conștiință*; *existență socială și conștiință socială*; *bază și suprastructură*.

FORȚELE DE PRODUCȚIE, totalitatea mijloacelor de muncă, a obiectelor muncii atrase în procesul de producție și a forței de muncă umane. **F. de p.** exprimă relațiile oamenilor față de obiectele și de forțele naturii, pe care le folosesc pentru producerea bunurilor materiale, iar nivelul dezvoltării lor exprimă gradul de supunere a naturii de către om. **F. de p.** se află în continuă dezvoltare și schimbare, ele constituind elementul cel mai mobil, revoluționar al modului de producție. Dezvoltarea lor face necesară obiectiv schimbarea relațiilor de producție și, o dată cu aceasta, schimbarea întregii orînduiri sociale. Dintre elementele materiale ale **f. de p.**, mijloacele de muncă, și în primul rînd uneltele de muncă, se dezvoltă și se perfecționează cel mai rapid, aceasta constituind baza materială a dezvoltării societății omenești. În cadrul forțelor de producție, rolul hotărîtor îl au oamenii, producătorii bunurilor materiale. În procesul de producție, oamenii perfecționează uneltele de muncă, inventează mașini, valorifică bogățiile naturii, supun natura înconjurătoare în vederea producerii bunurilor materiale. O dată cu aceasta se îmbogățește și experiența de producție a oamenilor, au loc schimbări importante în structura forțelor de muncă în sensul creșterii gradului lor de calificare și specializare, al lărgirii cunoștințelor științifice, ceea ce contribuie la dezvoltarea mai departe a **f. de p.** În epoca contemporană, revoluția științifică și tehnică exercită o puternică influență asupra dezvoltării **f. de p.** Știința devine tot mai mult o nemijlocită forță de producție. Ritmul de dezvoltare al forțelor de producție este determinat în mare măsură de caracterul rela-

Scanned with OKEN Scanner

ţiilor de producţie dintr-o orînduire socială, acestea putînd să-l frîneze sau să-l accelereze. Totodată acest ritm este influenţat şi de interacţiunea elementelor componente ale forţelor de producţie înseşi, de nivelul pe care l-au atins acestea. În socialism, concordanţa dintre **f. de p.** şi relaţiile de producţie creează posibilitatea obiectivă a dezvoltării planificate, multilaterale şi rapide a **f. de p.** Partidului marxist-leninist şi statului socialist le revine sarcina de a sesiza din timp şi de a rezolva cu sprijinul maselor de oameni ai muncii contradicţiile ce se pot ivi între **f. de p.** şi anumite laturi ale relaţiilor de producţie în vederea perfecţionării continue a relaţiilor de producţie şi a dezvoltării nelimitate a **f. de p.**

FOURIER [furié], Charles (1772—1837), socialist utopic francez, unul dintre marii precursori ai socialismului ştiinţific. A făcut o critică pătrunzătoare societăţii capitaliste, dezvăluind racilele şi contradicţiile ei: existenţa crizelor economice, acumularea avuţiei la un pol al societăţii şi al mizeriei la celălalt pol, contradicţia dintre oraş şi sat, dintre munca fizică şi cea intelectuală, schilodirea personalităţii ca urmare a diviziunii capitaliste a muncii, situaţia de robie a femeii etc. **F.** a elaborat, într-o formă încă speculativă, ideea unei succesiuni legice a treptelor dezvoltării sociale. În concepţia sa, contradicţiile sociale apar în forma fantastică a contradicţiilor dintre pasiuni. **F.** consideră că societatea viitoare va trebui să corespundă „naturii umane", să permită satisfacerea „pasiunilor" inerente acesteia. El a prevăzut în mod just unele trăsături ale viitoarei societăţi comuniste: absenţa antagonismelor sociale, transformarea muncii într-o necesitate vitală, dezvoltarea multilaterală a personalităţii umane, concordanţa dintre interesele individuale şi cele colective. Celula de bază a noii societăţi era considerată de el „falanga", grup de 1 500—2 000 de persoane împărţit în „serii" şi „grupe" potrivit înclinaţiilor acestora spre anumite genuri de activităţi. Membrii falangei urmau să locuiască într-un edificiu central, numit *falanster*. Datorită dezvoltării incomplete a antagonismelor capitalismului, **F.** nu a înţeles rolul istoric al proletariatului şi necesitatea revoluţiei politice, închipuindu-şi în mod utopic că trecerea la socialism se va realiza prin propagarea paşnică a ideilor sale, prin generozitatea celor avuţi. Ideile lui **F.** au pătruns şi în România, în special mulţumită lui *T. Diamant* şi *I. Heliade-Rădulescu*. Op. pr.: „Teoria celor patru mişcări şi a destinelor generale" (1808), „Tratat despre asociaţia domestică şi agricolă" (1822), „Noua lume industrială şi societară" (1829).

FRATRIE, denumire dată iniţial în Grecia antică uniunii gentilice mai mici decît *tribul*. Începînd de la L. H. Morgan şi F. Engels, termenul a căpătat în ştiinţă un sens general, denumind una dintre principalele verigi ale organizării tribale. **F.** era alcătuită din mai multe ginţi, iar mai multe **f.** înrudite alcătuiau un trib. **F.** era condusă de un consiliu al bătrînilor şi avea un conducător militar. Ea îndeplinea anumite funcţii sociale şi religioase. La romani, **f.** se numea *curie*.

FRAZER [fréizə], James George (1854—1941), etnograf englez şi istoric al religiilor. A adunat un vast şi important material documentar, căutînd

să demonstreze că religiile societăților primitive derivă din magie, deși ar fi esențial deosebite de aceasta. Analizele sale nu se referă însă atît la contextul social al vechilor concepții magice și religioase, cît la aspectele lor psihologice. Op. pr.: „Creanga de aur" (12 vol., 1890—1915), „Totemism și exogamie" (4. vol., 1910).

FREGE [fréghe], Gottlob (1848—1925), matematician și logician german. Pe baza elaborării unui nou calcul logic (1879) după modelul celui proiectat de Leibniz, **F.** a realizat definirea numărului natural prin concepte exclusiv logice și, pe această bază, deducerea aritmeticii din logică, inițiind astfel *logicismul*. Elaborînd primul sistem axiomatic al calculului prepozițional, **F.** a dat o analiză strictă a funcțiilor propoziționale, a problematicii calculului cu predicate și a definit precis conceptele fundamentale ale logicii simbolice. Totodată, el a dezvoltat o teorie sistematică a semnificației. Op. pr.: „Teoria conceptului, un limbaj formalizat al gîndirii pure după modelul aritmeticii" (1879), „Teoria fundamentelor aritmeticii" (1884), „Concept și obiect" (1892), „Sens și semnificație" (1892).

FREUDISM v. **PSIHANALIZĂ.**

FRUMOSUL, categorie fundamentală a esteticii. Idealismul subiectiv (Kant, neokantienii ș.a.) consideră **f.** ca rezultat exclusiv al unei reacții a subiectului, independentă de însușirile obiective ale realității. Idealismul obiectiv (Platon, Hegel, Schopenhauer) susține că **f.** ar exista ca idee înainte de realizarea sa concretă în natură sau în artă. Materialismul vulgar consideră frumosul ca pe o însușire naturală analogă cu celelalte însușiri materiale ale obiectelor, existentă în afara istoriei societății umane. În realitate, **f.** se constituie în relația dintre subiect și obiect în cadrul vieții sociale, avînd un caracter social-istoric și nu natural. Capacitatea de a crea și de a percepe frumosul ia naștere în procesul practicii sociale, în primul rînd în procesul muncii, în care omul învață să dea obiectelor „măsura care le este inerentă" (K. Marx); această capacitate se dezvoltă ulterior mai cu seamă pe baza artei, ca formă deosebită a conștiinței sociale și a activității umane. **F.** este reprezentarea în conștiința omului a proprietăților obiectelor apreciate pozitiv din punct de vedere estetic; aceste proprietăți, care reprezintă numai premisele obiective ale **f.**, se constituie ca atare numai prin valorizarea lor de către conștiința umană. Criteriile de apreciere estetică, concepțiile despre frumos se constituie în cursul vieții sociale, în contextul axiologic al epocii, fiind determinate în ultimă analiză de aspirațiile și de tendințele de dezvoltare ale societății; la nivel istoric, ele depășesc, prin urmare, aprecierea subiectivă arbitrară a individului, avînd un caracter social, și (în societatea împărțită în clase) ele dobîndesc într-o serie de cazuri un caracter de clasă, mai mult sau mai puțin manifest. Aceasta nu exclude recunoașterea **f.** peren al capodoperelor artei, în care oamenii diferitelor epoci istorice, la nivelul exigențelor specifice ale epocii respective, recunosc frumusețea realității naturale, sociale, umane.

Scanned with OKEN Scanner

FUNCTOR (lat. *functus*, de la *fungi* „a îndeplini un rol"), conectiv interpropoziţional care joacă în calculul logic rolul de operator, analog rolului jucat de operatori aritmetici plus, minus etc. în calculul matematic. **F.** logici apar în limba naturală sub forma unor expresii, ca „sau... sau..." (disjuncţia), „şi" (conjuncţia), „dacă... atunci..." (implicaţia) etc. În calculul logic, **f.** se definesc cu ajutorul unor tabele, numite „matrice de adevăr". Valoarea de adevăr a expresiilor alcătuite din propoziţii legate între ele prin intermediul **f.** logici depinde de valoarea de adevăr a propoziţiilor componente şi de proprietăţile formale ale respectivilor **f.** Sin. *operator logic*, *conectiv*.

FUNCŢIE LOGICĂ, operaţie care prin aplicare asupra unui argument dă o anumită valoare corespunzătoare respectivului argument. Totalitatea obiectelor la care se aplică funcţia formează *domeniul funcţiei* sau *domeniul argumentelor* funcţiei, iar mulţimea valorilor funcţiei se numeşte *codomeniul funcţiei* sau *domeniul de valori* al funcţiei. **F.l.** este analogă funcţiei matematice, fiind constituită printr-o generalizare a acesteia şi caracterizîndu-se prin aceea că domeniul şi codomeniul ei se constituie din obiecte, respectiv valori logice, adică din valorile de adevăr admise.

Scanned with OKEN Scanner

G

GAÁL, Gábor (1891—1954), publicist, estetician și critic literar marxist din România; a fost membru al Academiei R.P.R., profesor la Universitatea din Cluj. **G.** a fost redactorul-șef și animatorul revistei progresiste „Korunk" din Cluj (între 1931 și 1940), care a avut un rol de seamă, în deceniul al patrulea, în răspîndirea marxismului, în combaterea fascismului și a reacțiunii în general și a militat pentru frăția dintre poporul român și populația maghiară din România. În articolele sale, **G.** a abordat problemele realismului și ale valorificării moștenirii culturale, a criticat estetismul și unele curente ale sociologiei și filozofiei idealiste contemporane. Op. pr.: „Realitate și literatură" (1950), „Opere alese" (postum, 2 vol., 1958).

GALILEI, Galileo (1564—1642), mare fizician și astronom italian din epoca Renașterii, unul dintre întemeietorii mecanicii ca știință. Trimis de inchiziție în fața tribunalului ca adept al teoriei lui Copernic, **G.** a fost silit, după multe umilințe, să retracteze ideile sale. Lui. **G.** i se atribuie replica devenită aforism: „E pur si muove" („Și totuși se învîrtește"), pe care ar fi pronunțat-o după retractare. El a dezvoltat ideile lui *N. Cusanus* și *Giordano Bruno*. Concepțiile sale filozofice sînt predominant materialist-mecaniciste. **G. acordă o** însemnătate decisivă utilizării experienței și metodelor matematice în cunoașterea naturii, urmărind

Scanned with OKEN Scanner

formularea cantitativă a legilor naturii. Prin aceasta **G.** este considerat drept unul dintre fondatorii științei moderne.

GARAUDY [garodí], Roger (n.1913), filozof marxist francez. S-a preocupat în mod deosebit de aspectele contemporane ale umanismului marxist, purtînd un dialog cu existențialismul și cu gîndirea catolică. Op. pr.: „Libertatea" (1955), „Umanismul marxist" (1957), „Perspectivele omului" (1959), „Despre un realism fără țărmuri" (1963), „Marxismul secolului al XX-lea" (1966), „Karl Marx" (1964).

GASSENDI [gasẽdi], Pierre (1592 — 1655), filozof materialist francez, matematician, fizician și astronom. A reluat atomismul lui Epicur și etica epicuriană, criticînd scolastica, morala ascetică religioasă, precum și idealismul gnoseologic cartezian. A încercat totuși „să concilieze conștiința lui catolică cu știința lui păgînă" (Marx), prin afirmația că atomii au fost creați de divinitate și prin ideea numărului finit al atomilor. Ideile lui au influențat pe *enciclopediști*.

GEN, clasă de obiecte avînd aceleași note esențiale și cuprinzînd cel puțin două specii. — *Gen proxim*, genul cel mai apropiat de noțiunea de definit (ex. *g.p.* al noțiunii „mamifer" este noțiunea „vertebrat").

GENERALIZARE 1. (PSIH.) Operație a gîndirii, strîns legată de abstractizare, prin care însușirile comune unui grup de obiecte sau de fenomene sînt extinse mintal asupra tuturor obiectelor și fenomenelor din categoria respectivă. **2.** (LOG.) Operație inversă *determinării*, care constă în trecerea de la noțiuni cu o sferă restrînsă și cu un conținut bogat la noțiuni cu o sferă mai largă și cu un conținut mai sărac. Limita generalizării o constituie *categoria*.

GENERAL, PARTICULAR, SINGULAR, categorii ale materialismului dialectic, care reflectă corelații ale obiectelor și proceselor din natură, din societate și din cunoaștere. *Singularul* (individualul) reprezintă natura unui obiect sau proces în totalitatea trăsăturilor proprii lui, care-l deosebesc de toate celelalte obiecte sau procese, constituind determinarea sa calitativă, individualitatea sa. *Generalul* reprezintă: a) o proprietate comună, repetabilă pentru toate fenomenele dintr-o anumită clasă *(generalul abstract)*; b) ceea ce este în mod obiectiv esențial lucrurilor reale, unitatea proprietăților, notelor, trăsăturilor fundamentale ale unei clase de obiecte, care se manifestă ca lege a existenței și dezvoltării lor *(generalul concret)*. El este reflectat în conștiință prin intermediul formelor logice (noțiunea, judecata, raționamentul). Există grade diferite de generalitate; de aceea generalul apare ca atare în raport cu singularul, dar față de o treaptă mai înaltă de generalitate el este particular. *Particularul* apare astfel ca o verigă de legătură între singular și general. Separarea metafizică a generalului de singular duce fie la reprezentarea mistică a generalului, care ar preexista singularului și l-ar crea pe acesta (idealis-

Scanned with OKEN Scanner

mul obiectiv), fie la concepția idealist-subiectivă care consideră generalul (deci și categoriile și legile științei) ca o simplă creație a conștiinței umane (ex. în fenomenalism, pozitivism și alte concepții idealist-subiective). Materialismul dialectic subliniază caracterul obiectiv și unitatea dialectică a generalului și singularului (respectiv a generalului și particularului), ele existînd în realitate numai într-o legătură reciprocă indisolubilă; **g., p., s.** sînt, așadar, noțiuni corelative. Legătura dialectică dintre ele oglindește trecerile reciproce dintr-unul într-altul în procesul dezvoltării. Generalul este cunoscut, de regulă, pe baza studierii și comparării unui mare număr de fenomene individuale. Cunoașterea este ridicarea de la singular prin particular la general și înțelegerea singularului în lumina generalului și a particularului.

GENERAȚIE SPONTANEE, teorie după care organisme vii ar putea să apară (rapid și pe cale naturală) din materie nevie, anorganică (mîl) sau organică în descompunere (cadavre în curs de putrezire etc.). Teoria, bazată pe observații macroscopice grosolane, are un sîmbure materialist naiv; ea a fost susținută de Aristotel, Paracelsus, Van Helmont etc. Progresele biologiei au infirmat rînd pe rînd **g. s.** a animalelor superioare, a viermilor (Spallazani, sec. al XVIII-lea) și a monocelularelor (Pasteur, sec. al XIX-lea) prin experimentare și prin observații microscopice corespunzătoare. Prin **g. s.** se înțelege azi mai ales apariția primelor forme de viață de pe Pămînt din materia ajunsă lent la o anumită treaptă de evoluție (arhegonie).

GENTILE, Giovanni (1875—1944), filozof idealist italian, neohegelian. A fost demnitar fascist. Concepția sa, „actualismul", reprezintă o revizuire idealist-subiectivă și voluntaristă a filozofiei lui Hegel, reducînd realitatea la „gîndirea actuală", adică la gîndirea subiectului ca proces în curs de desfășurare. Arta apare ca momentul subiectiv al realității, știința ca momentul obiectiv, iar filozofia ca momentul absolut. Istoria ar fi, după **G.,** însăși „forma reală și concretă de activitate spirituală", materia și natura constituind simple abstracții moarte, produse ale gîndirii trecute. Op. pr: „Teoria spiritului ca act pur" (1916), „Filozofia artei" (1931).

GEOMETRIE NEEUCLIDIANĂ, ramură a geometriei care diferă de geometria euclidiană printr-o altă axiomă de paralelism. În *g.n. hiperbolică*, numită de obicei geometria lui Lobacevski (unul dintre creatorii **g.n.**), printr-un punct dat putem să ducem două paralele la o dreaptă dată; în *g.n. eliptică* nu există drepte paralele. S-a demonstrat că **g.n.** sînt necontradictorii și s-au construit și modele în spațiul euclidian pe care ele le verifică. Crearea acestor **g.n.** a dovedit că geometria nu este aprioriică, că în mod logic sînt posibile mai multe sisteme geometrice; **g.n.** a dezvăluit legătura profundă dintre spațiu și materie, faptul că proprietățile spațiului sînt condiționate de proprietățile materiei. **G.n.** este folosită pentru formularea teoriei moderne a gravitației (teoria generalizată a relativității).

Scanned with OKEN Scanner

GEOPOLITICĂ, teorie retrogradă care, exagerînd o serie de teze ale determinismului geografic şi ale antropogeografiei privitoare la istorie şi la filozofia culturii, a pretins că politica unui stat ar fi determinată de situaţia sa geografică. **G.** justifică politica de agresiune şi propagă deschis militarismul şi expansiunea colonială în numele aşa-zisei teorii a „spaţiului vital" care ar fi necesar unui stat cu o mare densitate a populaţiei. A apărut la sfîrşitul sec. al XIX-lea, exprimînd interesele cercurilor imperialiste şi devenind ulterior un apanaj al ideologiei fasciste şi al rasismului. Reprezentanţi principali: etnograful Fr. Ratzel (1844—1904, Germania), amiralul A. Mahan (S.U.A.), generalul german Karl Haushofer (1869—1946). Termenul **g.** a fost creat în 1916 de sociologul pangermanist suedez Rudolf Kjellén.

GEŞTALTISM (germ. *Gestalt* „structură", „configuraţie"), concepţie psihologică, elaborată de M. Wertheimer, W. Köhler, K. Koffka, K. Lewin, care consideră că fenomenele psihice reprezintă structuri, configuraţii integrale, structurile fiind realităţi primordiale, ireductibile la părţile sau la procesele parţiale subordonate întregului. Astfel, percepţia unei melodii are un caracter integral, care nu este o sumă a sunetelor din care-i compusă *(nesumabilitatea)*, melodia respectivă putînd fi recunoscută chiar dacă lipsesc cîteva sunete *(tendinţa spre întreg)* sau dacă e cîntată la instrumente diferite, deci chiar atunci cînd e compusă din alte sunete, dar se păstrează aceleaşi raporturi între ele, aceeaşi *structură (transponibilitatea)*. Pornind de la studiul experimental al percepţiei (Wertheimer), **g.** s-a extins şi la celelalte domenii ale psihologiei, la intelect şi inteligenţă (Köhler), la procesele voliţionale, psihologia persoanei şi psihologia socială (Lewin). Unii adepţi ai **g.** consideră că există un paralelism între structurile psihice şi cele fizice şi că configuraţiile nu se formează prin experienţă, ci au un caracter aprioric. **G.** a apărut în sec. al XX-lea ca o reacţie faţă de *asociaţionism* şi chiar faţă de *behaviorism*. **G.** mai este denumit şi *structuralism, configuraţionism* sau *psihologia formei*.

GHEREA (DOBROGEANU-GHEREA), Constantin (1855—1920), sociolog şi critic literar român, unul dintre pionierii răspîndirii marxismului în România, teoretician al mişcării socialiste române, la sfîrşitul sec. XIX şi începutul sec. XX. Născut în Ucraina, a studiat la Harkov, unde a participat la activitatea conspirativă a cercurilor studenţeşti narodnice. Urmărit de poliţia ţaristă, s-a stabilit în 1875 în România. A publicat lucrări de popularizare a marxismului, de critică a filozofiei şi sociologiei idealiste burgheze, de estetică şi critică literară. A contribuit la întemeierea presei socialiste din România („Contemporanul", „Revista socială", „Critica socială", „Literatură şi ştiinţă" etc.). Subliniind rolul determinant al modului de producţie în dezvoltarea socială (fără să fi înţeles însă întotdeauna caracterul complex al acestei determinări), **G.** a explicat trecerea de la feudalism la capitalism şi de la capitalism la socialism ca o necesitate obiectivă şi a definit criteriile progresului social în lumina materialismului istoric. În acest spirit a militat pentru industrializarea ţării, ca o condiţie esenţială a progresului social-economic. El a supus criticii su-

Scanned with OKEN Scanner

biectivismul voluntarist și metafizic al anarhismului și a scos în lumină deosebirile dintre socialismul utopic și socialismul științific marxist. În lucrările „Neoiobăgia" (1910), „Socialismul în țările înapoiate" (1911), ca și în alte scrieri ale sale, a căutat să aplice marxismul în analiza dezvoltării economice și social-politice din România pentru a defini sarcinile care revin proletariatului în transformarea societății. Prin activitatea sa teoretică el a aprofundat cunoașterea procesului istoric din țara noastră, explicîndu-l unitar, deși cu unele limite (mai ales în „Neoiobăgia", a subestimat gradul dezvoltării relațiilor capitaliste în economia agrară). **G.** este inițiatorul esteticii și criticii literare marxiste în țara noastră. Lucrările sale din acest domeniu, reunite în „Studii critice" (3 vol., 1890, 1891 și 1897, plus 2 vol. postume, 1925, 1927), subliniază că izvorul prim al artei este realitatea, că forța operei de artă depinde de măsura în care aceasta redă expresiv adevărul vieții în esența lui, că între conținutul și forma unei opere de artă există o unitate indisolubilă. Demonstrînd că „arta e produsul unui mediu social" („Arta pentru artă și arta cu tendință", 1894), el a arătat că artistul exprimă prin opera sa, într-un fel sau altul, „tendințele epocii în care trăiește, ale societății în care trăiește" („Tendenționismul și tezismul în artă", 1890). De pe aceste poziții, **G.** a criticat teoria idealistă a autonomismului estetic, susținută de gruparea junimistă. În ciuda unor tendințe sociologizante, opera sa critică cuprinde numeroase analize estetice pătrunzătoare. Ideile lui **G.** au avut un rol important în dezvoltarea literaturii române pe drumul realismului și în statornicirea unei orientări științifice a criticii și esteticii literare. Alte lucrări: „Karl Marx și economiștii noștri" (1884), „Robia si socialismul" (1884—1887), „Ce vor socialiștii români" (1886), „Concepția materialistă a istoriei" (1892), „Anarhia cugetării" (1892), „Materialismul economic și literatura" (1895), „Deosebirea dintre socialism și anarhism" (1901).

GINTĂ (lat. *gens*), formă de organizare a societății omenești, proprie orînduirii comunei primitive. A apărut în perioada de trecere la paleoliticul superior, cînd dezvoltarea forțelor de producție a impus înlocuirea cetei primitive, nestabile, cu un colectiv unitar, solidar, realizat pe baza înrudirii naturale. După rolul pe care femeia și bărbatul l-au avut în producție în epoci diferite, **g.** era constituită din toți urmașii recunoscuți ai aceluiași strămoș, feminin *(matriarhat)* sau masculin *(patriarhat)*. Ea constituia un colectiv independent din punct de vedere economic și dependent de un alt asemenea colectiv doar prin *exogamie*. În perioada destrămării comunei primitive, baza **g.** devine în primul rînd comunitatea de teritoriu.

GÎNDIRE, reflectare generalizată și abstractă a realității, reprezentînd cea de-a doua treaptă a cunoașterii, mediată prin cunoașterea senzorială; proces psihic de generalizare și de abstractizare, produs al activității creierului uman, reflectînd mijlocit obiectele și fenomenele, relațiile dintre ele. În vreme ce cunoașterea senzorială reflectă însușirile individuale, particulare, concrete, fenomenale, accidentale ale obiectelor rea-

Scanned with OKEN Scanner

lității, g. reflectă însușirile universale, generale, abstracte, esențiale, necesare ale obiectelor și fenomenelor, relațiile dintre ele, legitatea lor. G. este o funcție a materiei superior organizate, a creierului omenesc, care a apărut în condițiile procesului social al muncii. Ca formă specific omenească de reflectare a realității, g. s-a format în măsura în care oamenii, acționînd cu ajutorul uneltelor de muncă asupra obiectelor din natură și transformîndu-le pentru satisfacerea nevoilor lor sociale, au început să cunoască însușirile generale și esențiale ale acestora. G. s-a dezvoltat în unitate indisolubilă cu limba, apărută și ea în procesul muncii, care necesită comunicarea între oameni. Practica social-istorică a omenirii este izvorul și totodată mijlocul de verificare a veracității g. Desfășurarea proceselor de g. are loc sub forma *noțiunilor*, *judecăților* și *raționamentelor*. Elaborarea judecăților și a raționamentelor, formarea noțiunilor științifice se realizează prin diferite operații ale gîndirii: analiza și sinteza, stabilirea asemănărilor și deosebirilor, generalizarea, sistematizarea, abstractizarea și concretizarea, analogia etc. G. se desfășoară atît prin integrarea unor elaborări anterioare și aplicarea dintr-o dată a unor formule generalizate (ceea ce poate fi modelat prin funcționarea unor mașini matematice, logice, de tradus dintr-o limbă în alta etc.), cît și prin elaborarea unor ipoteze, idei și teorii noi, ceea ce reprezintă g. creatoare.

GÎNDIRISM, curent ideologic din România, format în jurul revistei „Gîndirea" (1921 — 1944). Doctrinarul său principal a fost Nichifor Crainic. Pornind în prima sa perioadă de la ideile pașoptiste despre lupta națională („Dacia literară" etc.) și de la tradiționalismul sămănătorist, g. a marcat în cele din urmă o ruptură totală față de idealurile democratice pașoptiste, de tradițiile progresiste ale culturii românești, inclusiv de tradițiile înaintate ale culturii burgheze (iluminismul, raționalismul și umanismul etc.), înlocuindu-le cu propagarea iraționalismului mistic, a naționalismului rasist și șovin, justificat prin „mitul sîngelui", „mitul pămîntului" ș.a. Datorită acestor trăsături, g. s-a înscris pe linia involuției culturale devenind, în deceniul al patrulea al sec. al XX-lea, unul dintre izvoarele teoretice ale mișcării fasciste din România. Căutîndu-și rădăcinile în doctrina lui Dionisie Areopagitul, g. a promovat insistent ortodoxismul religios militant, neomedieval. Pe plan politic, el susținea unitatea națională „deasupra claselor", unirea tuturor sub egida bisericii ortodoxe. G. opunea democrației așa-zisa „etnocrație", „expresie a voinței politice a rasei autohtone", și preconiza instaurarea unui stat corporatist fascist. Gîndiriștii idealizau primitivismul satului și aspectele lui patriarhale, denaturau specificul național al culturii românești și căutau să demonstreze că creația populară ar constitui o mărturie a spiritului prin esență religios și fatalist al poporului român. În domeniul artei, g. a creat o „estetică teologală", după care frumosul ar fi o ipostază a divinității, iar arta o expresie a aspirațiilor omului către dumnezeire. Punînd toate celelalte valori sub semnul valorii religioase, g. a combătut însă, sub raport axiologic, autonomismul formalist și a preconizat corelația valorilor spirituale. Ca exponent al idealismului obiectiv, g. s-a opus diferitelor variante ale filozofiei subiectiviste din epocă. G. nu a consti-

tuit un curent perfect omogen, unii reprezentanți ai lui (L.Blaga, I.Pillat ș.a.) neîmpărtășind întru totul concepțiile sale.

GNOSEOLOGIE v. **TEORIA CUNOAȘTERII.**

GNOSTICISM (gr. *gnostikos* „care cunoaște"), curent filozofic-religios creștin, apărut în sec. al II-lea e.n. **G.** proclama ideea unei cunoașteri mistice care ar revela „tainele existenței" și ar arăta omului „calea spre mîntuire". Încercînd să îmbine doctrina evanghelică cu filozofia elenistică și cu mitologia religiilor orientale, **g.** a fost respins ca „eretic" de către biserica creștină oficială. Reprezentanți principali: Valentin din Egipt și Vasilide din Siria.

GOBINEAU [gobinó], Joseph Arthur (1816—1882), sociolog și scriitor francez, unul dintre întemeietorii școlii antropologice în sociologie și ai rasismului. În lucrarea sa „Eseu asupra inegalității raselor umane" (4 vol., 1853—1855), a susținut ideea existenței unor „rase superioare" și a unor „rase inferioare" și a pretins că lupta dintre acestea ar fi forța motrice a dezvoltării istorice.

GÖDEL, Kurt (n.1906), logician și matematician austriac. În 1940 a emigrat în S.U.A. I se datorește teorema despre incompletitudinea sistemelor formale *(prima teoremă a lui G.)* și teorema despre imposibilitatea de a demonstra necontradicția sistemului formal prin mijloacele sistemului însuși *(a doua teoremă a lui G.)*. Prima teoremă a lui **G.** are o mare însemnătate logică; ea conține totodată importante implicații de ordin filozofic, fiindcă pune în evidență limitele interpretării idealiste a formalizării.

GOETHE [göte], Johann Wolfgang (1749—1832), mare poet și gînditor german. Opera sa științifică și gîndirea sa etică și estetică dețin un loc de seamă în istoria gîndirii progresiste. Criticînd agnosticismul, **G.** a afirmat un punct de vedere empirist-materialist și a apărat totodată ideea panteist-materialistă spinoziană a unității naturii. Lucrările sale „*Introducere în teoria culorilor*", „*Metamorfoza plantelor*", „*Introducere în anatomia comparată*" schițează o adevărată dialectică a naturii, punînd în evidență raporturile dialectice dintre dezvoltare și contradicție, parte și întreg, interior și exterior, esență și fenomen etc. O altă idee dialectică, fecundă în consecințe filozofice, etice și estetice, o constituie aceea a contradicției eterne și creatoare dintre negativ și pozitiv (întruchipată poetic în lupta dintre spiritul răului și bine). Dialectica naturii se împletește la **G.** cu elogiul faptei, al acțiunii și al valorii omului, care constituie teme centrale ale operei sale artistice și baza unei concepții activiste despre cultură. Bogată în intuiții dialectice este și gîndirea estetică a lui **G.**, concepția sa despre artă, care, deși „imitare" a „naturii", ca activitate creatoare se ridică totuși deasupra naturii, dezvăluind „sensul" acesteia. Alături de Schiller, **G.** a formulat concepția umanistă despre rolul artei în realizarea unei personalități integrale, armonioase.

Scanned with OKEN Scanner

GONSETH, Ferdinand (n.1890), matematician și filozof elvețian. Promovează o filozofie dialectică neoraționalistă (pe care o numește „deschisă" sau „idoneistă"). El consideră că în epistemologie nu trebuie acceptate principii fundamentale care s-ar putea înfățișa ca adevăruri *aprioric*e; principiile trebuie să fie alese astfel încît filozofia să rămînă mereu deschisă experienței. S-a delimitat de empirism și pozitivism, dînd interpretări epistemologice remarcabile axiomatizării și formalizării. **G.** încearcă integrarea coerentă a contribuției subiectului în cunoaștere într-o sinteză filozofică realistă (bazată pe recunoașterea realității obiective). A întemeiat și conduce revista „Dialectica". Op. pr: „Fundamentele matematicii" (1926), „Filozofía neoscolastică și filozofia deschisă" (1954), „Metafizica și deschiderea la experiență" (1960).

GORGIAS (c. 483 — c. 375 î.e.n.), retor și filozof grec, unul dintre cei mai renumiți *sofiști*. **G.** a dezvăluit caracterul contradictoriu al realității și al cunoașterii, dar a ajuns la concluzii sceptice și relativiste, rezumate prin trei teze: nu există nimic; dacă ar exista ceva, nu ar putea fi cunoscut; dacă ar putea fi cunoscut, n-ar putea fi comunicat.

GRAMSCI [grámși], Antonio (1891—1937), filozof, militant de seamă al mișcării muncitorești italiene și internaționale, unul dintre întemeietorii Partidului Comunist Italian. Membru al Comitetului Executiv al Internaționalei a III-a, **G.** a luptat împotriva oportunismului de dreapta și a sectarismului. Condamnat (în 1928) la 20 de ani închisoare, a scris aici lucrări de mare importanță teoretică și politică, consacrate filozofiei, îndeosebi problemelor de bază și categoriilor materialismului istoric, esteticii, gîndirii Renașterii, abordîndu-le în mod original și creator, dovedind o deosebită înțelegere a sensului istoriei moderne. A analizat critic mecanicismul, filozofia lui B. Croce, neopozitivismul și neokantianismul. Op. pr.: „Scrisori din închisoare" (postum, 1947), „Caiete de închisoare" (7 vol., scrise între 1929 și 1935).

GROTIUS [gróțius], Hugo (numele latinizat al lui *Hugo de Groot)* (1583—1645), gînditor social-politic olandez, unul dintre fondatorii teoriei *dreptului natural* în varianta sa modernă, burgheză, potrivit căreia dreptul nu se întemeiază pe voința divinității, ci pe natura omului și pe principiile rațiunii. Op. pr.: „Despre dreptul păcii și războiului" (1625).

GRUP SOCIAL, ansamblu de indivizi care se cunosc personal și între care este instituit un sistem de relație socială. Organizate sau neorganizate (informale), **g.s.** pot rezulta uneori spontan din faptul simplei conviețuiri, alteori din urmărirea deliberată a asocierii. Ele pot avea o durată variabilă, unele fiind efemere, altele transmisibile de la o generație la alta. Studiul **g.s.** a început în sociologie prin analiza familiei, dar s-a extins apoi la toată seria fenomenelor denumite „microsociale", prin analizarea lor din puncte de vedere complexe: volum demografic, forme de organizare, scopuri urmărite, durată în timp, natura relațiilor interne și a celor cu societatea globală. În sens larg, denumirea de **g.s.** se aplică adesea unor grupuri mari (triburi, popoare, națiuni).

Scanned with OKEN Scanner

GULIAN, Constantin I. (n.1914), filozof român, membru al Academiei, profesor la Universitatea din București. **G.** a abordat problemele formării noii morale socialiste și problema valorificării tradițiilor etice înaintate din folclorul românesc vechi și nou. El a criticat teoria fenomenologică a valorilor, opunîndu-i pe aceea a condiționării social-istorice a valorilor etice și a valorilor culturii. A elaborat studii de antropologie filozofică și de filozofie a culturii. Totodată **G.** s-a preocupat de valorificarea tradițiilor progresiste din gîndirea românească și universală, precum și de analiza critică a concepțiilor unor gînditori idealiști. Sub redacția sa au apărut mai multe lucrări de istorie a filozofiei. Op. pr.: „Introducere în etica nouă" (1946), „Introducere în sociologia culturii" (1947), „Sensul vieții în folclorul românesc" (1957), „Metodă și sistem la Hegel" (2 vol., 1957—1963), „Problematica omului" (1966), „Omul în folclorul african" (1967), „Originile umanismului și ale culturii" (1967), „Mit și cultură" (1968).

GURVITCH [gürvici], Georges (1894—1965), sociolog idealist francez, de origine rusă. Este unul dintre fondatorii *microsociologiei*, pe care a încercat s-o fundamenteze din punct de vedere filozofic prin teoria empiristă și subiectivistă a așa-numitului *hiperempirism dialectic*. **G.** neagă legile generale obiective ale dezvoltării sociale și orientează sociologia spre studiul „microrelațiilor", adică al relațiilor psihologice dintre indivizii diferitelor grupuri sociale, relații care ar condiționa desfășurarea întregii vieți sociale. A preconizat o sinteză între marxism și proudhonism. Op. pr.: „Menirea actuală a sociologiei" (1950), „Determinismele sociale și libertatea umană" (1955), „Dialectică și sociologie" (1962).

GUST (în estetică), capacitate de a sesiza și aprecia spontan, cvasireflex, subiectiv frumosul sau urîtul, esteticul și inesteticul din artă și realitate, printr-o reacție exprimînd un sentiment de satisfacție sau insatisfacție față de acestea. **G.** a apărut în procesul muncii și este determinat de practica social-istorică; el depinde de felul de trai, de nivelul de cultură, de gradul de dezvoltare a artei, precum și de conținutul și de nivelul educației estetice, și e în strînsă legătură cu idealul estetic predominant într-o epocă istorică. Varietatea gusturilor este legată de varietatea stilurilor sau a formulelor artistice, pe de o parte, și de structura intimă a personalității, pe de alta. Element al psihologiei sociale, determinat, în ultimă analiză, de viața materială a societății, **g.** poate cunoaște în același timp, în cadrul uneia și aceleiași epoci istorice sau clase sociale și de la individ la individ, o mare diversitate de nuanțe. Manifestarea gustului poate constitui uneori o premisă a judecății estetice de valoare, dar nu una sigură. Ea nu este un criteriu obiectiv sigur al valorizării estetice.

GUSTI, Dimitrie (1880—1955), sociolog, filozof și etician român. A fost profesor la universitățile din Iași și București, ministru al învățămîntului (1932—1933), membru al Academiei Române din 1919 și apoi președinte al ei (1944—1946), membru al mai multor academii, societăți și institute de sociologie de peste hotare. Este fondatorul *Școlii sociologice*

Scanned with OKEN Scanner

(monografice) de la Bucureşti. În cadrul sistemului său sociologic idealist şi de factură eclectică, **G.** concepea realitatea socială ca un tot de „manifestări" (economice, spirituale, juridice şi politice) înăuntrul unor „unităţi sociale" concrete (ex. satul, oraşul, familia etc.). El atribuia „voinţei sociale" un rol determinant în dezvoltarea socială. Manifestările sînt condiţionate, după **G.**, de acţiunea simultană a mai multor factori („cadrul cosmologic", „biologic", „psihologic" şi „istoric") şi guvernate de „legea paralelismului sociologic" ca principală lege a dezvoltării sociale. **G.** considera că tendinţa finală în evoluţia societăţii ar fi realizarea unui echilibru social. Pe baza sistemului său sociologic, el a fundamentat metoda de cercetare denumită „metodă monografică", care comporta abordarea simultană multidisciplinară a subiectului pe „cadre" şi „manifestări", folosind specialişti din domeniul ştiinţelor sociale, medici, ingineri, agronomi, învăţători etc. **G.** a iniţiat şi a îndrumat acţiunea de cercetare monografică a satelor din România (1925—1948), care a dezvăluit, printre altele, situaţia grea a ţărănimii române în perioada dintre cele două războaie mondiale, contribuind în acelaşi timp la lărgirea cunoştinţelor despre obiceiurile şi cultura mediului rural al epocii. Prin Legea serviciului social (1939), **G.** a reuşit să legifereze pentru prima oară în lume cercetarea sociologică, îmbinată cu acţiunea socială practică şi cu pedagogia socială. El a fundat şi a condus „Asociaţia pentru ştiinţa şi reforma socială" (1919—1921), „Institutul social-român" (1921—1939, 1944—1948), „Institutul de ştiinţe sociale al României" (1939—1944), „Consiliul naţional de cercetări ştiinţifice" (1947—1948). A creat împreună cu Victor Ion Popa şi H.H. Stahl „Muzeul satului" (1936). A înfiinţat şi a condus revistele „Arhiva pentru ştiinţa şi reforma socială" (1919—1943), „Sociologie românească" (1936—1944) ş.a. Op.pr.: „Egoismus und Altruismus" (1904), „Sociologia militans" (vol. I, 1935; vol. I şi II, 1946), „Cunoaştere şi acţiune în serviciul naţiunii" (2 vol., 1939), „Problema sociologiei" (1940), „La science de la réalité sociale" (1941).

GUYAU [güió], Marie Jean (1854—1888), filozof, estetician şi etician francez pozitivist. În lucrările sale de estetică „Problemele esteticii contemporane" (1884) şi „Arta din punct de vedere sociologic" (postum, 1889), **G.** a criticat teoria „artei pentru artă", precum şi teoria artei ca joc, şi a căutat să releve rolul social al artei. El s-a situat însă pe poziţii naturaliste, potrivit cărora socialul în genere, creaţia artistică şi actele morale sînt expresii ale armoniei lăuntrice vitale a omului, care s-ar manifesta chiar şi în planul conştiinţei.

Scanned with OKEN Scanner

H

HAECKEL [hécəl], Ernst (1834—1919), biolog german, care a contribuit la îmbogăţirea şi la popularizarea darvinismului. A formulat legea biogenetică fundamentală (după care ontogenia repetă filogenia) şi teoria apariţiei metazoarelor din monocelulare coloniale. Ca reprezentant al materialismului ştiinţific-naturalist, a propagat un „monism" ateist, optimist în ceea ce priveşte cognoscibilitatea naturii. Conceptele fundamentale ale filozofiei sale sînt substanţa (ca *materie*, substanţă extinsă, şi ca *energie*, substanţă capabilă de simţire şi gîndire) şi evoluţia (proces cosmic, nu numai biologic). Ştiinţa trebuie să înlocuiască religia în rolul de călăuză a vieţii. **H.** a susţinut originea animală a omului înaintea lui Darwin, dar a acceptat concepţia greşită a darvinismului social. Op. pr.: „Enigmele universului" (1899).

HARET, Spiru (1851—1912), matematician, sociolog, pedagog şi om politic român. A fost unul dintre cei dintîi sociologi care au întrevăzut posibilitatea aplicării matematicii la studiul societăţilor umane, elaborînd o teorie de mecanică socială. Ca om politic s-a dedicat organizării şcolilor şi cooperaţiei săteşti de pe poziţii liberale de nuanţă poporanistă. Op. pr.: „Asupra invariabilităţii axelor mari a orbitelor planetare" (în franceză; 1878), „Chestia ţărănească" (1905), „Mecanica socială" (în franceză; 1910).

Scanned with OKEN Scanner

HARTMANN, Nicolai (1882—1950), filozof german, întemeietorul „ontologiei critice" și unul dintre fondatorii axiologiei. A criticat subiectivismul neokantian, fenomenologic și neopozitivist, precum și iraționalismul neohegelian. **H.** concepea cunoașterea ca pe o „prindere" a obiectului, nu ca pe o creare a lui (cum o vedeau neokantienii), încercînd să exprime caracterul relativ al cunoașterii în raport cu obiectul care este inepuizabil. Ontologia lui împarte existența în „straturi" (neorganic, organic, sufletesc, spiritual etc.) și stabilește categoriile specifice ale fiecăruia în parte. Cu doctrina „sferelor" existenței, după care „sfera reală" și cea „ideală" au același grad de obiectivitate, **H.** nu poate evita însă alunecarea spre idealismul obiectiv. Contribuția majoră a lui **H.** în gîndirea filozofică o constituie analiza amplă a categoriilor filozofice generale și a celor speciale și totodată analiza valorilor (etice, estetice etc.) care au contribuit la dezvoltarea filozofiei moderne a culturii. Op. pr.: „Bazele metafizicii cunoașterii" (1921), „Etica" (1925), „Contribuții la întemeierea ontologiei" (1935), „Estetica" (1953).

HEDONISM (gr. *hedonè* „plăcere"), concepție larg răspîndită în istoria eticii, care întemeiază morala pe înclinația „naturală" a omului de a urmări plăcerea și de a evita suferința. Întemeiat în antichitate de *cirenaici* și dezvoltat într-o formă mai rafinată de Epicur, **h.** a fost legat mai ales de sistemele materialiste și a avut în genere un rol pozitiv, opunîndu-se ascetismului religios și căutînd să întemeieze morala pe principii naturale. Totuși, în măsura în care ia ca punct de plecare individul izolat, **h.** nu poate fundamenta științific morala, iar în măsura în care desparte năzuința spre plăcere de setea de acțiune, rupînd bucuria de binele moral și satisfacția de virtute, **h.** tinde către amoralism.

HEGEL [hégəl], Georg Wilhelm Friedrich (1770—1831), filozof german, reprezentantul cel mai de seamă al *filozofiei clasice germane*. Filozofia lui **H.** este o variantă a idealismului obiectiv și are un caracter contradictoriu, reflectînd poziția ideologiei burgheze germane, slabă și șovăelnică, care a ajuns la compromis politic cu aristocrația feudală. **H.** are meritul incontestabil de a fi deschis, o dată cu descoperirea dialecticii categoriilor, perspectiva interpretării dialectice a realității însăși. Dezvoltarea are însă ca subiect în filozofia hegeliană „spiritul absolut", o rațiune universală, independentă de spiritul uman. În acest fel, **H.** a descoperit dialectica numai ca dialectică a abstracțiilor, în sensul că abstracția (conceptul) este unica realitate din a cărei natură derivă lumea obiectivă cu întreaga ei bogăție de determinări, aspecte și laturi concrete. În concepția lui **H.**, dialectica gîndirii se recunoaște în dialectica naturii pe ea însăși, ca existînd numai sub o formă obiectivată. Deși are meritul de a fi descoperit procesul de continuă dezvoltare a lumii spirituale și materiale, **H.** doar „a *intuit* în mod genial dialectica lucrurilor (a fenomenelor, a lumii, a *naturii*) în dialectica conceptelor" (Lenin). În însuși mecanismul ei, dialectica hegeliană este viciată de idealism prin aceea că actul dialectic începe de la o abstracție, *abstracția nedeterminată* (teza), parcurge stadiul *alterității abstracției*, adică etapa în care ideea obiecti-

Scanned with OKEN Scanner

vată și înstrăinată se află sub forma de natură (antiteza), și sfîrșește cu *abstracția finală* (sinteza), adică etapa în care spiritul, ca unitate a ideii și a naturii, ca temei absolut al acestora, a depășit contradicția și, o dată cu ea, realitatea. Dialectica lui **H.** se contrazice astfel pe ea însăși, întrucît esența dialecticii, contradicția, îngrădită între abstracții, este suprimată și înglobată în idealitate o dată cu realitatea. În acest fel, în filozofia lui **H.**, metoda dialectică este contrazisă de sistemul său idealist. În logica sa, **H.** a elaborat un sistem al categoriilor, pe care le-a analizat în corelația lor, expunînd strict dialectica formei logice prin raportarea ei la conceptul de adevăr. Dezvăluind de pe pozițiile idealismului obiectiv caracterul dialectic al cunoașterii, **H.** a criticat agnosticismul lui Kant, prezentînd cunoașterea ca un proces continuu de apropiere progresivă a gîndirii de adevărul absolut. **H.** a descoperit și analizat multilateral legile dialecticii (unitatea și lupta contrariilor, trecerea cantității în calitate, negarea negației), dar, neînțelegînd natura logicii formale aristotelice, a respins principiile logice (identitatea, noncontradicția, terțul exclus) drept abstracții de natură metafizică și, ca atare, lipsite de conținut. Acest fapt a fost posibil în filozofia lui **H.** prin aceea că el a interpretat legile dialecticii ca fiind, în esența lor, legi ale spiritului și nu ale naturii. **H.** a privit istoria universală ca un proces legic și progresiv, dar a interpretat progresul istoric ca realizare de sine a spiritului. El a descoperit rolul muncii în procesul formării omului și a conștiinței umane, dar în contextul sistemului său idealist-obiectiv munca apare sub formă abstract-spirituală. Analizînd sistematic arta și categoriile estetice, **H.** a enunțat, după cum arată Engels, numeroase idei pozitive, dar și-a fundamentat estetica pe categoria de frumos, concepută drept manifestarea în formă sensibilă a ideii absolute. **H.** a descoperit caracterul legic al istoriei filozofiei, unitatea dintre logic și istoric. Concepția sa idealist-obiectivă l-a făcut însă să înțeleagă succesiunea sistemelor filozofice drept o consecință a autodezvoltării categoriilor logice, ajungînd pînă acolo încît a prezentat propriul sistem ca întruchipare a adevărului absolut. Acestei „depășiri" a contradicției, datorată idealismului său obiectiv, îi corespunde pe planul societății, în concepția lui **H.**, apariția monarhiei prusace ca realizare a spiritului absolut. Astfel, procesul dezvoltării istorice se sfîrșește în consecință prin împăcarea contrariilor. În operele elaborate în ultima perioadă a vieții sale și în genere în filozofia dreptului, a religiei etc., **H.** a promovat unele idei conservatoare, atacînd libertățile democratice, exprimînd idei naționaliste și considerînd războaiele ca mijloace de primenire spirituală a națiunilor. Continuarea liniei idealiste a filozofiei lui **H.**, realizată de hegelienii de stînga și de hegelienii de dreapta, a culminat cu apariția *neohegelianismului*, care a împins concepția lui **H.** pînă la iraționalism și misticism. Clasicii marxism-leninismului au preluat critic realizarea cea mai însemnată a lui **H.**, dialectica subiectivă și obiectivă, reelaborînd-o de pe pozițiile materialismului consecvent, constituind astfel dialectica materialistă. Op. pr.: „Fenomenologia spiritului" (1807), „Știința logicii" (1812—1816), „Enciclopedia științelor filozofice" (1817), „Filozofia dreptului" (1821), „Prelegeri de estetică"

Scanned with OKEN Scanner

(postum, 1817—1821), „Prelegeri de istorie a filozofiei“ (postum, 1805—1830), „Filozofia istoriei“ (prelegeri ţinute între anii 1822 şi 1831, editate postum).

HEGELIENII DE DREAPTA, discipoli conservatori ai lui Hegel, care au preluat numai sistemul său idealist, respingînd metoda sa dialectică. Ei au considerat filozofia drept o formă raţionalizată a teologiei şi s-au manifestat în genere ca ideologi ai reacţiunii politice. Un loc aparte l-au ocupat în rîndul **h. de d.** K.L. Michelet şi K. Rosenkranz, în jurul cărora s-a grupat „centrul“ şcolii hegeliene. Sînt cunoscuţi şi sub numele de „bătrînii hegelieni“.

HEGELIENII DE STÎNGA (sau „tinerii hegelieni“), discipolii liberali, radical-burghezi ai lui Hegel, care au sesizat unele contradicţii ale sistemului hegelian şi s-au îndepărtat de acesta prin critica făcută religiei de pe poziţii ateiste-iluministe, prin substituirea idealismului obiectiv hegelian, bazat pe „ideea absolută“, printr-un idealism subiectiv, bazat pe „conştiinţa de sine“. Reprezentanţi: A. Ruge, D.F. Strauss, fraţii Edgar şi Bruno Bauer, M. Stirner ş.a. Din „stînga“ hegeliană a făcut temporar parte şi L. Feuerbach, care a trecut în 1839 pe poziţiile materialismului. Marx şi Engels, care făcuseră şi ei parte la începutul activităţii lor din cercul **h. de s.,** deosebindu-se încă din acea perioadă de ceilalţi membri ai cercului prin concepţiile lor revoluţionare, i-au criticat pe **h. de s.** în lucrările lor comune „Sfînta familie“ (1845) şi „Ideologia germană“ (1845—1846).

HEIDEGGER [háidegər], Martin (n. 1889), filozof existenţialist german. A aplicat *fenomenologia* husserliană la analiza fiinţei umane *(Dasein)*, propunînd o „ontologie existenţială“. **H.** consideră că existenţa omului în lume (colectivitate) este neautentică, pradă anonimatului, banalităţii cotidiene *(das Man):* individul nu este el însuşi, el vorbeşte aşa cum *se* vorbeşte, acţionează aşa cum *se* acţionează, cum acţionează ceilalţi. **H.** lansează o chemare conştiinţei de a se ridica la o trăire autentică printr-o „gîndire existenţială“. **H.** susţine că autenticitatea s-ar putea dobîndi prin trăirea intensă a grijii *(Sorge)*, a angoasei existenţiale (*Angst*) în faţa Neantului. Critica făcută de **H.** existenţei tehnicizate, stereotipe, convenţionale şi, ca atare, neautentice, ca şi apelul la afirmarea personalităţii împotriva acestui fel de existenţă, conţine elemente de umanism. Dar ontologia lui **H.,** bazată pe o problematică reală a omului aflat în lume, ridică la rang ontic (la rangul de „existenţiale“) unele categorii ale trăirii psihologice, grija, angoasa, facticitatea. Transformînd starea de alienare şi depersonalizare a omului din lumea capitalistă contemporană într-o condiţie metafizică a existenţei umane în genere, interpretînd dezvoltarea tehnicii ca proliferare malefică a acesteia, **H.** caută, ca şi ceilalţi existenţialişti, autenticitatea în abisurile subiectivităţii, ajungînd la un subiectivism şi pesimism radical. Idealismul lui **H.** provine din refuzul ştiinţei, din negarea posibilităţii de a ni se dezvălui fiinţa (*das Sein*) prin „existentele“ concrete. Metoda şi limbajul lui sînt absconse, constînd

Scanned with OKEN Scanner

într-o reîntoarcere la sensurile arhaice ale noțiunilor filozofice. Op. pr.: „Ființă și timp“ (1927).

HELIADE-RĂDULESCU, Ion (1802—1872), scriitor iluminist, om politic și gînditor enciclopedic român. Figură dominantă a perioadei prepașoptiste în Țara Românească, a avut un rol excepțional în edificarea culturii noastre moderne în totalitatea sectoarelor ei. În 1848, ca membrul cel mai influent al guvernului provizoriu și al locotenenței domnești, s-a străduit să imprime revoluției un curs moderat și a împiedicat abolirea relațiilor de clacă. Divergențele cu ceilalți conducători revoluționari au determinat, în timpul emigrației, orientarea sa spre conservatori. Încă în anii premergători revoluției, **H.R.** a început elaborarea concepției sale filozofice trinitariste, îmbinată strîns cu teoria echilibrului între antiteze, care constituie aspectul ei metodologic. Sistemul său trinitarist, inspirat de dogma creștină a sfintei treimi și de dualismul maniheist al binelui și răului, are la bază triada: spirit-materie-creație, subordonată schemei generale activ-pasiv-rezultat. Din postulatul fundamental: „Între spirit și materie nu începe luptă, ci nuntă“ (armonie), **H.R.** derivă, pe de o parte, caracterul antiascetic al moralei sale, iar pe de altă parte tactica sa conciliatoristă rezumată în sentința: „Binele stă în echilibrul antitezelor, răul în ruperea echilibrului lor“, al cărei corelat politic este „aruncarea între focurile convergente“ de partea celui mai slab în vederea restabilirii echilibrului. Sub misticismul lui **H.R.** se ascunde o filozofie rațională a măsurii, un umanism de tip rinascentist, caracterizat prin emulația dintre om și divinitate, o concepție evoluționistă despre natură și societate, o dialectică a dezvoltării infinite în formă de spirală. Filozofia lui **H.R.** prezintă numeroase analogii cu filozofia lui P.J.Proudhon și precedă nemijlocit filozofia lui V. Conta. Atras de timpuriu de saint-simonism și **fourierism**, **H.R.** este autorul unei variante ortodoxe a socialismului creștin. Opere filozofice și social-politice principale: „Cîteva cugetări asupra educației publice“ (1839), „Pentru opinie“ (1841), „Filozofie. Încheiere la cele zise“ (1842), „Proclamația de la Islaz“ (1848), „Santa cetate“ (1856), „Biblicele“ (1858), „Echilibru între antiteze“ (1859—1869), „Anatolida, sau omul și forțele“ (1870), „Historia critică universală“ (2 vol., postum, 1892—1893).

HELMHOLTZ [hélmholț], Hermann von (1821—1894), mare fizician și fiziolog german, unul dintre cei care au fundamentat principiul conservării și transformării energiei. Aplicînd acest principiu în domeniul biologiei, el a contribuit la înfrîngerea *vitalismului*; totodată, ca unul dintre întemeietorii biofizicii și psihometriei, lucrările sale au sprijinit în mod obiectiv dezvoltarea materialismului filozofic. Concepția sa filozofică a fost eclectică și oscilantă; a acceptat unele teze kantiene și a elaborat „*teoria hieroglifelor*“, în care se admite limitarea cunoașterii de către însușirile aparatelor senzoriale.

HELVÉTIUS [elvesiüs], Claude Adrien (1715—1771), filozof materialist și ateist francez. Materialist-mecanicist în ontologie, senzualist în

gnoseologie, **H.** a fost cel mai de seamă reprezentant al „enciclopediștilor" în domeniul filozofiei sociale. După **H.**, omul este produsul „mediului social", fizionomia lui morală și spirituală nefiind înnăscute, ci determinate de condițiile mediului. Reprezentările morale își au izvorul în experiență, iar baza moralei o constituie interesul personal „just înțeles", adică îmbinat cu cel social. Pentru a asigura triumful moralității, spunea **H.**, societatea trebuie reorganizată pe baze raționale, asigurîndu-se armonia dintre interesele individuale și cele generale. Concepția lui **H.** după care oamenii sînt produsul „împrejurărilor", al „mediului", reprezintă un pas important în căutarea unui materialism sociologic, dar, neputînd ajunge pînă la o analiză concretă a activității obiective prin care oamenii creează și schimbă „mediul", „împrejurările", modificîndu-se astfel pe ei înșiși, **H.** nu a putut evita în cele din urmă concepția idealistă după care rolul hotărîtor în istorie îl au „opiniile" oamenilor (care creează, credea el, legislația, regimul politic și implicit „mediul"). Ideile lui **H.** au contribuit la pregătirea socialismului utopic din sec. al XIX-lea. Op. pr.: „Despre spirit" (1758), „Despre om, facultățile sale intelectuale și educația sa" (postum, în 1772).

HENOTEISM (gr. *heis*, *henos* „unu" și *theos* „zeu", „dumnezeu"), formă a religiei în care credincioșii adoră un singur dumnezeu, fără a exclude existența altor divinități. Termenul a fost creat în 1878 de sanscritologul german Max Müller. După el, **h.** a fost prima formă de religie propriu-zisă, întrucît posedă o concepție vagă despre divinitate, deosebindu-se atît de politeism, cît și de monoteism. Alți cercetători ai istoriei religiilor au susținut că **h.** preconizat de Müller nu este un element primordial al religiei, ci unul tardiv și care nu se întîlnește decît în mod excepțional.

HERACLIT DIN EFES (c.540—c.475 î.e.n.), filozof materialist grec, unul dintre întemeietorii dialecticii. Din opera sa s-au păstrat doar c. 130 de fragmente. Materialismul naiv al lui **H.** îmbracă o formă mai generalizată decît cel al filozofilor din *Milet*, dobîndind pentru prima oară contururile unui sistem filozofic. **H.** consideră că la baza lumii se află un element material, focul, care ar reprezenta originea, substanța actuală și factorul motor al tuturor lucrurilor, inclusiv al sufletului omenesc; el afirmă că lumea nu a fost creată de nici un zeu și este veșnică. Totul în lume se supune unei ordini necesare universale, numită de **H.** *logos*. **H.** a formulat pentru prima oară în istoria filozofiei, într-o formă încă globală, principiile dialecticii. El vede lumea și omul într-o necontenită mișcare, devenire, asemenea unui rîu în care curg mereu alte ape. El susține că „toate se nasc din luptă" și își dă seama că izvorul mișcării îl constituie dedublarea unicului în laturi contradictorii, unitatea și opoziția contrariilor. **H.** admite baza senzorială a cunoașterii și acordă o înaltă prețuire rațiunii. El face distincție între „gîndirea particulară", care nu înțelege legitatea dialectică a universului, și „gîndirea comună" (universală) a adevăraților înțelepți, conformă logosului obiectiv. Deși situat pe pozițiile aristocrației, **H.** nu împărtășea pe deplin concepțiile aces-

teia, pronunțîndu-se împotriva dreptului cutumiar gentilic și pentru dezvoltarea regimului juridic bazat pe legi scrise.

HERBART, Johann Friedrich (1776—1841), filozof idealist german, psiholog și pedagog de orientare conservatoare. După **H.,** fenomenele constituie indiciile unei realități multiforme, alcătuită din esențe calitativ diferite, eterne și imuabile, denumite „reale". Noțiunea idealistă și metafizică a „realelor" este o îmbinare sui-generis a „lucrurilor în sine" ale lui Kant cu „monadele" lui Leibniz. În domeniul psihologiei, **H.** s-a situat pe pozițiile *asociaționismului,* interpretînd viața psihică ca o combinare mecanică de reprezentări. În ciuda caracterului său intelectualist, formalist și rigorist, concepția pedagogică a lui **H.** a exercitat asupra învățămîntului modern o influență precumpănitor pozitivă, contribuind la sistematizarea lui. **H.** este inițiatorul teoriei „treptelor formale" ale lecției, aplicată în trecut și la noi. În estetică a fost un adept al autonomiei esteticului.

HERDER, Johann, Gottfried (1744—1803), filozof, critic literar și scriitor german, reprezentant al iluminismului moderat. Concepțiile filozofice ale lui **H.** s-au format sub influența lui Kant (din perioada „precriticistă"), a lui Lessing, Spinoza și Rousseau. Deși în ansamblu idealiste, ele conțin unele elemente materialiste (critica agnosticismului, susținerea caracterului obiectiv al timpului și spațiului, a izvorului empiric al cunoașterii etc.). Promotor al istorismului, el a privit istoria societății ca o continuare a istoriei naturii și pe ambele ca fiind condiționate de legea universală a progresului, precum și de alte legi obiective. **H.** a considerat în spirit luminist progresul culturii drept principalul conținut al istoriei. Pe această bază, el a făcut una dintre primele încercări de prezentare a dezvoltării culturii mondiale, îmbrățișînd limba, știința, meseriile, arta, relațiile familiale, religia, statul. Prin critica laturii formaliste a esteticii kantiene a promovat realismul, iar prin valorificarea tradițiilor folclorice naționale și prin exaltarea caracterului spontan al inspirației artistice a deschis drum romantismului german de la începutul sec. al XIX-lea. Ideile lui **H.** au exercitat o influență fecundă asupra lui Goethe, Hegel și Feuerbach. Op. pr.: „Idei asupra filozofiei istoriei omenirii" (4. vol., 1784—1791), „Glasurile popoarelor în cîntece" (2. vol., 1778—1779).

HERZEN [hérțən], Aleksandr Ivanovici (1812—1870), democrat-revoluționar, filozof materialist și scriitor rus. În scrierile sale filozofice „Dilletantismul în știință" (1843) și „Scrisori despre studiul naturii" (1845—1846), **H.** a pledat pentru legarea filozofiei de știință. El a criticat atît idealismul, în special pe cel hegelian, cît și materialismul metafizic și vulgar. Depășind mărginirea materialismului contemplativ feuerbachian, **H.** a sesizat legătura dintre filozofie și politică. El l-a criticat pe Hegel pentru împăcarea lui cu rînduielile conservatoare și a arătat că dialectica trebuie înțeleasă ca o „algebră a revoluției" și nu ca o „aritmetică a stagnării". „Herzen s-a apropiat nemijlocit de materialismul dialectic, oprindu-se în fața materialismului istoric" (V. I. Lenin). Ca autor

Scanned with OKEN Scanner

al așa-numitei teorii a „socialismului rus", el a crezut în mod greșit că Rusia va ajunge la socialism pe calea obștilor țărănești, evitînd dezvoltarea capitalistă. Luînd apărarea principiilor realismului critic, **H.** a afirmat legătura indestructibilă a artei cu viața și a socotit literatura ca o tribună a ideilor înaintate.

HIEROGLIFE, *teoria hieroglifelor*, teorie agnostică conform căreia senzațiile și reprezentările omului n-ar fi imagini, copii, reproduceri ale lucrurilor și ale proceselor reale, ci semne convenționale, simboluri, hieroglife, care nu au nici o asemănare cu obiectele reprezentate de ele. **T.h.** a fost promovată în sec. al XIX-lea de unii naturaliști germani, adepți ai idealismului „fiziologic", ca J.P. Müller și H. Helmholtz, precum și de G.V. Plehanov. **T.h.** implică neîncrederea în mărturiile organelor de simț, în posibilitatea cunoașterii lumii. Ea duce la negarea adevărului obiectiv și la îndoială în ceea ce privește existența realității obiective însăși, deschizînd astfel calea idealismului subiectiv. V.I. Lenin a combătut **t.h.** în opera sa „Materialism și empiriocriticism", opunîndu-i teoria materialist-dialectică a reflectării. Sin. *teoria simbolurilor.*

HILBERT, David (1862—1943), matematician și logician german, fondatorul școlii de matematică de la Göttingen. Paralel cu dezvoltarea pe care a dat-o geometriei printr-un sistem axiomatic necontradictoriu, independent și complet, **H.** s-a preocupat totodată și de fundamentele logice ale matematicii, de natura sistemelor formalizate ale logicii și matematicii. În legătură cu aceasta, **H.** perfecționează, alături de P. Bernays, sistemul axiomatic expus de B. Russell și A.N.Whitehead în *Principia Mathematica*. Arătînd că a 5-a axiomă (asociativitatea disjuncției) este deductibilă și deci e de fapt o teoremă, el creează un nou sistem axiomatic al calculului propozițional, care prin extindere poate cuprinde și calculul predicatelor și care e cunoscut sub numele de sistemul Hilbert-Bernays. Concepînd logica simbolică (matematică) drept metamatematică, **H.** inițiază curentul *formalismului* în cercetarea sistemelor formalizate, considerînd că un sistem axiomatic este suficient prin el însuși dacă este consistent, adică dacă se bucură de proprietățile de noncontradicție, independență și completitudine. În acest fel, **H.** se situează pe o poziție total opusă *intuiționismului*, inițiat de L.E.J. Brouwer și A. Heyting. Op. pr.: „Fundamentele geometriei" (1899), „Fundamentele logicii teoretice" (1928).

HILOZOISM (gr. *hyle* „substanță", „materie" și *zoe* „viață"), teorie de ordin filozofic, care, ignorînd deosebirile calitative dintre sistemele materiale, consideră că viața și capacitatea de a simți și a gîndi ar fi proprii tuturor lucrurilor din natură. În istoria filozofiei premarxiste, **h.** a fost adesea o formă de exprimare a materialismului, fiind legat de ideea caracterului reflectoriu activ, dinamic al materiei (ex. la materialiștii greci din școala ioniană, la filozofii Renașterii) sau îndreptat împotriva concepției idealiste despre existența unei substanțe spirituale (ex. la Spinoza, la materialiștii francezi din sec. al XVIII-lea etc.). Termenul

Scanned with OKEN Scanner

hilozoism apare pentru prima oară la filozoful idealist englez R. Cudworth (1617—1688).

HIPNOZĂ, stare asemănătoare somnului, produsă artificial prin stimuli hipnogeni și mai ales prin sugestie, care se manifestă prin catalepsie (înțepenirea trupului și membrelor), slăbirea spiritului de discernămînt și a controlului conștient, somnambulism provocat, amnezie după trezire. **H.**, deosebită de starea de veghe, se deosebește calitativ și de somn: în stare hipnotică pot avea loc percepții senzoriale și unele acțiuni sugerate de hipnotizator; de asemenea ritmurile bioelectrice corticale înregistrate (electroencefalograme) nu sînt acelea specifice somnului. **H.** cunoaște mai multe stadii de profunzime de la starea de sugestibilitate crescută și pînă la faza somnambulică.

HOBBES [hobz], Thomas (1588—1679), filozof materialist englez. Sistematizînd materialismul precursorului său Fr. Bacon, **H.** a înlăturat inconsecvențele teologice ale acestuia, dezvoltînd o ontologie materialist-monistă consecventă. Totodată, corespunzător caracterului științelor naturii din vremea sa, **H.** a extins asupra tuturor sferelor cunoașterii optica și metodele geometriei și mecanicii. El a negat diversitatea calitativă a realității, reducînd toate însușirile senzoriale ale lucrurilor (culoarea, sunetul, mirosul, gustul etc.) la însușirile lor spațiale, cantitative: mărimea, forma, poziția și mișcarea, aceasta din urmă fiind concepută de el numai ca mișcare mecanică (deplasare în spațiu). **H.** se situează în general pe pozițiile senzualismului materialist, fără să izbutească însă să rezolve problema trecerii de la percepțiile senzoriale la noțiunile generale, ceea ce l-a dus la o îmbinare exterioară, eclectică a empirismului și a raționalismului. În filozofia sa socială, **H.** atribuie trăsăturile caracteristice ale societății burgheze (anarhia, concurența, individualismul etc.) omului, societății omenești în genere. După el, „omul este lup față de alt om“ (homo homini lupus) și din această cauză „starea naturală“ (anterioară statului) a oamenilor este „războiul tuturor împotriva tuturor“ *(bellum omnium contra omnes)*. Statul a fost creat, după **H.**, de oameni pe calea unei înțelegeri, a unui *contract social*, cu scopul de a pune capăt acestei stări de lucruri și de a menține pacea în societate. **H.** respingea însă democrația, pronunțîndu-se pentru o putere de stat despotică, a cărei formă trebuie să fie monarhia. Concepțiile sale asupra statului și dreptului au exercitat o mare influență asupra dezvoltării gîndirii sociale burgheze. Op. pr.: „Leviathan, sau materia, forma și puterea unui stat ecleziastic și civil“ (1650).

HOLBACH [olbác], Paul Henri, baron d' (1723—1789), filozof materialist și ateist francez, colaborator al „Enciclopediei“, unul dintre ideologii revoluției franceze din 1789. A expus în modul cel mai sistematic concepția materialist-mecanicistă a materialiștilor francezi din sec. al XVIII-lea („Sistemul naturii“, 1770). Pentru **H.**, natura, materia este necreată și indestructibilă. Mișcarea (redusă la deplasarea în spațiu) e considerată ca atributul ei inalienabil, iar conștiința ca o însușire a

Scanned with OKEN Scanner

materiei organizate într-un fel deosebit. Pornind de la noţiunea „naturii umane" a omului ca parte a naturii, **H.** a susţinut necesitatea înlocuirii societăţii feudale cu una „naturală" şi „raţională", care în realitate era însăşi societatea burgheză idealizată. Este şi autorul unor scrieri ateiste militante („Creştinismul demascat").

HOLISM (din gr. *holos* „întreg"), concepţie metafizică, care, susţinînd primatul întregului faţă de parte, trage în mod abuziv din infirmarea mecanicismului concluzii idealiste, neovitaliste. Potrivit **h.**, caracterul specific de integralitate pe care îl au organismele vii, faptul că nu se pot reduce la simpla sumă a părţilor lor constitutive, s-ar datora acţiunii unei forţe imateriale incognoscibile, „cîmpul". **H.** extinde noţiunea de „integralitate" astfel interpretată din domeniul biologiei asupra vieţii sociale, încercînd, aşa cum face întemeietorul **h.**, Jan Christeaan Smuts (1870—1950), în cartea sa „Holismul şi evoluţia" (1926), să justifice cu ajutorul ei expansiunea imperialistă şi exploatarea colonială.

HUME [hiu:m], David (1711—1776), filozof, economist şi istoric englez, adept al agnosticismului şi al scepticismului. Preluînd empirismul lui Locke şi Berkeley, **H.** afirmă că toate cunoştinţele provin din experienţă. Aceasta din urmă se prezintă ca o totalitate de „impresiuni"; problema izvoarelor acestora (ale senzaţiilor şi ale percepţiilor noastre) este însă irezolvabilă după **H.**, întrucît cunoaşterea nu poate depăşi limitele „impresiilor". **H.** a supus unei critici sceptice categoriile cauzalităţii şi substanţei. Cauzalitatea nu este, după el, un fapt obiectiv, ci are un temei pur psihologic. Experienţa ne arată numai faptul că un eveniment este urmat de altul, dar nu şi faptul că primul îl produce cu necesitate pe al doilea; succesiunea repetată a două evenimente creează în noi o obişnuinţă, o asociaţie, în virtutea căreia ne aşteptăm ca primul eveniment să fie urmat de cel de-al doilea. Într-un mod similar a negat **H.** şi existenţa unei substanţe materiale sau a uneia spirituale, căutînd originea noţiunii de substanţă în asociaţiile psihologice. **H.** conchidea că legăturile stabilite de ştiinţă între fapte nu exprimă nici o necesitate, ci numai o probabilitate, care ne permite să ne orientăm în viaţa practică. Singurul domeniu al cunoaşterii certe este pentru **H.** matematica; necesitatea demonstraţiilor matematice îşi are însă temeiul în raţiunea însăşi, nu în experienţă. **H.** şi-a extins scepticismul şi asupra religiei, afirmînd că existenţa lui dumnezeu nu poate fi dovedită. Filozofia lui **H.** a avut o influenţă deosebită asupra lui Kant, precum şi asupra *pozitivismului*, al cărui precursor poate fi socotit. Op. pr.: „Tratat despre natura umană" (1739—1740), „Cercetare asupra intelectului uman" (1748).

HUSSERL, Edmund (1859—1938), filozof german, întemeietorul orientării fenomenologice în filozofia contemporană. Programul teoretic al gîndirii lui **H.** a fost transformarea filozofiei într-o ştiinţă riguroasă şi elaborarea logicii „pure" a cunoaşterii ştiinţifice. În acest scop, **H.**, pornind de la matematica modernă, a analizat pe larg problema reformei logicii după modelul matematic şi totodată a încercat să valorifice conceptele funda-

Scanned with OKEN Scanner

mentale ale semanticii, criticînd psihologismul şi consecinţele lui relativiste şi subiectiviste pentru logică şi teoria cunoaşterii. **H.** are merite deosebite în domeniul analizei semantice (a analizat amplu problema *semnificaţiei*) şi în formarea aparatului conceptual al logicii moderne. Căutînd să refundamenteze logica pe concepţia idealistă a „conştiinţei intenţionale", **H.** a ajuns la teoria „constituirii transcendentale a obiectului", care oscilează între idealismul subiectiv şi cel obiectiv, acordînd prioritate unei poziţii idealist-subiective conform căreia unica realitate a obiectului este în însuşi actul „intenţional" de conştiinţă (adică orientat spre ceva) care îl „constituie". Ideile lui **H.** au exercitat o mare influenţă asupra dezvoltării ulterioare a filozofiei idealiste moderne, asupra gîndirii filozofice a lui *N. Hartmann*, asupra şcolilor *neorealiste* din S.U.A. şi din Anglia şi mai ales asupra existenţialismului german (*Heidegger*). Op. pr.: „Cercetări logice" (1900—1901), „Logică formală şi transcendentală" (1929). V. şi *fenomenologie*.

HYPPOLITE, Jean (n. 1907), filozof francez, traducător al „Fenomenologiei spiritului" şi comentator subtil al operei lui Hegel, pe care a interpretat-o în parte prin prisma existenţialismului. A analizat amplu valoarea şi semnificaţia fenomenologiei hegeliene. A scris studii despre importanţa operei lui Marx. Op. pr.: „Geneza şi structura «Fenomenologiei spiritului»" (1947), „Logică şi existenţă" (1953), „Studii asupra lui Marx şi Hegel" (1955).

Scanned with OKEN Scanner

I

IANG DJU (450—350 î.e.n.), filozof materialist chinez, reprezentant al *daoismului* materialist. A promovat o doctrină întemeiată pe critica civilizației orașelor, pe ideea individualității omenești, care trebuie să se dezvolte, după **I.D.**, în mod liber, potrivit cerințelor naturii.

IBN-HALDUN, Abdurrahman Abu-Zaid (1332—1406), istoric și filozof arab, născut în Tunis, unul dintre precursorii determinismului geografic.

IBN-ROȘD, Abul-Valid Mohammed ibn Ahmed ibn Mohammed (latinizat *Averroes*) (1126—1198), filozof și medic arab, cel mai important gînditor medieval de limbă arabă, născut la Cordoba (Spania). A dezvoltat tendințele materialiste ale filozofiei lui Aristotel, contestînd, de exemplu, primordialitatea „formei" asupra materiei. A respins teoria creației lumii „din nimic", susținînd că natura, ca și dumnezeu, există din eternitate; a negat ideea de miracol și pe aceea a nemuririi sufletului. **I.-R.** a dezvoltat ideea existenței unei rațiuni universale supraindividuale a speciei umane, idee care a avut un rol important în istoria gîndirii medievale. El a fost unul dintre inițiatorii teoriei *adevărului dublu*. Doctrina lui **I.-R.** a fost condamnată de teologi ca eretică. V. și *averroism*.

Scanned with OKEN Scanner

IBN-SINA, Abu Ali (latinizat *Avicenna*) (c. 980—1037), filozof tadjic-persan, medic și cercetător al naturii, născut lîngă Buhara. A scris în limba arabă peste 300 de lucrări, în parte pierdute. A dezvoltat în mod creator unele dintre elementele viabile ale gîndirii aristotelice. Concepția sa filozofică cuprinde, în ciuda concesiilor făcute idealismului și teologiei, elemente materialiste prețioase. El afirmă că lumea există dintotdeauna, ca și dumnezeu, din care ar proveni nu ca o creație, cum susțineau teologii islamici, ci ca o emanație. A afirmat existența unei legături indisolubile între materie și mișcare și a unei legități naturale universale. Ideile înaintate etice-politice ale lui **I.-S.** și atitudinea sa sceptică față de teologia oficială i-au atras ostilitatea aristocrației militare dominante și a clerului, care l-a declarat eretic. **I.-S.** a desfășurat o activitate rodnică în domeniul științelor naturii. Op. pr.: „Cartea cunoștinței".

IDEAL I. (Subst.) Model, cel mai înalt grad de desăvîrșire care poate fi atins într-un domeniu dat și care constituie țelul suprem al activității și năzuințelor umane în acel domeniu; reprezentare a acestui țel (ex. **i.** social, **i.** etic, **i.** estetic). **2.** (Adj.) Care ține de modalitatea subiectivă a realității obiective, de reflectarea lumii exterioare în conștiința omului; spiritual, imaterial.

IDEAL ESTETIC, reprezentare cu sens normativ a ceea ce este sau trebuie să fie frumos sau urît, agreabil sau dezagreabil, plăcut sau neplăcut din punct de vedere estetic. **I.e.** există concretizat în valori estetice, de unde poate fi extras sub forma unui model imaginativ în care concret-sensibilul se unește în diferite proporții cu afectivul și raționalul, în care viziunea realului este transfigurată și spiritualizată, marcată de patosul uman subiectiv, dar și de determinarea socială obiectivă. Dialectica structurii sale este plastic exprimată în faptul că **i.e.** poate fi actual sau în devenire, stabil sau dinamic, existent sau dorit, proiecție în trecut sau anticipare a viitorului. **I.e.** este în același timp relativ și absolut, concret-istoric și general-uman, practica socială și îndeosebi practica dezvoltării artei subliniind cu precădere una sau alta dintre trăsăturile sale polare sau chiar anulînd unele dintre aceste determinări.

IDEAL ETIC, noțiune a conștiinței morale, exprimînd scopul suprem al educației și autoeducației morale a omului. **I.e.** transpune principiile și sistemul de valori al moralei respective într-un model a cărui realizare constituie ținta eforturilor de perfecționare morală a omului. În timp ce eticile normativiste deduc idealurile din valori și imperative prestabilite, absolute, etern-valabile, morala comunistă caută izvorul **i.e.** în existența socială a oamenilor, în tendințele dezvoltării istorice obiective și în cerințele progresului moral al societății, idealurile etice avînd un caracter istoric și de clasă. **I.e.** comunist nu exprimă o idee abstractă cu privire la un om perfect din punct de vedere moral, ci este o reprezentare concretă cu privire la dezvoltarea multilaterală a personalității umane. Înfăptuirea **i.e.** nu este concepută de morala comunistă ca efect al autoperfecționării morale sau al renunțării ascetice, ci ca rezultat al participării

Scanned with OKEN Scanner

active a omului la activitatea colectivă a oamenilor care înfăptuiesc idealul social al făuririi comunismului.

IDEALISM, orientare fundamentală în filozofie, care, în opoziție cu materialismul, consideră spiritul, conștiința, gîndirea ca factor primordial, iar materia, natura, existența ca factor secund, derivat. Totodată, **i.** pune la îndoială sau neagă posibilitatea cunoașterii lumii obiective sau respinge interpretarea cunoașterii ca reflectare a realității materiale. **I.** are două variante fundamentale: *i. obiectiv* și *i. subiectiv*. *I. obiectiv* (Platon, Hegel), care constituie, în ultimă instanță, o încercare de a da o formă rațională teologiei, consideră că la baza existenței stă o realitate spirituală de sine stătătoare, independentă de materie și de conștiința individuală a omului (ideea, spiritul universal, rațiunea universală etc.). *I. subiectiv* (Berkeley, Hume, Kant, Mach, neopozitivismul și variantele sale) neagă existența obiectivă, independentă de subiect, a lumii exterioare; el recunoaște ca unică realitate senzațiile, reprezentările, conștiința individuală. În măsura însă în care entitățile ideale obiective postulate de idealismul obiectiv nu reprezintă, de fapt, decît o ipostaziere a (produselor) conștiinței individuale, deosebirea dintre idealismul obiectiv și cel subiectiv poate fi considerată relativă, convențională. **I.** are rădăcini gnoseologice (care țin de natura procesului cunoașterii) și rădăcini sociale, de clasă. În procesul complex și contradictoriu al reflectării realității este posibilă o dezvoltare unilaterală, exagerată a uneia dintre trăsăturile, laturile cunoașterii, ruperea ei atît de ansamblul procesului cunoașterii, cît și de realitatea obiectivă pe care o reflectă. Așa, de pildă, în însuși procesul formării și folosirii abstracțiilor există posibilitatea ruperii generalului de singular, a transformării rezultatelor abstracției (a noțiunilor) în realități de sine stătătoare care ar exista separat de materie. O dată cu formarea societății împărțite în clase antagoniste apar și rădăcinile sociale ale **i.**, comune în mare parte cu cele ale religiei: separarea muncii intelectuale de munca fizică și monopolizarea primei de către clasele dominante (ceea ce generează iluzia că activitatea spirituală a oamenilor ar fi cu desăvîrșire independentă de activitatea lor materială și ar domina-o), dependența omului de forțele spontane ale dezvoltării sociale (care generează credința în entități supranaturale spirituale ce ar domina viața oamenilor). Legătura lăuntrică, de principiu, a **i.** cu religia, posibilitatea fundamentării teoretice prin el a politicii conservatoare sau reacționare au făcut în general din **i.** o ideologie a claselor conservatoare de-a lungul istoriei. Lupta dintre materialism și **i.** caracterizează întreaga istorie a filozofiei. Această luptă nu trebuie însă înțeleasă simplist, atribuind idealismului un rol pur negativ, de frînă. Aici trebuie să ținem seama printre altele de faptul că, datorită caracterului contemplativ și metafizic al vechiului materialism, latura dinamică, activă a existenței a fost dezvăluită mai ales de **i.**, însă numai ca activitate a subiectului sau a factorului spiritual în genere. De aceea însăși dialectica modernă a apărut pe terenul **i.** sub forma dialecticii ideilor, a spiritului (Kant, Fichte, Schelling, Hegel), după cum numeroase discipline care au ca obiect realitatea spirituală (epistemologia, axiologia, filozofia

Scanned with OKEN Scanner

culturii, într-o anumită măsură chiar logica) au apărut, respectiv s-au dezvoltat pe acest teren chiar dacă i. le-a pus pe baze principial eronate, răsturnînd raportul real dintre gîndire și existență. Atitudinea marxismului față de i. se definește prin respingerea de principiu a i. ca i., dar și prin sesizarea problemelor reale puse de cutare sau cutare filozofie idealistă, prin depășirea soluției eronate date acelor probleme și soluționarea lor materialistă, prin valorificarea elementelor adevărate, pozitive, originale etc. din ansamblul sistemului idealist criticat, o dată cu respingerea sistemului ca atare.

IDEALISM ABSOLUT, termen care desemnează doctrina lui Hegel și a discipolilor săi. Denumirea provine de la Hegel însuși, care și-a caracterizat propriul său sistem ca un **i.a.,** întrucît el ar depăși, într-o sinteză superioară, idealismul subiectiv al lui Fichte și idealismul obiectiv al lui Schelling.

IDEALISM „FIZIC", formă a idealismului subiectiv și a agnosticismului, care a apărut la sfîrșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea, în strînsă legătură cu criza teoretică care s-a manifestat în fizică în acea perioadă și cu interpretarea idealist-subiectivă a noilor descoperiri (în special a descoperirii radioactivității și a electronului) de către o parte a fizicienilor. Acești fizicieni au interpretat răsturnarea reprezentărilor mecaniciste despre materie ca „dispariție a materiei", iar infirmarea materialismului metafizic de către noile rezultate ale fizicii ca dezmințire a materialismului în general. Neputînd rezolva problema raportului dintre adevărul relativ și cel absolut, pusă în mod acut de progresul furtunos al științei, reprezentanții **i.f.** (E. Mach, H. Poincaré, P. Duhem, K. Pearson ș.a.) au adoptat punctul de vedere gnoseologic relativist, au negat conținutul obiectiv al teoriilor din fizică. **I.f.** a fost supus unei analize și critici multilaterale de Lenin în cartea sa „Materialism și empiriocriticism". În ultimele decenii, dificultățile teoretice legate de interpretarea mecanicii cuantice, a teoriei relativității etc. au dus la apariția unor noi forme ale **i.f.** Evoluția fizicii contemporane a confirmat concluzia leninistă potrivit căreia înlăturarea **i.f.** este posibilă numai prin interpretarea dialectică-materialistă a fenomenelor fizice.

IDEALISM „FIZIOLOGIC", variantă a idealismului subiectiv, inițiată de fiziologul german J. P. Müller (1801—1858). Interpretînd greșit fenomenul specializării simțurilor, el a formulat teoria „energiei specifice a organelor de simț", potrivit căreia senzațiile nu ar reflecta realitatea obiectivă, fiind determinate de energia proprie a organelor de simț. Concluziile agnostice ale **i.f.** au fost formulate de H. Helmholtz în *teoria hieroglifelor.*

IDEALISM TRANSCENDENTAL (sau **IDEALISM CRITIC**), termen folosit de Kant pentru desemnarea propriei sale concepții filozofice, considerată întrucît cercetează critic, spre deosebire de idealismul anterior, numit de Kant „dogmatic", condițiile și posibilitatea cunoașterii însăși și în special formele apriorice, „transcendentale" ale cunoașterii.

Scanned with OKEN Scanner

IDEALIZARE (în epistemologie) **1.** (În sens larg) Procesul de schematizare, simplificare a realității, întîlnit în orice proces de abstractizare. **2.** (În sens restrîns) Procedeu cognitiv de construire a unor „obiecte" abstracte (ideale) care nu există ca atare în realitate, ci reprezintă cazurile-limită de existență a unor obiecte reale, respectiv existența lor în formă „pură", nedenaturată de existența unor proprietăți sau de acțiunea unor condiții neesențiale din punctul de vedere dat (ex. gaz ideal, soluție ideală, mașina cu aburi ideală a lui N.L.S. Carnot, punct, linie dreaptă ideală etc.). **I.** reprezintă un tip superior de abstractizare, caracterizînd un nivel înalt al dezvoltării teoriilor științifice.

IDEE (gr. *eidos* sau *idea*, derivate din *idein* „aspect exterior", „formă vizibilă", lat. *idea)* **1.** (În sens larg) Tot ceea ce este dat în minte ca produs al activității de gîndire. **2.** Părere sau concepție personală, care comportă un mare grad de subiectivitate. **3.** Soluție posibilă pentru o problemă teoretică sau practică. **4.** (În filozofie) Formă de reflectare specifică treptei raționale a cunoașterii, opusă prin aceasta formelor de cunoaștere de pe treapta senzorială, dar constituită pe baza acestora. În acest sens, **i.** este sinonimă cu *conceptul* sau *noțiunea*. În filozofia lui Platon, ideile desemnează esențe suprasensibile de sine stătătoare, absolute, constituite într-o lume a ideilor, aflată în afara timpului și spațiului, în opoziție cu lucrurile, care nu ar fi decît umbre palide și trecătoare ale acestora. Concepția platonică a fost reluată în evul mediu de realismul scolastic, împotriva căruia s-a ridicat nominalismul, după care **i.** ar fi simple nume, alese de noi spre a desemna un număr nedefinit de indivizi. În timpurile moderne, disputa cu privire la natura **i.** s-a purtat între raționalism și empirism, care determinau esența ideii ca fiind fie exclusiv rațională, fie exclusiv empirică. În epoca contemporană, poziția nominalismului față de idei (noțiuni, categorii) a fost reluată de pozitivism, iar poziția lui Platon de fenomenologia lui Husserl. La Kant, **i.** are un caracter aprioric, fiind independentă de orice contact experimental, rațiunea elaborînd-o drept ultimă explicație a faptelor. În concepția de natură idealist-obiectivă a lui Hegel, **i.** este considerată drept subiectul dialecticii, al dezvoltării, pe parcursul căreia ea trece prin trei stadii, de la ideea nedeterminată (teza), prin ideea înstrăinată obiectivată sub formă de natură (antiteza), la ideea absolută, spiritul (sinteza), ca unitate a ideii nedeterminate și a naturii. În opoziție cu idealismul și cu materialismul mecanicist, materialismul dialectic a dezvăluit în mod consecvent științific natura ideilor ca reflectare în mintea noastră a obiectelor și a fenomenelor reale. În acest sens, „dialectica *lucrurilor* creează dialectica *ideilor* și nu invers" (V. I. Lenin). **I.** nu au un caracter material, ci sînt produse ale gîndirii abstracte, avînd originea pe treapta senzorială a cunoașterii. **I.** se constituie în procesul practicii social-istorice, în care se verifică și adecvarea lor la obiectul reflectat. **I.** au un caracter de clasă, cu excepția **i.** din domeniul științelor naturii, care sînt subordonate unor interese de clasă numai sub aspectul folosirii lor. Dezvoltarea **i.** are în ultimă analiză, la bază, lupta de clasă pe plan ideologic dintre adepții **i.** progresiste, care reflectă în mod adecvat cerințele obiective ale dezvoltării

Scanned with OKEN Scanner

sociale, și adepții ideilor reacționare, neadecvate acestor cerințe. Forța influenței **i.** în viața socială depinde de măsura în care ele concordă cu cerințele dezvoltării sociale în epoca istorică respectivă, de măsura în care ele cuprind masele populare, păturile progresiste ale societății.

IDEI ÎNNĂSCUTE, *teoria ideilor înnăscute*, teorie gnoseologică idealistă, potrivit căreia în conștiința omului ar exista de la naștere, independent de experiență, anumite idei (ex. ideea de număr, de mișcare, de întindere etc.). *T.i.î.* a fost susținută sub diferite forme de Platon, Descartes, Leibniz și de alți filozofi. Ea a fost criticată de pe pozițiile empirismului și ale senzualismului materialist de Locke, Condillac ș.a. V. și *empirism; raționalism.*

IDENTITATE, calitate a unui obiect de a-și păstra un anumit timp caracterele fundamentale, de a rămîne ceea ce este. În gîndire, **i.** se reflectă sub forma *principiului identității*, în conformitate cu care orice expresie își păstrează sensul pe parcursul unui anumit proces de gîndire. Încălcarea principiului **i.** dă naștere unor sofisme. **I.** este înțeleasă ca *i. abstractă* atunci cînd obiectele sînt luate în totalitatea lor, făcîndu-se abstracție de existența unor laturi contrare în fiecare dintre aceste obiecte. **I.** nu poate fi însă ruptă de deosebire. Identificînd un lucru cu el însuși, noi îl deosebim de toate celelalte. **I.** este înțeleasă ca *i. concretă* atunci cînd se dezvăluie faptul că deosebirea constituie fundamentul **i.** Orice obiect este prin natura sa o unitate de laturi contrare. Unitatea contrariilor ca **i.** se fundamentează pe opoziția contrariilor ca deosebire. Studiul **i.**, dezvoltat de logica clasică, s-a lărgit o dată cu apariția logicii simbolice, în cadrul căreia a apărut teoria **i.**, constituită sub forma unui calcul logic.

„IDEOLOGIA GERMANĂ“, operă clasică a marxismului, scrisă de K. Marx și F. Engels în anii 1845—1846; reprezintă prima operă a marxismului matur, marcînd trecerea propriu-zisă a autorilor ei pe pozițiile materialismului dialectic și istoric și ale socialismului științific. Ea a fost consacrată combaterii idealismului „tinerilor hegelieni“ (B. Bauer, M. Stirner ș.a.) și a „socialismului adevărat“ mic-burghez (K. Grün), precum și criticii materialismului antropologic, contemplativ și inconsecvent al lui L. Feuerbach, a umanismului său abstract. Pornind de la analiza activității reale, materiale a oamenilor, a *practicii* social-istorice, Marx și Engels formulează aici principalele idei ale materialismului istoric: conștiința socială ca reflectare a existenței sociale, esența umană ca ansamblu al relațiilor sociale, rolul fundamental al relațiilor economice, categoria de formațiune social-economică, lupta de clasă ca forță motrice a dezvoltării societăților antagoniste, statul ca dictatură a clasei dominante economicește, temeiurile științifice ale ideologiei comuniste a proletariatului. În această lucrare este continuată elaborarea noțiunilor de *înstrăinare* și de reificare, este formulat conceptul marxist al *ideologiei*, precum și tezele inițiale ale teoriei marxiste despre revoluția socialistă și dictatura proletariatului. **I.g.** a fost publicată postum, în 1932.

Scanned with OKEN Scanner

IDEOLOGIE 1. (În accepţia curentă consacrată de V.I. Lenin). Totalitatea ideilor şi concepţiilor care reflectă, într-o formă teoretică mai mult sau mai puţin sistematizată, interesele şi aspiraţiile membrilor unei clase sau ale unei pături sociale, determinate de condiţiile obiective ale existenţei acestora, şi care serveşte la consolidarea sau la schimbarea relaţiilor sociale existente. Din **i.** fac parte ideile politice, juridice, morale, religioase, artistice, filozofice etc. **I.** este o parte a *conştiinţei sociale*; în societatea împărţită în clase, ea are totdeauna un caracter de clasă. **I.** dominantă într-o societate dată este aceea a clasei dominante, deoarece, posedînd mijloacele producţiei materiale, aceasta dispune şi de mijloacele producţiei spirituale şi deci de posibilitatea de a impune claselor asuprite ideile sale. Reflectînd baza economică a societăţii, **i.** intră în componenţa *suprastructurii*, care are o sferă mai largă, incluzînd, pe lîngă idei, şi instituţii. Sfera **i.** este mai îngustă şi decît aceea a conştiinţei sociale, care cuprinde şi elemente care nu au caracter de clasă (legile ştiinţelor naturii, principiile logice etc.). **I.** se deosebeşte de *psihologia socială*, deoarece aceasta din urmă nu constituie o reflectare sistematizată a *existenţei sociale*. Ca parte componentă a suprastructurii, **i.** are o independenţă relativă faţă de baza economică de care a fost generată. **I.** exercită o influenţă activă asupra altor laturi ale vieţii sociale, printre care şi asupra bazei care a generat-o. Ea accelerează sau frînează dezvoltarea socială în funcţie de rolul, progresist sau reacţionar, pe care îl are, într-o epocă istorică dată, clasa căreia îi aparţine. Unii reprezentanţi ai sociologiei cunoaşterii (de ex. K. Mannheim) consideră într-o perspectivă relativistă că orice **i.** este o interpretare denaturatoare (în mod conştient sau involuntar) a realităţii, datorită interesului generat de o anumită poziţie socială, şi că, prin urmare, **i.** n-ar avea o valoare cognitivă reală. În realitate, eficienţa unei **i.** depinde de reflectarea adecvată a existenţei sociale, a contradicţiilor obiective ale acesteia şi de influenţa pe care ea o cîştigă, datorită acestui fapt, asupra maselor. „Teoria devine o forţă materială de îndată ce cuprinde masele“ (K. Marx). Lupta ideologică este, alături de cea politică şi economică, una dintre formele luptei dintre clase şi grupuri sociale, exprimînd opoziţiile sau deosebirile de interese ale acestora şi mai ales caracterul ireconciliabil al intereselor fundamentale ale claselor antagoniste. Reflectînd just cerinţele obiective ale dezvoltării sociale, **i.** socialistă, marxism-leninismul, constituie o puternică forţă progresistă, călăuzind masele în lupta pentru răsturnarea orînduirii exploatatoare şi pentru construirea comunismului. **2.** (În accepţia iniţială a lui Marx şi Engels) Conştiinţă mistificată, alienată, reflectare iluzorie, răsturnată cu capul în jos, a raporturilor oamenilor cu natura, precum şi a raporturilor dintre oameni, condiţionată de felul contradicţiilor sociale, de limitele de clasă şi istorice ale gînditorilor unei epoci.

IDONEISM (lat. *idoneus* „apt“, „capabil de“). Termen pus în circulaţie de către F. Gonseth, pentru a defini poziţia sa neoraţionalistă, o poziţie care renunţă la perspectiva fundamentării sale autonome şi absolute, pe principii prime, în favoarea unor opţiuni cu valoare prospectivă, rămînînd principial deschisă confruntării cu experienţa şi, în consecinţă, deschisă

Scanned with OKEN Scanner

revizuirilor. I. are o accepție metodologică: *idoneitatea* unei opțiuni, unei idei directoare, unei doctrine, rezidă în faptul că acestea țin seama de condiții, răspund unor exigențe, sînt conforme scopurilor și intențiilor, se relevă eficace. Opusul idoneității ar fi închiderea în sine speculativă, apriorică.

ILUMINISM (it. *illuminismo* „epoca luminilor"), curent de gîndire raționalist, caracterizat prin tendința de a înlătura racilele sociale pe calea răspîndirii cunoștințelor științifice, a culturii („luminii"). Acordînd conștiinței rolul hotărîtor în dezvoltarea socială, în schimbarea moravurilor, a vieții oamenilor, **i.** a luptat împotriva ignoranței și a superstițiilor, pentru dezvoltarea învățămîntului, a presei, a tuturor ramurilor culturii naționale. **I.** a devenit o largă mișcare ideologică în perioada pregătirii și înfăptuirii revoluțiilor burgheze din sec. XVII-XIX. Considerînd rînduielile feudale ca fiind iraționale, **i.** a militat pentru înlocuirea feudalismului cu o orînduire „rațională". În lupta lor împotriva obscurantismului clerical, iluminiștii au adus o contribuție de seamă la dezvoltarea științei și la răspîndirea culturii în mase. Interpretînd în spirit burghezo-democratic vechea teorie a dreptului natural, ei au opus privilegiilor feudale teza egalității oamenilor prin naștere, din care au dedus necesitatea instaurării libertăților burgheze. Din punct de vedere filozofic, **i.** nu a fost un curent unitar. El includea atît materialiști, cît și idealiști, atît deiști, cît și ateiști militanți; unii iluminiști au avut o orientare moderată, reformistă și conciliatoristă, iar alții o orientare radicală, democratică, revoluționară. Exponenți de seamă ai **i.** au fost în Franța Voltaire, Montesquieu, Rousseau și strălucita pleiadă a filozofilor materialiști francezi (La Mettrie, Holbach, Helvétius, Diderot), iar în Germania Lessing, Herder, Schiller, Goethe ș.a. Curente iluministe s-au afirmat în Italia, Rusia Polonia, Cehia, Ungaria, Serbia, Bulgaria, precum și în America de Nord și în America Latină. **I.** a exercitat o puternică influență asupra concepțiilor socialiștilor și comuniștilor utopici din sec. al XVIII-lea și din prima jumătate a sec. al XIX-lea. O etapă superioară în dezvoltarea **i.** au reprezentat-o concepțiile *democraților revoluționari*. Principalii promotori ai **i.** românesc au fost reprezentanții *Școlii ardelene*, Samuil Micu, Ion Molnar-Piuariu, Petru Maior, Gheorghe Șincai, Paul Iorgovici, Ioan Budai-Deleanu, Gheorghe Lazăr, a căror operă a fost continuată în Țara Românească de I. Heliade-Rădulescu, E. Poteca, P. Poenaru, S. Marcovici, Grigore Pleșoianu ș.a., în Moldova de Gheorghe Asachi, I. Cihac, M. Zotta, Teodor Stamati ș.a., iar în Transilvania de G. Barițiu, S. Bărnuțiu, A.Tr. Laurian, T. Cipariu ș.a. Generația luptătorilor de la 1848 a elaborat, cu începere din deceniul al cincilea, un program iluminist care a stat la baza reformelor progresiste înfăptuite în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza. Mișcarea iluministă din Țara Românească, din Moldova și din Transilvania a adus o contribuție importantă la făurirea culturii românești moderne. Sin. *luminism*.

ILUZIE 1. (În sens restrîns; în psihologie) Percepție falsă sau deformată a unui obiect, care, spre deosebire de halucinație, are loc în prezența

Scanned with OKEN Scanner

obiectului. Unele **i.**, care sînt determinate de înseşi legile formării percepţiilor, sînt comune tuturor indivizilor sau majorităţii lor. Ex. iluzia optică a lunii la orizont care e percepută cu un diametru mai mare decît luna la zenit; iluzia tactilă a lui Aristotel de a percepe două bile cînd o singură bilă este plasată între extremităţile indexului şi degetului mijlociu încrucişate. Alte **i.** apar datorită stării psihofiziologice existente la un moment dat la un anumit individ (emotivitate crescută, stare de aşteptare intensă a unui eveniment etc.), precum şi datorită unor boli nervoase sau psihice. **2.** (În sens larg) Cunoaştere falsă care este considerată reală.

IMAGINAŢIE, proces psihic de creare a unor reprezentări sau idei noi pe baza experienţei perceptive şi cognitive anterioare; capacitatea unui individ de a desfăşura această activitate creatoare. Produsele **i.** îşi au izvorul în realitate, chiar reprezentările fantastice (ex. cele ale mitologiei) fiind elaborate pe baza unor elemente ale realităţii. **I.** este de două feluri: *reproductivă*, prin care sînt reprezentate mintal obiecte sau fenomene nepercepute direct, pe baza unor descrieri (ilustraţii, scheme, descrieri verbale etc.), şi *creatoare*, prin care sînt elaborate imagini şi idei noi, originale. **I.** reprezintă un moment esenţial al gîndirii creatoare, intervenind atît în procesul creaţiei artistice, cît şi în domeniul creaţiei ştiinţifice şi al invenţiilor tehnice.

IMAGINE ARTISTICĂ, termen estetic care urmăreşte să definească specificitatea artei în raport cu ştiinţa. Definită ca „gîndire în imagini" (Belinski), arta era considerată a se deosebi de ştiinţă doar prin modalitatea de reflectare a realităţii, întrucît ştiinţa se baza pe concept. Cercetările contemporane, reţinînd distincţia, au evidenţiat caracterul ei mult mai complex: arta diferă de ştiinţă nu numai prin modalitatea ei de reflectare, dar şi prin obiect, arta nefiind doar o copie fidelă a originalului din realitate; datorită intervenţiei active a fanteziei şi talentului, caracterul acestei reflectări este complex şi indirect, iar **i. a.** se constituie ca o realitate relativ autonomă; structura ei, bazată în mod precumpănitor pe elementul concret-senzorial, integrează sintetic elemente afective şi intelective. Mai mult decît atît, arta poate apela la concept în locul imaginii propriu-zise, încărcîndu-l de valori simbolice şi afective de autentic efect artistic. **I. a.** se deosebeşte de imaginea psihologică prin faptul că, fiind o reprezentare audiovizuală specifică, ea are un caracter simbolic şi tipic, generalizînd prin intermediul individualului. Structura ei internă este extrem de diferenţiată, în funcţie nu numai de ramura de artă, dar şi de curentul, formula, individualitatea artistică, natura operei respective. Cercetarea ei presupune investigaţii atît asupra esenţei umane pe care o transfigurează esteticeşte comunicînd-o, cît şi asupra structurii sale formale.

IMANENT (lat. *in* „în" şi *manere* „a rămîne"), care există în interiorul unui obiect, care acţionează dinăuntrul obiectului (ex. cauză **i.**, scop **i.**, justiţie **i.**).

Scanned with OKEN Scanner

IMANENTĂ, *filozofia imanentă*, școală filozofică idealist-subiectivă, constituită în Germania la sfîrșitul sec. al XIX-lea. Pe linia criticii „de la dreapta" a filozofiei kantiene, reprezentanții acestei școli (A. Leclair, W. Schuppe, R. Schubert-Soldern ș.a.) susțineau că existența, realitatea reprezintă exclusiv conținutul intern al conștiinței, este „imanentă" conștiinței. Filozofii imanentiști au evidențiat însă unele aspecte importante ale interacțiunii dintre forma și conținutul cunoașterii și ale dialecticii cunoașterii în genere. Unele concepții ale filozofiei **i.** au fost ulterior preluate de adepții *neorealismului*.

IMORALISM, concepție care preconizează încălcarea normelor și principiilor morale recunoscute într-o epocă și într-un anumit loc, o atitudine opusă față de tot ceea ce în mod obișnuit este considerat ca moral. Termenul și doctrina aparțin lui F. Nietzsche și A. Gide (romanul „L'immoraliste"), la care **i.** exprimă o sfidare individualistă-aristocratică aruncată moralei burgheze și creștine curente. **I.** este distinct în sens strict de *amoralism*, situare în afara oricărei morale.

IMPERATIV CATEGORIC, categorie a eticii lui Kant, formulată de el astfel: „Acționează totdeauna în așa fel încît să poți voi ca maxima acțiunii tale să devină o lege universală" („Bazele metafizicii moravurilor", 1785). **I.c.** este, după Kant, o lege morală inerentă rațiunii umane, avînd un caracter aprioric, deoarece este independentă de orice interese empirice ale omului. El se numește *categoric*, pentru că, spre deosebire de alte imperative numite de Kant *ipotetice*, care au în vedere un scop practic și sînt subordonate acestuia ca mijloace în vederea atingerii lui (ex. „Dacă vrei să fii sănătos, urmează prescripțiile medicului"), realizarea **i.c.** ar constitui un scop în sine, el avînd un caracter absolut, necondiționat. Prin noțiunea **i.c.,** Kant a sesizat specificul formal al imperativului moral, forma sub care se exprimă datoria, dar, pe de altă parte, el a opus în mod rigid datoria intereselor și existenței „empirice" a omului (*rigorismul* kantian). Kant a dat și o a doua formulare a **i.c.,** potrivit căreia trebuie să privim pe om întotdeauna ca un scop și niciodată numai ca un mijloc, formulare ce exprimă tendințele umaniste și iluministe din morala sa.

IMPERIALISM, stadiul ultim, monopolist, al dezvoltării capitalismului, al cărui început se situează la sfîrșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea. Teoria marxist-leninistă a imperialismului a fost elaborată pentru prima dată în lucrarea lui V.I. Lenin „Imperialismul, stadiul cel mai înalt al capitalismului" (1916). Lenin definește imperialismul ca stadiul monopolist al capitalismului, caracterizat prin următoarele cinci trăsături esențiale: 1) concentrarea producției și a capitalului atinge o treaptă foarte înaltă și duce la crearea marilor monopoluri, care joacă un rol hotărîtor în viața economică; 2) fuziunea capitalului bancar cu cel industrial și formarea, pe baza acestui „capital financiar", a unei oligarhii financiare; 3) exportul de capital ia tot mai mult locul exportului de mărfuri și capătă o însemnătate deosebit de mare; 4) se formează uniuni monopoliste inter-

Scanned with OKEN Scanner

naționale ale capitaliștilor care împart între ele lumea și 5) terminarea împărțirii teritoriale a globului pămîntesc între cele mai mari puteri capitaliste. **I.** este ajunul revoluțiilor proletare. Victoria Marii Revoluții Socialiste din Octombrie și, după cel de-al doilea război mondial, victoria revoluției socialiste într-un șir de țări reprezintă confirmarea acestei teze leniniste. În prezent, chiar în condițiile adîncirii crizei sale generale, capitalismul dispune încă de posibilități de a înfăptui progrese în domeniul științei și tehnicii și de a realiza creșteri de producție în unele țări sau ramuri economice. Totodată, în principalele țări capitaliste se accentuează continuu fenomenele de instabilitate economică. În opoziție cu teoriile apologetice ale unor sociologi și economiști burghezi, analiza **i.** contemporan în lumina teoriei marxist-leniniste dovedește că fenomenele economice și sociale caracteristice în prezent societății capitaliste dezvoltate, extinderea capitalismului monopolist de stat, fenomenele de „integrare", prăbușirea sistemului colonial al imperialismului, creșterea militarismului etc. evidențiază și accentuează antagonismele imperialismului.

IMPLICAȚIE, conectiv logic redat în limbajul natural prin prepozițiile „dacă..., atunci...". **I.** reflectă o succesiune între două propoziții, prima numită *antecedent*, iar a doua, care urmează celei dintîi, numită *consecvent*. **I.** se definește din punct de vedere logic prin aceea că este adevărată în orice situație, cu excepția cazului în care antecedentul ar fi adevărat și consecventul fals. În cadrul calculului propozițional se admit în genere două tipuri de **i.**: 1) *implicația materială*, care nu exclude posibilitatea de a fi falsă, și 2) *implicația formală*, alcătuită astfel încît este imposibil ca antecedentul să fie adevărat și consecventul fals. Teoria logică a implicației, elaborată în liniile ei generale încă în antichitate de Școala stoică, a fost redescoperită și dezvoltată în evul mediu sub numele de teoria *consecvențelor* și a revenit în atenția cercetătorilor o dată cu apariția și dezvoltarea logicii simbolice (matematice), în cadrul căreia analiza ei a căpătat un aspect calculatoriu.

IMPULS PRIMAR, noțiune potrivit căreia mișcarea materiei s-ar datori unui impuls inițial din afara ei, imprimat de divinitate. Noțiunea se întîlnește, în diverse variante, la Aristotel, Descartes și Newton, la deiști etc.

INCONSISTENȚĂ, proprietate a unor expresii din calculul logic de a fi false în orice interpretare. Expresiile inconsistente pot fi înțelese și ca negații ale expresiilor valide. Alături de expresiile consistente, cele inconsistente sînt excluse din alcătuirea unui sistem axiomatic. V. și *consistență*; *validitate*.

INCONȘTIENT (PSIH.), totalitatea fenomenelor psihice care scapă conștiinței, care nu se conștientizează; caracterul acestor fenomene. Fenomenele psihice **i.** se manifestă în diferite împrejurări: la copil în primii ani de viață, cînd conștiința individuală nu s-a format încă; la adult în starea de somn, în cursul viselor, cînd se succed diferite reprezentări, emoții și alte fenomene psihice fără o reflectare conștientă; în stare de

Scanned with OKEN Scanner

naționale ale capitaliștilor care împart între ele lumea și 5) terminarea împărțirii teritoriale a globului pămîntesc între cele mai mari puteri capitaliste. I. este ajunul revoluțiilor proletare. Victoria Marii Revoluții Socialiste din Octombrie și, după cel de-al doilea război mondial, victoria revoluției socialiste într-un șir de țări reprezintă confirmarea acestei teze leniniste. În prezent, chiar în condițiile adîncirii crizei sale generale, capitalismul dispune încă de posibilități de a înfăptui progrese în domeniul științei și tehnicii și de a realiza creșteri de producție în unele țări sau ramuri economice. Totodată, în principalele țări capitaliste se accentuează continuu fenomenele de instabilitate economică. În opoziție cu teoriile apologetice ale unor sociologi și economiști burghezi, analiza i. contemporan în lumina teoriei marxist-leniniste dovedește că fenomenele economice și sociale caracteristice în prezent societății capitaliste dezvoltate, extinderea capitalismului monopolist de stat, fenomenele de „integrare", prăbușirea sistemului colonial al imperialismului, creșterea militarismului etc. evidențiază și accentuează antagonismele imperialismului.

IMPLICAȚIE, conectiv logic redat în limbajul natural prin prepozițiile „dacă..., atunci...". I. reflectă o succesiune între două propoziții, prima numită *antecedent*, iar a doua, care urmează celei dintîi, numită *consecvent*. I. se definește din punct de vedere logic prin aceea că este adevărată în orice situație, cu excepția cazului în care antecedentul ar fi adevărat și consecventul fals. În cadrul calculului propozițional se admit în genere două tipuri de i.: 1) *implicația materială*, care nu exclude posibilitatea de a fi falsă, și 2) *implicația formală*, alcătuită astfel încît este imposibil ca antecedentul să fie adevărat și consecventul fals. Teoria logică a implicației, elaborată în liniile ei generale încă în antichitate de Școala stoică, a fost redescoperită și dezvoltată în evul mediu sub numele de teoria *consecvențelor* și a revenit în atenția cercetătorilor o dată cu apariția și dezvoltarea logicii simbolice (matematice), în cadrul căreia analiza ei a căpătat un aspect calculatoriu.

IMPULS PRIMAR, noțiune potrivit căreia mișcarea materiei s-ar datori unui impuls inițial din afara ei, imprimat de divinitate. Noțiunea se întîlnește, în diverse variante, la Aristotel, Descartes și Newton, la deiști etc.

INCONSISTENȚĂ, proprietate a unor expresii din calculul logic de a fi false în orice interpretare. Expresiile inconsistente pot fi înțelese și ca negații ale expresiilor valide. Alături de expresiile consistente, cele inconsistente sînt excluse din alcătuirea unui sistem axiomatic. V. și *consistență*; *validitate*.

INCONȘTIENT (PSIH.), totalitatea fenomenelor psihice care scapă conștiinței, care nu se conștientizează; caracterul acestor fenomene. Fenomenele psihice i. se manifestă în diferite împrejurări: la copil în primii ani de viață, cînd conștiința individuală nu s-a format încă; la adult în starea de somn, în cursul viselor, cînd se succed diferite reprezentări, emoții și alte fenomene psihice fără o reflectare conștientă; în stare de

Scanned with OKEN Scanner

veghe în cazul unor fenomene psihice care se produc în afara cîmpului conștiinței, cum sînt reacțiile la acțiunea unor stimuli subsenzoriali sau *automatismele*; în unele maladii care produc abolirea conștiinței. Se pot diferenția fenomenele care se desfășoară întotdeauna în afara conștiinței, reprezentînd **i.** propriu-zis, de acele fenomene psihice care sînt la un moment dat **i.**, iar ulterior pot deveni conștiente, reprezentînd *subconștientul* (în psihanaliză *preconștientul*). Unele concepții iraționaliste în filozofie interpretează mistificat **i.** ca o forță metafizică incognoscibilă, care se află atît la baza vieții psihice a omului, cît și la baza întregului cosmos (Schopenhauer, E. von Hartmann); altele exagerează rolul **i.**, înțeles ca o forță (energie) psihică aparte în determinarea comportamentului uman (*psihanaliza*, hormismul etc.).

INDEPENDENȚĂ, proprietate generală a unui sistem axiomatic constînd în aceea că nici una din axiomele sale nu este deductibilă din celelalte în cadrul respectivului sistem. La nivelul sistemelor axiomatice, **i.** axiomelor marchează cerințele *principiului identității*, întrucît, pe baza însușirii lor de a fi indemonstrabile, axiomele se identifică cu ele însele și se diferențiază astfel de teoreme.

INDETERMINISM, concepție filozofică antiștiințifică, idealistă, opusă *determinismului*, potrivit căreia fenomenele naturii și ale societății nu sînt determinate cauzal, nu se supun necesității și legității obiective, iar oamenii dispun de o libertate absolută a voinței (v. *libertate și necesitate*). **I.** subminează bazele științei și deschide calea concepțiilor finaliste, religioase. Încercarea de a fundamenta **i.** se leagă în filozofia modernă îndeosebi de numele lui *D. Hume*, ale cărui concepții au fost reluate, cu schimbări neesențiale, de pozitiviștii contemporani. **I.** a cunoscut o largă răspîndire în filozofia burgheză contemporană, pătrunzînd și în științele naturii, mai cu seamă datorită greutăților teoretice și metodologice întîmpinate de acestea în dezvoltarea lor. **I.** se manifestă în forme diverse, ca de pildă: interpretarea neîntemeiată a *relațiilor de nedeterminare* în sensul infirmării legii cauzalității în microcosm; tendințele din sociologia burgheză care neagă legile obiective ale dezvoltării sociale, înlocuind studiul lor prin analiza statică a legăturilor funcționale și structurale din cadrul grupurilor sociale etc.

INDIVIDUALISM, concepție (ansamblu de concepții) care ia ca punct de plecare individul izolat, privit ca ceva de sine stătător, independent de societate sau opus societății. În etică, **i.** consideră individualitatea astfel concepută ca valoare supremă și deduce celelalte valori și norme din interesele acesteia, fie că este vorba de plăcerea sau de folosul individului (*hedonism*, *utilitarism*), fie că este vorba de realizarea de sine a individualității etc. În sens curent se înțelege prin **i.** atitudinea celui preocupat exclusiv sau excesiv de interesele sale individuale, fiind indiferent sau ostil față de interesele colective, generale; acest sens al termenului este apropiat de sensul termenului *egoism*. **I.** reflectă, în societatea bazată pe proprietatea privată, contradicția dintre interesele diferiților indivizi,

Scanned with OKEN Scanner

respectiv contradicția dintre interesele individuale și cele obștești. El își găsește expresia, într-o formă sau alta, în toate sferele ideologiei burgheze și mic-burgheze (de ex. subiectivismul în filozofie, anarhismul în politică, teoriile din economia politică sau sociologie care iau ca punct de plecare individul izolat — „robinsonadele" de care vorbea Marx). Rolul și sensul **i.** teoretic este diferit în diferite împrejurări istorice: progresist în epoca Renașterii și iluminismului, cînd afirma drepturile personalității împotriva ascetismului religios, reacționar în formele sale extreme, antidemocratice din sec. XIX-XX, protestatar-utopic în unele curente ale filozofiei și artei moderne (curentele de avangardă, existențialismul). În socialism, desființarea proprietății private înlătură, în esență, baza obiectivă a **i.**, creînd condițiile adevăratei eliberări și dezvoltări a personalității pe baza armoniei dintre interesele individuale și cele obștești. Manifestările **i.**, opuse principial spiritului colectivist al moralei socialiste, își pot avea izvorul de data aceasta în neînțelegerea concordanței dintre interesele personale și cele generale sau în faptul obiectiv că aceste interese nu coincid întotdeauna în mod nemijlocit. Lupta împotriva **i.** presupune de aceea atît educarea oamenilor în spiritul colectivismului, cît și perfecționarea continuă a relațiilor sociale socialiste.

INDUCȚIE, formă fundamentală de raționament care realizează trecerea de la premise particulare, de la fapte, la concluzii generale, la concepte. **I.** este de două feluri: *completă*, atunci cînd avem posibilitatea enumerării tuturor cazurilor cuprinse în clasa despre care conchidem, și *incompletă*, cînd lipsește această posibilitate. **I.** incompletă este mai rodnică, are un caracter amplificator, întrucît, analizînd numai o parte a clasei, conchide referitor la întreaga clasă. **I.** incompletă se împarte în: a) *i. prin enumerare simplă*, în care generalizarea nu se întemeiază pe cunoașterea esenței, ci numai pe observația empirică a cazurilor cercetate; b) *i. științifică*, în care generalizarea se face pe baza dezvăluirii esenței, a legii, a analizei legăturilor cauzale, a relațiilor esențiale și necesare dintre obiecte și fenomene. **I.** științifică folosește metodele inductive de cercetare a cauzalității, descoperite de către *Fr. Bacon* și sistematizate de către *J. St. Mill*. Teoria **i.** s-a dezvoltat în mod deosebit cu ajutorul aparatului logicii simbolice. Spre deosebire de *deducție*, **i.** este o inferență probabilă. Gradul de probabilitate al concluziei depinde de numărul cazurilor cercetate și de esențialitatea cunoștințelor obținute, pe baza cărora este întemeiată generalizarea. Între **i.** și deducție există o strînsă legătură. **I.** dă materie deducției, iar deducția dă inducției formă. La baza unității **i.** și deducției stă unitatea dialectică a generalului și particularului.

INFERENȚĂ (din lat. *inferre* „a duce, a introduce"; LOG.), operație logică de derivare a unui enunț din altul. **I.** poate fi: *imediată*, cînd din primul enunț (premisa) rezultă direct cel de-al doilea (concluzia); *mediată* (raționament), cînd al doilea enunț rezultă din primul enunț prin intermediul unui al treilea; *necesară*, cînd concluzia rezultă cu necesitate; *probabilă*, cînd concluzia nu derivă cu necesitate din premise.

Scanned with OKEN Scanner

INFINIT v. **FINIT ŞI INFINIT.**

INFORMAŢIE, noţiune centrală a teoriei comunicaţiilor şi a ciberneticii, referitoare la structura unui mesaj şi la eficacitatea sau la semnificaţia unui semnal. În *teoria matematică a i.*, elaborată de Shannon, se dă o măsură a **i.** legată de înlăturarea printr-un mesaj a unei incertitudini cognitive (unei nedeterminări) în privinţa realizării unui eveniment. *Cantitatea de i.* este o funcţie logaritmică a diversităţii cîmpului de evenimente; *unitatea de măsură* care foloseşte logaritmul în baza 2 este un *bit*. Pentru caracterizarea diversităţii medii se foloseşte *entropia*, funcţie numai de probabilitatea evenimentelor: $H = - \Sigma p\ i \log p_i$. Teoria matematică a **i.** poate fi aplicată şi la studiul diversităţii statistice sau al specificităţii unui obiect; se vorbeşte, de ex., de *i. ereditară*. În cibernetica actuală este tot mai pronunţată tendinţa de a da **i.** un sens obiectiv, legat de legătura prin semnale între sisteme sau subsisteme (energie purtătoare de **i.**) şi de specificare (**i.** structurală). În felul acesta, **i.** devine o noţiune de largă aplicare filozofică, alături de cea de substanţă şi de energie; ea este folosită în caracterizarea ordinii şi a organizării specifice, în studiul procesului de reflectare, în termodinamică (**i.** ca „negentropie") şi în evoluţionism. Se poate vorbi de o ştiinţă a **i.** şi de o filozofie a **i.** Ştiinţa care se ocupă cu metodele (naturale sau artificiale) de prelucrare a **i.** este *informatica*.

INHIBIŢIE v. **EXCITAŢIE ŞI INHIBIŢIE.**

INSTINCT, complex de reacţii stabile şi adecvate la condiţiile mediului care sînt înnăscute şi comune indivizilor unei anumite specii, asigurînd necesităţile vitale ale organismului, de apărare, alimentare, de reproducere. **I.** este un complex de *reflexe* necondiţionate, format în cursul dezvoltării filogenetice. La animalele superioare şi în special la om, relaţiile complexe şi dinamice dintre organism şi mediu nu pot fi asigurate prin adaptarea instinctivă, dată prin ereditate, ci pe baza reacţiilor dobîndite în cursul dezvoltării ontogenetice, a comportamentului însuşit prin exerciţiu şi învăţare.

INSTITUŢIE SOCIALĂ, orice organizare a unei asociaţii de oameni (macro- sau microsociale), indiferent de scopul ei, cu condiţia să aibă un caracter de generalitate şi durabilitate. Spre deosebire de accepţia juridică a noţiunii de **i.s.**, care nu ţine seama decît de forma legală a asociaţiilor umane, accepţia sociologică include şi asociaţiile dintre oameni care se formează, se organizează şi funcţionează pe bază de simple moravuri sau obiceiuri. Alături de idei, **i.s.** constituie o parte componentă a *suprastructurii* societăţii.

INSTRUMENTALISM, concepţie filozofică idealist-subiectivă, variantă a *pragmatismului*, iniţiată în S.U.A. de *John Dewey*. **I.** consideră că noţiunile, categoriile, teoriile ştiinţifice nu reflectă realitatea obiectivă, fiind numai instrumente (*tools*) pentru săvîrşirea unor acţiuni utile individului şi transformarea experienţei. Negînd valoarea de reflectare a ideilor, **i.**

Scanned with OKEN Scanner

respinge materialitatea lumii, determinismul și adevărul obiectiv. Prin teoriile sale despre „continuitatea naturii și experienței" și „religia supunerii", **i.** deschide drum iraționalismului și fideismului.

INTEGRALITATE, calitate a unui *sistem* de a avea proprietăți specifice conferite de interdependența și de interacțiunea părților lui componente (de *structura* lui). Aceste proprietăți (numite, de către unii, emergente) nu pot fi reduse la proprietățile elementelor componente, nu rezultă din însumarea acestora.

INTEGRARE SOCIALĂ, proces prin care indivizii alcătuitori ai unei societăți se pregătesc și se formează în vederea adaptării sau readaptării lor la viața socială. E necesar ca **i.s.** să se facă atît prin instruire, care asigură pregătirea profesională, permițînd ocuparea unui loc în procesul de producție, cît și prin educație, care asigură acceptarea și practicarea normelor de viață socială caracteristice unui anume nivel de viață culturală. Mobilitatea socială ridică deseori probleme de inadaptare socială și fenomene de *anomie* socială, împotriva cărora se folosesc o serie de tehnici ale „serviciilor sociale". V. și *socializare*.

INTELECT ȘI RAȚIUNE, categorii filozofice, constituite în filozofia premarxistă, care desemnează moduri sau trepte determinate ale gîndirii. Distincția dintre **i.** și **r.**, problema raportului dintre ele au ocupat un loc central în filozofie, începînd cu Aristotel; un loc deosebit li se acordă în concepțiile filozofice ale lui Kant și Hegel. Dacă I. Kant subliniază opoziția lor, Hegel încearcă să evidențieze unitatea lor dialectică. Activitatea gîndirii se realizează, după acesta, în două momente sau etape: etapa *intelectului*, în care se identifică, adică se stabilesc ideile de sine stătătoare, și etapa *rațiunii*, în care se realizează raportarea dialectică a acestor idei. Materialismul dialectic subliniază caracterul necesar al conexiunii dialectice a ambelor etape, deoarece **i.** în afara **r.** duce la fixitatea rigidă, absolută a abstracțiilor, la determinarea lor ca date prime și ireductibile, iar **r.** în afara **i.** duce la anihilarea raportării dialectice prin însăși lipsa relatelor (a termenilor relației) și prin aceasta la absolutizarea procesului ca atare, adică la conceperea sa ca fiind doar abstract-unilateral. Ambele poziții, unilaterale, deformează cunoașterea și conduc inevitabil la idealism, prin considerarea ca fundament al cunoașterii și al realității fie a abstracțiilor ca atare, fie a procesului ca atare.

INTELECTUALISM 1. Concepția care afirmă inteligibilitatea universului, capacitatea exclusivă a inteligenței, intelectului, rațiunii de a cunoaște lumea; termenul este apropiat de cel de raționalism, fiind introdus în bună măsură, cu intenții critice, de gînditorii iraționaliști (de ex. de pragmatiști, „filozofia vieții" etc.) în polemica lor cu raționalismul. **2.** (În psihologie) Concepție care reduce procesele afective, de voință etc. la cele intelectuale. **3.** (În etică) Doctrină care reduce actul moral la înțelegere, la cunoașterea binelui (ex. Socrate, Platon) sau, cel puțin, afirmă preeminența elementului intelectual în cadrul actului moral.

Scanned with OKEN Scanner

INTELECTUALITATE, pătură socială alcătuită din oameni pentru care munca intelectuală reprezintă principala sursă de existență și care sînt ocupați fie în sfera producției materiale (ingineri, tehnicieni), fie în afara acestei sfere (medici, profesori, artiști, avocați, funcționari). **I.** a apărut după scindarea societății în clase pe baza diviziunii sociale a muncii, respectiv a separării muncii fizice de cea intelectuală, ca un grup de oameni specializat în activitatea intelectuală. **I.** nu este însă și nu poate fi o clasă socială, întrucît în nici o formațiune social-economică ea nu are o situație proprie, specifică în sistemul producției sociale. Activitatea ei politică este determinată de interesele claselor în slujba cărora se află. În capitalism majoritatea **i.** este silită să se supună intereselor burgheziei și să servească acesteia. În condițiile imperialismului, o parte tot mai mare a intelectualității este adusă în situația de a-și vinde forța de muncă întocmai ca proletariatul și de a fi supusă exploatării capitaliste. Datorită forței de atracție a ideilor socialismului, în capitalismul contemporan un număr crescînd de intelectuali proveniți din diferite clase sociale se apropie de marxism, de mișcările sociale progresiste în genere. Revoluția și construcția socialistă desființează barierele sociale în ceea ce privește intrarea în rîndurile **i.**, însușirea științei și culturii; lichidează exploatarea intelectualității și dependența ei de clasele exploatatoare, înlătură antagonismul dintre munca intelectuală și cea fizică, creînd treptat premise pentru ștergerea în comunism a deosebirilor esențiale dintre ele. Socialismul reeducă vechea intelectualitate, atrăgînd-o la opera de construire a noii orînduiri, își făurește în mod necesar o **i.** nouă, numeroasă și credincioasă clasei muncitoare, cauzei socialismului și comunismului. În țara noastră, în procesul construcției socialiste, pe lîngă vechea intelectualitate, care participă activ la dezvoltarea economică și culturală a țării, s-au format noi generații de intelectuali, toate laolaltă constituind detașamentul unic al intelectualității socialiste. În condițiile revoluției științifice-tehnice, dat fiind rolul uriaș al științei în progresul societății pe plan economic, tehnic și cultural, importanța intelectualității crește foarte mult, funcțiile ei sociale se amplifică, rîndurile ei cresc în ritmuri rapide.

INTELIGENȚĂ, capacitatea individului de a se adapta la împrejurări noi, de a sesiza relațiile esențiale și de a găsi o ieșire dintr-o anumită situație, de a rezolva probleme noi; în psihologia genetică și diferențială, nivelul mintal global atins într-un anumit stadiu al dezvoltării sau în același stadiu variațiile interindividuale ale nivelului mintal. **I.** se opune adaptării instinctive și comportamentului învățat, mai mult sau mai puțin automatizat. Se pot distinge: **i.** abstractă, conceptuală, caracterizată prin capacitatea de a înțelege și restructura materialul verbal-logic și simbolic, de a rezolva probleme abstracte; **i.** practică, capacitatea de a face față unor situații concrete și de a găsi soluții în manipularea obiectelor; **i.** socială, capacitatea de a înțelege esența relațiilor sociale dintre oameni și de a rezolva probleme de organizare socială.

INTELIGIBIL 1. Ceea ce poate fi cunoscut cu ajutorul gîndirii. **2.** (În filozofia idealistă) Esență ideală care ar putea fi cunoscută numai de rațiune,

Scanned with OKEN Scanner

de gîndire, și anume independent de cunoașterea senzorială, în opoziție cu *sensibilul* (ceea ce poate fi cunoscut prin simțuri).

INTERACȚIUNE, formă de legătură a obiectelor, manifestată printr-o influențare reciprocă. Alături de legi, de cauzalitate, de contradicție etc., **i.** se include în sfera *interdependenței* universale a fenomenelor. **I.** corpurilor stă la baza mișcării în genere, iar **i.** permanentă dintre polii contradicțiilor interne constituie izvorul automișcării și autodezvoltării obiectelor și proceselor. Materialismul dialectic concepe universul ca un sistem complex de **i.**, infinit în spațiu și în timp (ex. **i.** microparticulelor în cadrul atomului, a corpurilor cerești în cadrul sistemelor solare, biocenoza ș.a.). Sistemul natural al **i.** materiale din univers exclude existența oricărei cauze prime (finale, supranaturale, divine) a universului. Una dintre modalitățile cele mai importante ale **i.** este întrepătrunderea contrariilor (ex. întrepătrunderea conținutului și formei, a cantității și calității, a cauzei și efectului). Clasicii marxismului au elaborat teza dialectică a acțiunii inverse a efectului asupra cauzei care l-a produs. Pe această bază, ei au dezvoltat multilateral învățătura despre rolul activ al conștiinței sociale față de existența socială, al suprastructurii față de baza economică, al teoriei față de practică. Combătînd eclectismul, filozofia marxistă arată că între cei doi factori ai unei **i.** nu există egalitate deplină, unul dintre ei avînd rol determinant.

INTERDEPENDENȚĂ, categorie importantă a dialecticii care desemnează totalitatea legăturilor și raporturilor dintre fenomenele naturii, societății și gîndirii. În virtutea **i.** universale a fenomenelor, lumea nu este o îngrămădire haotică, întîmplătoare de obiecte și procese, ci alcătuiește un sistem de conexiuni, un întreg coerent, unitar. În sfera vastă a **i.** universale a fenomenelor se includ nenumărate legături și raporturi calitativ diferite, cum sînt cauzalitatea, condiționarea, interacțiunea, necesitatea, întîmplarea, legea, contradicția etc. **I.** își găsește concretizarea în fiecare dintre celelalte noțiuni și categorii ale dialecticii. **I.** constituie o legitate fundamentală pe fondul căreia acționează toate legile, inclusiv legile principale ale dialecticii. Materialismul dialectic subliniază caracterul obiectiv al **i.** fenomenelor, în opoziție cu idealismul subiectiv, care îl consideră ca un rezultat al activității organizatoare și sistematizatoare a subiectului cunoscător. Totodată, în opoziție cu idealismul obiectiv, care explică în mod denaturat caracterul obiectiv al **i.** fenomenelor prin acțiunea unui principiu spiritual supranatural, materialismul dialectic demonstrează că baza reală a **i.** universale a fenomenelor este unitatea materială a lumii. Materialismul dialectic combate atît *eclectismul*, care pune pe același plan toate conexiunile fără a le ierarhiza, cît și *sofistica*, care substituie conexiunilor esențiale conexiuni neesențiale și invers. Din studiul **i.** universale se desprind o serie de concluzii importante pentru activitatea științifică și practică, pentru strategia și tactica partidelor marxist-leniniste: a) analiza multilaterală a proceselor; b) descoperirea verigii principale; c) abordarea istorică-concretă a fenomenelor, în funcție de con-

Scanned with OKEN Scanner

diţiile de loc şi de timp în care acestea apar şi se dezvoltă. Sin. *legătură universală.*

INTERES, categorie a materialismului istoric, care desemnează nevoile ce acţionează ca stimul fundamental al activităţii omeneşti; ele sînt nevoi ale oamenilor, ca indivizi şi ca membri ai diferitelor comunităţi sociale (clase, naţiuni) sau asociaţii şi colective (partide politice, sindicate şi alte organizaţii profesionale şi de masă, organizaţii culturale, întreprinderi etc.), cît şi ale acestor grupuri şi colective luate ca întreg. Sub acest raport, există **i.** sociale-generale, **i.** de grup şi **i.** personale. Conţinutul **i.** este istoriceşte determinat de natura relaţiilor sociale care generează respectivele nevoi, de locul pe care-l ocupă oamenii în sistemul acestor relaţii. Există astfel **i.** materiale (economice), politice, culturale etc. Relaţiile de producţie, fiind primordiale, determinante, generează **i.** materiale, care sînt de asemenea fundamentale în raport cu celelalte **i.** În societăţile cu clase antagoniste, **i.** au caracter de clasă. Conştientizate (într-o măsură mai mult sau mai puţin adecvată) sub forma scopurilor, năzuinţelor, idealurilor, **i.** determină finalitatea activităţii oamenilor, orientată spre satisfacerea lor. În societăţile bazate pe proprietatea privată asupra mijloacelor de producţie, raporturile dintre **i.** sociale generale, de grup şi personale au, în general, un caracter antagonist; în socialism există o unitate obiectivă a acestor **i.**, deosebirile dintre ele avînd, prin aceasta, un caracter neantagonist. Antagonismul de **i.**, în socialism, este evitat prin politica ştiinţifică şi realistă a partidului marxist-leninist, sprijinită de mase, care tinde la diminuarea şi ştergerea, în esenţă, a acestor deosebiri, atît pe plan economic, cît şi pe cel social-cultural.

INTERNAŢIONALISM, unitatea proletariatului tuturor naţiunilor în lupta împotriva capitalismului din întreaga lume, pentru construirea socialismului şi comunismului. **I.** proletar decurge din unitatea intereselor fundamentale economice şi politice ale clasei muncitoare din toate ţările, din comunitatea ţelurilor ei. Unitatea dintre patriotismul şi internaţionalismul clasei muncitoare exprimă concordanţa intereselor şi sarcinilor ei fundamentale în lupta împotriva burgheziei din fiecare ţară şi pentru victoria revoluţiei şi construcţiei socialiste în ţara respectivă, cu interesele victoriei socialismului pe plan mondial. **I.** este principial opus oricărei forme de naţionalism, şovinism, ură de rasă, care subminează coeziunea oamenilor muncii în lupta de clasă, precum şi cosmopolitismului sau nihilismului naţional. Principiile **i.** proletar călăuzesc partidele comuniste şi muncitoreşti în soluţionarea marxist-leninistă a problemei naţionale. Principiul **i.**, exprimînd necesitatea obiectivă a unităţii strînse a ţărilor socialiste şi a întregii mişcări muncitoreşti mondiale, stă la baza relaţiilor sociale de tip nou dintre ţările sistemului mondial socialist, precum şi la baza relaţiilor dintre partidele comuniste şi muncitoreşti. El presupune respectarea deplinei independenţe şi egalităţii în drepturi a fiecărui partid, dreptul exclusiv al fiecărui partid de a-şi elabora politica potrivit condiţiilor istorice concrete din ţara respectivă, răspunderea fiecărui partid

Scanned with OKEN Scanner

pentru unitatea mișcării comuniste și muncitorești mondiale, solidaritatea și întrajutorarea dintre toate țările socialiste, precum și sprijinirea luptei de eliberare socială a clasei muncitoare și a popoarelor care și-au cucerit independența sau luptă pentru eliberarea națională.

INTERPRETARE (LOG.), operație prin care se precizează semnificația unei formule prin înlocuirea variabilelor din care este alcătuită cu argumente în funcție de un anumit domeniu ales.

INTROSPECȚIE, metodă psihologică de observare a propriilor fenomene psihice interioare. Reprezentanții psihologiei introspecționiste considerau că i. este unica sau principala metodă de cercetare a psihologiei, care dă posibilitatea cunoașterii nemijlocite a psihicului. Datele furnizate de i. pot fi denaturate prin subiectivitate, nu pot fi relatate cu precizie celorlalți și se limitează numai la fenomenele psihice pe deplin conștientizate. De asemenea, însăși autoobservația înrîurește fenomenul psihic studiat, cerînd persoanei care recurge la i. să fie în același timp și actor și spectator. Ca o reacție față de i. a apărut așa-numita „psihologie obiectivă", mai ales *behaviorismul*, care reduce studiul psihologic exclusiv la comportamentul exterior. Experiența psihică interioară poate constitui însă obiect al cercetării științifice, prin confruntarea datelor subiective ale autoobservației, dezvăluite prin relatare verbală, cu condițiile obiective care le-au provocat și cu manifestările comportamentului exterior.

INTUIRE VIE, prima treaptă a cunoașterii, treapta senzorială, care, cu ajutorul organelor de simț, reflectă nemijlocit realitatea sub aspectul ei concret, fenomenal.

INTUITIV (despre un mod de cunoaștere), care procedează prin *intuiție* (în oricare dintre accepțiile acestui termen). Ant. *discursiv*.

INTUIȚIE, termen folosit pentru a desemna diverse forme ale cunoașterii nemijlocite, spre deosebire de (sau în opoziție cu) cunoașterea logică mijlocită, *discursivă*: a) ansamblul proceselor de reflectare senzorială, nemijlocită a obiectelor și proceselor realității (*i. senzorială*); b) (la filozofi raționaliști ca Descartes și Spinoza) cunoaștere rațională nemijlocită a adevărurilor care servesc drept punct de plecare al deducției, de exemplu a axiomelor matematice (*i. intelectuală*). Caracterul nemijlocit al acestor adevăruri este însă numai aparent, evidența lor datorîndu-se confirmării acestor adevăruri de nenumărate ori în cursul practicii social-istorice a omenirii; c) (în filozofia și psihologia iraționalistă, de exemplu la Schelling, Bergson ș.a.) capacitate de cunoaștere sui-generis, în esență irațională, opusă cunoașterii discursive și analitice și considerată ca superioară acesteia și care ne-ar permite să sesizăm esența lucrurilor nemijlocit și dintr-o dată, fără vreo elaborare logică prealabilă; d) descoperire bruscă, în aparență nepregătită, a unui adevăr, a unei idei, de exemplu a soluției unei probleme matematice. Acest fel de i. (care poate fi numită și *inspirație* într-una din accepțiile acestui din urmă termen) este în realitate pregătită

Scanned with OKEN Scanner

de o activitate intelectuală prealabilă, de experiența acumulată anterior și, probabil, într-o anumită măsură de prelucrarea inconștientă a acesteia.

INTUIȚIONISM 1. (FILOZ.) Curent idealist-subiectiv răspîndit în filozofia burgheză contemporană, care neagă autenticitatea cunoașterii discursive, opunîndu-i intuiția, concepută ca o capacitate de a sesiza direct esența fenomenelor. **I.** critică pe drept mecanicismul, gîndirea speculativă, raționalismul dogmatic și convențional. El este însă în fapt un curent iraționalist, care pune în discuție valoarea cunoașterii științifice, fie contestînd-o cu totul, fie admițînd-o, dar supraordonîndu-i cunoașterea intuitivă prin care s-ar atinge absolutul. Reprezentantul cel mai cunoscut al curentului intuiționist este *H. Bergson*, ale cărui concepții au fost reluate în Franța de „modernismul" catolic (E. Le Roy, M. Blondel), iar în Germania de *filozofia vieții* (W. Dilthey, M. Scheler, O. Spengler ș.a.). **2.** (MAT., LOG.) Orientare metodologică în matematică și în logică, care a apărut la sfîrșitul sec. al XIX-lea, pe de o parte ca o reacție la teoria mulțimilor a lui Cantor, în care și-a găsit expresia cea mai completă ideea de infinit actual (una dintre ideile de bază ale matematicii clasice), pe de altă parte în condițiile crizei bazelor matematicii, provocată de descoperirea paradoxelor. Fondatorul **i.** este matematicianul olandez L.E.J. Brouwer (n. 1881). El consideră că încercările de a fundamenta matematica cu mijloacele logicii clasice duc la un cerc vicios, fiindcă logica ar fi ea însăși o parte a matematicii. **I.** respinge logica clasică, formulînd o logică intuiționistă, formalizată de A. Heyting. Bazîndu-și ideile exclusiv pe categoria de infinit potențial, **i.** respinge demonstrațiile de existență făcute cu metoda demonstrației prin reducere la absurd. **I.** se plasează în general pe poziții idealiste, fiind tributar unor exagerări unilaterale. A adus totuși o contribuție importantă în dezvoltarea matematicii și a logicii, ajungînd chiar spontan la elemente de dialectică. **3.** (În etică) Curent idealist-subiectiv ai cărui adepți susțin că noțiunile morale (bine, datorie etc). nu pot fi fundamentate nici prin experiență, nici prin rațiune și pot fi înțelese numai în mod intuitiv, ca fiind „evidente prin sine". **I.** etic a fost fondat la începutul sec. al XX-lea, cunoscînd o răspîndire deosebită în S.U.A., Anglia și alte țări sub forma orientării axiologice (G.E. Moore, H. Rashdall, J. Laird) sau a celei deontologice (H.A. Prichard, W.D. Ross, E.F. Carritt). Opunînd morala științei, **i.** are un caracter subiectivist și formalist, cu toată valoarea limitată pe care o au unele analize cuprinse în operele reprezentanților săi.

IONIANĂ, *Școala ioniană*, cea mai veche orientare materialistă în filozofia greacă, apărută în sec. VII—VI î.e.n. pe țărmul apusean al Asiei Mici, în condițiile înfloririi comerțului și a meșteșugurilor. **Ș.i.** cuprinde, pe lîngă reprezentanții Școlii din *Milet*, pe *Heraclit din Efes*. Sprijinindu-se pe cunoștințele științifice acumulate de țările din Orient (Egipt, Fenicia, Babilon), filozofii ionieni au opus reprezentărilor mitologice tradiționale despre lume o concepție materialist-naivă. Concepțiile filozofice formează la ei un tot unitar, nediferențiat, cu primele încercări de explicare științifică a fenomenelor naturii (fizice, astronomice, meteorologice etc.). **Ș.i.**

Scanned with OKEN Scanner

considera că întreaga diversitate calitativă a lumii derivă dintr-un principiu material unic: după Tales apa, după Anaximandru *apeiron* (materia nedeterminată și infinită), după Anaximene aerul, iar după Heraclit focul. Materialismul acestor filozofi se împletea cu o dialectică naivă, care a atins treapta cea mai înaltă de dezvoltare la Heraclit.

IORGA, Nicolaie (1871—1940), istoric, om politic și scriitor român. A fost profesor la Universitatea din București, doctor honoris causa al mai multor universități străine, membru al Academiei Române și al mai multor academii și societăți științifice din străinătate. Concepția sa asupra istoriei a fost expusă în culegerea „Generalități cu privire la studiile istorice. Lecții de deschidere și cuvîntări". **I.** a susținut că în evoluția societății omenești factorii ideali sînt mai puternici decît cei materiali și, în consecință, determinanți. A negat existența luptei de clasă, dar a sesizat rolul maselor în istorie. Deși nega existența unor legi istorice, admitea existența unor repetări, a unei regularități în istorie (teoria „permanențelor istoriei"), concepînd-o ca pe un proces unitar. Considerînd istoria ca un mijloc important de cunoaștere a lumii, el și-a manifestat încrederea în capacitatea istoriografiei de a dezvălui adevărul istoric, a sesizat interdependența istoriei politice și a celei culturale, întrepătrunderea istoriei unui popor cu istoria altor popoare, cu istoria omenirii. El a considerat că istoricul trebuie să exercite o critică severă asupra izvoarelor, să ordoneze sistématic faptele, să le compare, să stabilească analogii, să integreze organic personalitățile și faptele în istoria vieții popoarelor și să caute factorii creatori ai acesteia. A relevat funcția etică-socială a istoriei, susținînd că studiul acesteia îi face pe oameni „mai sociabili, mai altruiști".

IPOSTAZĂ 1. (În concepția neoplatonicienilor) Fiecare dintre formele pe care le-ar îmbrăca principiul divin și care ar constitui trepte descrescînde ale „perfecțiunii". **2.** (În teologia creștină) Fiecare dintre „persoanele" („tatăl", „fiul" și „sf. duh") sub care s-ar înfățișa divinitatea unică. Prin extensiune, termenul a ajuns să denumească situațiile, stările sau înfățișările sub care s-ar prezenta una și aceeași persoană.

IPOTEZĂ (gr. *hypo* „sub" și *thesis* „poziție"), presupunere, explicație provizorie, enunțată pe baza unor fapte, conexiuni și legi cunoscute, cu privire la anumite conexiuni între fenomene, la esența lăuntrică a fenomenelor sau la cauza sau la mecanismul intern care le produce. Orice teorie științifică apare la început sub forma unei **i.** (ex. **i.** structurii atomice a materiei, **i.** cuantelor, **i.** selecției naturale). De aceea Engels a caracterizat **i.** ca formă de dezvoltare a științelor naturii în măsura în care ele gîndesc (adică nu se limitează la simpla acumulare de fapte, ci urmăresc să le dea o interpretare teoretică). Pentru a fi științifică, orice **i.** trebuie să îndeplinească anumite cerințe, care pot fi numite condiții ale consistenței **i.**: ea trebuie să concorde cu materialul faptic pentru explicarea căruia a fost formulată, să fie principial verificabilă, să explice o sferă cît mai vastă de fenomene, nu numai grupul restrîns de fenomene pe baza căruia a fost inițial formulată. Orice **i.** științifică este supusă verificării prin confruntarea

Scanned with OKEN Scanner

consecințelor deduse din ea cu experiența; dacă o **i.** este confirmată experimental, ea se transformă într-o cunoștință certă, într-o *teorie* științifică. Verificarea **i.** nu poate fi redusă, de regulă, la efectuarea unui singur experiment, ci reprezintă un proces complex. — *Ipoteză de lucru*, presupunere cu caracter provizoriu, formulată pe baza datelor experimentale existente la un moment dat și care ghidează pe omul de știință în cercetările sale ulterioare, în proiectarea unor noi experimente, permite sistematizarea materialului experimental existent și descoperirea unor fapte noi, necunoscute (are un rol euristic). Orice **i.** științifică este și o **i. de l.**, dar ea nu se reduce la aceasta, ci reprezintă o verigă în procesul descoperirii adevărului obiectiv.

IRAȚIONALISM, orientare în filozofie care neagă posibilitatea de a cunoaște realitatea pe cale rațională și postulează primatul intuiției, credinței, voinței, instinctului, trăirii etc. față de cunoașterea rațională. Diferitele variante ale **i.** neagă existența unei structuri sau ordini inteligibile a lumii, resping ideea unei legități istorice, a progresului istoric, postulează absurditatea existenței umane. Ca orientare filozofică propriu-zisă, **i.** a apărut în sec. al XIX-lea (Schopenhauer, Kierkegaard), devenind influent însă mai cu seamă la sfîrșitul secolului și în sec. al XX-lea („filozofia vieții", intuiționismul, pragmatismul, parțial existențialismul; în România: trăirismul). **I.** a apărut ca o reacție împotriva raționalismului și optimismului unilateral, simplist al iluminiștilor, dezmințite de natura însăși a orînduirii burgheze și în genere împotriva raționalismului dogmatic, metafizic, mărginit. El s-a răspîndit pe măsura dezvoltării societății capitaliste moderne, ca o reflectare în ideologie a caracterului stihinic, orb, necontrolat și necontrolabil de rațiunea umană a mișcării forțelor sociale în cadrul acestei societăți, a modului irațional în care se manifestă, la nivelul conștiinței cotidiene, relațiile sociale în condițiile alienării și reificării (obiectualizării) lor. La dezvoltarea **i.** a contribuit și criza intervenită în științele naturii la sfîrșitul secolului trecut, o dată cu incapacitatea explicării, prin intermediul modelelor perimate de gîndire ale fizicii și biologiei clasice, a fenomenelor noi descoperite în fizica și biologia modernă.

IRONIE ROMANTICĂ, principiu filozofic și procedeu artistic, stabilite de estetica romantică și teoretizate mai ales de F. Schlegel, potrivit cărora ironia ar consta în negarea continuă de către spirit a propriilor sale granițe. În literatură, **i.r.** este produsul contradicției dintre spiritul lucid și fantezia avîntată care se critică reciproc și alternativ pentru inconvenientele lor specifice și în numele avantajelor pe care fiecare le prezintă față de cealaltă.

IRONIE SOCRATICĂ, procedeu folosit în dialogurile platonice de către Socrate, care, prefăcîndu-se neștiutor, punea întrebări aparent naive, cu ajutorul cărora îl făcea pe interlocutor să ajungă în contradicție cu sine însuși și să-și recunoască astfel ignoranța.

Scanned with OKEN Scanner

ISTORIC ȘI LOGIC, categorii filozofice-perechi, care reflectă corelația dintre dialectica obiectivă a dezvoltării realității și dialectica subiectivă a cunoașterii. *Istoricul* reflectă dezvoltarea fenomenelor din natură și din societate, cu toate amănuntele concrete ale acestei dezvoltări, în toate particularitățile întîmplătoare, zigzagurile și repetările ei. *Logicul* reflectă esența dezvoltării istorice, înlăturînd aspectele ei neesențiale, descoperind conexiunile fundamentale, laturile generale, necesare, legice ale acestei dezvoltări. Istoricul conține implicit relațiile cauzale, necesare dintre fenomene, pe care logicul le explicitează. Logicul recapitulează într-o formă rezumată, concentrată istoricul. Hegel are meritul de a fi descoperit unitatea dintre **i. și l.,** însă el considera, în spirit idealist, că **l.** ar genera **i.** și că istoria, ca desfășurare a ideii absolute, ar fi o „logică aplicată". Filozofia marxistă arată că, în corelația dintre **i. și l.,** istoricul reprezintă factorul prim, iar logicul, ca reflectare a **i.,** factorul secund. Unitatea dialectică dintre **i. și l.,** interpretată materialist, este un principiu director în construirea științelor și a sistemelor lor de categorii. Ruperea **i.** de **l.** implică primejdia unui descriptivism superficial, a unei factologii empiriste; ruperea **l.** de **i.** are drept consecință speculația abstractă, nesprijinită de fapte și infirmată de acestea.

ISTORIOGRAFIA FILOZOFIEI, știință care are drept obiect *istoria filozofiei*, adică sistemele filozofice și succesiunea istorică a acestora. Preocuparea de a trata separat problemele filozofice ale **i. f.** și-a găsit expresia în disciplina numită „filozofia istoriei filozofiei" sau „istoriologia filozofiei". Primul care s-a ocupat de **i. f.** a fost Aristotel, dar primul care a făcut aceasta în mod sistematic, într-o lucrare specială, a fost discipolul său Teofrast, care apare astfel ca „părinte" al **i. f.** în Europa. Se disting în gîndirea modernă următoarele tendințe generale: cea idealist-obiectivă (inițiată de Hegel), în virtutea căreia succesiunea concepțiilor filozofice prezintă continuitate necesară și progres; tendința idealist subiectivă, cu numeroase variante, în virtutea căreia fiecare construcție filozofică ar urma să fie văzută ca un produs logic avînd un temei psihologic și neputînd fi subordonat cu necesitate unei continuități. În virtutea orientării istoriografice materialist-dialectice, marxiste, istoria filozofiei se înfățișează ca un proces continuu și totodată contradictoriu, în care, prin lupta dintre orientările opuse, se înfăptuiește progresul cunoașterii filozofice; totodată, fiecare etapă a procesului logic apare subordonată comandamentelor sociale proprii etapei istorice respective. Au scris lucrări deosebit de răspîndite în domeniul istoriografiei generale a filozofiei: W. Windelband, Überweg-Heinze, E. Bréhier, B. Russell, G. De Ruggiero ș.a., iar în afara Europei, S. Radhakrishnan, Go Mo-jo ș.a. În România, în perioada interbelică s-au afirmat în domeniul **i.f.** P.P. Negulescu, N. Bagdasar, Dan Bădărău, M.Florian, A.Frenkian, Al. Posescu, D.D. Roșca, majoritatea acestora continuîndu-și activitatea și după Eliberare. În ultimele două decenii au adus contribuții în acest domeniu, prin monografii sau studii monografice, C. I. Gulian, Ath. Joja, I. Banu, P. Apostol, Ov. Bădina, Al. Boboc, I. Cernea, Clara Dan, I.S. Firu, D. Ghișe, N. Gogoneață, R. Pantazi, L. Grünberg; au publicat studii S. Ghiță,

Scanned with OKEN Scanner

G. Göllner, I. Hajos, D. Isac, Crizantema Joja, I. Lungu, Fl. Neagoe, C. Nicuță, Z. Ornea, J. Rózsa, Ernest Stere, R. Tomoiagă.

ISTORISM, principiu al dialecticii conform căruia fenomenele realității trebuie privite în procesul apariției, dezvoltării și pieirii lor, în legătura lor indisolubilă cu condițiile istorice concrete care le-au generat. Principiul **i.** prezintă o importanță deosebită atît pentru științele naturii, cît și pentru științele sociale, aplicarea sa justă constituind o condiție indispensabilă a înțelegerii veridice a proceselor naturale, a evenimentelor sociale, ca și a fenomenelor complexe ale culturii spirituale. El este opus dogmatismului, tendințelor de substituire a studiului concret-istoric al realității sociale prin scheme abstracte. Începuturile **i.** (Vico, Voltaire, Herder, Diderot ș.a.) sînt legate de lupta burgheziei în ascensiune împotriva dogmatismului scolastic. Ulterior Hegel l-a elaborat multilateral, însă pe baze idealiste și limitîndu-se numai la dezvoltarea istorică din trecut. Principiul **i.** a dobîndit un caracter științific consecvent în cadrul materialismului dialectic și al materialismului istoric.

IZOMORFISM (gr. *isos* „egal" și *morphe* „formă"), identitate de *structură*; corespondență biunivocă între două mulțimi care au aceeași structură. Noțiunea de **i.** este direct legată de relațiile logice de identitate, de asemănare etc.; se poate spune că **i.** înseamnă modalitatea riguroasă a analogiei. Cibernetica, de exemplu, cercetează relații de **i.** între sisteme dinamice complexe de natură biologică, tehnică și socială. V. și *model*.

Scanned with OKEN Scanner

Î

ÎN SINE, ființă în sine, termen hegelian care desemnează etapele prime, nedesăvîrșite ale dialecticii ființei. Spre deosebire de ființa pentru sine, ființa în sine nu este înzestrată cu conștiință de sine. În terminologia marxistă, o clasă în sine nu are conștiința intereselor sale fundamentale, a locului ei în sistemul relațiilor sociale și în ansamblul procesului istoric; cînd dobîndește această conștiință, ea se transformă dintr-o clasă în sine într-o clasă pentru sine. V. și *pentru sine.*

ÎNSTRĂINARE, categorie a filozofiei și a sociologiei marxiste, care desemnează transformarea activității omenești și a rezultatelor (produselor) acesteia (a produselor muncii, a instituțiilor sociale, a produselor conștiinței sociale) în forțe străine și ostile omului. Istoricește, punctul de plecare al elaborării noțiunii marxiste a **î.** l-a constituit concepția hegeliană a **î.** La Hegel, această noțiune se integrează în sistemul său idealist obiectiv, desemnînd „exteriorizarea" ideii absolute în natură și obiectivarea spiritului în istorie înainte ca spiritul să ajungă la conștiința de sine prin filozofie. În concepția lui Feuerbach, noțiunea de **î.** capătă un alt sens: pierderea de către om, prin religie, a esenței sale umane, care este atribuită unei ființe imaginare, lui dumnezeu. **Î.** apare, în general, ca îndepărtare a ceva de propria sa esență. Pentru prima dată în istoria gîndirii, noțiunea de **î.** este interpretată materialist de către Marx și Engels (mai

cu seamă în „*Manuscrisele economico-filozofice din 1844*“ și în „*Ideologia germană*“). Marx a arătat că forma fundamentală a **î.** din care decurg toate celelalte forme ale ei o constituie existența „muncii înstrăinate“, prin aceasta înțelegîndu-se starea prin care condițiile de viață ale muncitorului, atît cele obiective, cît și cele subiective, scapă de sub controlul său și apar ca forțe străine și ostile lui. Rădăcina **î.** o constituie diviziunea socială a muncii, datorită căreia, în condițiile existenței proprietății private asupra mijloacelor de producție, raporturile sociale dintre oameni se constituie stihinic, se obiectualizează (se reifică, adică îmbracă forma unor raporturi și însușiri ale lucrurilor) și ajung, în această formă obiectualizată (reificată), să domine pe oameni în loc să fie dominate de aceștia. **Î.** se concretizează în capitalism — orînduire în care fenomenul **î.** dobîndește cea mai mare amploare — prin: a) **î.** produsului muncii, care își găsește expresia cea mai înaltă în transformarea lui în capital, instrument de înrobire și exploatare a muncitorului; b) autoînstrăinarea muncitorului în actul producției și b) **î.** vieții generice a omului. În condițiile existenței proprietății private nu numai că produsul muncii muncitorului este înstrăinat de muncitor și îi apare ca o forță străină, dar însăși munca, care este atributul esențial al omului, apare, datorită faptului că muncitorul este forțat să muncească, nu ca o satisfacere a unei necesități, ci doar ca un *mijloc* de satisfacere a necesităților, ca ceva exterior ființei umane. Astfel munca înstrăinată îi înstrăinează omului propria sa natură umană, adică viața sa generică. **Î.** sociale reale îi corespunde pe plan ideologic o **î.** spirituală, adică forme iluzorii ale conștiinței, în care produsele spiritului omenesc apar ca entități independente de om sau în care, în genere, raporturile reale se oglindesc denaturat (ex. religia, idealismul filozofic). Prin lichidarea proprietății private asupra mijloacelor de producție și instaurarea relațiilor de producție bazate pe proprietatea comună asupra acestora, socialismul creează condițiile pentru înlăturarea **î.**, pentru realizarea omului ca om.

ÎNSUȘIRE, proprietate intrinsecă a unui obiect, care se manifestă în raporturile lui cu celelalte obiecte. Orice obiect are *î. esențiale* și *î. neesențiale*. Sistemul **î.** esențiale ale unui obiect constituie *calitatea* lui (ex. biman, rațional, făuritor de unelte în cazul calității de om).

ÎNTÎMPLARE, categorie filozofică corelată cu necesitatea, care desemnează însușiri și legături neesențiale, singulare, vremelnice ale obiectelor și proceselor, avînd însă întotdeauna un caracter obiectiv și o determinare cauzală. Se mai numește *contingență* sau *hazard*. V. și *necesitate și întîmplare*.

ÎNVĂȚARE, dobîndire de noi cunoștințe și deprinderi; în sens larg, modificarea adaptivă a comportamentului în cursul unor încercări repetate, al exercițiului. Forme elementare de **î.** există și la animale, comportamentul învățat, dobîndit sub influența condițiilor de mediu, diferențiindu-se de comportamentul înnăscut, instinctual. După I.P. Pavlov, comportamentul transmis prin ereditate se bazează pe reflexele necondiționate, în vreme

Scanned with OKEN Scanner

ce î. se bazează pe formarea reflexelor condiționate și pe sistematizarea legăturilor condiționate în activitatea emisferelor cerebrale sub acțiunea repetării aceleiași succesiuni și organizări a condițiilor de viață. La oameni, î. are un caracter istoric, reprezentînd o activitate organizată social, indispensabilă desfășurării procesului de muncă, care presupune însușirea cunoștințelor și a deprinderilor de muncă și transmiterea acestora de la o generație la alta. Î. specific umană reprezintă o activitate conștientă și voluntară, care este orientată spre un scop stabilit în prealabil și are o motivație psihologică. Cercetările în domeniul ciberneticii au arătat posibilitatea nu numai a modelării de către mașini a unor forme de î., de exemplu a î. prin încercări și erori, dar și a proiectării unor „mașini care învață", care reacționează într-o anumită situație în funcție de desfășurarea anterioară a reacțiilor lor la factorii aleatori care au acționat pînă atunci asupra organelor receptoare sau informaționale ale mașinii.

J

JAINISM, una dintre religiile actuale ale Indiei; curent filozofic-religios ivit în sînul brahmanismului, ca o reacţie împotriva îngustimii şi formalismului acestuia. Termenul **j.** provine de la Jinna („Biruitorul"), epitet acordat ascetului Vardhamana, supranumit şi Mahavira („Marele erou"), întemeietorul legendar al acestei religii (sec. VI—V î.e.n.). Doctrina jainistă se cuprinde în „cele trei giuvaere" (trirantha): „dreapta credinţă", „dreapta cunoaştere" şi „dreapta purtare". Acestea fixează principalele căi prin care omul, după ce a străbătut un şir de existenţe succesive provocate de *karma*, principiul generator al reincarnării, poate să ajungă la o eliberare finală de suferinţele vieţii. Mijloacele principale ale „mîntuirii" sînt autoperfecţionarea morală şi ascetismul. Doctrina filozofică jainistă are un caracter dualist: ea recunoaşte, alături de sufletele individuale, existenţa materiei ca substanţă necreată, infinită în timp şi spaţiu şi compusă din atomi (anu). Materia are două forme: cea vie (jiva) şi cea lipsită de viaţă (pudgala).

JAMES [geimz], William (1842—1910), filozof idealist-subiectiv şi psiholog nord-american, unul dintre fondatorii *pragmatismului*. A fost influenţat de Charles Sanders Peirce, Ch. Renouvier şi H. Bergson. Lumea este alcătuită, după **J.,** dintr-o substanţă neutrală unitară, care nu este nici materială, nici spirituală. **J.** a negat însă existenţa unei realităţi

Scanned with OKEN Scanner

obiective coerente în afara conștiinței. El concepea conștiința ca un flux continuu nediferențiat de senzații și impresii, produse de stimuli externi. Pentru **J.** este adevărat numai ceea ce este util individului. Criticînd concepțiile raționaliste speculative, **J.** a admis numai o „metafizică a experienței". În conformitate cu gnoseologia sa utilitaristă, el a afirmat că „experiența religioasă" are aceeași importanță ca și cea științifică, deschizînd astfel calea fideismului. **J.** a negat legitatea obiectivă a dezvoltării sociale. Ca ideolog al burgheziei liberale, el a condamnat militarismul S.U.A. Concepțiile sale filozofice au influențat neorealismul și realismul critic. În domeniul psihologiei, **J.** a criticat asociaționismul, opunîndu-i o „structură psihică organică"; el este un precursor nemijlocit al behaviorismului. Op. pr.: „Principiile psihologiei" (1891), „Voința de a crede și alte eseuri de filozofie populară" (1897), „Pragmatismul" (1907).

JASPERS [iăspərs], Karl (n. 1883), filozof idealist german, reprezentant al existențialismului. **J.** distinge între „existența umană" și transcendență, considerînd că problema centrală a filozofiei constă în a arăta cum poate omul să ajungă la transcendență, aflîndu-și astfel și sensul existenței sale. **J.** a sesizat unele aspecte contradictorii ale existenței umane, dar a absolutizat asemenea caracteristici ale ei ca „sfîșierea", „fragilitatea" și „eșecul", situații-limită care ar permite dezvăluirea „cifrului" existenței. Reducînd relațiile sociale la „comunicare" și cunoașterea autentică la cunoașterea transcendenței, **J.** a elaborat totodată și o teorie idealist-irațională și pesimistă despre originea și sensul istoriei. Printre existențialiștii germani el a evoluat spre o poziție mai moderată, pronunțîndu-se adesea în favoarea ideii comunicării și colaborării între oamenii de diferite concepții. Op. pr.: „Situația spirituală a timpului" (1931), „Rațiune și existență" (1935), „Filozofia existenței" (1938), „Bomba atomică și viitorul omenirii" (1957).

JEFFERSON [géfəsən], Thomas (1743—1826), om de stat american, filozof iluminist, ideolog al orientării burghezo-democratice în timpul războiului pentru independența Americii de Nord (1775—1783), președinte al S.U.A. (1801—1809). A propagat în America ideile lui Locke și ale materialiștilor englezi din sec. al XVIII-lea; gîndirea sa vădește totodată influența lui Rousseau și Mably. A fost un promotor al deismului și al dreptului natural.

JOJA, Athanase (n. 1904), filozof și logician român, membru al Academiei, profesor universitar, membru al Academiei de științe morale și politice a Institutului Franței. **J.** a publicat studii de logică, de materialism dialectic și istoric, de istorie a logicii și istorie a filozofiei, acordînd o atenție deosebită problemelor logicii dialectice, înțeleasă ca metateorie filozofică a logicii, și corelației acesteia cu logica clasică și cu logica simbolică. Cercetînd problemele legate de fundamentarea materialist-dialectică a logicii, a propus formularea identității concrete ca lege a logicii, capabilă, spre deosebire de principiul identității abstracte, să

Scanned with OKEN Scanner

explice dinamismul gîndirii dialectice. O dată cu aceasta, **J.** a consacrat studii critice principalelor curente idealiste contemporane din domeniul logicii (ex. teoria tautologiei la Wittgenstein) și al teoriei cunoașterii. **J.** a publicat, de asemenea, studii despre natura deducției, despre logica și filozofia istoriei, despre sociologia logicii și despre logica sociologiei. Op. pr.: „Studii de logică" (2 vol., 1960—1966), „Logos și ethos" (1967).

JUDECATĂ, formă logică fundamentală, caracterizată prin afirmarea sau negarea a ceva despre ceva și prin însușirea de a fi adevărată sau falsă. **J.** reflectă fie raporturi între obiecte diferite *(j. de relație)*, fie raportul dintre un obiect și o însușire a sa *(j. de predicație)*. Structura logică a judecății este redată în cazul **j.** de relație de formula „*Rxy*", în care *x* și *y* reprezintă obiectele între care există relația *R*, iar în cazul **j.** de predicație de formula „*S* este *P*", în care *S* reprezintă subiectul, *P* predicatul judecății, iar verbul „este" reprezintă copula (legătura dintre *S* și *P*). Orice judecată se exprimă printr-o propoziție. Acele propoziții însă care nici nu afirmă, nici nu neagă (propozițiile interogative, imperative, optative etc.) nu constituie judecăți. Structura logică a **j.** nu coincide întotdeauna cu structura gramaticală a propoziției care o exprimă. Teoria **j.** a fost formulată de către Aristotel. Clasificarea formală a **j.** de predicație a fost dată de I. Kant, după criteriile calității, cantității, relației și modalității. După calitate, **j.** se împart în: a) *j. afirmative*, care enunță apartenența însușirii exprimate de predicat la obiectul exprimat de subiect; b) *j. negative*, care enunță lipsa acestei apartenențe; c) *j. nedefinite*, care sînt **j.** afirmative, dar au ca predicat un termen negativ. După cantitate, **j.** se împart în: a) *j. universale*, în care predicatul se enunță despre întreaga clasă desemnată de subiectul judecății; b) *j. particulare*, în care predicatul se enunță despre o parte din obiectele ce constituie clasa desemnată de subiect; c) *j. singular*, în care predicatul se enunță despre un singur obiect. Pe baza cantității și calității obținem patru feluri de judecăți: a) *j. universal-afirmative*, desemnate prin simbolul *A*; b) *j. universal-negative*, desemnate prin simbolul *E*; c) *j. particular-afirmative*, desemnate prin simbolul *I*; d) *j. particular-negative*, desemnate prin simbolul *O*. Raporturile dintre aceste judecăți (de contrarietate între *A* și *E*, de contradicție între *A* și *O* și între *E* și *I*, de subalternare de la *A* la *I* și de la *E* la *O* și de subcontrarietate între *I* și *O*) pot fi redate intuitiv cu ajutorul *pătratului logic*. După criteriul relației, **j.** se împarte în: a) *j. categorice* în care legătura dintre subiect și predicat este necondiționată; b) *j. ipotetice*, care sînt compuse din două **j.** categorice legate prin cuvintele „dacă... atunci...", astfel încît prima (numită antecedent) condiționează legătura dintre subiectul și predicatul celei de-a doua (numită consecvent); c) *j. disjunctive*, compuse cu ajutorul cuvintelor „sau ... sau ...", în care se enunță diferite alternative. După criteriul modalității, avem: a) *j. asertorice*, care exprimă constatarea unei stări de fapt; b) *j. problematice*, care enunță o legătură posibilă între termenii judecății; c) *j. apodictice*, care enunță o legătură necesară între termenii judecății. V. și *conversiunea judecăților*; *obversiune*.

Scanned with OKEN Scanner

JUDECATĂ DE VALOARE, specie a *judecății apodictice*, prin care se afirmă legătura subiectului cu o valoare exprimată în predicat (bine, adevăr, frumos etc.): *X* este bun (adevărat, frumos, drept, valabil etc.). **J. de v.** i se corelează judecata teleologică (de scop) și normativă (trebuie!) în morală. **J. de v.** implică aprobarea sau dezaprobarea, deci o apreciere subiectivă, și în această măsură ar trebui eliminată pe cît posibil din științele naturii, care au de-a face numai cu judecăți constatative, de fapt. În științele sociale, cu toate încercările de a fi eliminată (Max Weber), **j. de v.** s-a impus ca inseparabilă de *j. de fapt*; Marx, în special, a consfințit, prin construcția economiei sale politice și filozofiei științifice și axiologice în același timp, unitatea dintre *judecata de fapt* și cea *de valoare*.

JUDECATĂ MORALĂ 1. (În sens general) Apreciere cu privire la un fapt moral avînd caracter *valoric* („cinstea este un bine", „hoția este un rău") sau *normativ* („omul trebuie să fie cinstit", „să nu furi"). **2.** (În sens mai restrîns; îndeosebi în teoriile neopozitiviste) Orice operație de gîndire aplicată la domeniul moralității.

Scanned with OKEN Scanner

K

KALOKAGATHIA (gr. *kalos* „frumos", *kai* „și", *agathos* „bun", „virtuos") termen care desemnează în filozofia greacă idealul armonizării virtuților morale cu frumusețea fizică.

KANT, Immanuel (1724—1804), mare filozof modern, întemeietorul filozofiei clasice germane. A fost profesor la Universitatea din Königsberg. În prima perioadă a activității sale, perioada „precriticistă" **K.** s-a preocupat în mod deosebit de științele naturii (fizică, cosmogonie, geofizică, antropologie). În lucrarea „Istoria generală a naturii și teoria cerului" (1775), **K.** a elaborat o ipoteză cosmogonică materialistă și evoluționistă, potrivit căreia sistemul solar s-a dezvoltat dintr-o nebuloasă primordială conform unor legi naturale. În perioada numită „criticistă" (de după 1770), **K.** a elaborat sistemul său idealist („idealismul transcendental"), expus îndeosebi în trei lucrări fundamentale: „Critica rațiunii pure" (1781), consacrată teoriei cunoașterii, „Critica rațiunii practice" (1788), consacrată eticii, și „Critica puterii de judecată" (1790), consacrată esteticii și teoriei finalității naturii. Filozofia lui **K.** a avut un caracter contradictoriu, prin încercarea de îmbinare în cadrul unui singur sistem filozofic a materialismului cu idealismul, a ideilor progresiste cu cele conservatoare, ea reflectînd astfel pe plan teoretic slăbiciunea și inconsecvența burgheziei germane, tendința ei de compromis cu feuda-

lismul. În teoria cunoașterii, recunoscînd existența realității obiective și acțiunea ei asupra simțurilor noastre, **K.** separă fenomenul de lucrurile „în sine", care, așa cum sînt ele independent de cunoașterea noastră, nu pot fi, după **K.**, niciodată cunoscute; cognoscibile sînt, după el, numai „fenomenele", adică modul cum apar „lucrurile în sine" facultății noastre de cunoaștere. Punîndu-și problema condițiilor gnoseologice care fac posibilă știința (îndeosebi matematica și fizica), **K.** ajunge la concluzia idealistă că necesitatea și universalitatea proprie judecăților științifice nu pot proveni din experiență, ci numai din așa-numitele forme aprioric (independente de experiență) ale cunoașterii, cum sînt *formele aprioric ale sensibilității* (spațiul și timpul) și *categoriile aprioric ale intelectului*. Aceste forme și categorii aprioric ar introduce ordine în senzațiile noastre. Cunoașterea lucrurilor în sine este, după Kant, imposibilă, datorită tocmai faptului că orice obiect poate fi cunoscut de noi numai prin intermediul acestor forme aprioric, subiective. Prin teoria sa despre antinomii (contradicții la care ajunge în mod necesar „rațiunea pură", încercînd să depășească limitele experienței, să cunoască absolutul), prin cercetarea sistematică a categoriilor și a legăturii dintre ele *(logica transcendentală)*, prin sublinierea, în opoziție cu empirismul, a caracterului activ al cunoașterii teoretice, **K.** a deschis drum dialecticii în filozofia clasică germană. Criticînd filozofia speculativă și teologia, **K.** a arătat că demonstrarea existenței lui dumnezeu este imposibilă; admiterea ei ar fi însă un postulat al conștiinței morale, al „rațiunii practice". Potrivit eticii lui **K.**, principiul moral suprem, *imperativul categoric*, este un principiu universal-valabil (independent de condițiile istorice concrete), pur formal (deoarece nu se referă la conținutul acțiunilor morale) și aprioric (inerent rațiunii umane și independent de orice interese „empirice"). În opoziție cu formalismul eticii sale, **K.** susține însă teza iluministă și umanistă a valorii personalității umane, care trebuie, după el, să fie privită totdeauna ca un scop și niciodată ca un simplu mijloc. În estetica sa, **K.** definește frumosul drept ceea ce place tuturor, fără interes, datorită formei sale pure, care posedă o finalitate „fără scop", fiind un apărător al autonomiei esteticului. Totodată, în opoziție cu această definiție pe care au absolutizat-o esteticienii formaliști de mai tîrziu, **K.** relevă importanța promovării idealului moral în artă. Sub influența iluminismului, **K.** susține posibilitatea progresului social, promovează ideile suveranității poporului, ale libertății și egalității cetățenești, ale păcii între popoare, considerîndu-le însă ca idealuri îndepărtate și încă nerealizabile ca atare în societatea contemporană lui. Datorită caracterului său inconsecvent, sistemul lui **K.** a fost criticat ulterior atît „de la stînga", de filozofii materialiști, cît și „de la dreapta", de filozofii idealiști. Latura idealistă a filozofiei kantiene a fost preluată și accentuată în sec. al XIX-lea de *neokantianism*. Totodată, încercarea de a cerceta sistematic condițiile cunoașterii științifice, critica empirismului și a idealismului speculativ, trăsăturile dialectice și iluministe îi asigură filozofiei lui **K.** un loc de seamă în istoria gîndirii.

Scanned with OKEN Scanner

KARMA (în sanscrită „acțiune"), noțiune a filozofiei idealiste indiene, recunoscută atît de cele șase școli vedice „ortodoxe", cît și de budism, hinduism și jainism. **K.** desemnează o pretinsă lege universală, în virtutea căreia soarta oamenilor ar fi determinată de acțiunile lor din cursul „încarnărilor" anterioare.

KATHARSIS (gr. „purificare"), noțiune a esteticii antice grecești, introdusă de Aristotel. După el, tragedia, stîrnind în spectatori milă și groază, produce o „purificare" a pasiunilor. După majoritatea comentatorilor, în concepția lui Aristotel, **k.** includea un moment psihofiziologic, senzația de ușurare după o puternică tensiune, și unul etic, înnobilarea sentimentelor. Conceptul a fost reluat în estetica iluministă (Lessing). În estetica actuală se manifestă o tendință de a extinde conceptul de **k.** la explicarea receptării operei de artă în genere, a satisfacției estetice.

KAUTSKY [caútschi], Karl (1854—1938), unul dintre teoreticienii social-democrației germane și ai Internaționalei a II-a. A aderat la mișcarea socialistă în 1874, împărtășind idei lassalleene și anarhiste. Sub influența lui Marx și Engels, după 1881 s-a îndreptat spre marxism și a publicat, în prima perioadă a activității sale, o serie de lucrări valoroase, ca „Doctrina economică a lui K. Marx" (1887), „Problema agrară" (1899) ș.a., contribuind la popularizarea teoriei marxiste. Totuși, încă în această perioadă, **K.** a făcut concesii revizionismului, care s-au accentuat după 1910, cînd **K.** înființează, împreună cu R. Hilferding, O. Bauer ș.a. un grup „de centru" în sînul social-democrației germane și formulează teoria antimarxistă a „ultraimperialismului". După victoria Marii Revoluții din Octombrie, **K.** a negat necesitatea dictaturii proletariatului, opunîndu-i utopia democrației „pure", situată deasupra claselor.

KEDROV, Bonifati Mihailovici (n. 1903), filozof sovietic. A adus contribuții importante în domeniul problemelor filozofice ale științelor naturii („Evoluția noțiunii de element în chimie", 1956), al istoriei și clasificării științelor („Clasificarea științelor", 1961), precum și al legilor dialecticii („Negarea negației", 1957; „Repetabilitatea în procesul dezvoltării", 1961).

KIERKEGAARD [chiérgògo:r], Sören (1813—1855), gînditor religios danez, revendicat ca precursor de existențialismul modern. A criticat violent sistemul hegelian de pe pozițiile idealismului subiectiv și iraționalismului. Adevărul este pentru **K.** subiectivitatea; sensul filozofiei constă în a trezi spiritul și a-l aduce la realitatea existenței umane, trăită în toată neliniștea și tragedia ei. Una dintre ideile fundamentale ale lui **K.** este cea a eternei alternative; imposibilitatea omului de a alege sau de a media între contrarii. **K.** își reprezintă existența umană ca progresînd de la un stadiu estetic, în care omul aspiră spre plăcere și sfîrșește în eșec, la unul etic (care comportă grava decizie morală a alegerii de sine, în sobrietate și datorie) și, în sfîrșit, la cel religios, unde se dezvăluie adevărata antropologie a lui **K.**, stadiu constituit de marti-

Scanned with OKEN Scanner

riul relației individului singular cu un dumnezeu absurd și tiranic, față de care omul nu are niciodată dreptate. **K.** explorează stări și concepte ale trăirilor etice-religioase: paradoxul și absurditatea sacrificiului, desperarea în fața păcatului, momentul mistic al fuziunii eternității în clipă. În ultima perioadă a vieții, el duce o luptă acerbă împotriva bisericii instaurate pentru ideea regăsirii „adevărului creștin". Gînditor social pesimist, reprezentînd pe plan logic un pas înapoi față de sinteza hegeliană a contrariilor, **K.** rămîne un dialectician al stărilor paradoxale ale conștiinței etice. Gîndirea lui **K.** influențează filozofia și literatura nordică, teologia protestantă și existențialismul contemporan. Op. pr.: „Sau-sau" (1843), „Stadii pe drumul existenței" (1845), „Conceptul de angoază" (1844), „Jurnale" (publicate postum).

KINDI (AL-KINDI), Abu-Iussuf ibn-Ishak (800—879), filozof și savant enciclopedist arab, inițiatorul orientării aristotelice în filozofia arabă. A trăit la Basra și la Bagdad. **AL-K.** a preconizat necesitatea fundamentării filozofiei pe studiul matematicii și al științelor naturii și a subliniat caracterul imuabil al raporturilor cauzale.

KLAUS, Georg (n. 1912), filozof și logician german, profesor la Universitatea „Humboldt" din Berlin, membru al Academiei de științe din R.D.G. În domeniul filozofiei a adus contribuții în analiza problemelor teoretice ale științelor naturii și ale activității sociale contemporane. În domeniul logicii a efectuat cercetări în cadrul semioticii generale și al cibernetici. Op. pr.: „Iezuiți, dumnezeu, materia" (1957), „Filozofia și științele particulare" (1958), „Cibernetica și societatea" (1965).

KOLMOGOROV, Andrei Nikolaevici (n. 1903), matematician și logician sovietic, profesor la Universitatea din Moscova, membru al Academiei de științe a U.R.S.S. și membru de onoare al Academici Republicii Socialiste România. În afara cercetărilor sale din domeniul matematicii a adus importante contribuții la dezvoltarea logicii simbolice pe linia calculului logic intuiționist, fiind unul dintre întemeietorii *logicii constructiviste.*

KONSTANTINOV, Fedor Vasilievici (n. 1901), filozof sovietic, membru al Academiei. Participant la redactarea unor importante opere filozofice colective. A cercetat problemele teoretice ale dezvoltării sociale, laturile fundamentale ale existenței și conștiinței sociale, aspectele metodologice ale materialismului istoric, raportul dintre politică și filozofie, sociologie și politică etc. Op.: „Rolul ideilor în dezvoltarea socială" (1940); „Materialismul istoric ca știință" (1949) ș.a.

KOPNIN, Pavel Vasilevici (n. 1922), filozof sovietic, director al Institutului de filozofie al Academiei de științe a U.R.S.S. Participant la elaborarea unor importante lucrări colective, **K.** desfășoară activitate de cercetare în domeniul materialismului dialectic, în special în problemele de gnoseologie și logică dialectică, de metodologie a științelor naturii, precum

Scanned with OKEN Scanner

și de istorie a logicii. Op.: „Dialectica ca logică“ (1961); „Ipoteza și cunoașterea realității“ (1962).

KORZYBSKI [kôrzíbski], Alfred Habdank (1879—1950), publicist, lingvist și filozof polonez, stabilit în S.U.A., fondatorul *„semanticii generale“*. Op. pr.: „Știință și sănătate. O introducere la sistemele nonaristotelice și la semantica generală“ (1933).

KOTARBINSKI, Tadeusz (n. 1886), filozof și logician polonez. A fost profesor de filozofie (din 1919) la universitățile din Varșovia și Lódź și președinte al Academiei Poloneze de Ştiinţe (1957—1962). Este președinte al Societății poloneze de filozofie. A fost unul dintre fondatorii Școlii de la *Lvov-Varșovia*. A studiat probleme de istorie a logicii și logică formală, fiind unul dintre inițiatorii cercetărilor de semantică logică. În esență, **K.** cere eliminarea din limbă a numelor care nu desemnează lucruri individuale sau clase de lucruri. În cadrul preocupărilor sale de gnoseologie și de metodologie a științelor, a inițiat *praxiologia* ca teorie generală a acțiunii eficiente. Op. pr.: „Lecții de istorie a logicii“ (1957), „Praxiologia — introducere în știința acțiunii eficiente“ (1965), „Gnoseologia“ (1966).

KRASSER, Friedrich (1818—1893), naturalist, scriitor și gînditor social sas din Transilvania. Concepția sa filozofică, materialistă, s-a format sub influența teoriei evoluționiste a lui Darwin și Haeckel. În poemul satiric „Antisyllabus“ (1869), răspîndit în lumea întreagă, el a criticat de pe poziții socialist-utopice societatea capitalistă, religia și clerul. Principalele sale scrieri au fost reunite în culegerea postumă „Poezii și documente din viață “ (1954).

KROPOTKIN, Piotr Alekseevici (1842—1921), revoluționar rus, teoretician al anarhismului, geograf. **K.** a dezvoltat teoria așa-numitului „comunism anarhist“. El nega necesitatea statului și a organizării centralizate a producției, reprezentîndu-și viitoarea societate socialistă ca pe o federație de comunități de producție independente.

Scanned with OKEN Scanner

L

LABRIOLA, Antonio (1843—1904), filozof marxist italian. A evoluat de la hegelianism spre materialismul dialectic, fiind primul propagandist al marxismului în Italia. S-a ocupat mai cu seamă de problemele materialismului istoric, acordînd o atenție deosebită analizei originii și rolului social al diferitelor forme ale ideologiei (morala, dreptul etc.), precum și psihologiei sociale. **L.** a combătut interpretările vulgarizatoare ale marxismului, în special *materialismul economic*, subliniind independența relativă și rolul activ al ideologiei; a criticat ideile lui Nietzsche, neokantianismul, neohegelianismul lui Croce și pozitivismul. Op. pr.: „Eseuri asupra concepției materialiste a istoriei" (4 vol., 1895—1925, ultimul volum apărut postum).

LAMARCKISM, teorie evoluționistă formulată de J.-B. Lamarck și expusă în lucrarea sa „Filozofia zoologică" (1809). **L.** presupune că transformarea speciilor are loc sub influența directă a mediului în conformitate cu două legi fundamentale: a) legea exersării sau neexersării organelor, potrivit căreia organele care funcționează mai intens se dezvoltă, pe cînd cele care nu funcționează se atrofiază, și b) „legea" moștenirii caracterelor dobîndite, după care modificările suferite de organism sub influența condițiilor schimbate pot deveni ereditare. Ultimul principiu nu a putut primi pînă azi o întemeiere experimentală satisfăcătoare. Evoluția vie-

Scanned with OKEN Scanner

ţuitoarelor, ca proces de trecere de la forme inferioare la forme superioare, s-ar datora unei tendinţe interne (element finalist). Această ultimă teză a fost respinsă de Darwin (1859), care a înlocuit-o prin teoria selecţiei naturale, dînd astfel evoluţionismului un caracter materialist consecvent (monist) şi considerînd adaptarea în strînsă legătură cu evoluţia. **L.** a mai fost criticat pentru accentul excesiv pus pe influenţa directă a factorilor fizico-chimici de mediu şi pentru faptul că nu poate explica apariţia unui organ, ci numai dezvoltarea şi dispariţia lui. **L.** reprezintă prima concepţie transformistă consistentă din istoria biologiei.

LA METTRIE [metrí], Julien Offroy de (1709—1751), filozof materialist francez, medic. A considerat, spre deosebire de Descartes, nu numai întinderea, ci şi mişcarea drept însuşire fundamentală a materiei. În teoria cunoaşterii s-a situat pe poziţiile senzualismului materialist. Deşi reprezentant al mecanicismului, s-a apropiat de ideea evoluţiei naturii, recunoscînd perfecţionarea progresivă a vieţuitoarelor şi faptul că sensibilitatea este proprie numai materiei superior organizate. Teza dezvoltată în cartea sa „Omul-maşină" (1748), după care nu numai animalele, cum afirmase Descartes, ci şi omul constituie o maşină, în activitatea căreia nu e nevoie de vreun „suflet" aparte, i-a atras persecuţiile autorităţilor clericale. Partizan al iluminismului şi al monarhismului luminat, el a atribuit instrucţiunii şi activităţii oamenilor de seamă un rol hotărîtor în istorie.

LAO-DZÎ (sec.VI î.e.n.), filozof chinez. Concepţia sa reprezintă îmbinarea unui materialism elementar cu o dialectică globală. Ideile lui, opuse confucianismului, au fost redate în lucrarea „Dao de-dzing", scrisă de urmaşi ai săi (sec. al IV-lea î.e.n.). Potrivit doctrinei lui Lao-dzî, lumea materială este necreată şi nepieritoare, fiind dirijată de „dao", principiul ordinii necesare în natură, societate şi gîndirea umană. Dao e legat de principiul dialectic al contradicţiei: „Contradicţia este acţiunea lui dao". Gîndirea social-politică a lui **L.** exprima protestul împotriva asupririi poporului, însă, în măsura în care îndemna poporul la nonacţiune şi recomanda întoarcerea la orînduirea comunei primitive, a avut şi o latură retrogradă. Ea reflectă starea de spirit a ţăranilor membri ai obştilor săteşti.

LASSALLE [lasál], Ferdinand (1825—1864), socialist mic-burghez german. A avut un rol important în crearea primului partid politic muncitoresc din Germania, Uniunea generală a muncitorilor germani (1863—1875), căreia i-a imprimat însă o orientare oportunistă. În filozofie **L.** a fost un idealist, adept al lui Hegel şi Fichte; în principala sa operă filozofică, „Filozofia lui Heraclit Obscurul din Efes" (1858), a căutat să apropie dialectica gînditorului antic de dialectica idealistă hegeliană. De origine hegeliană este şi concepţia lui **L.** despre stat ca întruchipare a spiritului universal, a cărei menire ar fi călăuzirea genului uman spre libertate. Ideea statului ca organ situat deasupra claselor, care decurgea din această concepţie, a fundamentat tactica politică reformistă a lui **L.**

Scanned with OKEN Scanner

LEGĂTURĂ UNIVERSALĂ v. **INTERDEPENDENȚĂ.**

LEGE, categorie filozofică exprimînd raporturi esențiale, necesare, generale, relativ stabile și repetabile între laturile interne ale aceluiași obiect sau fenomen, între obiecte sau fenomene diferite sau între stadiile succesive ale unui anumit proces. **L.** constituie una dintre formele cele mai importante ale interacțiunii universale a fenomenelor. Ea este o categorie de ordinul esenței. Descoperirea legilor se realizează la nivelul gîndirii logice în procesul ridicării cunoașterii de la fenomen la esență. În opoziție cu idealismul obiectiv, care consideră legile ca manifestare a unei forțe supranaturale sau spirituale, și cu idealismul subiectiv, care le consideră un produs al subiectului cunoscător, forme de organizare a experienței senzoriale, materialismul dialectic afirmă caracterul obiectiv al legilor, arătînd că acestea sînt inerente lumii materiale și acționează, atît în natură, cît și în societate, independent de conștiința și de voința oamenilor. *Legile științei* sînt reflectări mai mult sau mai puțin adecvate ale **l.** obiective din natură și din societate. Dominația asupra forțelor naturii, dirijarea conștientă a proceselor sociale, precum și previziunea științifică, se bazează pe cunoașterea și pe folosirea legilor obiective. Legile au diferite grade de generalitate, în funcție de lărgimea sferei lor de acțiune: există astfel legi specifice, proprii unui domeniu determinat al realității, legi care acționează în întreaga natură (ex. legea conservării energiei) și legi universale (*legile dialecticii*), care se aplică atît în domeniul naturii, cît și în acela al societății și gîndirii. Legile mai generale se manifestă prin cele mai puțin generale, fără însă a li se substitui; interacțiunea lor dialectică determină corelația necesară dintre filozofie și științele particulare în cunoașterea lumii. Se mai deosebesc *legi dinamice*, care se aplică fenomenelor și proceselor individuale luate în parte (ex. **l.** căderii corpurilor), și *legi statistice*, care se aplică numai fenomenelor de masă (ex. legile microcosmosului, **l.** cererii și a ofertei).

LEGEA CONSERVĂRII ENERGIEI (sau **principiul energiei**), lege descoperită de medicul german J.R.Mayer (1842) și riguros formualtă de fizicianul german H.Helmholtz, după care suma tuturor formelor de *energie* ale unui sistem fizic rămîne constantă în decursul transformărilor sistemului dacă acesta este izolat în mod corespunzător (nu schimbă corpuri cu exteriorul, nu efectuează în exterior și nu primește din exterior lucru mecanic, nu primește și nu cedează căldură, nu radiază în afară și nu primește din afară radiații electromagnetice etc.). Extinsă la întregul univers, considerat ca sistem izolat, **l.c.e.** afirmă că energia din univers nu poate fi nici mărită, nici micșorată, dispariția într-un loc a unei forme de energie fiind compensată într-o proporție determinată prin apariția unei alte forme de energie. În anumite momente ale dezvoltării științei a fost pusă la îndoială valabilitatea **l.c.e.**, în domenii cum ar fi cel atomic, domeniul proceselor biologice etc., îndoieli care însă s-au dovedit neîntemeiate. **L.c.e.** a fost de asemenea pusă în discuție după stabilirea, în cadrul teoriei relativității restrînse, a relației de echivalență dintre masă și energie. Din această relație rezultă că **l.c.e.** decurge din legea conservării masei

Scanned with OKEN Scanner

și reciproc. Această dependență nu înseamnă însă că aceste mărimi s-ar conserva numai împreună, ceea ce ar justifica concepția eronată că masa *posedă* energie și energia *posedă* masă; cele două mărimi se conservă separat, fiecare caracterizînd sistemul material dat (acesta posedînd și masă, și energie). **L.c.e.** ca lege universală a naturii are o semnificație filozofică deosebită, subliniată în special de filozofia materialist-dialectică. **L.c.e.** apare ca o expresie a indestructibilității mișcării materiale și a capacității ei de transformare calitativă în proporții cantitative bine determinate. **L.c.e.** a fost însă interpretată în mod eronat în cadrul *energetismului*, ca justificare pentru a considera energia drept adevărata și singura substanță a lumii, renunțîndu-se la categoria de materie. Eroarea acestei interpretări constă în identificarea energiei cu sistemul fizic (corpuri, cîmpuri), pe care ea doar îl caracterizează dintr-un anumit punct de vedere.

LEGE STATISTICĂ, lege valabilă pentru fenomene de masă exprimînd anumite caracteristici ale ansamblului statistic considerat. Spre deosebire de *legile dinamice*, care determină comportarea exactă a unor sisteme individuale, **l.s.** dezvăluie anumite caracteristici sau regularități statistice ale unor colectivități, permițînd stabilirea probabilității unor stări ale acestora. Introducerea în știința modernă a noțiunii de **l.s.** ca reflectare adecvată a anumitor procese obiective, permite evitarea interpretării indeterministe a acestora.

LEGI DE CONSERVARE, legi valabile în domeniul fizicii și chimiei, după care anumite mărimi sau caracteristici se păstrează în decursul desfășurării unor procese determinate (ex. legea conservării masei, a energiei, a impulsului, a numărului de particule în mecanica cuantică nerelativistă, legea conservării parității funcției de undă etc.). Unora dintre legile de conservare le corespund și legi de transformare (**l. de c.** a energiei). **L. de c.** au o origine experimentală; în cadrul teoriilor axiomatizate ele pot fi obținute în general ca teoreme sau funcționează ca principii (principiul I al termodinamicii). Prima lege de conservare stabilită riguros a fost legea conservării masei (Lomonosov, Lavoisier), conform căreia masa substanțelor care intră într-o reacție chimică este egală cu suma maselor de substanță care rezultă din reacție. **L. de c.** constituie o expresie a principiului fundamental filozofic al indestructibilității materiei și mișcării. În sec. al XX-lea s-a stabilit o relație între anumite legi de conservare și unele proprietăți de simetrie ale spațiului, dezvăluindu-se astfel un sens mai profund al **l. de c.** În cadrul teoriilor fizice, **l. de c.** au o mare importanță metodologică, fiind utilizate ca principii directoare în cercetarea experimentală și teoretică.

LEGILE DIALECTICII, legile cele mai generale ale dezvoltării naturii, societății și gîndirii. Principalele legi ale dialecticii sînt: unitatea și lupta contrariilor, trecerea schimbărilor cantitative în schimbări calitative și negarea negației. Fiecare dintre aceste legi oglindește o anumită latură sau un anumit moment esențial al dezvoltării. Legea unității și luptei contrariilor dezvăluie izvorul intern al dezvoltării; legea trecerii schimbărilor cantitative în schimbări calitative dezvăluie forma dezvoltării ca unitate

Scanned with OKEN Scanner

a evoluției și revoluției, a continuității și discontinuității; legea negării negației reflectă tendința principală, direcția de ansamblu a dezvoltării ca mișcare progresivă de la inferior la superior, de la simplu la complex. **L.d.** acționează simultan. Ele se manifestă diferit în fiecare sector al realității, în funcție de natura specifică a fenomenelor și proceselor.

LEGITATE, însușirea fenomenelor de a se desfășura în conformitate cu anumite legi; ansamblul legilor din natură, societate și gîndire, respectiv ansamblul legilor care guvernează un anumit domeniu al realității.

LEIBNIZ [láibniț], Gottfried Wilhelm (1646—1716), filozof german, adept al idealismului obiectiv, unul dintre întemeietorii iluminismului german, savant cu preocupări enciclopedice, militant pentru unitatea națională a germanilor. Sistemul său filozofic pune la baza existenței *monadele*, substanțe spirituale indivizibile, independente unele de altele, înzestrate cu o forță activă. După el, materia nu este decît manifestarea exterioară a monadelor. Fiecare monadă oglindește întregul univers; concordanța dintre activitatea monadelor este asigurată, după el, de „armonia prestabilită", creată de monada supremă, dumnezeu. Pe baza acestei teze, **L.** consideră că lumea noastră, creată de dumnezeu, este „cea mai bună dintre toate lumile posibile". **L.** este unul dintre precursorii dialecticii idealiste germane. El s-a apropiat de ideea legăturii indisolubile dintre materie și mișcare și a susținut ideea continuității și evoluției naturii. În teoria cunoașterii, **L.** s-a situat, în esență, pe pozițiile raționalismului idealist, pe care a căutat să-l îmbine cu elemente de empirism. Împărțind adevărurile în „raționale" și „faptice", el a considerat că primele, avînd un caracter necesar și universal, nu pot proveni din experiență; principiile lor se află în intelect în stare embrionară și primesc de la simțuri doar un impuls pentru dezvoltarea lor. De aceea, la cunoscuta teză a senzualismului: „Nimic nu este în intelect care să nu fi fost mai înainte în simțuri", **L.** a adăugat: „În afară de intelectul însuși". **L.** a completat cele trei legi ale logicii aristotelice cu legea *rațiunii suficiente*, necesară, după el, pentru verificarea adevărurilor faptice obținute pe calea inducției. **L.** a încercat să creeze o logică bazată pe utilizarea simbolurilor, fiind un precursor al logicii matematice. În domeniul matematicii, a elaborat, în același timp cu Newton și independent de el, calculul diferențial și integral, de o mare însemnătate pentru dezvoltarea ulterioară a matematicii și fizicii. În fizică, **L.** a introdus noțiunea de „forță vie" (mv^2) ca măsură a mișcării mecanice, diferită de cea de cantitate de mișcare (mv) și premergătoare noțiunii moderne de energie. Op. pr.: „De arte combinatoria" (1666), „Noi eseuri asupra intelectului uman" (1704, editată postum în 1765), „Teodiceea" (1710), „Monadologia" (1714, editată postum în 1720).

LENIN, Vladimir Ilici (1870—1924), teoretician și conducător al proletariatului, întemeietor al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, organizator și conducător al luptei și victoriei maselor populare din Rusia în Marea Revoluție Socialistă din Octombrie. **L.** s-a născut la 22 aprilie 1870, la Simbirsk (azi Ulianovsk), dintr-o familie de intelectuali. Încă din anii

Scanned with OKEN Scanner

studiilor la Facultatea de drept din Kazan, de unde este exclus pentru activitate revoluționară, **L.** ia contact cu opera lui Marx și Engels, activînd totodată într-un cerc marxist. După absolvirea Facultății de drept din Petersburg (1891), **L.** se mută la Petersburg (1893), unde devine conducătorul recunoscut al marxiștilor din oraș. În 1894 apare prima mare lucrare a lui **L.**, „Ce sînt prietenii poporului și cum luptă ei împotriva social-democraților?", în care el supune criticii subiectivismul sociologic și politic al narodnicilor. În 1895 înființează la Petersburg „Uniunea de luptă pentru eliberarea clasei muncitoare". Ca urmare a activității sale revoluționare, guvernul țarist îl arestează, îl închide și îl deportează în Siberia, unde rămîne pînă în 1900. Aci scrie lucrarea „Dezvoltarea capitalismului în Rusia". Întors din deportare, pleacă în străinătate, unde întemeiază ziarul „Iskra". În 1902 elaborează lucrarea „Ce-i de făcut?", în care fundamentează principiile ideologice și organizatorice ale partidului marxist. În iulie 1903, la Congresul al II-lea al P.M.S.D.R., luptînd împotriva oportuniștilor menșevici, **L.** pune bazele partidului marxist revoluționar din Rusia, ale partidului bolșevic. În 1904 **L.** scrie lucrarea „Un pas înainte, doi pași înapoi", iar în 1905 „Două tactici ale social-democrației în revoluția democratică", lucrare în care demonstrează posibilitatea transformării revoluției burghezo-democratice în revoluție socialistă și necesitatea hegemoniei proletariatului în revoluția burghezo-democratică. În 1907, după înfrîngerea revoluției ruse, **L.** emigrează în străinătate, mai întîi în Elveția și apoi în Franța, de unde duce lupta împotriva curentelor antipartinice din mișcarea muncitorească rusă („lichidatorii", otzoviștii, trotkiștii ș.a.). În această perioadă de reflux a mișcării muncitorești, **L.** apără bazele teoretice-filozofice ale marxismului și combate în lucrarea „*Materialism și empiriocriticism*" — principala sa operă filozofică — subiectivismul și agnosticismul *empiriocriticismului*. Totodată, în aceeași lucrare, **L.** examinează noile rezultate ale științelor naturii în lumina materialismului dialectic, dezvoltă principiile fundamentale ale filozofiei, și îndeosebi ale gnoseologiei marxiste (fundamentarea teoriei reflectării, doctrina despre adevăr și despre dezvoltarea dialectică a acestuia, aprofundarea categoriei de materie, cauzalitate, spațiu și timp, inepuizabilitatea în adîncime a materiei etc.). Punînd bazele unui partid independent al bolșevicilor prin excluderea din partid în 1912 a menșevicilor, editînd și conducînd ziarul „Pravda", în anii de avînt revoluționar, Lenin elaborează linia politică și teoretică a partidului, abordînd, printre altele, problema națională (în lucrările „Note critice în problema națională", „Dreptul națiunilor la autodeterminare" etc.), iar în anii primului război mondial stabilește principiile partidului în problemele păcii, războiului și revoluției, luptă împotriva oportunismului, pentru apărarea internaționalismului proletar. În aceeași perioadă, **L.** se preocupă de problemele dialecticii materialiste, trasînd în „*Caietele filozofice*", scrise în majoritate în anii 1914—1916, un program multilateral de dezvoltare a dialecticii. În lucrarea sa „Imperialismul, stadiul cel mai înalt al capitalismului", dezvoltînd creator învățătura marxistă, **L.** definește trăsăturile imperialismului, arătînd că, în virtutea legilor obiective de dezvoltare a istoriei, imperialismul este ultimul stadiu al capitalismului și ajunul revoluției socialiste.

Scanned with OKEN Scanner

Pe bază analizei contradicțiilor sociale contemporane, **L.** elaborează în lucrările „În jurul lozincii Statelor Unite ale Europei" (1915) și „Programul militar al revoluției proletare" teoria posibilității victoriei revoluției socialiste în cîteva țări sau chiar într-o singură țară. Un rol deosebit în transformarea revoluției burghezo-democratice în revoluție socialistă l-a avut planul elaborat de **L.** în „Tezele din aprilie" (1917). Prin lucrarea sa „Statul și revoluția" (1917), **L.** dezvoltă creator teoria marxistă despre stat și despre dictatura proletariatului. În 1917 **L.** inițiază și conduce direct insurecția armată din Rusia, prin care la 7 noiembrie (25 octombrie) se instaurează în Rusia puterea muncitorilor și a țăranilor. După victoria revoluției, **L.** conduce nemijlocit opera de construire a socialismului în U.R.S.S. El elaborează planul de refacere a economiei naționale, planurile de electrificare, de industrializare și de reorganizare socialistă a agriculturii și alcătuiește planul revoluției culturale. În perioada de după revoluția din 1917, **L.** militează pentru unitatea mișcării muncitorești internaționale și subliniază posibilitatea de realizare pe căi diferite a revoluțiilor socialiste în funcție de specificul condițiilor concrete din fiecare țară. În ultima lui scriere filozofică, „Despre însemnătatea materialismului militant" (1922), **L.** trasează căile dezvoltării filozofiei materialiste și abordează problemele colaborării dintre filozofi și oamenii de știință, ale propagandei ateiste. În opera lui **L.** există numeroase referiri la România, care scot în evidență interesul cu care el urmărea evenimentele sociale, economice și politice din țara noastră. În România, unele lucrări ale lui **L.** au fost traduse și publicate începînd din 1912. După Eliberare, pe lîngă publicarea unor lucrări separate sau opere alese, au fost editate începînd din 1950 *Opere* în 40 de volume, iar din 1960 a început editarea operelor complete, din care, pînă la sfîrșitul anului 1968, au apărut 50 de volume. Prin opera sa, **L.** s-a afirmat ca cel mai fidel apărător al învățăturii marxiste și a contribuit la dezvoltarea și la îmbogățirea ei. În condițiile epocii imperialiste și ale construirii socialismului, **L.** a dezvoltat filozofia marxistă, ideologia politică a proletariatului și a dat lovituri ideologice nimicitoare curentelor antimarxiste. El s-a stins din viață la Gorki, în apropiere de Moscova, în seara zilei de 21 ianuarie 1924.

LESSING, Gotthold Ephraim (1729—1781), scriitor german, reprezentant de seamă al iluminismului; a fost unul dintre creatorii literaturii naționale germane și un remarcabil teoretician al artei. În opera sa dramatică („Minna von Barnhelm", „Emilia Galotti", „Nathan înțeleptul" etc.), în poeziile și epigramele sale, **L.** a criticat absolutismul feudal, intoleranța religioasă și obscurantismul. Reprezentant al esteticii realiste, **L.** a criticat unilateralitatea clasicismului și teoria descrierii pictural-plate a naturii, militînd pentru crearea unei arte naționale, care prin realismul și conținutul ei de idei să poată îndeplini o funcție filozofică și educativă. **L.** a argumentat pe larg teza interacțiunii diferitelor arte și genuri artistice, ca și unitatea legilor procesului de creație. El a susținut ideea egalității oamenilor și pe cea a necesității progresului, iar în filozofie a fost adeptul unui raționalism antiscolastic și al unui spinozism adaptat la deism. Lucrări principale: „Laocoon, sau despre limitele picturii și ale poeziei" (1766),

Scanned with OKEN Scanner

„Dramaturgia din Hamburg“ (1767—1769), „Educaţia neamului omenesc“ (1780).

LEUCIP (c. 500—440 î.e.n.), filozof materialist grec. A întemeiat, împreună cu discipolul său *Democrit*, atomismul. În singurul fragment păstrat din opera lui **L.** se afirmă caracterul universal al principiului cauzalităţii.

LÉVY-BRUHL [levi-brül], Lucien (1857—1939), sociolog francez, membru marcant al „Şcolii franceze de sociologie“. A formulat în domeniul antropologiei culturale probleme care sînt în discuţie şi astăzi. Studiind comparativ cultura spirituală a societăţilor „primitive“, a ajuns la concluzia că ea poate fi înţeleasă numai admiţîndu-se că „primitivii“ nu cunoşteau gîndirea logică; concepînd lumea în chip magic, aceştia ignorau legile cauzalităţii şi principiul noncontradicţiei şi aveau, după el, cel mult o gîndire „prelogică“. Teoria lui **L.-B.** este în genere criticată, arătîndu-se că, deşi se bazează pe principiul totemic al „participaţiei“, gîndirea primitivă nu se deosebeşte esenţial, prin structura sa logică, de gîndirea omului civilizat. Op.pr.: „Morala şi ştiinţa moravurilor“ (1903), „Funcţiile mintale în societăţile inferioare“ (1910), „Mentalitatea primitivă“ (1922).

LÉVI-STRAUSS [lévi-stros], Claude (n.1908), etnolog, antropolog şi sociolog francez, promotor al analizei structurale. **L.-S.** explică structurile sociale complexe prin organizarea lor dual㠄 contradictorie. Comunitatea socială este concepută ca un sistem împărţit în două jumătăţi asociate şi opuse în acelaşi timp. Organizarea dual㠄 reglează relaţiile reciproce de asociere şi disociere dintre indivizi, asigurînd funcţionalitatea colectivităţilor umane. Deşi superficială şi aparentă, „descrierea dual㠄 constituie, după **L.-S.**, punctul de plecare pentru o analiză care îşi propune descoperirea structurilor subiacente esenţiale. **L.-S.** a procedat la „decodificarea“ instituţiilor şi formelor de conştiinţă proprii societăţilor neevoluate, adică la dezvăluirea semnificaţiilor sociale reale ascunse îndărătul aparenţelor date în mod nemijlocit. **L.-S.** a aplicat cu precădere analiza structurală relaţiilor de rudenie şi miturilor. Analizînd miturile, **L.-S.** a scos în evidenţă diverse elemente structurale ale lor, pe baza cărora ele pot fi „traduse unele în altele“. Concepţia structuralistă a lui **L.-S.** a fost criticată pentru opoziţia de principiu stabilită de el între analiza sincronică, structurală şi analiza diacronică, istorică. Op.pr.: „Analiza structurală în lingvistică şi în antropologie“ (1945), „Structurile elementare ale rudeniei“ (1949), „Antropologia structurală“ (1958).

LIBER-ARBITRU, noţiune filozofică şi etică care implică în concepţiile idealiste o presupusă libertate absolută a omului, o independenţă totală faţă de necesitatea şi cauzalitatea obiectivă. V. şi *libertate şi necesitate.*

LIBER-CUGETĂTORI, denumire generică pentru adepţii unor curente ideologice progresiste care promovează o atitudine critică faţă de religie şi faţă de biserică. Primii gînditori denumiţi **l.-c.** (*free thinkers*) au fost deiştii englezi (J.Toland, A.Collins, D.Hartley, J.Priestley ş.a.). În a

Scanned with OKEN Scanner

doua jumătate a sec. al XIX-lea, intelectualii de orientare anticlericală din mai multe ţări europene au întemeiat organizaţii de **l.-c.** (ex. *Uniunea internaţională a liber-cugetătorilor*, 1880). În ţara noastră s-a manifestat un curent al **l.-c.** la sfîrşitul sec. al XIX-lea, avînd ca reprezentanţi pe P.Muşoiu, dr. P. Zosin, dr. S. Tiron, Fr.Krasser ş.a. La începutul sec. al XX-lea a luat fiinţă o asociaţie a **l.-c.** (Asociaţia ştiinţifică de educaţie pozitivă), care a avut cercuri în diferite oraşe ale ţării şi a editat revista „Raţiunea" (1911—1914).

LIBERTATE ŞI NECESITATE, categorii filozofice exprimînd relaţia dintre activitatea oamenilor şi legile obiective ale naturii şi societăţii. Această relaţie este denaturată fie în spiritul *voluntarismului* şi *indeterminismului*, care concep greşit libertatea ca independenţă faţă de legile obiective şi absolutizează rolul istoric al acţiunilor conştiente şi al voinţei oamenilor, considerate ca fiind nedeterminate cauzal, fie în spiritul *fatalismului* (în concepţiile idealist-obiective, materialist-mecaniciste, sau materialist-vulgare), care neagă libertatea, considerînd că determinismul ar exclude posibilitatea oricărei alegeri, orice rol al activităţii conştiente a oamenilor. Filozofia marxistă subliniază corelaţia dialectică dintre **l. şi n.** şi, în cadrul acesteia, recunoaşte caracterul primordial al necesităţii obiective în raport cu voinţa şi conştiinţa oamenilor, dar în acelaşi timp şi posibilitatea oamenilor de a transforma realitatea obiectivă pe baza cunoaşterii necesităţii. Libertatea constă tocmai în înţelegerea necesităţii, în cunoaşterea legilor obiective ale realităţii şi în stăpînirea forţelor naturii şi ale vieţii sociale, întemeiată pe această cunoaştere; ea este, prin urmare, un produs al dezvoltării istorice. Orice progres al cunoaşterii naturii şi societăţii, al stăpînirii lor conştiente de către om a însemnat un progres al libertăţii. Supunînd relaţiile sociale controlului conştient al oamenilor, trecerea de la capitalism la comunism reprezintă „saltul omenirii din imperiul necesităţii în imperiul libertăţii" (Engels). Relaţia dialectică dintre **l. şi n.** se aplică nu numai societăţii privite în ansamblu sau grupurilor sociale, dar şi individului. În împrejurări date, omul dispune de o libertate relativă a voinţei, de libertatea de a alege cutare sau cutare comportare; ea reprezintă baza responsabilităţii morale a omului pentru actele sale. Libertatea se întemeiază însă şi sub acest raport pe cunoaşterea necesităţii. Necesitatea obiectivă defineşte graniţele înăuntrul cărora acţionează libertatea voinţei; liberă este nu voinţa care alege în mod arbitrar între diferite comportări posibile, aşa cum susţine teoria idealistă a *liberului arbitru*, ci aceea a cărei alegere este în concordanţă cu necesitatea, cu legile care guvernează existenţa fizică, socială şi psihică a omului. Libertatea voinţei este, după cum arată Engels, capacitatea de a decide în cunoştinţă de cauză.

LICEUL, sediul şcolii filozofice fundate de Aristotel în anul 335 î.e.n. Era situat în Atena, lîngă templul lui Apollo Lykios. Prin extensiune, **L.** denumeşte şi şcoala însăşi precum şi pe adepţii lui Aristotel, pe *peripatetici*.

Scanned with OKEN Scanner

LIMBAJ, sistem de semne care mijlocește fixarea, prelucrarea și comunicarea informațiilor despre lumea externă, precum și exprimarea stărilor psihice; fenomen psihic, specific oamenilor, care se formează în copilărie, pe baza perceperii auditive și rostirii sunetelor articulate, ca mijloc de comunicare a gîndurilor și a stărilor lor afective. Limba, reprezentînd **l.** unei comunități umane istoricește constituite (trib, popor, națiune), este un fenomen social care a apărut datorită procesului de muncă, necesității de comunicare în activitatea productivă. Între **l.** și gîndire există o unitate indisolubilă, produsele gîndirii, noțiunile, judecățile și raționamentele exprimîndu-se prin cuvinte, propoziții și fraze; dar **l.** și gîndirea nu se identifică, aceleași idei putînd să fie comunicate prin diferite forme de **l.** Forma fundamentală a **l.** este cea verbală, **l.** *mimic-gesticular* avînd rolul de a nuanța comunicarea, mai ales a stărilor afective (de ex. în jocul actoricesc). **L.** poate fi *exterior*, cînd comunicăm altora gîndurile, și *interior*, cînd judecăm în gînd; **l.** exterior poate fi *oral*, auzit și rostit — *dialogat* sau *monologat* — și *scris*. În afară de **l.** natural (ex. limbile naționale) există și **l.** artificiale, sisteme de semne care îndeplinesc o funcție de cunoaștere și de comunicare sau numai de comunicare în activitatea oamenilor (ca, de pildă, diferitele moduri de semnalizare, simbolurile folosite în diferite științe sau codurile cu ajutorul cărora se constituie programele mașinilor electronice), folosirea acestora din urmă aduce un spor de precizie în gîndirea științifică. Orientîndu-se spre evidențierea trăsăturilor comune limbii și celorlalte sisteme de semne, *structuralismul* a condus la descrierea formalizată a acestora și, cu ajutorul metodelor matematice oferite de teoria informației, statistică și teoria probabilităților, a promovat elaborarea unor modele lingvistice accesibile mașinilor electronice. Studierea și interpretarea limbii ca sistem de simboluri cu ajutorul unor procedee matematice (lingvistica matematică) au o mare importanță pentru elaborarea limbilor formalizate folosite în mașinile automate, în îmbunătățirea sistemelor de transmitere a mesajelor etc., ca și în analiza unor aspecte teoretice noi ale fenomenelor lingvistice.

LIMBAJ FORMALIZAT, limbaj artificial alcătuit dintr-un sistem de semne convenționale și adecvat scopului de a exprima precis structura formală a unei teorii în constituirea căruia se pleacă de la limbajul natural. În cadrul **l.f.,** enunțurile se formează și se transformă pe baza unor reguli explicit formulate și, spre deosebire de cele proprii limbajului natural, au fiecare un sens strict determinat, pe care îl exprimă în modul cel mai economic posibil. Analiza **l.f.** distinge: *numele*, semnul sau complexul de semne ca atare, *sensul*, înțelesul numelui, și *denotatul* sau *semnificația*, obiectul pe care numele îl desemnează. Sensul numelui este conceptul obiectului denotat. Semnele sau complexele de semne din cadrul **l.f.** care au un anumit denotat, se numesc *constante*, iar acelea care stau pentru un domeniu ale cărui elemente sînt denotații săi posibili se numesc *variabile*. Un element de bază al **l.f.** este *forma*, care se obține prin înlocuirea numelor componente ale unui nume complex cu variabile și căreia i se asociază o *funcție* drept aplicare a unei operații asupra unor anumite argumente.

Scanned with OKEN Scanner

L.f., propriu în special logicii și matematicii, este un mijloc adecvat de adîncire a cunoașterii în măsura în care aceasta este formalizabilă.

LINGVISTICĂ, *filozofia lingvistică*, școală a pozitivismului contemporan, reprezentată de L.Wittgenstein, J.O. Urmson, J.Wisdom, G.Ryle ș.a., caracterizată prin reducerea obiectului și funcțiilor filozofiei la analiza limbajului obișnuit. Semnificativă pentru această școală este lucrarea postumă a lui Wittgenstein „Philosophical Investigation" (1953), care formulează teza că limba este un „joc", fără nici o legătură cu gîndirea și cu realitatea. După precizarea lui B.Russell, o asemenea concepție face inutilă activitatea filozofică și duce la convenționalism: expresiile lingvistice nu au semnificație, ci doar întrebuințare și, ca urmare, fiecare afirmație își are logica ei proprie.

LOCKE [lɔc], John (1632—1704), filozof și om politic englez. **L.** a continuat linia empirist-materialistă a lui Bacon și Hobbes, fundamentînd orientarea senzualistă în teoria cunoașterii. Combătînd teoria *ideilor înnăscute*, **L.** afirmă în opera sa „Eseu asupra intelectului omenesc" (1690) că toate cunoștințele provin din experiență. După el, sufletul omului este, la naștere, ca o foaie nescrisă (*tabula rasa*): „În intelect nu există nimic care să nu fi fost înainte în simțuri". **L.** a admis totuși, alături de experiența simțurilor, și *reflecția*, observarea de către spirit a propriilor lui operații, care, deși secundară în raport cu experiența senzorială, constituie totuși un izvor aparte al cunoașterii. În cadrul calităților percepute prin simțuri, **L.** a făcut o distincție între „calități primare" (întinderea, forma, mișcarea spațială, impenetrabilitatea) și „calități secundare" (culoarea, gustul, sunetul, mirosul). După **L.**, numai primele „există cu adevărat în corpuri", celelalte avînd un caracter subiectiv, inconsecvență care a făcut posibilă subiectivizarea ulterioară a tuturor calităților de către Berkeley. Trăsăturile mecaniciste ale gnoseologiei lui **L.**, potrivit căreia rațiunea nu face decît să combine și să separe „ideile simple" furnizate de simțuri, l-au determinat pe Engels să-l considere, alături de Bacon, drept un întemeietor al metodei metafizice în filozofia modernă. A fost unul dintre întemeietorii *deismului*. Lucrarea sa „Cîteva păreri asupra educației" (1693) a înrîurit puternic dezvoltarea pedagogiei în sec. XVIII—XIX. Ideolog al compromisului încheiat între burghezie și nobilime după revoluția engleză din sec. al XVII-lea, **L.** a fost un partizan al monarhiei constituționale.

LOGICĂ, știință a demonstrației, al cărei obiect îl constituie stabilirea condițiilor corectitudinii gîndirii, a formelor și a legilor generale ale raționării juste. Asemenea gramaticii sau geometriei, **l.** este o știință formală, ea face adică abstracție de conținutul concret determinat al actelor de gîndire. Astfel, în activitatea obișnuită, oamenii formulează diverse enunțuri prin care exprimă însușiri sau relații ale anumitor obiecte sau clase de obiecte. Acest fel de enunțuri, cum ar fi propoziția „iarba este verde" se numesc *judecăți* și constituie, alături de *noțiune* și de *raționament*, *formele logice fundamentale*. **L.** ia în considerație numai *forma* acestor propoziții,

Scanned with OKEN Scanner

structura logică generală comună tuturor propozițiilor. Ea distinge astfel o primă parte a propoziției, anume aceea despre care se vorbește în propoziție și pe care o denumește *subiect logic*, desemnat prin litera S (în cazul nostru cuvîntul „iarba") și o a doua parte, cea care se enunță despre subiectul logic, denumită *predicat logic* și desemnată prin litera P (în cazul nostru cuvîntul „verde"). În acest mod, **l.** face abstracție de conținutul concret al propoziției considerate, reținînd pentru studiu numai *forma logică* a propoziției, notată prin formula „S-P", în care cratima (-) reprezintă legătura dintre subiect și predicat, desemnată în cazul exemplului nostru de verbul „este". **L.** se împarte în trei ramuri mari: a) *l. generală* (clasică), b) *l. simbolică* (*matematică*), numită și *logistică*, și c) *l. dialectică* (metalogica dialectică). *L. generală* și *l. simbolică* studiază formele logice și legile gîndirii corecte în momentul relativei lor stabilități, fiind prin aceasta subordonate *metalogicii dialectice*, care studiază raportul formei logice cu conținutul, procesul dialecticii formelor logice. *L. generală* studiază principiile gîndirii: *identitatea*, *noncontradicția*, *terțul exclus* și *rațiunea suficientă*, care în totalitatea lor dezvăluie condițiile corectitudinii gîndirii, fără care este imposibilă atingerea adevărului, precum și formele de gîndire constituite pe baza lor: *noțiunea*, *judecata* și *raționamentul*. Caracteristic *l.g.* este întemeierea analizei pe raportul *gen-specie*, ca manifestare la nivel logic a raportului dintre universal și particular. *L.simbolică*, apărută la hotarul dintre logică și matematică, studiază conectivii dintre enunțuri, luînd în considerație enunțurile numai sub aspectul valorilor lor de adevăr posibile. Desprinzînd proprietățile formale ale acestor conectivi pe baza cărora din enunțuri simple se constituie alte enunțuri mai complexe, ea îi interpretează ca operatori prin analogie cu adunarea, înmulțirea etc. din matematică, constituind în acest fel analiza logică sub formă calculatorie. Datorită acestui fapt, *l.s.*, spre deosebire de *l.generală*, nu are numai un caracter formal, ci este în același timp și formalizată, operațiile logice, și în primul rînd deducția, desăvîrșindu-și astfel stringența. Capitolele de bază ale *l.s.* sînt: *a) calculul propozițional*, *b) calculul funcțional* (*calculul predicatelor*), *c) logica relațiilor* și *d) logica claselor*. *L.s.* a îmbrățișat o serie de aspecte noi, iar în cadrul ei au apărut sau au luat o nouă dezvoltare *l. modală*, *l. polivalentă* și *l. inductivă*. Analiza sistemelor formale, a raportului dintre diverse calcule logice (*sintaxa logică* și interpretarea acestor calcule, *semantica* logică) a generat *metalogica* formală, care abordează în prim plan problema adevărului în limbajele formalizate. *L. dialectică* este teoria de ordin logic a materialismului dialectic și are ca obiect natura gnoseologică a formelor logice, interconditionarea lor dialectică. Pe baza legii *identității concrete*, a identității care cuprinde în sine diferența, *l.d.* studiază raportul dintre orizonturile diferite ale logicii, fundamentarea lor gnoseologică, raportul dintre legitatea logică și legitatea reală, constituindu-se astfel drept o *metalogică filozofică*, în sensul de filozofie a logicii de pe pozițiile dialecticii materialiste. Preocupări de **l.** au existat încă în China și India antică, accentuîndu-se în mod deosebit în Grecia antică. Intemeietorul **l.** ca știință a fost Aristotel, descoperitorul silogismului și al doctrinei despre el. Școala stoică, punînd accentul analizei pe legăturile dintre propoziții, s-a depăr-

Scanned with OKEN Scanner

tat de tradiţia aristotelică, iniţiind primele cercetări care vor da naştere l. simbolice. În evul mediu a fost dezvoltată atît tradiţia aristotelică, cît şi cea stoică (Toma d'Aquino, R.Bacon, D.Scot, W. Occam etc.). În epoca modernă, în legătură cu dezvoltarea ştiinţelor, *l.g.* se dezvoltă prin elaborare de către Fr.Bacon şi J.St.Mill a teoriei inducţiei, iar logica simbolică înregistrează un nou pas în constituirea sa prin intermediul lui G.W. Leibniz, care emite ideea calculului logic. **L.** generală îşi continuă dezvoltarea şi în zilele noastre, în ciuda unor tendinţe idealiste de a-i nega valabilitatea. În ţara noastră cu *l.g.* s-a ocupat D.Cantemir, unii dascăli de la academiile domneşti, S.Micu, E.Poteca, ulterior T.Maiorescu, C.Rădulescu-Motru, M.Florian ş.a., iar în timpul din urmă Ath. Joja, Fl.Tutugan, D.Bădărău, D.D.Roşca, P.Botezatu, I.Didilescu, C. Noica, D.Isac, E.Ancuţa, P. Bieltz, Mircea Constantinescu, D. Ghişe, Cr. Joja, I. Mészáros, N. Öffenberger, V. Stancovici, R. Stoichiţă, V. Străinu, S. Vieru ş.a. *L.s.* s-a constituit la mijlocul sec. al XIX-lea prin lucrările lui G. Boole şi A. De Morgan. Prima etapă a dezvoltării sale, numită algebra logicii, mai cuprinde pe E. Schröder, P.S. Poreţki etc. Contribuţii importante la dezvoltarea *l.s.* au adus G. Peano, G. Frege, B. Russell, D. Hilbert, L. E. J. Brouwer, K. Gödel, R. Carnap, J. Lukasiewicz, A. Tarski, S.C. Kleene, H.B. Curry, Van Orman Quine etc. În ţara noastră au întreprins cercetări, în acest domeniu, Gr. Moisil, E. Mihăilescu, A. Dumitriu, M. Tîrnoveanu, C. Constantinescu, G. Enescu, C. Popa, T. Ristea, S. Rudeanu ş.a. În ceea ce priveşte *l.d.*, preocupări în acest sens se găsesc încă în antichitate la Heraclit, Platon, Aristotel etc. Ele s-au accentuat în filozofia Renaşterii, căpătînd cea mai pregnantă expresie în filozofia clasică germană, la Kant şi îndeosebi la Hegel. Constituirea *l.d.* pe baze ştiinţifice are loc în filozofia marxistă prin interpretarea materialistă a dialecticii de către clasicii marxismului. Contribuţii originale la dezvoltarea *l.d.* a adus Ath. Joja — *Logica claselor* v. *calculul claselor*. — *Logica combinatorie*, ramură a *l.s.* în care calculul se bazează numai pe constante, aşa-numiţii combinatori. Ea îşi îndreaptă cercetările spre fundamentele logicii. — *Logica constructivistă*, curent în *l.s.* caracterizat prin construirea inductivă a expresiilor logice, pe baza căreia se fac eforturi în direcţia reconsiderării fundamentelor logicii şi ale matematicii. — *Logica relaţiilor*, capitol al logicii reprezentat la început de A. De Morgan, J. Lachelier, E. Schröder ş.a., caracterizat prin cercetarea proprietăţilor formale ale relaţiilor, contribuind astfel la analiza logică a expresiilor matematice. — *Logica modală*, ramură a **l.** care studiază raporturile dintre realitate, necesitate, posibilitate, imposibilitate şi contingenţă. — *Logica polivalentă*, sistem logic formalizat, în cadrul căruia expresiile comportă mai mult de două valori de adevăr.

LOGICISM, concepţie după care matematica poate fi dedusă din logică, întrucît conceptele şi operaţiile ei fundamentale pot fi deduse, în ultimă instanţă, din concepte şi operaţii pur logice. Această concepţie, enunţată încă de Leibniz, a fost fundamentată şi dezvoltată de *G.Frege* şi B.Russell. Logicismului îi este proprie o interpretare idealistă a logicii şi a fundamentelor matematicii.

Scanned with OKEN Scanner

LOGIC ŞI ISTORIC v. **ISTORIC ŞI LOGIC.**

LOGISTICĂ v. **LOGICA SIMBOLICĂ (MATEMATICĂ).**

LOGOS (gr. *logos* „cuvînt", „idee", „raţiune", „ordine"), termen folosit pentru prima oară de Heraclit din Efes, cu înţelesul de ordine necesară, proprie atît cosmosului, lumii materiale, cît şi gîndirii omeneşti în forma ei superioară. Stoicii au dat termenului o nuanţă idealistă, înţelegînd prin **l.** raţiunea cosmică sau destinul. Ulterior, Filon Iudeul i-a atribuit sensul mistic de raţiune divină, concepută ca o forţă mijlocitoare între dumnezeu şi lume, pe care teologii creştini au identificat-o mai tîrziu cu Iisus.

LOKAYATA v. **CARVAKA.**

LOMONOSOV, Mihail Vasilievici (1711—1765), savant enciclopedist, gînditor şi scriitor rus. A formulat legea conservării substanţei şi mişcării şi a intuit legea conservării energiei; a fost un precursor al teoriei atomiste moderne şi al teoriei cinetice a căldurii. Adept al absolutismului luminat, fondator al direcţiei materialiste în filozofia rusă, **L.** a dezvoltat materialismul mecanicist în spiritul evoluţionismului şi a elaborat o teorie materialistă a cunoaşterii. În problema religiei s-a situat pe poziţii deiste.

LOVINESCU, Eugen (1881—1943), istoric şi critic literar, filozof al culturii şi scriitor român. Ca filozof al culturii a elaborat în lucrarea sa „Istoria civilizaţiei române moderne" (3 vol., 1925) teoria *sincronismului*, după care în condiţiile unei extrem de intense circulaţii a valorilor influenţele externe pot juca un rol de seamă. Ideea sa despre rolul activ, stimulator al formelor culturale este o corectare critică adusă teoriei maioresciene a „formelor fără fond". El a recunoscut rolul factorului economic, punîndu-l însă pe acelaşi plan cu factorii ideali. Ca estetician este partizanul unei autonomii moderate a esteticului, aducînd el însuşi numeroase corecturi unei înţelegeri puriste. Dezvoltarea valorilor estetice are loc după el prin mutaţii („*Mutaţia valorilor estetice*", vol. VI al „Istoriei literaturii române contemporane"), între diferitele epoci existînd o despărţire care le face cel mai adesea incomunicabile. Esteticul are, după el, o funcţie culturală şi se corelează cu celelalte valori, ceea ce permite o înţelegere mai complexă a acestuia.

LUCREŢIU (Titus Lucretius Carus) (c. 99—55 î.e.n.), filozof materialist şi poet latin. **L.** continuă şi dezvoltă concepţia atomistă a lui Epicur. Lucrarea sa fundamentală, poemul „De natura rerum" („Despre natura lucrurilor"), reprezintă cea mai completă şi mai sistematică expunere a atomismului antic dintre cele care ni s-au păstrat. Potrivit lui **L.,** naşterea şi pieirea lucrurilor se explică prin asocierea şi separarea atomilor (*primordia, principia rerum*, cum îi denumeşte el), care sînt necreaţi, nepieritori, imuabili. Asocierea atomilor, care cad în vid sub impulsul greutăţii lor, devine posibilă prin devierea lor de la verticală (clinamen), neprovocată

Scanned with OKEN Scanner

de vreo cauză din afara atomului. Din teza devierii spontane a atomilor, **L.** a dedus și posibilitatea libertății morale a omului, sufletul omului fiind și el alcătuit, după **L.**, din atomi. A susținut principiul dezvoltării progresive a societății, considerînd că motorul acesteia ar fi „nevoia". Ateist, **L.** a căutat să explice originea credințelor religioase prin ignoranța oamenilor.

LUCRU ÎN SINE, noțiune a filozofiei lui Kant desemnînd lucrul (lucrurile) așa cum există ele independent de cunoaștere, în opoziție cu „fenomenul", cu modul cum apare **l.î.s.** facultății noastre de cunoaștere. Caracteristica principală a agnosticismului lui Kant o constituie opoziția de principiu, rigidă, metafizică între **l.î.s.** și fenomen, teza că **l.î.s.** nu pot fi niciodată cunoscute, că noi putem cunoaște numai fenomenele: „Există lucruri care ne sînt date ca obiecte existînd în afara noastră, ale simțurilor noastre, dar noi nu știm nimic despre ce pot fi ele în sine, ci cunoaștem numai fenomenele lor" („Critica rațiunii pure"). Recunoscînd legitimitatea problemei ridicate de Kant, existența contradicției sau deosebirii dintre „lucrul în sine" și „fenomen", gnoseologia materialist-dialectică consideră că această contradicție se rezolvă în procesul apropierii infinite a cunoașterii de obiect, în cursul căreia **l.î.s.** se dezvăluie *prin* „fenomen", se transformă neîncetat și progresiv în „lucru pentru noi" (în lucru cunoscut). V. și *criticism*; *Kant*.

„LUDWIG FEUERBACH ȘI SFÎRȘITUL FILOZOFIEI CLASICE GERMANE", lucrare filozofică în care F. Engels analizează raportul dintre filozofia marxistă și izvoarele ei teoretice nemijlocite și expune concis tezele fundamentale ale filozofiei marxiste; a fost publicată în nr. 4—5 (1886) ale revistei „Neue Zeit", iar în volum separat în 1888. Engels dezbate aici, printre altele, sensul rațional și importanța istorică a dialecticii hegeliene, necesitatea reconsiderării ei materialiste; contradicția dintre metodă și sistem la Hegel; deosebirea principială dintre dialectica marxistă și cea hegeliană; rolul istoric și limitele materialismului lui Feuerbach; problema fundamentală a filozofiei; critica agnosticismului; limitele istorice ale materialismului mecanicist din sec. al XVIII-lea; concepția materialist-dialectică despre obiectul filozofiei; esența concepției materialiste a istoriei și revoluția produsă de aceasta în studiul fenomenelor sociale; corelația dintre bază și suprastructură și alte probleme ale materialismului istoric.

LUKÁCS, György (Georg) (n.1885), filozof, istoric literar și estetician marxist ungur. Autor a numeroase studii de istorie și teorie literară, consacrate îndeosebi realismului din sec. al XIX-lea, al unei istorii a filozofiei iraționaliste („Detronarea rațiunii", 1954), **L.** s-a impus mai cu seamă ca estetician. În estetica sa, a cărei primă parte a apărut sub titlul „Specificul fenomenului estetic" (1963), **L.** subliniază vocația umanistă a artei. Arta este un *mimesis*, o reflectare, însă, spre deosebire de știință, o reflectare antropomorfizantă și antropocentrică. Prin aceasta, ea poate deveni organul „conștiinței de sine a genului uman"; procesul creației artistice presu-

Scanned with OKEN Scanner

pune ridicarea subiectivității la nivelul conștiinței de sine generic-umane, iar contactul individului singular cu umanitatea în momentul receptării estetice produce o zguduire purificatoare, un *katharsis*. Katharsis-ul este legat și de concentrarea sui-generis a facultăților umane pe care o produce „mediul omogen" specific fiecărei arte (de ex. audibilitatea pură în muzică, vizualitatea pură în pictură) și care transformă temporar omul „întreg" (*der ganze Mensch*) al vieții cotidiene în „integralitatea umană" (*das Menschenganze*), specifică sferei estetice. Arta are o menire dezalienantă: ea dizolvă fetișurile vieții cotidiene, aparența obiectuală a relațiilor umane, dezvăluind pretutindeni omul în spatele lucrurilor. Alte opere filozofice: „Istorie și conștiință de clasă" (1923), „Tînărul Hegel și problema societății capitaliste" (1948).

ŁUKASIEWICZ [lucasévici], Jan (1878—1956), logician polonez din Școala de la Lvov-Varșovia, reprezentant al *logicismului*. A elaborat primul sistem de logică polivalentă (1920), precum și noi sisteme axiomatice. A aplicat mijloacele logicii simbolice în analiza teoriei aristotelice a silogismului. Op. pr.: „Silogistica aristotelică din punctul de vedere al logicii formale moderne" (1951—1957).

LUMINISM v. **ILUMINISM.**

LUPTA DE CLASĂ, manifestare în raporturile dintre clasele antagoniste a contradicțiilor obiective dintre interesele lor fundamentale. Situația diferită a claselor în sistemul producției sociale generează inevitabil contradicții între interesele lor social-economice. Aceste contradicții au un caracter obiectiv și se manifestă, atunci cînd sînt ireductibile, prin **l.de c.,** care cuprinde principalele sfere ale vieții sociale: politică, economică, ideologică. Izvorul esențial al **l.de c.** în toate formațiunile sociale antagoniste este proprietatea privată asupra mijloacelor de producție, care divide societatea în proprietari și deposedați, în exploatatori și exploatați, în asupritori și asupriți. **L.de c.** străbate toată istoria societăților împărțite în clase antagoniste; în fiecare dintre aceste societăți, **l.de c.** cunoaște însă o serie de particularități, decurgînd din caracterul modului de producție și din specificul structurii de clasă a orînduirii respective. Întrucît puterea politică a clasei economicește dominantă este principalul instrument pentru menținerea și consolidarea poziției sale, orice **l.de c.** dusă de clasele asuprite devine o luptă politică, îndreptată spre cucerirea puterii politice. Forma cea mai înaltă a **l.de c.** este revoluția socială, prin care se înfăptuiește trecerea la o formațiune socială superioară. **L.de c.** este un fenomen necesar, o lege obiectivă proprie modurilor de producție antagoniste; ea constituie forța motrice a dezvoltării societăților bazate pe asemenea moduri de producție. Înfrîngerea împotrivirii claselor dominante, reacționare, care frînează progresul societății, și deschiderea drumului pentru transformări sociale devenite necesare, pentru acțiunea legilor progresului social, se realizează numai prin **l.de c.** a forțelor sociale înaintate. În opoziție cu concepțiile burgheze și oportuniste, marxism-leninismul extinde recunoașterea **l.de c.** pînă la constatarea inevitabilității revoluției

Scanned with OKEN Scanner

socialiste și a cuceririi puterii politice de către clasa muncitoare și aliații săi, a instaurării statului socialist ca instrument principal de construire a socialismului și de trecere la comunism. Victoria deplină și definitivă a socialismului, lichidînd clasele exploatatoare și modificînd natura claselor sociale, realizează o structură socială omogenă ; în cadrul unității intereselor fundamentale ale claselor de oameni ai muncii continuă să acționeze în diferite forme lupta dintre vechi și nou, dintre tendințele conservatoare și cele înaintate. Teoria marxistă a **l. de c.** a avut o însemnătate hotărîtoare pentru crearea unei adevărate științe despre societate; ea a făcut posibilă explicarea milioanelor de acțiuni ale indivizilor prin subsumarea acestora la acțiunile obiectiv determinate ale unor mari grupuri sociale, permițînd astfel dezvăluirea legităților obiective ale istoriei. Teoria **l.de c.** constituie fundamentul științific al strategiei și tacticii proletariatului revoluționar.

LVOV-VARȘOVIA, *Școala de la Lvov-Varșovia*, școală poloneză de logică, fundată după primul război mondial și reprezentată de K. Twardowski, T. Kotarbiński, J. Łukasiewicz, A. Tarski, K. Ajdukiewicz ș.a. A adus contribuții importante în logica simbolică, în special în problemele modalității și polivalenței, în alcătuirea de noi sisteme formale, în probleme de semantică, în problema fundamentelor matematicii și în cercetări de istoria logicii. Unii membri ai școlii se plasează pe poziții filozofice materialiste, alții au o orientare pozitivistă sau neotomistă.

Scanned with OKEN Scanner

M

MABLY [mablí], Gabriel Bonnot de (1709—1785), filozof, moralist, comunist utopic și istoric francez. După **M.**, restaurarea străvechii și idealei „stări naturale" a omenirii, întemeiată pe comunitatea bunurilor, ca și desființarea proprietății private, deveniseră cu trecerea timpului irealizabile. De aceea el a propus o serie de măsuri legislative care să înlăture măcar în parte relele generate de proprietatea privată.

MACH, Ernst (1838—1916), fizician și filozof austriac, fost profesor la Universitatea din Viena. Este considerat precursorul lui Einstein în critica principiilor mecanicii clasice (spațiu absolut, sisteme inerțiale, masă inerțială etc.). **M.** este unul dintre întemeietorii concepției idealist-subiective a *empiriocriticismului* (cunoscut și sub denumirea de *machism*): **M.** considera că lumea fizică este constituită din complexe stabile de senzații și că rolul științei ar fi să introducă ordine (legi) în aceste complexe. Teoria fizică n-ar trebui să cuprindă, după **M.**, decît termeni reductibili la datele senzoriale. Prin aceasta **M.** considera că știința s-ar elibera de „metafizică". **M.** este revendicat de neopozitivism drept precursor. Critica cea mai profundă a filozofiei lui **M.** a fost făcută de Lenin în lucrarea „*Materialism și empiriocriticism*".

Scanned with OKEN Scanner

MACHIAVELLI, Niccolò (1469—1527), gînditor politic, istoric și scriitor italian de seamă din perioada Renașterii. În opera sa fundamentală, „Il principe" („Principele"), **M.** a susținut necesitatea realizării în Italia a statului național unitar sub egida monarhiei absolute; el considera că în lupta pentru realizarea acestui scop suveranul poate folosi orice mijloc, inclusiv înșelăciunea și violența. Afirmînd că în politică dictează interesele și forța, **M.** a spulberat iluziile moral-religioase cu care doctrinarii bisericii învăluiau domeniul relațiilor politice și a pus, alături de Bodin, Hobbes și Spinoza, bazele unei teorii laice asupra statului. În „Istoriile florentine", el a intuit cu remarcabilă pătrundere rolul central pe care luptele de clasă, izvorîte din interese materiale, l-au avut în istoria Florenței.

MACHISM v. **EMPIRIOCRITICISM.**

MAGIE, complex de acțiuni, practici și ceremonii legate de credința în existența unei lumi supranaturale și în posibilitatea acționării asupra realității înconjurătoare cu ajutorul forțelor supranaturale. La baza **m.** stă ideea că în natură există anumite forțe difuze (de ex. așa-numita mana, întîlnită la o serie de popoare primitive), care pot fi provocate să intervină în momentele cele mai importante ale vieții cuiva, recurgîndu-se în acest scop la un anumit obiect, la o plantă, animal sau invocîndu-se un astru. Credința că omul poate să-și apropie aceste forțe supranaturale sau că le poate face să acționeze în favoarea sa a dat naștere la procedee magice foarte diferite, individuale sau colective. După orientarea lor, procedeele magice se clasifică în agresive și profilactice (de apărare sau de prevenire). Se face curent distincție între „magia neagră" (dăunătoare) și „magia albă" (nedăunătoare). Se mai deosebesc: magia războinică, vindecătoare, agrară, magia „de dragoste" etc. **M.** constituie o parte importantă a ritualurilor oricărei religii.

MAIEUTICĂ (gr. *maieutike* „priceperea de a moși"), metodă folosită de Socrate în cadrul discuțiilor filozofice angajate cu interlocutorii săi în vederea descoperirii adevărului. El considera că, îndrumat prin întrebări meșteșugite, omul ar ajunge să dea la iveală în răspunsurile sale adevărul, pe care l-ar poseda fără să-și dea seama și care ar trebui doar „moșit" prin asemenea întrebări. Metoda se sprijină pe teza idealistă a ideilor înnăscute.

MAIMONIDE, Moșe ben-Maimon (1135—1204), filozof, teolog și medic evreu. A sistematizat dogmele mozaismului, căutînd totodată să le raționalizeze cu ajutorul aristotelismului. Opera sa „Călăuza șovăielnicilor" (1190) a influențat scolastica tîrzie.

MAIORESCU, Titu (1840—1917), critic, estetician, gînditor și om politic român. A fost profesor de filozofie și logică la Universitatea din Iași, apoi la cea din București, membru al Academiei Române. Este întemeie-

Scanned with OKEN Scanner

torul societății „*Junimea*“ și al revistei „Convorbiri literare“. Personalitate dominantă în cultura românească din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, **M.** s-a format și a activat în condițiile consolidării statului român burghezo-moșieresc. În activitatea sa se împletesc în mod complex laturile constructive cu cele negative. Concepția filozofică a lui **M.** are un caracter eclectic, predominant idealist (a respins teoria materialistă a reflectării, a susținut apriorismul kantian etc.); ea conține însă și tendințe materialiste, rezultat al aderiunii gînditorului la cuceririle științelor naturii (a definit psihicul ca funcție a sistemului nervos, a recomandat metoda experimentală în psihologie etc.). „Logica“ sa, apărută în 1876, primul manual românesc de logică formală temeinic întocmit, a fost concepută în spirit realist. Ca filozof al culturii, **M.** se face ecoul gîndirii conservatoare europene din epoca refluxului revoluțiilor burgheze, recomandînd conservarea formelor impuse de tradiție. El denunță așa-zisul import al „formelor fără fond“ (instituțiile democratice create după 1848). După părerea lui, influențată de iluminismul moderat german, ca și de evoluționismul spencerian, dobîndirea și exercitarea libertăților politice ar fi condiționate de ridicarea culturală treptată a maselor de-a lungul multor decenii și generații. Gîndirea estetică a lui **M.** este și ea eclectică. El afirmă în spirit hegelian că „frumosul este întruchiparea sensibilă a ideii“ (înțelegînd prin „idee“, de fapt, sentimentul și pasiunea), dar susține și principiul autonomiei depline a esteticului. **M.** respinge conținutul intelectual și politic al poeziei, afirmînd că „poezia este repausul inteligenței“, dar își manifestă apoi admirația pentru bogăția ideilor din poezia lui Eminescu, pentru creația patriotică a lui Alecsandri sau Goga. În teoria literaturii, **M.** este fie clasicizant, fie romantic (apreciind folclorul, indicîndu-l ca sursă de inspirație în crearea unei literaturi cu specific național), dar și un sprijinitor al esteticii realismului prin promovarea unor principii ca autenticitatea inspirației, tipicitatea caracterelor și situațiilor, adevărul și firescul limbii („Critice“, 3 vol., ed. I, 1892, ult. ed. adăugită, 1915). **M.** a desfășurat, în special în deceniile 7—9 ale secolului trecut, o activitate predominant constructivă, legată de cerințele consolidării statului român modern abia format, care avea nevoie de cadre temeinic pregătite și de o cultură corespunzătoare, aducînd o contribuție valoroasă în special la opera de cristalizare a acestei culturi.

MALEBRANCHE [malbrâș], Nicolas de (1638—1715), filozof idealist francez, reprezentant al *ocazionalismului*. Căutînd să înlăture de pe poziții idealist-teologice dualismul lui Descartes, **M.** afirma că există o singură substanță, dumnezeu, în care este cuprins întregul univers. Op.pr.: „Despre căutarea adevărului“ (1674—1675).

MALTHUSIANISM, teorie fundată de *Th. R. Malthus*, potrivit căreia populația crește în progresie geometrică în timp ce mijloacele de subzistență cresc în progresie aritmetică. Prin această relație, **m.** încearcă să demonstreze că suprapopulația și mizeria oamenilor muncii în societatea burgheză s-ar datora nu exploatării, ci acțiunii unor legi „naturale“, „veșnice“.

M. consideră că epidemiile, foametea, războaiele etc. ar restabili în mod natural echilibrul dintre numărul populației și cantitatea mijloacelor de subzistență. În epoca imperialismului, *neomalthusianismul* pretinde că populația trebuie redusă prin lichidarea „surplusului" pe cale artificială. Așa cum au demonstrat însă clasicii marxism-leninismului și cum confirmă mereu istoria, nu există o lege „naturală" și „veșnică" a populației, ci fiecare orînduire socială are propria ei lege a populației. Suprapopulația nu este eternă și, mai ales, nu există ca o suprapopulație absolută față de posibilitățile de hrană oferite de natură, ci ca o suprapopulație relativă în raport cu necesitățile medii de valorificare a capitalului. **M.** este infirmat și de realitățile capitalismului contemporan: în țările industriale, ritmul de creștere a producției agricole este mai rapid decît ritmul de creștere a populației, în unele manifestîndu-se chiar o criză agrară cronică de supraproducție. În același timp, în regiuni întinse ale lumii capitaliste (în Asia, Africa și America Latină) există o stare cronică de subalimentație. Aceasta înseamnă că subalimentația sau foametea se explică nu printr-o pretinsă insuficiență cantitativă a mijloacelor de subzistență alimentare, ci printr-o slabă dezvoltare economică și printr-o reală insuficiență a capacității de cumpărare a maselor. Ca urmare a dezvoltării puternice a forțelor de producție, producția de bunuri materiale crește mult mai repede decît populația.

MANIHEISM, doctrină religioasă-filozofică din Orientul Apropiat, întemeiată de preotul persan Manes (Mani, Manichaeus; c. 216 — c. 276). **M.** a îmbinat eclectic zoroastrismul cu elemente gnostice, creștine și budiste. A exprimat concepția despre lume a maselor populare și protestul acestora împotriva începuturilor exploatării feudale. El susținea că lumea a apărut ca urmare a luptei veșnice dintre cele două principii: binele (lumina) și răul (întunericul, identificat cu materia). Pentru eliberarea principiului binelui, care ar fi fost făcut prizonier de către principiul răului, precum și pentru a se ajunge la „adevărata știință", **m.** cerea practicarea ascezei și a celibatului. Adepții săi erau împărțiți în auditori (neofiți) și desăvîrșiți. Cultul era alcătuit din rugăciuni, post și cîntece. În evul mediu, **m.** a generat numeroase erezii creștine (bogomilii, catarii, albigenzii etc.).

„MANIFESTUL PARTIDULUI COMUNIST", document teoretic și programatic al comunismului științific, scris de întemeietorii lui, K. Marx și F. Engels, la sfîrșitul anului 1847 și publicat în februarie 1848. Aici este expusă noua concepție despre lume, materialismul filozofic, dialectica și teoria luptei de clasă și a rolului istoric revoluționar de importanță mondială al proletariatului ca făuritor al societății comuniste. **M.P.C.** înfățișează lupta de clasă ca lege fundamentală a dezvoltării orînduirilor antagoniste și pune în evidență structura de clasă a societății capitaliste, inevitabilitatea pieirii capitalismului și a victoriei comunismului, rolul istoric al proletariatului și al partidului comunist ca avangardă a clasei muncitoare. Desființarea proprietății privat-capitaliste asupra mijloace-

Scanned with OKEN Scanner

lor de producţie şi transformarea ei în proprietate colectivă, arată **M.P.C.**, constituie baza pentru desfiinţarea întregului ansamblu de relaţii sociale întemeiate pe exploatare şi asuprire. Aici este formulată pentru prima oară ideea necesităţii obiective a dictaturii proletariatului. **M.P.C.** cuprinde o critică teoretică a principalelor curente socialiste neproletare: feudale, burgheze, mic-burgheze, precum şi a socialismului utopic, expunînd bazele strategiei şi tacticii luptei politice a clasei muncitoare. Chemarea cu care se încheie **M.P.C.** — „Proletari din toate ţările, uniţi-vă!" — afirmă caracterul internaţionalist de clasă al mişcării comuniste mondiale şi al ideologiei ei.

„MANUSCRISE ECONOMICE-FILOZOFICE DIN 1844", lucrare a lui Marx neterminată şi rămasă în manuscris, în care sînt concentrate rezultatele propriei sale dezvoltări filozofice anterioare; în carte se evidenţiază procesul trecerii lui Marx pe poziţiile comunismului ştiinţific şi ale materialismului dialectic şi istoric prin valorificarea critică şi depăşirea economiei politice clasice burgheze, a antropologismului lui Feuerbach şi a dialecticii idealiste hegeliene. Aici elaborează Marx interpretarea materialistă a conceptului de *înstrăinare*, demonstrînd că înlăturarea înstrăinării omului de sine însuşi e posibilă numai prin înlăturarea proprietăţii private, adică prin instaurarea orînduirii comuniste. În **M.e.-f.** sînt expuse bazele antropologiei filozofice marxiste şi ale *umanismului* marxist.

MARBURG, *Şcoala de la Marburg*, orientare „logică-metodologică" în neokantianism, întemeiată de H. Cohen la sfîrşitul secolului trecut şi reprezentată de P. Natorp, E. Cassirer, A. Liebert ş.a. În opera lor istorică-filozofică, care premerge celei sistematice, şi apoi în sistemele proprii, reprezentanţii acestei şcoli au interpretat întreaga istorie a filozofiei ca fiind istoria kantianismului, iar din filozofia kantiană au exclus doctrina „lucrului în sine" şi rolul sensibilităţii, ajungînd la un idealism subiectiv în care activitatea constructivă a gîndirii, obiectele abstracte şi ideale create de aceasta sînt prezentate ca fiind adevărata realitate. Deşi susţineau formalismul în logică, teoria cunoaşterii şi filozofia culturii, neokantienii din *Ş. de la M.* păstrau în parte tradiţiile raţionalismului şi ale liberalismului, contracarînd orientarea spre iraţionalism din cadrul filozofiei vremii. În domeniul eticii şi al concepţiilor social-politice şi juridice, şcoala a fost reprezentată de R. Stammler, K. Vorländer şi de revizionismul neokantian al lui Ed. Bernstein, K. Schmidt, M. Adler, adepţi ai *„socialismului etic"*.

MARC AURELIU (Marcus Aurelius Antoninus; 121—180), împărat roman (161—180) şi filozof, reprezentant al stoicismului tîrziu. Scrierea sa „Către mine însumi", pătrunsă de accente religioase şi pesimiste, recomandă învingerea vicisitudinilor vieţii prin întoarcerea spre lumea lăuntrică a individului şi autoperfecţionarea morală.

MARCEL, Gabriel (n. 1889), filozof francez, iniţiator al existenţialismului catolic, profesor la Sorbona. **M.** distinge „lumea obiectivităţii", obiect

Scanned with OKEN Scanner

al ştiinţei şi al cunoaşterii raţionale, de sfera „existenţei"; dumnezeu îi aparţine acesteia din urmă. În lumea ştiinţei, „lume sfărîmată" (*monde cassé*), tot ce este concret şi personal se nimiceşte, totul devine abstract, impersonal. În lumea „existenţei", relaţiile sînt între persoane, raporturile raţionale sînt înlocuite de cele afective-etice: dumnezeu, „tu"-ul divin este accesibil numai iubirii, nu raţiunii. Existenţialismul religios al lui **M.** conţine o nuanţă de critică sui-generis a formelor impersonale, reificate ale culturii burgheze moderne.

MARINESCU, Gheorghe (1863—1938), întemeietorul neurologiei româneşti; a luat atitudine şi în unele probleme filozofice, a susţinut că viaţa este de esenţă materială şi a combătut teoriile idealiste din biologie. El a conceput evoluţia ca o lege generală a materiei sub toate formele ei de existenţă, făcînd din evoluţie un principiu filozofic. **M.** a susţinut valabilitatea determinismului şi cauzalităţii naturale în domeniul biologiei şi a adus contribuţii personale la explicarea materialistă a fenomenelor psihice inferioare. Scrieri filozofice: „Materie, viaţă şi celulă" (1914), „Determinism şi cauzalitate în domeniul biologiei" (1938).

MARITAIN [maritẽ], Jacques (n. 1882), filozof francez, reprezentant principal al *neotomismului*. În 1948 s-a stabilit în S.U.A. ca profesor la Universitatea din Princeton. Respingînd raţionalismul cartezian, în care vedea „păcatul originar" al filozofiei moderne, dar şi iraţionalismul bergsonian, **M.** caută să realizeze, sprijinindu-se pe doctrina lui Toma d'Aquino, o conciliere „între graţie şi natură, între credinţă şi raţiune, între teologie şi filozofie". În concepţiile sale sociale se întîlnesc elemente de critică a capitalismului contemporan de pe poziţiile „democraţiei creştine". Op. pr.: „Elemente de filozofie" (1923), „Ştiinţă şi înţelepciune" (1935), „De la Bergson la Toma d'Aquino" (1947).

MARCOVICI, Mihailo (n. 1923), filozof iugoslav, profesor la Universitatea din Belgrad. A studiat probleme de logică şi gnoseologie, semantică etc. Op.: „Formalismul în logica modernă"; „Conceptul de logică" (în lb. engl.); „Teoria dialectică a semnificaţiei" ş.a.

MARKOVIĆ [márcovici], Svetozar (1846—1875), scriitor şi filozof democrat-revoluţionar sîrb. L-a cunoscut pe K. Marx şi a aderat la Internaţionala I (reprezentant al acesteia pentru Serbia), fără a depăşi limitele materialismului premarxist şi ale socialismului utopic. A combătut romantismul evazionist şi estetica idealistă, militînd pentru o literatură naţională realistă.

MARX, Karl (1818—1883), filozof, economist, întemeietor al comunismului ştiinţific, genial învăţător şi conducător al proletariatului internaţional. Marx s-a născut la 5 mai 1818 în oraşul Trier din Germania, în familia unui avocat. A urmat un an Facultatea de drept a Universităţii din Bonn, iar apoi Universitatea din Berlin, unde a studiat istoria şi filozofia. În aceeaşi perioadă, **M.** se alătură grupului hegelienilor de stînga („tinerii hegelieni"). În 1841 **M.** şi-a susţinut teza de doctorat „Deosebi-

rea dintre filozofia naturii la Democrit și filozofia naturii la Epicur". Deși în această lucrare se situa încă pe poziții idealiste, **M.** se deosebea de „tinerii hegelieni" prin concepția sa politică democrat-revoluționară, prin tendința de a lega filozofia și lupta ideologică de activitatea revoluționară a maselor populare. În 1842 **M.** se întoarce la Bonn, însă din cauza persecuțiilor politice este nevoit să renunțe la cariera didactică universitară. La sfîrșitul aceluiași an devine redactorul „Gazetei renane" („Rheinische Zeitung") din Köln, care se transformă sub conducerea lui într-un organ al democrației revoluționare, dar este curînd interzisă de guvernul prusac. În această perioadă se conturează trecerea lui **M.** de la idealism la elaborarea materialismului dialectic și a materialismului istoric, de la democratismul revoluționar la socialismul științific. În 1843 **M.** se căsătorește cu Jenny von Westphalen. În noiembrie se mută la Paris, unde editează (februarie 1844) împreună cu A. Ruge „Analele germano-franceze" („Deutsch-Französische Jahrbücher"). Aici publică articole remarcabile cum sînt „Contribuții la critica filozofiei hegeliene a dreptului" și „Problema evreiască", în care **M.** proclama „critica necruțătoare a tot ce există" și făcea apel la mase și la proletariat. În august 1844, **M.** se întîlnește la Paris cu Engels; acum începe marea colaborare și prietenie a întemeietorilor marxismului. **M.** începe să se ocupe în mod deosebit de economia politică, dînd o primă analiză critică a economiei politice burgheze în „*Manuscrise economice-filozofice din 1844*". În această lucrare **M.** abordează problema înstrăinării, a dezumanizării omului în condițiile orînduirii exploatatoare. În 1844 Marx și Engels au scris „*Sfînta familie*", în care încep să pună bazele concepției materialiste despre istorie. În 1845 **M.** scrie „*Tezele asupra lui Feuerbach*", în care combate filozofia contemplativă și schițează o nouă concepție despre om, întemeiată pe noțiunea de *practică* și pe recunoașterea esenței sociale a ființei umane. În „*Ideologia germană*", scrisă de Marx și Engels în 1845—1846, și în „*Mizeria filozofiei*", publicată de Marx în 1847, sînt elaborate fundamentele concepției materialiste asupra istoriei și ale teoriei comunismului științific, o dată cu combaterea socialismului mic-burghez și a concepțiilor lui B. Bauer, Stirner, Proudhon etc. Criticînd în toate aceste lucrări dialectica idealistă a lui Hegel, **M.** a preluat sîmburele ei rațional, dezvoltînd dialectica ca teorie a realității și ca metodă de gîndire și îmbinînd-o organic cu interpretarea filozofică materialistă a naturii, societății și gîndirii. Din însărcinarea Congresului al II-lea al Ligii comuniștilor, la care aderaseră în 1847, **M.** și Engels elaborează programul acesteia, cunoscut sub numele de „*Manifestul Partidului Comunist*", apărut în februarie 1848. În acest prim document-program al partidului revoluționar al proletariatului internațional, **M.** și Engels au expus concepția comunistă despre lume, teoria luptei de clasă a proletariatului modern și au fundamentat rolul istoric al proletariatului. În februarie 1848, guvernul belgian îl expulzează pe **M.**, care pleacă la Paris. După o lună începe revoluția în Germania și **M.** revine la Köln, unde înființează „Noua gazetă renană" („Neue Rheinische Zeitung", iunie 1848 — mai 1849). După înfrîngerea revoluției din Germania, **M.** este expulzat succesiv din Germania și Franța și se stabilește definitiv la Londra. În 1850 elaborează lucrarea „Luptele

Scanned with OKEN Scanner

de clasă din Franţa", iar în 1852 termină opera „Optsprezece Brumar al lui Ludovic Bonaparte". În aceste lucrări se face bilanţul experienţei revoluţiilor burghezo-democratice din 1848—1849 şi se abordează probleme teoretice importante ca legile dezvoltării sociale, natura şi rolul statului, necesitatea dictaturii proletariatului ş.a. **M.** şi Engels îşi continuă activitatea lor revoluţionară şi, datorită lor, la 28 septembrie 1864 este întemeiată, la Londra, Asociaţia Internaţională a Muncitorilor (Internaţionala I). **M.** a întocmit *Manifestul constitutiv* şi aproape toate documentele mai importante ale acestei organizaţii. În aceeaşi perioadă, **M.** lucrează intens la principala sa operă, „*Capitalul*". În 1859 apare lucrarea lui **M.** „Contribuţii la critica economiei politice". Celebra „Prefaţă" a acestei lucrări face o expunere sintetică a tezelor fundamentale ale materialismului istoric, iar în „Introducere", publicată ca anexă la „Contribuţii", el fundamentează metoda ştiinţifică a economiei politice, caracterizează procedeul ridicării de la abstract la concret, raportul dintre logic şi istoric etc. În 1867 apare la Hamburg primul volum al operei fundamentale a lui **M.**, „Capitalul", consacrat analizei procesului de producţie al capitalului. Al doilea şi al treilea volum al acestei opere au apărut după moartea lui **M.**, fiind pregătite pentru tipar de către Engels. Volumul al IV-lea al „Capitalului", intitulat „Teorii asupra plusvalorii", consacrat analizei critice a teoriilor economice, a fost publicat după moartea lui Engels. **M.** a elaborat şi a expus concepţia sa filozofică nu numai în lucrările propriu-zis filozofice, ci şi în opera sa economică, îndeosebi în „Capitalul". „Dacă Marx — a spus Lenin — nu a lăsat o «Logică» el ne-a lăsat înschimb *logica* «Capitalului»... În «Capitalul» a fost aplicată la o singură ştiinţă logica, dialectica şi teoria cunoaşterii a materialismului...". În lucrări ca „Războiul civil din Franţa" (1871), „*Critica programului de la Gotha*" (1875), Marx dezvoltă teze fundamentale ale comunismului ştiinţific, făcînd o analiză şi generalizare profundă a experienţei istorice a Comunei din Paris şi a perspectivelor luptei de clasă a proletariatului; aici sînt dezvoltate teoria revoluţiei proletare, a statului şi dictaturii proletariatului. **M.** a dus o luptă neobosită pentru ca în diferite ţări să fie create partide muncitoreşti puternice, disciplinate, independente de burghezie, a militat consecvent pentru unitatea mişcării muncitoreşti internaţionale. Aprecierile făcute de **M.** în diferite lucrări cu privire la unele momente din istoria poporului român, la limba şi cultura română, şi îndeosebi la problemele luptei pentru eliberarea socială şi unitatea naţională, pentru independenţa de stat a ţărilor româneşti, constituie caracterizări de mare valoare teoretică. În România, primele traduceri din lucrările lui **M.** au apărut în 1883, iar printre cele dintîi lucrări editate se numără: „Manifestul Partidului Comunist" (1892), „Cuvîntul despre problema liberului-schimb" (1893), „Muncă salariată şi capital" (1911). De la Eliberarea ţării au fost traduse din operele lui Marx şi Engels 68 de titluri. Pînă în prezent au apărut 25 volume din *Operele* lor. La 14 martie 1883, **M.** a încetat din viaţă în exil, la Londra, unde este înmormîntat. Actualitatea şi vitalitatea nepieritoare a învăţăturii lui **M.** sînt demonstrate de traducerea ei în viaţă în practica popoarelor sistemului socialist, de lupta unor mase de sute şi sute de milioane de oameni

Scanned with OKEN Scanner

din alte țări sub steagul ideilor marxiste, de întreaga dezvoltare a filozofiei și științelor moderne.

MARXISM-LENINISMUL, ideologia științifică a clasei muncitoare și a partidului său comunist, cuprinzînd trei părți constitutive: filozofia (materialismul dialectic și materialismul istoric), economia politică marxistă-leninistă și comunismul științific. Fondatorii marxismului au fost K. Marx și F. Engels, care, prelucrînd critic ceea ce era valoros în gîndirea socială și filozofică dinaintea lor și elaborînd materialismul dialectic și materialismul istoric, au săvîrșit o revoluție în filozofie. Ei au extins pentru prima oară materialismul la interpretarea fenomenelor sociale, punînd pe baze științifice economia politică, sociologia și celelalte discipline sociale. Ei au dezvăluit legitățile apariției, dezvoltării și pieirii orînduirii capitaliste, ale victoriei inevitabile a socialismului, au fundamentat rolul clasei muncitoare în desființarea exploatării omului de către om și în făurirea socialismului și comunismului. V.I. Lenin a continuat opera lui Marx și Engels, apărînd marxismul împotriva denaturărilor oportuniste, dezvoltîndu-l creator și îmbogățindu-l cu noi teze și concluzii privind trăsăturile capitalismului în stadiul imperialist, teoria și tactica revoluției socialiste, trecerea de la capitalism la socialism, principiile de organizare și de activitate ale partidului de tip nou ca organizație conducătoare a proletariatului în lupta sa revoluționară, mișcarea de eliberare națională a popoarelor. Marxism-leninismul, ca teorie a legilor revoluției proletare și ale construirii socialismului și comunismului, este indisolubil legat de practica revoluționară. El se dezvoltă și se îmbogățește prin sintetizarea noilor cuceriri ale științelor, a generalizării experienței mișcării muncitorești internaționale, a experienței construirii socialismului și comunismului, în lupta intransigentă împotriva ideologiei burgheze, a oricăror concepții străine (revizionism, dogmatism etc.). Îmbogățirea învățăturii marxist-leniniste, păstrarea purității sale ideologice constituie o sarcină a partidelor comuniste și muncitorești, a oamenilor de știință marxiști. Justețea marxism-leninismului a fost istoricește confirmată de formarea și dezvoltarea sistemului mondial socialist, construirea noii societăți în țările socialiste, creșterea mișcării comuniste mondiale și transformarea ei în cea mai influentă forță politică a contemporaneității. În epoca noastră, ideologia marxist-leninistă exercită o puternică influență nu numai asupra clasei muncitoare internaționale, ci și asupra mișcării de eliberare națională a popoarelor, ca și asupra luptei antiimperialiste duse de cele mai diferite categorii sociale din lumea nesocialistă. O influență fecundă, tot mai marcată exercită filozofia marxistă asupra intelectualității din țările capitaliste, asupra orientărilor umaniste, critice din gîndirea socială și filozofică nemarxistă. Marxism-leninismul este expresia științifică a necesităților de neînlăturat ale evoluției istorice a omenirii pe calea progresului social, singura teorie în măsură să răspundă la marile probleme pe care această evoluție le pune în fața fiecărui popor. Forța de atracție a marxism-leninismului crește pe măsura realizărilor economice, culturale, social-politice pe care le obțin țările sistemului

Scanned with OKEN Scanner

mondial socialist. Adevărurile generale universal-valabile ale marxism-leninismului trebuie aplicate la condiţiile istorice concrete din fiecare ţară, ţinîndu-se seama de realităţile obiective, de particularităţi, de etapa istorică dată. Pe această bază, partidele marxist-leniniste îşi aduc contribuţia lor la dezvoltarea creatoare a comunismului ştiinţific.

MASE POPULARE, totalitatea claselor şi păturilor sociale dintr-o etapă istorică determinată, ale căror interese fundamentale concordă cu cerinţele dezvoltării societăţii şi care acţionează în sensul progresului istoric. Cuprinzînd în primul rînd pe oamenii muncii, **m.p.** reprezintă, în formaţiunile antagoniste, imensa majoritate a populaţiei, iar în socialism, ca urmare a desfiinţării relaţiilor de exploatare, înglobează întreaga populaţie. **M.p.** au rol hotărîtor în viaţa societăţii; prin activitatea lor complexă — economică, politică, culturală — ele deschid drum acţiunii legilor obiective ale istoriei, reprezentînd adevărate forţe motrice ale progresului. Pe măsura dezvoltării economice, politice,culturale a societăţii, se ridică nivelul de conştiinţă şi organizare al **m.p.** Accelerarea progresului social este condiţionată, la rîndul ei, de amploarea şi de intensitatea participării **m.p.** la transformările revoluţionare. În epoca contemporană, proletariatul este forţa socială cea mai înaintată în ansamblul **m.p.**, pe care le uneşte, sub conducerea sa, în lupta pentru pace, democraţie şi socialism. Societatea socialistă asigură manifestarea calitativ superioară a rolului hotărîtor al **m.p.** în dezvoltarea tuturor domeniilor vieţii sociale.

MASS COMMUNICATIONS MEDIA (prescurtat *mass media*), termen anglo-saxon, devenit internaţional, care desemnează totalitatea mijloacelor tehnice de comunicare în masă a informaţiilor (poştă, telegraf, telefon, radio, televiziune, cinema, publicaţii etc.). Are o aplicare din ce în ce mai intensă şi în învăţămînt (*radioteleviziune, cinematografia şcolară*). Contribuţia acestor mijloace la culturalizarea maselor este în genere pozitivă, dar, dacă nu se sprijină pe efortul activ al insului spre cultură, pe studiul cărţilor, generează primejdia limitării la cunoştinţe superficiale de nivel elementar şi mediu, la o cultură-standard.

MATEMATIZARE, proces de introducere şi de aplicare a metodelor matematice în diferite ramuri ale ştiinţelor. Îmbinată cu metodele calitative de cercetare, metodele cantitative, matematice, ne dau o imagine mai completă, mai riguroasă despre lucrurile şi fenomenele studiate. Baza deductivă a metodelor matematice folosite în ştiinţă permit formularea mai precisă a unor previziuni ştiinţifice (ex., pe baza ecuaţiilor sale relativiste, Dirac a prevăzut existenţa antiparticulelor în fizică, fapt confirmat ulterior experimental). După Marx, măsura în care matematica este efectiv folosită de o ştiinţă constituie criteriul maturităţii acelei ştiinţe.

MATERIALISM, orientare fundamentală în filozofie, care, în opoziţie cu *idealismul*, dă un răspuns adecvat problemei fundamentale a filozofiei

Scanned with OKEN Scanner

(problema raportului dintre materie și conștiință), considerînd materia, natura, existența ca factor primordial, iar conștiința, spiritul, gîndirea ca factor secund, derivat. **M.** consideră că lumea este prin natura ei materială, că ea constituie o realitate obiectivă, independentă de conștiința omului, că natura este necreată și nepieritoare, iar procesele din univers se desfășoară potrivit legilor naturii. Privind conștiința, spiritul, gîndirea ca un produs sau o însușire a materiei și totodată ca o reflectare a lumii materiale, **m.** afirmă cognoscibilitatea lumii. Putem deosebi un *m. spontan* (sau *realism naiv*), care constă în convingerea, proprie tuturor oamenilor și izvorîtă din însăși practica vieții de toate zilele, despre existența obiectivă a realității înconjurătoare, și un **m.** filozofic, conștient, care reprezintă o aprofundare științifică și o elaborare sistematică a punctului de vedere al **m.** spontan. Prin însăși esența sa, **m.** este legat de știință și este principial opus religiei, constituind fundamentul teoretic al ateismului. **M.** s-a dezvoltat de-a lungul istoriei culturii în interacțiune cu științele speciale; filozofia materialistă a generalizat rezultatele științelor și, la rîndul ei, a favorizat, prin rezolvarea justă a problemelor teoretice și metodologice fundamentale ridicate de dezvoltarea științelor, progresul acestora. Ca atare, **m.** a fost, de regulă, concepția despre lume a claselor sociale progresiste, interesate în cunoașterea adecvată a lumii, în dezvoltarea științelor și a forțelor de producție. Corespunzător fazelor de dezvoltare a cunoașterii științifice, **m.** a îmbrăcat și el în cursul istoriei forme diferite. Germenii filozofiei materialiste au existat încă în comuna primitivă, dar primele doctrine filozofice materialiste propriuzise au apărut în societatea sclavagistă, și anume în Grecia, India și China antică, aproximativ în sec. VII-VI î.e.n. **M.** antic, ai cărui reprezentanți au fost filozofii din Milet, Heraclit din Efes, Democrit, Epicur ș.a. în Grecia, Lao-dzî, Van Ciun ș.a. în China, adepții școlii *carvaka* (*lokayata*) din India, a exprimat în general ideologia păturilor progresiste ale proprietarilor de sclavi. Datorită faptului că în antichitate științele experimentale ale naturii nu se constituiseră ca atare, **m.** antic a fost un **m.** naiv, bazat pe observarea nemijlocită a naturii; în cadrul său, rezolvarea principial justă a problemelor filozofice, intuițiile și ipotezele profunde (ex. ipoteza structurii atomice a materiei) se îmbinau cu explicații naive ale diverselor fenomene concrete. **M.** antic s-a asociat adeseori cu o concepție dialectică spontană, potrivit căreia lumea este în continuă mișcare și schimbare. În evul mediu, în condițiile predominării idealismului teologic, tradițiile materialismului au fost continuate, în anumite limite, de gînditorii Ibn-Sina, Ibn-Roșd, de nominalism și de averroism. O nouă perioadă de înflorire a **m.** a avut loc în sec. XVII—XVIII, în strînsă legătură cu progresul științelor naturii, determinat, la rîndul său, de formarea și de extinderea producției capitaliste. Apare astfel o nouă formă istorică a **m.**, care, exprimînd concepția despre lume a burgheziei ascendente, s-a dezvoltat în luptă cu scolastica și cu ideologia feudală religioasă în genere. Reprezentanții săi cei mai însemnați au fost Fr. Bacon, Th. Hobbes, J. Locke în Anglia, B. Spinoza în Olanda și materialiștii francezi din sec. al XVIII-lea (Diderot, Holbach, Helvétius ș.a.). Luptînd împotriva idealismului, **m.** sec. XVII—XVIII a contribuit la aprofundarea categoriei de materie

Scanned with OKEN Scanner

și a legăturii dintre materie și mișcare, la dezvoltarea teoriei materialiste a cunoașterii și a metodologiei materialiste, la fundamentarea filozofică a ateismului. **M.** acestei perioade a fost un *m. metafizic*, deoarece s-a îmbinat cu metoda metafizică. Totodată, datorită faptului că în acea vreme cele mai dezvoltate științe erau matematica și mecanica, **m.** sec. XVII—XVIII a fost un *m. mecanicist*. În sec. al XIX-lea, materialismul a fost dezvoltat de L. Feuerbach, precum și de democrații revoluționari. **M.** premarxist a avut un caracter inconsecvent; el nu s-a putut extinde la interpretarea fenomenelor sociale. Din această cauză și datorită metodei sale metafizice, a reducerii cunoașterii la reflectarea pasivă a realității obiective, **m.** premarxist a avut un caracter contemplativ; el nu a înțeles importanța activității practice transformatoare a omului. Forma cea mai înaltă și pe deplin consecventă a **m.** o constituie *materialismul dialectic*. După apariția materialismului dialectic și paralel cu dezvoltarea sa, materialismul, în forma lui spontană, științifică-naturalistă, a continuat să fie în mod fertil implicat în opera unor savanți de seamă ca W. Heisenberg, M. Born ș.a. Idei materialiste apar și în gîndirea reprezentanților unor curente filozofice ca realismul, realismul critic, neorealismul, antologia critică ș.a. V. și *materialism istoric*; *filozofie*.

MATERIALISM DIALECTIC, concepția filozofică a marxism-leninismului, care îmbină organic rezolvarea consecvent materialistă a problemei fundamentale a filozofiei cu *dialectica*. **M.d.** este știința aspectelor esențiale ale realității și a celor mai generale legi ale mișcării și dezvoltării naturii, societății și gîndirii și, totodată, metoda revoluționară de cunoaștere și de transformare a realității. Apariția **m.d.** reprezintă cea mai profundă revoluție săvîrșită în *filozofie* și în istoria gîndirii omenești în genere. Tezele fundamentale ale **m.d.** au fost elaborate de K. Marx și F. Engels cu începere de la mijlocul deceniului al cincilea al sec. al XIX-lea, în luptă cu diversele forme ale concepțiilor idealiste, metafizice și materialist-vulgare despre lume. Apariția **m.d.** a fost un fenomen legic, determinat de cauze social-economice, și de întreaga dezvoltare anterioară a științei și filozofiei. Ascuțirea contradicțiilor antagoniste ale orînduirii capitaliste și afirmarea proletariatului ca forță politică independentă pe arena istorică au impus elaborarea unei concepții despre lume care să ofere proletariatului arma teoretică necesară îndeplinirii misiunii sale istorice: propria sa eliberare și, o dată cu aceasta, eliberarea întregii omeniri, făurirea societății comuniste. Pe de altă parte, stadiul atins de dezvoltarea impetuoasă a științelor naturii reclama crearea unei filozofii noi, adecvată noului tablou științific al lumii, care infirma din ce în ce mai mult teoriile ontologice idealiste și metoda metafizică. Principalele premise naturalist-științifice ale constituirii concepției materialist-dialectice despre lume au fost: elaborarea teoriei celulare, formularea legii conservării și transformării energiei și crearea darvinismului ca expresie închegată a concepției evoluționiste (v. și *evoluționism*). Izvorul teoretic nemijlocit al filozofiei **m.d.** este *filozofia clasică germană*. Precursorii ei direcți sînt în primul rînd G.W.F. Hegel, care a elaborat multilateral dialectica idealistă, și

Scanned with OKEN Scanner

L. Feuerbach, care a dezvoltat concepţia materialistă asupra lumii. Preluînd în mod critic şi dezvoltînd creator moştenirea acestor doi gînditori, **m.d.** a respins atît idealismul lui Hegel, cît şi viziunea metafizică, contemplativă a materialismului lui Feuerbach. **M.d.** este prima formă pe deplin consecventă a materialismului, înglobînd într-o explicaţie unitară şi domeniul socialului. În condiţiile istorice noi ale epocii imperialismului şi revoluţiilor proletare, V.I.Lenin a inaugurat o etapă superioară în dezvoltarea marxismului şi, implicit, a **m.d.**, generalizînd cuceririle ştiinţelor naturii de la sfîrşitul sec. al XIX-lea şi începutul sec. al XX-lea, îmbogăţind cu teze noi dialectica materialistă, logica dialectică şi îndeosebi teoria marxistă a cunoaşterii. Filozofia **m.d.** reprezintă un sistem unitar de categorii, principii şi legi. Elaborînd teoria ştiinţifică materialistă a *legilor dialecticii*, **m.d.** arată că dezvoltarea are ca motor contradicţiile interne ale obiectelor şi proceselor, că ea se efectuează prin acumulări cantitative care duc la salturi calitative, prin negarea unor stări calitative vechi de către altele noi şi are, în ultimă analiză, un caracter ascendent, progresiv. **M.d.** a înnoit şi a îmbogăţit gnoseologia prin tezele sale privind cognoscibilitatea lumii, caracterul activ al procesului de cunoaştere, caracterul obiectiv şi concret al adevărului, dialectica relativului şi absolutului în procesul cunoaşterii şi, mai ales, prin dezvăluirea rolului practicii în cunoaştere. **M.d.** arată că legile dialecticii sînt în primul rînd legi ale lumii obiective, că dialectica obiectivă (a lucrurilor) determină dialetica subiectivă (a ideilor), care are şi legile sale specifice, autonomia sa relativă. Legile naturii şi cele ale gîndirii sînt unitare; ele concordă prin conţinutul lor obiectiv, deoarece ultimele constituie o reflectare a celor dintîi în conştiinţa oamenilor. Bineînţeles, această reflectare nu are un caracter mecanic, nemijlocit, automat, ci unul constructiv, creator. **M.d.** realizează de asemenea unitatea dialecticii, teoriei cunoaşterii (gnoseologiei) şi logicii. În virtutea acestui fapt, atît teoria cunoaşterii, cît şi logica adoptă viziunea dialectică asupra lumii, abordează fenomenele sub raportul dezvoltării lor istorice, interpretează just corelaţia dintre *istoric şi logic*, în sensul că logicul reflectă istoricul, de care este determinat. Reprezentînd generalizarea multilaterală a realizărilor tuturor ştiinţelor despre natură şi societate, reflectînd veridic legităţile fundamentale ale existenţei şi cunoaşterii, concepţia filozofică marxistă în ansamblul ei constituie şi o metodă ştiinţifică de cunoaştere şi de transformare revoluţionară a lumii şi, prin aceasta, a omului însuşi. Sprijinindu-se pe ştiinţe, **m. d.** le oferă totodată acestora un puternic şi eficace instrument teoretic şi metodologic, orientat spre noi sinteze creatoare, spre înnoirea tabloului filozofic al lumii. Fiind singura concepţie despre lume consecvent ştiinţifică, **m.d.** are o importanţă uriaşă pentru fundamentarea politicii ştiinţifice a partidelor comuniste şi muncitoreşti, avînd un caracter făţiş partinic. Crearea **m.d.**, împreună cu aceea a *materialismului istoric* şi a economiei politice marxiste, a făcut posibilă transformarea socialismului din utopie în ştiinţă; aceasta conferă marxism-leninismului, în ansamblul său, un caracter unitar şi consecvent. **M.d.** este o concepţie vie, critică, antidogmatică, care se îmbogăţeşte continuu pe baza generalizării continue a datelor practicii şi ştiinţelor despre

Scanned with OKEN Scanner

realitatea obiectivă în continuă transformare și valorificînd, în cadrul unui dialog principial, rezultatele pozitive dobîndite de concepțiile filozofice contemporane nemarxiste. În domeniul **m.d.** s-au afirmat în țara noastră O. Băncilă, E.Bellu, C. Borgeanu, I. Cornea, C. Gh. Dimitriu, M.Flonta, I. Irimie, C. Mare, I. Piatnițchi, St. Popescu, V. Săhleanu, V. Tonoiu, I. Tudosescu, U. Tomin, Al. Valentin, H. Wald ș.a.

MATERIALISM ECONOMIC, concepție unilaterală, de esență metafizică, despre societate, care absolutizează rolul determinant al factorului economic în dezvoltarea socială, negînd rolul activ al suprastructurii, îndeosebi al ideilor și organizațiilor politice în această dezvoltare. **M.e.** concepe istoria ca pe un proces determinat în mod mecanic, automat de dezvoltarea tehnicii și economiei. **M.e.** s-a constituit ca un curent în sociologie spre sfîrșitul sec. al XIX-lea în Germania și apoi și în alte țări europene; el a apărut ca o vulgarizare a materialismului istoric și, totodată, ca o încercare de a-l denatura în spiritul liberalismului burghez.

MATERIALISM ISTORIC, parte integrantă a marxism-leninismului al cărei obiect îl constituie societatea, legile generale și forțele motrice ale dezvoltării istorice. Spre deosebire de științele sociale particulare, care studiază domenii limitate ale vieții sociale, **m.i.** studiază societatea în unitatea și interacțiunea laturilor ei, procesul istoric în ansamblul său. De aceea **m.i.** constituie un îndreptar teoretic și metodologic pentru toate științele sociale particulare; în același timp, **m.i.** generalizează datele furnizate de acestea. **M.i.** este indisolubil legat de *materialismul dialectic* cu care alcătuiește împreună concepția despre lume a proletariatului, filozofia marxistă. Creat de Marx și Engels în deceniul al cincilea al sec. al XIX-lea, **m.i.** a constituit o cotitură revoluționară în concepțiile despre societate. Pînă la Marx și Engels aceste concepții erau dominate de idealismul istoric, chiar dacă unii gînditori premarxiști (Aristotel, Helvétius, J.J. Rousseau, istoricii francezi din perioada Restaurației ș.a.) s-au apropiat de interpretarea materialistă a unor aspecte ale vieții sociale. Situîndu-se pe pozițiile proletariatului modern, clasă consecvent revoluționară, interesată în cunoașterea științifică a vieții sociale și a legilor ei de dezvoltare, Marx și Engels au extins, pentru prima oară în istoria gîndirii, materialismul la interpretarea fenomenelor sociale. Problema fundamentală a filozofiei, raportul dintre existență și conștiință, capătă în cadrul **m.i.** forma particulară a raportului dintre *existența socială și conștiința socială.* „Nu conștiința oamenilor le determină existența, ci, dimpotrivă, existența lor socială le determină conștiința" (K.Marx) este teza fundamentală a **m.i.** Potrivit **m.i.**, latura determinantă a vieții sociale este procesul producției bunurilor materiale. Producției materiale îi sînt proprii două feluri de relații: raporturile oamenilor cu natura, care se exprimă în forțele de producție, și înainte de toate în uneltele de producție, și relațiile dintre oamenii înșiși, relațiile de producție, care corespund treptei de dezvoltare a forțelor materiale de producție. În rețeaua complexă a relațiilor sociale, **m.i.** distinge relațiile de producție ca relații materiale, cu alte cuvinte ca relații care se constituie fără a trece prin conștiința

Scanned with OKEN Scanner

oamenilor, ca relaţii fundamentale care determină într-un fel sau în altul, nemijlocit sau, de cele mai multe ori, mijlocit, relaţiile spirituale, ideologice. Sistemul relaţiilor de producţie constituie structura economică, *baza* unei societăţi determinate, pe care se înalţă o *suprastructură* corespunzătoare. În timp ce gînditorii premarxişti se limitau în explicarea vieţii sociale la mobilurile ideale ale activităţii sociale a oamenilor (scopuri, năzuinţe, idei), Marx şi Engels au arătat că în spatele mobilurilor ideale ale acţiunii istorice a maselor, a claselor sociale stau interesele lor materiale, determinate, la rîndul lor, de situaţia acestor clase în sistemul dat de relaţii de producţie. Aceasta a permis prezentarea evoluţiei societăţii ca un proces „istoric-natural" (Marx), adică guvernat, ca şi natura, de legi obiective, fără cunoaşterea cărora nu poate fi vorba de vreo ştiinţă socială. Totodată, desprinderea relaţiilor de producţie ca relaţii sociale fundamentale care le determină pe toate celelalte a permis întemeietorilor **m.i.** să elaboreze categoria de *formaţiune socială* şi să înlăture astfel antiistorismul specific sociologiei burgheze, speculaţiile metafizice despre „societate în general". Procesul istoric este succesiunea legică a formaţiunilor sociale, înlocuirea unei formaţiuni inferioare cu alta superioară, determinată de dialectica internă a modului de producţie, exprimată în legea concordanţei relaţiilor de producţie cu nivelul forţelor de producţie. În societăţile întemeiate pe proprietatea privată asupra mijloacelor de producţie, această contradicţie inerentă modului de producţie se manifestă în lupta de clasă, a cărei dezvoltare duce cu necesitate la revoluţia social-politică ca formă legică de trecere de la o formaţiune social-economică la alta. În opoziţie cu concepţia vulgarizatoare a *materialismului economic*, care neagă rolul ideilor, instituţiilor şi organizaţiilor în dezvoltarea socială, **m.i.** subliniază independenţa lor relativă, acţiunea lor inversă asupra vieţii materiale a societăţii. Cerinţele legilor sociale obiective se realizează prin activitatea maselor, a claselor, a partidelor şi a personalităţilor. **M.i.** a dezvăluit însemnătatea hotărîtoare a activităţii maselor populare în dezvoltarea societăţii şi a arătat că rolul personalităţilor în istorie depinde de măsura în care acestea, înţelegînd năzuinţele maselor, acţionează în fruntea lor pe linia progresului social. Dezvăluind legitatea obiectivă a structurii societăţii şi a dinamicii acesteia, **m.i.** constituie, împreună cu materialismul dialectic, fundamentul teoretic al *socialismului ştiinţific*, al politicii, strategiei şi tacticii partidului clasei muncitoare. Dezvoltarea creatoare a **m.i.** se înfăptuieşte pe baza generalizării datelor dobîndite de toate celelalte ştiinţe sociale, ca şi de investigarea sociologică nemijlocită a realităţii sociale contemporane. În domeniul **m.i.**, în ţara noastră au publicat lucrări: T. Bugnariu, M. Cernea, Oct. Cheţan, R. Florian, Gáll Ernö, N. Kallós, Constantin Petre, P. Popovici, I. Rădulescu, Valter Roman, A. Roth, Ov. Trăsnea, C. Vlad.

„MATERIALISM ŞI EMPIRIOCRITICISM", lucrare filozofică a lui V.I. Lenin, scrisă în 1908 şi publicată în 1909. Principalul curent filozofic împotriva căruia este îndreptată cartea este *empiriocriticismul* (machismul), ea fiind în acelaşi timp o ripostă dată revizioniştilor ruşi, care au

încercat să substituie empiriocriticismul materialismului dialectic. Însemnătatea filozofică a lucrării constă însă nu numai în critica făcută empiriocriticismului, ci în primul rînd în contribuţia pozitivă a lui V.I. Lenin la dezvoltarea materialismului dialectic şi a materialismului istoric. Pe baza descoperirilor din ştiinţele naturii de la sfîrşitul sec. al XIX-lea şi începutul sec. al XX-lea, Lenin elaborează în **M. şi e.** definiţia ştiinţifică a materiei, dezvoltă teoria marxistă a cunoaşterii, şi îndeosebi concepţia marxistă despre adevăr, despre raportul dintre adevărul relativ şi adevărul absolut, despre rolul practicii în cunoaştere, precum şi teoria materialist-dialectică despre mişcare, spaţiu şi timp, cauzalitate, necesitate şi libertate etc. O importanţă particulară acordă Lenin legăturii indisolubile dintre materialismul dialectic şi descoperirile ştiinţelor naturii, precum şi problemei filozofice mai generale a raportului dintre fondul şi forma materialismului, insistînd asupra perenităţii fondului materialismului şi relativităţii formei sale în funcţie de gradul dezvoltării ştiinţei; el demonstrează că ştiinţele contemporane ale naturii confirmă tezele materialismului dialectic. Evidenţiind cauzele *idealismului „fizic"* şi semnificaţia filozofică a acestuia, Lenin pledează pentru însuşirea dialecticii de către oamenii de ştiinţă în vederea depăşirii crizei filozofice-metodologice a fizicii contemporane. În **M. şi e.**, V.I. Lenin a supus criticii subiectivismul şi empirismul sociologic al empiriocriticismului, precizînd şi aprofundînd concepţia marxistă despre raportul dintre existenţa socială şi conştiinţa socială. **M. şi e.** reprezintă un model mereu actual de apărare principială a bazelor filozofice ale marxismului, împletită cu atitudinea creatoare faţă de teorie.

MATERIALISM ŞTIINŢIFIC-NATURALIST, concepţie proprie majorităţii naturaliştilor, caracterizată prin convingerea spontană, nemărturisită, vag conturată, filozoficeşte inconştientă că lumea exterioară este o realitate obiectivă, reflectată de conştiinţa noastră (V.I. Lenin). **M. ş.-n.**, denumit uneori impropriu şi *materialism istoric-naturalist*, este strîns legat de materialismul filozofic. Dar, nefiind o concepţie sistematică şi consecvent elaborată, el nu depăşeşte, de regulă, limitele unui materialism mecanicist şi poate duce la empirism plat, la oscilarea între materialism şi idealism sau chiar la alunecarea pe poziţii idealiste (v. *idealism „fizic"*). Interpretarea justă a rezultatelor ştiinţei necesită ridicarea **m. ş.-n.** al savanţilor la nivelul materialismului dialectic conştient.

MATERIALISM VULGAR, curent promovat la mijlocul sec. al XIX-lea de naturaliştii germani L. Büchner, K. Vogt şi J. Moleschott, care, în esenţă, reducea întreaga realitate la materie, considerînd că şi conştiinţa este de natură materială. Într-un sens mai larg, prin **m.v.** se înţeleg diverse forme de interpretare simplistă, superficială a materialismului, de ex. reducerea psihologicului la fiziologic, a socialului la biologic, insuficienta subliniere a rolului şi a specificului calitativ al spiritului etc.

Scanned with OKEN Scanner

MATERIE, categorie filozofică care desemnează realitatea obiectivă, existentă independent de conștiință și reflectată de aceasta. **M.** este substanța unică și universală a lumii. Unitatea lumii constă în materialitatea ei. **M.** este necreată și indestructibilă, infinită atît în spațiu și timp, cît și sub raportul însușirilor și al formelor ei de manifestare. Categoria marxist-leninistă a **m.** reține doar determinarea cea mai generală, comună tuturor formelor de materie: existența lor obiectivă, independentă de conștiință. Categoria filozofică de **m.** nu trebuie de aceea confundată cu reprezentările științelor naturii despre însușirile și structura materiei: acestea din urmă se schimbă o dată cu noile descoperiri științifice, în timp ce definiția materiei ca realitate obiectivă rămîne neschimbată. Totodată, categoria filozofică a **m.** orientează cercetarea științifică și se îmbogățește din rezultatele acesteia. **M.** „ca atare", independentă de formele ei concrete de existență, nu există. Ea există numai în forme sau moduri concrete, dar nu poate fi identificată cu vreuna dintre aceste forme concrete ale ei. Categoria marxistă a **m.** înglobează și raporturile sociale obiective, care se constituie independent de conștiința și de voința oamenilor, raporturile de producție. Formele fundamentale de existență ale **m.** sînt: *mișcarea*, *spațiul* și *timpul*. Lumea este **m.** în mișcare, iar mișcarea are loc în spațiu și timp. În dezvoltarea ei, **m.** trece de la forme simple de organizare la forme tot mai complexe, diferitele niveluri de organizare a **m.** deosebindu-se calitativ unele de altele și fiind purtătoare ale unor forme specifice de mișcare, începînd de la simpla deplasare în spațiu și terminînd cu mișcarea socială. Aceste forme de organizare a **m.** și formele de mișcare care le corespund trec unele în altele, ceea ce dovedește unitatea **m.** în infinita diversitate a formelor ei. Forma cea mai înaltă de organizare a **m.** cunoscută nouă o reprezintă societatea umană, oamenii înzestrați cu conștiință. Existența conștiinței nu dezminte unitatea materială a lumii, întrucît conștiința (psihicul, gîndirea) este inseparabilă de **m.** care gîndește, constituind o însușire a **m.** superior organizate, funcția creierului oamenilor, care trăiesc în societate. În raport cu conștiința, **m.** este primordială; ea există independent de conștiință, care este o reflectare a ei. **M.** se opune conștiinței doar în limitele problemei gnoseologice fundamentale (ca reflectatul față de reflectant); dincolo de aceste limite, opoziția lor este relativă. Totodată independența materiei în raport cu conștiința nu trebuie nici ea absolutizată, înțeleasă în mod unilateral. Conștiința umană acționează la rîndul ei asupra realității materiale, prin cunoașterea necesității, a legităților obiective, a cauzelor și condițiilor proceselor și prin folosirea acestora în scopul transformării progresive a naturii, a societății și a condiției umane.

MATRIARHAT (lat. *mater* „mamă" și gr. *arhe* „conducere"), denumire dată în general oricărei forme de viață socială în care filiația este determinată matriliniar. În epoca comunei primitive, **m.** cuprinde două faze de dezvoltare, distingîndu-se un **m.** timpuriu, în care există o egalitate între sexe, și un **m.** dezvoltat, în care femeia domină viața socială, datorită creșterii în importanță a agriculturii practicată de femei în tehnica incipientă a săpăligii. **M.** apare întotdeauna în legătură cu un sistem de

Scanned with OKEN Scanner

relaţii conjugale prin schimb de femei între două clanuri (exogamie duală), acest sistem dislocal transformîndu-se treptat în sistem matrilocal şi cedînd apoi locul unui sistem patrilocal.

MATRICE, tabel reprezentînd valoarea de adevăr a unui enunţ pe baza valorii de adevăr a elementelor sale componente. De exemplu, notînd adevărul cu 1 şi falsul cu 0, tabelul:

A	B	A şi B
1	1	1
1	0	0
0	1	0
0	0	0

reprezintă **m.** enunţului „A şi B". Primele două coloane ale tabelului reprezintă valorile de adevăr ale componentelor, iar a treia valoarea de adevăr a enunţului ca întreg. În calculul proporţional, **m.** operatorilor reprezintă tocmai definiţiile lor.

MĂSURĂ, categorie a dialecticii care reflectă legătura dintre cantitate şi calitate. **M.** se exprimă în faptul că orice calitate este legată de valori sau determinări cantitative cuprinse între anumite graniţe; depăşirea acestor graniţe duce la schimbarea calitativă a obiectului (ex. intervalul dintre punctul de topire şi punctul de fierbere al unei substanţe exprimă **m.** stării sale calitative de lichid).

MECANICISM, concepţie filozofică dominantă în sec. XVI—XVIII, care explică lumea pe baza principiilor şi legilor mecanicii, reducînd întreaga diversitate calitativă a fenomenelor şi a proceselor naturii la fenomene şi la procese mecanice. Într-un sens mai larg, prin **m.** se înţelege tendinţa metafizică de a reduce procesele complexe, superioare, la altele mai simple, inferioare (de ex. procesele sociale la procese biologice, procesele biologice la procese fizico-chimice etc.).

MEDIU GEOGRAFIC, cadrul natural în interiorul căruia se desfăşoară viaţa materială a societăţii omeneşti; principalele lui elemente sînt: clima, apele, relieful, solurile, resursele de subsol, vegetaţia şi fauna. Constituie o condiţie indispensabilă şi permanentă a vieţii materiale a societăţii omeneşti, baza naturală a procesului de producţie şi a diviziunii sociale a muncii; favorizează sau frînează ritmul dezvoltării sociale, însă nu determină dezvoltarea societăţii, aşa cum susţine greşit curentul sociologic al *determinismului geografic*. Influenţa **m. g.** se exercită întotdeauna prin intermediul modului de producţie. În procesul istoric al producţiei, al dezvoltării sale istorice, oamenii transformă tot mai mult **m.g.**, dependenţa directă a omului de natură scade, crescînd în schimb gradul de utilizare de către societate a elementelor **m.g.** şi complexitatea legăturilor dintre om şi natură.

Scanned with OKEN Scanner

MEGARICII, filozofi greci idealişti, adepţi ai şcolii întemeiate de Euclid din Megara (c. 450—374 î.e.n.), discipol al lui Socrate. **M.** au căutat să unească etica idealistă a lui Socrate cu doctrina eleată asupra existenţei imuabile, postulînd că singura existenţă reală ar fi Binele imuabil, identic cu sine însuşi. Urmaşii lui Euclid (Eubulide din Milet, Stilpon din Megara, Diodor Cronos ş.a.) se mai numeau *eristici*, din cauza predilecţiei lor pentru controverse logice de natură sofistică. Eubulide este autorul renumitelor paralogisme „mincinosul", „grămada", „încornoratul" etc. V. şi *paradox*.

MEHRING [mé : ring], Franz (1846—1919), militant al mişcării muncitoreşti germane şi internaţionale, istoric şi publicist, teoretician de seamă al marxismului. Ca membru al Partidului social-democrat, a fost unul dintre conducătorii grupului „Spartacus", nucleul Partidului Comunist din Germania, creat în 1918. A scris o serie de studii fundamentale şi numeroase articole de filozofie, istorie, literatură, artă militară etc. Prin lucrări ca „Legenda lui Lessing" (1891—1892) şi „Despre materialismul istoric" (1893), **M.** s-a afirmat ca unul dintre cei mai talentaţi propagandişti ai marxismului. A criticat filozofia lui A. Schopenhauer, E. Hartmann şi F. Nietzsche, neokantianismul şi revizionismul bernsteinian, precum şi concepţiile idealiste despre creaţia artistică şi critica literară.

MELIORISM (lat. *melior* „mai bun"), termen pus în circulaţie în sec. al XIX-lea de scriitoarea engleză George Eliot, de H. Spencer ş.a. pentru a desemna o concepţie care consideră că lumea nu este nici cea mai bună cu putinţă, nici iremediabil rea, ea putînd fi ameliorată de om sau fiind în curs de ameliorare. Sub această denumire sînt cuprinse în fapt diferite concepţii sociale reformiste. În terminologia nemarxistă, termenul este opus atît aceluia de *optimism*, cît şi aceluia de *pesimism*.

MEMORIE, proces psihic de reflectare a experienţei anterioare, prin întipărirea, păstrarea, recunoaşterea şi reproducerea imaginilor senzoriale, a ideilor, a stărilor afective sau a mişcărilor însuşite în trecut. Procesele **m.** se desfăşoară în legătură atît cu reflectarea senzorială, cît şi cu gîndirea şi cu limbajul, la unii oameni predominînd **m.** senzorial-intuitivă, la alţii cea verbal-abstractă. Recunoaşterea şi reproducerea ca procese ale **m.** sînt condiţionate de procesul fixării, al memorării. Memorarea poate fi intenţionată (voluntară) sau neintenţionată (involuntară). În legătură cu păstrarea, se diferenţiază **m.** imediată şi de durată, aceste două feluri de **m.** fiind modelate şi prin aşa-numitele organe de **m.** ale maşinilor de calcul şi automate. Recunoaşterea se realizează în prezenţa stimulilor senzoriali sau verbali care au acţionat şi anterior, în vreme ce reproducerea se realizează în lipsa acelor stimuli. Se pot diferenţia *m. logică* şi *m. mecanică*, dar specifică pentru om este memorarea logică, bazată pe înţelegerea celor memorate, pe asociaţii logice, pe relaţii de cauzalitate. Fenomenul invers **m.** este uitarea, care se manifestă prin

incapacitatea de a reproduce sau de a recunoaşte, iar uneori prin reproduceri sau recunoaşteri eronate.

MENTOVICH [méntovici], Ferenc (1819—1879), gînditor materialist maghiar din Transilvania. A susţinut ideea unităţii indisolubile dintre materie şi forţă, negînd existenţa unei „forţe vitale" şi a oricărei forţe spirituale supranaturale. Materialismul lui a avut însă un caracter mecanicist şi a suferit influenţa materialismului vulgar.

MERLEAU-PONTY [merló pontí], Maurice (1908—1961), filozof francez de orientare existenţialistă. S-a preocupat de analiza fenomenologică a faptelor psihologice. Discipol al lui Husserl, a fundat împreună cu Sartre revista „*Les temps modernes*". A dedicat cărţi şi studii raporturilor dintre existenţialism şi marxism. A contestat legitimitatea concepţiei marxiste despre contradicţii. Op. pr.: „Structura comportamentului" (1941), „Fenomenologia percepţiei" (1945), „Aventurile dialecticii" (1955), „Semne" (1961).

MERTON, Robert King (n. 1910), sociolog american, promotor al analizei structural-funcţionale. Pornind de la schema „mijloace—scopuri" a lui *T. Parsons*, **M.** introduce, pe lîngă noţiunea de funcţie, noţiunea de disfuncţie, care permite înţelegerea conflictelor sociale. Criticînd ruptura dintre cercetarea empirică şi teoria sociologică, el a formulat „teoria razei medii de generalizare", aplicată la un număr limitat de fapte, pe care a îndreptat-o atît împotriva empirismului sociologic, cît şi împotriva schematismului lui Parsons. **M.** fundamentează necesitatea codificării, a ordonării logice sub formă de paradigmă (model) a teoriei sociologice, care trebuie să reţină numai concepte riguros definite, aflate într-o interdependenţă profundă. A efectuat cercetări originale în domeniul *anomiei* sociale, al mijloacelor de comunicaţie de masă, al sociologiei cunoaşterii, precum şi al metodologiei şi tehnicii cercetării sociologice, criticînd de pe poziţii democratice birocratismul vieţii americane. Op. pr.: „Teorie socială şi structură socială" (1949), „Materiale despre birocraţie" (1952).

MESLIER (MELLIER) [melié], Jean (1664—1729), comunist utopic francez, filozof materialist şi ateist. A fost preot de ţară. În scrierea „Testamentul meu" (editată parţial de Voltaire şi de Holbach; prima ediţie integrală, 1864) a criticat cu vehemenţă religia şi instituţiile feudale. **M.** şi-a imaginat orînduirea dreaptă a viitorului ca o federaţie de comune, ai cărei membri, egali, vor munci cu toţii. Concepţiile sale i-au influenţat pe Voltaire şi pe materialiştii francezi.

METAFIZICĂ (gr. *meta* „după" şi *physike* „fizică") **1.** (În filozofia premarxistă) Parte a filozofiei în care se tratează, de obicei speculativ, principiile fundamentale ale teoriei existenţei (ontologiei). Termenul este legat de lucrarea lui Aristotel în care se tratau asemenea principii şi care a fost numită „Metafizica", deoarece Andronicos din Rodos (sec. I î.e.n.) a

Scanned with OKEN Scanner

așezat-o în urma lucrărilor de fizică ale acestuia. **2.** Metodă generală de cunoaștere a realității, opusă *dialecticii*; se caracterizează prin abordarea obiectelor și a proceselor în mod izolat, prin absolutizarea unor laturi ale realității (ex. independența și stabilitatea relativă a fenomenelor, repetabilitatea și echilibrul lor), prin negarea salturilor calitative, prin estomparea contradicțiilor interne ale lucrurilor și nerecunoașterea rolului lor de motor primordial al dezvoltării. **M.** este din această cauză o concepție aridă, sterilă, neștiințifică despre dezvoltare, pe care o prezintă unilateral fie ca pe o simplă creștere cantitativă *(evoluționism plat)*, fie ca pe o succesiune de mutații imprevizibile *(catastrofism)*, fie ca pe o mișcare închisă, în cerc *(ciclu istoric)*. Lăsînd în umbră *automișcarea*, postulînd un impuls primar exterior naturii, **m.** duce la idealism, la teism și la creaționism. În sec. XVI—XVIII, metoda metafizică a fost îndreptățită și chiar necesară, datorită faptului că stadiul încă incipient de dezvoltare a științelor, acumularea unui bogat material faptic cereau analiza separată și statică a fenomenelor în scopul descrierii și clasificării lor. În această perioadă, ea a fost consacrată în filozofie de Fr. Bacon și J. Locke. Dar o dată cu dezvoltarea continuă a științei, și în special cu marile descoperiri științifice din sec. al XIX-lea, care au dezvăluit dialectica obiectivă a naturii și societății, demonstrînd în tot mai mare măsură inconsistența **m.** și impunînd înlocuirea tabloului metafizic al lumii printr-unul dialectic, **m.** a devenit o piedică în dezvoltarea gîndirii științifice și filozofice.

METALOGICĂ, teorie despre logică avînd ca obiect analiza expresiilor logice și a raporturilor dintre ele. Fiind cercetare asupra logicii, **m.** ca teorie formalizată, se constituie la un nivel de generalitate superior logicii; ca atare, eventuala nedistingere a acestor grade de generalitate duce la paradoxuri în explicarea fundamentelor logicii. Importanța cercetărilor de **m.** rezultă din necesitatea considerațiilor generale asupra sistemelor logice. **M.** a apărut în urma cercetărilor de metamatematică inițiate de D. Hilbert, L. Löwenheim, Th. Skolem ș.a.

METAPSIHIC, *fenomene metapsihice*, denumire dată fenomenelor psihice neobișnuite sau care n-au dobîndit încă o explicație științifică. Printre fenomenele **m.** sînt acelea de *telepatie* (de comunicare extrasenzorială a gîndurilor la distanță), de presimțire și de prezicere neelaborată rațional, de acțiuni mecanice la distanță. Ansamblul cercetărilor privitoare la fenomenele **m.** este denumit *metapsihologie* sau *parapsihologie*.

METATEORIE, teorie asupra unei teorii date. **M.** face considerații asupra respectivei teorii atît în ceea ce privește structura ei sintactică, cît și în privința referirii ei la un domeniu dat, adică la latura ei semantică. Pe această bază, **m.** stabilește natura conceptelor întrebuințate în teorie, a raporturilor dintre ele, precum și limitele valabilității respectivei teorii, desăvîrșind astfel însăși teoria cercetată. **M.** a fost aplicată îndeosebi asupra sistemelor formalizate (ex. metalogica și metamatematica),

Scanned with OKEN Scanner

aducînd contribuţii importante în cunoaşterea acestora. **M.** disciplinelor nematematice se află în faza începutului. Din punct de vedere practic, **m.** aduce un sprijin efectiv în aplicarea limbajului formalizat la proiectarea maşinilor electronice.

METEMPSIHOZĂ (gr. *metempsychosis* „deplasarea sufletelor"), concepţie mistică despre transmigrarea sufletelor individuale. Potrivit acestei concepţii, sufletul individual poate însufleţi succesiv diferite plante, animale şi oameni, purificîndu-se treptat şi contopindu-se în cele din urmă cu sufletul universal (divinitatea). **M.** a apărut din cele mai vechi timpuri, fiind cunoscută la egipteni, în toate religiile Indiei, în orfism, pitagorism şi în unele religii primitive din America şi Australia. Credinţa în **m.** implică un fatalism şi un pesimism extrem.

METODĂ (gr. *methodos* „drum", „cale", „mod de expunere"), mod de cercetare, de cunoaştere şi de transformare a realităţii obiective; **m.** este aspectul teoretic cel mai activ al ştiinţei, care jalonează calea dobîndirii de cunoştinţe noi. Caracterul ştiinţific al unei **m.**, eficienţa ei practică depind de reflectarea veridică a fenomenelor studiate, a legilor lor obiective. Sursa **m.** se află în realitatea obiectivă. Apărînd ca un rezultat al cunoaşterii realităţii obiective, **m.** devine o premisă a cercetării ei ulterioare. Metoda se află de aceea în unitate indisolubilă cu teoria. **M.** în ştiinţă ia naştere prin conversiunea domeniului teoretic enunciativ, consemnativ al unei ştiinţe în domeniul teoretic normativ, în indicaţii asupra modului cum trebuie abordat obiectul pentru a se obţine despre el cunoştinţe autentice. Metodele cele mai generale de cunoaştere a realităţii, opuse una alteia, sînt dialectica şi metafizica. V. şi *metodologie*.

METODOLOGIE (gr. *methodos* „cale", „mijloc" şi *logos* „ştiinţă") **1.** Ansamblul metodelor folosite într-o anumită ştiinţă (ex. **m.** fizicii), al cărui fundament îl constituie sistemul celor mai generale legi şi principii ale ştiinţei respective. Cu această accepţie este folosit uneori şi cuvîntul *metodă* (ex. metoda ştiinţifică a biologiei). **2.** Parte a filozofiei care se ocupă cu analiza teoretică a metodelor folosite în ştiinţa modernă; ştiinţa despre metodă. **M.** se profilează ca domeniu în filozofia modernă prin Bacon şi Descartes, dar devine o preocupare sistematică abia în sec. al XIX-lea, o dată cu dezvoltarea intensă a ştiinţelor experimentale. **M.** este influenţată de concepţia filozofică generală. În opoziţie cu idealismul, care deduce metoda din categorii şi proprietăţi înnăscute, aprioric ale gîndirii (Kant) sau din reguli stabilite convenţional (ex. neopozitivismul), **m.** materialist-dialectică arată că orice metodă ştiinţifică oglindeşte, în ultimă analiză, realitatea obiectivă, principiile metodologice ale oricărei ştiinţe derivînd, în ultimă analiză, din legile obiective dezvăluite de acea ştiinţă. Totodată, **m.** marxistă subliniază latura subiectivă, activă a metodelor, care se exprimă în caracterul normativ al acestora. **M.** se diferenţiază pe mai multe trepte de generalitate. O primă treaptă cuprinde metodele proprii fiecărei ştiinţe, care ţin de specificul obiectu-

Scanned with OKEN Scanner

lui acesteia (ex. analiza cantitativă în chimie). Pe o treaptă mai înaltă de generalitate se află metodele care pot fi folosite și în alte domenii științifice (ex. metode fizico-chimice în biologie). O generalitate mai extinsă au acele metode care se folosesc într-un număr mare de științe (metode matematice, metode cibernetice, metode statistice etc.). La nivelul cel mai înalt de generalitate se află metodologia materialist-dialectică. Născută din generalizările datelor obținute de științele speciale, filozofia marxistă se întoarce în științele speciale sub forma metodologiei generale de cercetare. În științele speciale, metodologia generală se îmbină organic cu metodologia științelor respective, constituind o unitate dialectică fără care știința contemporană, dialectică în esența sa, se poate apropia cu greu de adevărurile pe care caută să le descopere.

MEZOMERIE v. **REZONANȚĂ.**

MICHĂILESCU, Ștefan C. (1846—1899), naturalist și gînditor materialist român, activ popularizator al cuceririlor științei. Sprijinindu-se pe realizările științelor naturii din vremea sa, în special pe teoria darvinistă a evoluției speciilor, el a afirmat cu hotărîre punctul de vedere materialist în problemele biologiei și psihologiei. **M.** a combătut agnosticismul, afirmîndu-și încrederea în posibilitatea cunoașterii lumii. În concepția sa materialistă apar însă unele tendințe mecaniciste și unele alunecări spre relativism. **M.** a afirmat existența legilor sociale, menținîndu-se însă în limitele concepției iluministe, care atribuia ideilor un rol determinant. A descris mizeria cruntă a țărănimii române și a relevat necesitatea ridicării materiale și culturale a poporului muncitor. Op. pr.: „Influența luminii asupra vieții" (1871), „Introducere la psihofizică" (1892).

MICROCOSM, lumea obiectelor submicroscopice, a atomilor, a particulelor elementare, în care au loc procese calitativ deosebite de cele macroscopice.

MICROSOCIOLOGIE, curent pozitivist din sociologia contemporană, apărut în anii 1930—1940 și reprezentat de *J. Moreno* (S.U.A.), *G. Gurvitch* (Franța), *R. König* (R.F.G.) ș.a. Dînd o interpretare psihologizantă proceselor vieții sociale, **m.** consideră în spirit idealist-subiectiv că factorul fundamental al vieții sociale îl constituie relațiile afective ce se statornicesc înăuntrul unor „grupuri mici" (atelierul de muncă, echipa sportivă, locatarii unui internat etc.) sau între membrii unor grupuri diferite. Aceste relații ar alcătui „microstructura" societății, în vreme ce „macrostructura" ar fi dispunerea spațială a oamenilor în grupuri, precum și a diferitelor grupuri în cadrul societății. Fărîmițînd societatea într-o puzderie de „grupuri mici", **m.** disimulează atît împărțirea ei reală în clase, care reprezintă de fapt grupurile sociale fundamentale, cît și faptul că baza diferențierii sociale a oamenilor o reprezintă relațiile de producție. **M.** explică „încordarea socială" prin neconcordanța dintre macro- și microstructură, prin faptul că oameni care nu se simpatizează lucrează în același loc. V. și *sociometrie*.

Scanned with OKEN Scanner

MICU (CLAIN) Samuil (1745—1806), istoric și lingvist român, unul dintre corifeii Școlii ardelene. A fost profesor de filozofie și de matematică. A predat cursuri de logică și de metafizică, alcătuite după Fr. Chr. Baumeister. A adus o importantă contribuție la crearea terminologiei filozofice românești și a încercat o depășire a empirismului prin căutarea cauzelor evenimentelor. Op. pr.: „Istoria și lucrările și întîmplările românilor" (manuscris în 4 vol., 1801—1805), „Logica, adecă partea cea cuvîntătoare a filozofiei" (1799); „Legile firei, ithica și politica sau filozofia cea lucrătoare" (1800).

MILET, *Școala din Milet*, școală materialistă cu care începe filozofia greacă (sec. VII—VI î.e.n.) și ai cărei reprezentanți *(Tales, Anaximandru* și *Anaximene)*, alcătuiesc, împreună cu Heraclit, *Școala ioniană.*

MILL, John Stuart (1806—1873), filozof pozitivist, logician și economist englez. A perfecționat metodele inductive de cercetare a cauzalității, dar a absolutizat inducția, rupînd-o astfel de deducție. Nu numai logica lui **M.**, ci și etica sa este bazată pe inducție, el considerînd că originea noțiunilor morale se află în experiență. A fost, după Bentham, care l-a influențat, principalul promotor al *utilitarismului.* Op. pr.: „Sistem de logică inductivă și deductivă" (1843), „Libertatea" (1859), „Utilitarismul" (1863), „Auguste Comte și pozitivismul" (1865).

MILLS, Charles Wright (1916—1962), sociolog american de orientare democrată. A fost influențat de marxism. A criticat atît empirismul sociologic, cît și teoriile sociologice speculative, preconizînd fundamentarea teoriei pe o cercetare empirică riguroasă. Sub influența lui Max Weber, a elaborat o tipologie tetrapartită (clasă, statut, dominație, profesiune), pe care a aplicat-o în analiza societății americane contemporane. A supus unei critici aspre atît antidemocratismul „elitei conducătoare" din S.U.A., cît și filistinismul claselor mijlocii (desemnate de el prin expresia „gulerele albe"), cărora le-a opus intelectualitatea autentică, purtătoare a tendințelor raționaliste și progresiste. La sfîrșitul vieții a justificat revoluția cubaneză. Op. pr.: „Gulerele albe. Clasele mijlocii americane" (1951), „Elita conducătoare" (1956), „Imaginația sociologică" (1959).

MIMANSA (în sanscrită „cercetare"), școală tradițională „ortodoxă" a filozofiei indiene, fundată în sec. al III-lea î.e.n. de înțeleptul semilegendar Djaimini. Opera acestuia, „Mimansa-Sutra" cuprinde două părți: *purva-mimansa*, care absolutizează ritualul vedic și dă o interpretare idealistă categoriei *karma*, și *uttara-mimansa*, care abordează problemele teoriei cunoașterii. **M.** susținea că lumea se întemeiază pe un principiu material, alături de unul spiritual; în opoziție cu concepția budistă despre caracterul iluzoriu al lumii, a susținut că aceasta există în mod real, obiectiv, este veșnică, necreată și formată din atomi.

MISTICĂ 1. (În sens restrîns) Orientare în cadrul religiei sau al gîndirii filozofice-religioase care afirmă posibilitatea unirii directe, a contopirii

Scanned with OKEN Scanner

sufletului individual cu divinitatea (încă în timpul existenței terestre) și ai cărei adepți urmăresc realizarea acestei uniri prin întoarcerea de la lumea exterioară către cea lăuntrică, prin meditație intensă, asceză, uneori și prin anumite ritualuri etc. Unirea mistică cu divinitatea *(unio mistica)* ar duce și la o cunoaștere tainică sui-generis. Tendințe mistice au existat încă din antichitate *(în orfism, neoplatonism)*; curente și doctrine mistice se întîlnesc în toate religiile (ex. *yoga* în hinduism, *sufismul* în islam, doctrina lui Pseudo-Dionisie Areopagitul, a lui Bernard de Clairvaux, *Meister Eckhart*, *J. Böhme* ș.a. în creștinismul medieval). Unele curente mistice au exprimat, prin eliminarea bisericii ca mijlocitoare între individ și dumnezeu, prin tendințele lor panteiste și individualiste, opoziția față de religia oficială, fiind nu o dată condamnate ca „eretice". **2.** (În sens larg) Misticism.

MISTICISM, credință eronată în existența unor forțe supranaturale cu care omul ar putea comunica pe o cale deosebită de cunoașterea rațională obișnuită, prin revelație, intuiție, extaz. În acest sens, **m.** este caracteristic oricărei religii și, într-o măsură sau alta, și unor curente filozofice idealiste iraționaliste.

MIȘCARE, mod de existență a materiei, atribut inalienabil (inseparabil) al ei. Lumea este materie în **m.**; nu există materie fără **m.**, după cum nu există **m.** fără materie. **M.** este veșnică, necreată și indestructibilă, ca și materia. Totodată **m.** este legată indisolubil de *spațiu și timp*, ca forme de existență a materiei. În accepția sa materialist-dialectică, noțiunea de **m.** înglobează toate schimbările și procesele care au loc în univers, începînd cu deplasarea în spațiu și terminînd cu gîndirea; ea înseamnă schimbare în genere. **M.** este absolută, iar repausul relativ, adică vremelnic și condiționat; el constituie doar un moment al **m.** Repausul unui obiect există numai în raport cu un anumit sistem de referință sau în raport cu una sau cu alta dintre formele **m.** materiei și nu în raport cu **m.** universală. Izvorul **m.** materiei rezidă în materia însăși, în interacțiunea dintre laturile, tendințele, procesele contrare, proprii tuturor fenomenelor realității, precum și în interacțiunile dintre obiecte și procese diferite; de aceea **m.** materiei este o *automișcare*. **M.** ascendentă, de la inferior la superior, de la simplu la complex, implicînd o complexitate crescîndă a structurii, a legăturilor și formelor de mișcare ale obiectelor materiale, se numește *dezvoltare*. Schimbarea poate fi și descendentă, regresivă, involutivă; în acest caz ea implică o degradare și o descompunere a sistemului material respectiv, trecerea la forme de **m.** mai simple. Materialismul dialectic dezvăluie varietatea calitativă a formelor **m.** Criteriile obiective de distingere a acestor forme sînt: purtătorul material specific, legile și contradicțiile specifice fiecăreia dintre ele. Clasificarea formelor **m.** nu este ceva dat o dată pentru totdeauna, ci se schimbă o dată cu progresul științei. În etapa actuală a dezvoltării științei pot fi considerate ca forme fundamentale ale **m.** materiei: **m.** mecanică (deplasare în spațiu a macroobiectelor); formele fizice de **m.** a materiei

Scanned with OKEN Scanner

(termică, electromagnetică, cuantică etc.); **m.** chimică (asocierea și disocierea atomilor în molecule); **m.** biologică, proprie organismelor de diferite grade de complexitate, precum și ansamblurilor alcătuite din ele (speciile, biocenozele); **m.** socială. Formele calitativ diferite ale **m.** constituie baza obiectivă pentru clasificarea științelor, fiecare dintre acestea studiind legitățile proprii unei forme determinate a **m.** materiei. Formele **m.** sînt legate între ele atît sub raport genetic sau istoric (formele superioare de **m.** au apărut din cele inferioare), cît și sub aspect structural (cele superioare le conțin pe cele inferioare, fără a putea fi însă reduse la acestea). Fenomenele care au loc în cadrul formelor superioare ale **m.** nu pot fi explicate prin legile formelor inferioare, care sînt subordonate în acest caz legilor de dezvoltare ale sistemelor mai complexe (ex. fenomenele sociale nu pot fi explicate prin legi biologice). Formele **m.** nu există în mod izolat, orice obiect din natură participînd concomitent la numeroase forme de **m.** Unitatea și legătura formelor **m.** materiei se manifestă deosebit de pregnant în capacitatea lor inepuizabilă de transformare reciprocă, oglindită în legea transformării și conservării energiei. Această legătură a formelor **m.** materiei, precum și faptul că toate formele **m.** se supun *legilor dialecticii* ca legi generale ale întregii realități, constituie o expresie a unității materiale a lumii.

MITOLOGIE (gr. *mythos* „povestire" și *logos* „cuvînt", „sistem") **1.** Totalitatea miturilor create de un popor sau de un grup de popoare înrudite. **M.** apare într-un stadiu arhaic al dezvoltării societății, fiind în legătură cu religia și cu practicile magice; ea reunește totodată elemente artistice, morale, prefilozofice etc. Esența oricărei **m.** o constituie reflectarea deformată, fantastică a realității naturale și sociale sub forma unor legende, istorisiri sau alegorii despre zei, eroi ori alte ființe fabuloase, adică sub forma miturilor. Rădăcina obiectivă a reflectării mitice o constituie gradul scăzut de dezvoltare a forțelor de producție și implicit al dominării forțelor naturii de către om, **m.** învingînd și dominînd forțele naturii prin imaginație (Marx). Din punctul de vedere al sferelor tematice și al tipurilor de alegorii distingem mituri *teogonice* (care povestesc cum au apărut zeii sau cum și-au împărțit atributele), mituri *cosmogonice* (care caută să explice și să reconstituie apariția sau „facerea" lumii) și mituri *etiologice* (care încearcă să explice originea unei instituții sau a unei tradiții, ceremonii). Unele mituri sînt interpretări simbolice, alegorice ale unor fenomene din natură (de ex. mitul despre *carul lui Helios* în mitologia greacă este o interpretare a mișcării soarelui pe cer), altele păstrează amintirea transfigurată a unor momente din istoria popoarelor respective (de ex. mitul despre întoarcerea Heraclizilor, cele din ciclul troian, cîntecul Nibelungilor). Multe mituri simbolizează aspirații omenești cutezătoare: visurile de stăpînire a naturii (mitul lui Prometeu), visul de a zbura (Icar), ori sentimente omenești eterne: dragostea nețărmurită (mitul lui Orfeu și Euridice), prietenia (Oreste și Pilade), dorul neîmplinit (Eros și Psyche). Un studiu științific al mitologiei nu se limitează la clasarea miturilor, ci caută să delimiteze straturile istorice din cadrul unei mito-

Scanned with OKEN Scanner

logii date (de ex. pentru mitologia greacă: stratul vechi indoeuropean, substratul egean, stratul micenian, mitologia preclasică, cea clasică etc.), să reconstituie substratul social-economic al fenomenelor de conștiință mitică, ambianța lor istorică. **2.** Știință care cercetează originea și evoluția miturilor, semnificația simbolurilor mitice și evoluția acesteia.

„MIZERIA FILOZOFIEI“, lucrare polemică a lui K. Marx, scrisă în limba franceză și publicată în 1847. Ea constituie un răspuns la lucrarea „Sistemul contradicțiilor economice, sau Filozofia mizeriei“ (1846) a lui *P.J. Proudhon*. Marx opune aici concepției idealiste pseudohegeliene despre istorie a lui Proudhon concepția materialistă a istoriei, analizează originea și locul istoric al orînduirii capitaliste și demonstrează inevitabilitatea pieirii ei. În același timp, el critică dialectica speculativă a lui *Hegel* și evidențiază sensul științific al dialecticii materialiste, aplicînd-o în mod special la economia politică. O deosebită însemnătate are analiza făcută de Marx unor probleme economice fundamentale, ca problema valorii, a banilor, a capitalului, a rentei funciare, a diviziunii muncii și a mașinismului, a concurenței și a monopolului etc., precum și critica relațiilor economice burgheze de pe pozițiile comunismului științific.

„MOARTEA TERMICĂ A UNIVERSULUI“, teorie neștiințifică emisă de unii naturaliști în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, în legătură cu cel de-al doilea principiu al termodinamicii, conform căruia energia calorică se transmite întotdeauna într-un singur sens de la corpurile cu o temperatură mai ridicată la acelea cu o temperatură mai scăzută. Adepții **m. t. a u.** au ajuns la concluzia că toate formele mișcării trebuie în mod inevitabil să se transforme în căldură, iar căldura, răspîndindu-se în mod uniform în întregul univers, va ajunge la un echilibru și va pierde însușirea de a se transforma, din care cauză toate procesele în natură vor înceta. Ipoteza **m. t. a u.** se bazează pe extinderea neîntemeiată la întregul univers a celui de-al doilea principiu al termodinamicii, care este valabil numai pentru sisteme închise și nu se poate aplica universului infinit. V. și *entropie*.

MOBILITATE SOCIALĂ, termen sociologic care, spre deosebire de „mobilitatea geografică“ (fenomenul deplasării în spațiu a oamenilor), desemnează fie trecerea unor indivizi, grupe sau mase de oameni dintr-o clasă socială într-alta, fie trecerea lor de la o pătură la alta în cadrul aceleiași clase. Societățile se deosebesc între ele și prin gradul lor de **m. s.** În societățile organizate pe caste, **m.s.** e aproape inexistentă. Ea se dezvoltă cu cît societățile devin mai „deschise“, fiecare tip de orînduire socială avînd deci un alt grad de mobilitate. Numeroși ideologi burghezi neagă, în opoziție cu marxismul, că în capitalismul modern ar mai exista „clase“, **m.s.** permițînd trecerea cu ușurință de la un „strat“ social la altul. Sociologia marxistă scoate în relief faptul că **m.s.** este, în ultimă analiză, un rezultat al evoluției relațiilor sociale, determinate de raportul dintre

Scanned with OKEN Scanner

gradul de dezvoltare al forțelor de producție și caracterul relațiilor de producție.

MODALITATE, determinare a caracterului necesar, contingent, posibil sau imposibil al unei judecăți. O judecată modală compusă cuprinde două elemente: *modus* (determinarea felului ei) și *dictum* (judecata de bază care este afectată de *modus*), iar una simplă cuprinde numai afirmarea sau negarea unui *modus*.

MOD DE PRODUCȚIE, modul istoricește determinat în care oamenii produc bunurile materiale necesare existenței și dezvoltării societății; reprezintă unitatea dialectică a *forțelor de producție* (care exprimă conținutul material al producției) și a *relațiilor de producție* (care constituie forma socială nemijlocită în care ea se realizează). **M. de p.** reprezintă temelia unei orînduiri sociale, baza întregii vieți sociale, schimbarea lui determinînd transformarea întregii *formațiuni sociale*. Dezvoltarea istorică a societății omenești este constituită de aceea de succesiunea **m. de p.**: al comunei primitive, sclavagist, feudal, capitalist și comunist (a cărui primă fază este socialismul). Această dezvoltare are drept cauză fundamentală dialectica internă a **m. de p.**, exprimată în *legea concordanței relațiilor de producție cu caracterul forțelor de producție*. Marxism-leninismul pune la baza explicării materialiste a dezvoltării societății omenești schimbările care au loc în modul de producție, care determină schimbarea formelor de comunitate, a structurii sociale, a întregii suprastructuri, a vieții spirituale etc., a omului însuși și a modului său de viață. Orice nou **m. de p.** reprezintă o etapă calitativ superioară în dezvoltarea întregii societăți; schimbarea unui **m. de p.** cu altul este un proces obiectiv, legic, orientat ascendent. Ceea ce caracterizează epoca contemporană este trecerea omenirii de la **m. de p.** capitalist la cel comunist.

MOD DE PRODUCȚIE „ASIATIC“, mod de producție despre care apar numeroase mențiuni în lucrările lui Marx și Engels. Din aceste mențiuni se pot desprinde următoarele trăsături caracteristice ale **m. de p. a.**: a) comunitatea agrară sătească, deosebită de cea primitivă, dar asociată, ca și aceasta, unei reduse productivități a muncii; b) existența statului, legat de prezența unei clase sociale suprapuse care prelevă contribuții silite de la ansamblul comunității agrare, supunînd-o astfel exploatării economice de grup; c) absența proprietății private asupra pămîntului; dublă proprietate — a capului statului și a comunității — asupra aceluiași pămînt; d) caracterul despotic al puterii de stat, întemeiat pe dreptul de proprietate al despotului asupra pămîntului, drept care are însă un caracter funcțional și nu personal; e) sclavii, dacă există, nu au principalul rol în producția socială, acest rol revenind țărănimii obștilor; f) principala contradicție de clasă este aceea dintre comunitatea sătească și clasa suprapusă, inclusiv despotul. Ansamblul acestor trăsături indică un prototip; în fapt se constată din ce în ce mai multe variante istorice ale acestuia în trecut sau rămășițe ale unor atare variante în prezent în unele regiuni

Scanned with OKEN Scanner

extraeuropene slab dezvoltate. Constatîndu-se prezența lui și în afara Asiei, se admite în mod unanim că vechea denumire de „asiatic" e nepotrivită. Potrivit unei sugestii a lui Marx, se propune, printre altele, denumirea de „tributar" (preferabil „tributal"), de la tribut, contribuție silită.

MOD DE TRAI (NIVEL DE VIAȚĂ), noțiune care desemnează condițiile materiale și culturale în care trăiesc anumite grupe, categorii, clase sau societăți globale. În studiul modurilor de trai intră analiza situației economice, a veniturilor, a gradului de folosire a mijloacelor tehnice, analiza normelor legale și etice, a obiceiurilor, a moravurilor și a stilurilor de viață. Pentru analiza venitului național, a bugetelor familiale, a psihologiei sociale etc. se folosesc tehnici speciale. Studiul modurilor de trai a început prin analiza problemei pauperismului proletariatului, dar a ajuns azi să formeze obiectul unei preocupări permanente a economiștilor și sociologilor comparatiști, care urmăresc condițiile diverse care fac ca **m. de t.** să se diferențieze între ele și să varieze în timp, atît pe scară microsocială, cît și pe scară macrosocială.

MODEL (în știință și tehnică), sistem teoretic (logic-matematic) sau material cu ajutorul căruia pot fi studiate indirect proprietățile și transformările unui alt sistem mai complex (sistemul original) cu care **m.** prezintă o anumită analogie. **M.** reprezintă o simplificare, o reflectare numai parțială a obiectului (se neglijează anumite laturi neesențiale pentru studiul dat), avînd ca scop să ofere un material mai accesibil investigației teoretice sau experimentale. În logică și în matematică **m.** apare ca o interpretare a unui *sistem formal*. **M.** pot fi *ideale (teoretice)*, cînd este vorba de o reprezentare sau de o construcție logică-matematică (ex. **m.** atomului, **m.** nucleului, **m.** cosmologic etc.), sau *materiale* (ex. macheta unei construcții, macheta unei nave, instalațiile cibernetice care imită procese biologice etc.). *M. ideal* este o verigă intermediară între experiență și teoria propriu-zisă, cuprinzătoare, a obiectului sau a fenomenului studiat, reprezentînd un mijloc de verificare a ipotezelor. **M.** poate fi de aceeași natură cu sistemele originale *(m. similar)*, în care caz diferă de acestea numai prin ordinul de mărime al dimensiunilor și al valorilor caracteristice (ex. *machetele*) sau de altă natură *(m. analogic)*, în care caz **m.** este caracterizat numai prin relații (ecuații matematice) de aceeași formă cu ale sistemelor originale. Metoda folosirii modelelor în știință și tehnică poartă denumirea de *modelare* sau *modelizare*.

MOD SILOGISTIC, forma concretă pe care o ia fiecare *figură silogistică* în funcție de calitatea și de cantitatea judecăților componente. În cadrul celor patru figuri silogistice sînt posibile 19 **m.s.** prime corecte, denumite prin cuvintele mnemotehnice: Barbara, Celarent, Darii, Ferio (figura I); Cesare Camestres, Baroco, Festino (figura II); Darapti, Disamis, Datisi, Bocardo, Felapton, Ferison (figura III) și Bramantip, Camenes, Dimaris, Fesapo, Fresison (figura IV). În aceste cuvinte, vocalele indică (în ordinea: premisă majoră, premisă minoră, concluzie) calitatea și cantitatea

Scanned with OKEN Scanner

judecăţilor componente. De ex. modul Celarent are ca premisă majoră o judecată E, ca premisă minoră o judecată A, concluzia sa fiind o judecată E. V. şi *silogism*; *figură silogistică*.

MO-DZÎ (c. 478—392 î.e.n.), filozof chinez, exponent ideologic al păturilor orăşeneşti neavute. A condamnat asuprirea socială şi a combătut ideea aristocratică a solidarităţii de castă, căreia i-a opus principiul „iubirii universale". A enunţat idei gnoseologice materialiste, care au fost dezvoltate ulterior de adepţii săi, *moiştii*.

MOISIL, Grigore C. (n. 1906), matematician şi logician român, membru al Academiei, profesor la Universitatea din Bucureşti. Este membru al Academiei de Ştiinţe din Bologna şi al Institutului Internaţional de Filozofie. A adus contribuţii în domeniul matematicii şi al logicii simbolice, în special pe linia aplicării modelelor matematice şi logice în domeniul mecanismelor automate, elaborînd noi metode de analiză şi de sinteză a automatelor finite. A introdus algebrele numite de el lukasiewicziene, trivalente şi polivalente şi le-a întrebuinţat în logică şi în studiul circuitelor de comutaţie. Op. pr.: „La mécanique analytique des systèmes continus" (1929), „Logique modale" (1942), „Introducere în algebră" (1954), „Teoria algebrică a mecanismelor automate" (1959, trad. în limbile rusă şi cehă), „Circuite cu tranzistori" (2 vol., 1961—1962), „Încercări vechi şi noi de logică neclasică" (1965), „Elemente de logică matematică şi de teoria mulţimilor" (1968).

MONADĂ (gr. *monas* „unitate"), termen care desemnează la diverşi filozofi (Pitagora, Nicolaus Cusanus, Bruno ş.a.) unităţile simple, materiale sau spirituale, din care ar fi alcătuită lumea. A devenit cunoscut mai ales datorită lui Leibniz, în filozofia căruia **m.** sînt substanţe spirituale individuale, înzestrate cu o forţă activă, independente unele de altele şi care oglindesc întregul univers. Concordanţa dintre ele s-ar datora unei „armonii prestabilite", instituită de **m.** supremă (dumnezeu).

MONISM (gr. *monos* „unu"), concepţie filozofică potrivit căreia la baza tuturor fenomenelor lumii se află un singur principiu. **M.** este opus dualismului şi pluralismului. Există un **m.** materialist (ex. Democrit, Hobbes, materialiştii francezi din sec. al XVIII-lea), care consideră că la baza tuturor lucrurilor se află materia, iar gîndirea, conştiinţa nu constituie o substanţă aparte, ci derivă într-un fel sau altul din materie, reprezintă o însuşire, un atribut sau o funcţie a materiei, şi un **m.** idealist (ex. Berkeley, Fichte, Hegel), care consideră că la baza tuturor fenomenelor se află un principiu spiritual (ideea, spiritul, conştiinţa etc.), iar materia, natura, existenţa reprezintă ceva secund, derivat în raport cu spiritul. Opunîndu-se monismului spiritualist, ca şi celui materialist vulgar, care identifică spiritul cu materia, materialismul dialectic promovează un **m.** materialist consecvent. El recunoaşte specificitatea conştiinţei ca produs nesubstanţial al materiei superior organizate, precum şi rolul acţiunii inverse exercitate de ea asupra vieţii materiale. De asemenea materialis-

Scanned with OKEN Scanner

mul dialectic extinde **m.** materialist și asupra interpretării vieții sociale. Termenul de **m.** a fost introdus în sec. al XVIII-lea de filozoful german Chr. Wolff.

MONTAIGNE [montén], Michel de (1533—1592), scriitor și gînditor umanist francez, autorul „Eseurilor" (1580), una dintre operele cele mai reprezentative ale literaturii Renașterii. A proclamat dreptul la îndoiala filozofică, îndreptînd scepticismul nu împotriva științei și a rațiunii, ci împotriva dogmatismului scolastic. Relevînd variabilitatea și relativitatea părerilor omenești, **M.** a căutat să submineze prejudecățile medievale, să zdruncine încrederea oarbă în „autorități" și să deschidă astfel drum gîndirii critice libere, progresului științelor. **M.** a pus în centrul preocupărilor sale omul, considerat ca o parte a naturii, propunîndu-și să-l studieze în mod empiric, pe baza observației și autoobservației, independent de ideile preconcepute ale doctrinei catolice. El a reluat epicurismul și stoicismul antic, adaptîndu-le cerințelor epocii, idealului unei personalități eliberate de cătușele feudale.

MONTESQUIEU [monteschió], Charles Louis de Secondat (1689—1755), scriitor și filozof iluminist francez. Partizan al monarhiei constituționale, **M.** a satirizat regimul absolutist, a criticat de pe poziții deiste biserica și clerul. În lucrarea sa „Considerații asupra cauzelor grandorii și decadenței romanilor" (1734), statul este înfățișat ca o instituție naturală, în opoziție cu concepția providențialistă. În „Spiritul legilor" (1748), opera sa principală, **M.**, situîndu-se pe terenul „iluziilor juridice" (K. Marx), a considerat că forța motrice a dezvoltării sociale ar fi legislația; el a preconizat separarea puterilor în stat. **M.** este și unul dintre fondatorii *determinismului geografic*. După părerea lui, moravurile și legislația fiecărui popor ar fi determinate, la rîndul lor, de factorii geografici (climă, sol etc.). El a intuit legitatea proceselor social-istorice și a subliniat caracterul obiectiv al legilor în genere, definite ca „raporturi necesare care derivă din natura lucrurilor".

MORALĂ, ansamblul deprinderilor, sentimentelor, convingerilor, atitudinilor și normelor care privesc raporturile dintre individ și colectivitate (familie, clasă, națiune, societate ș.a.) și care se manifestă în fapte, în modul de comportare; **m.** apare deci ca o unitate între conștiință și comportare. *Conștiința morală* reflectă existența socială, precum și moravurile societății în ansamblu sau ale diferitelor clase sociale (în societățile împărțite în clase) și se află sub înrîurirea celorlalte forme ale suprastructurii fiecărei orînduiri, a culturii materiale și spirituale. Atît faptele morale, cît și normele, atitudinile etc. se apreciază în funcție de categoriile specifice fundamentale ale moralei: binele și răul, datoria, dreptatea și nedreptatea. Spre deosebire de normele juridice, principiile și normele moralei nu sînt impuse prin forța legii, ci respectarea lor se bazează pe conștiință și opinia publică. Funcția socială esențială a **m.** constă în folosirea aprobării sau dezaprobării morale pentru păstrarea și

Scanned with OKEN Scanner

întărirea relaţiilor sociale fundamentale existente la un moment dat sau, dimpotrivă, pentru schimbarea lor. Respingînd atît concepţiile cu privire la caracterul „etern", „imuabil" al **m.**, cît şi tezele relativiste, marxismul relevă necesitatea examinării **m.** ca fenomen social-istoric, constată şi pune în lumină existenţa progresului moral. Relaţiile morale practice şi apoi conştiinţa **m.** au apărut încă în primele comunităţi umane în procesul practicii sociale. La baza acestei **m.** erau egalitatea şi colectivismul primitiv. O dată cu împărţirea societăţii în clase antagoniste, **m.** unică şi unitară a comunei primitive s-a divizat, căpătînd un caracter de clasă; în fiecare orînduire social-economică, **m.** dominantă este **m.** clasei dominante din punct de vedere economic şi social. Alături de **m.** dominantă, în fiecare orînduire s-a dezvoltat, în special în epoca decadenţei lor, o **m.** a maselor, care exprimă protestul celor dominaţi împotriva asupririi şi care cuprinde multe dintre normele simple de dreptate şi de convieţuire elaborate în societatea gentilică. De-a lungul secolelor, normele simple de convieţuire capătă un caracter general-uman, constituind elementul de continuitate în procesul concret-istoric de dezvoltare a **m.** Pe baza **m.** proletariatului revoluţionar (care exprimă interesele maselor muncitoare şi lupta lor împotriva exploatării) a luat naştere, în condiţiile lichidării relaţiilor de exploatare, *m. socialistă*. Fundamentată pe ideologia marxism-leninismului, **m.** societăţii socialiste preia şi dezvoltă elementele general-umane ale sistemelor morale anterioare şi promovează în acelaşi timp principii proprii: atitudinea socialistă faţă de muncă şi faţă de avutul obştesc, patriotismul şi internaţionalismul socialist, colectivismul, umanismul socialist, integrate în principiul fundamental: devotamentul faţă de socialism.

MORAVURI (din lat. *mos, moris* „obicei"), întruchipare în comportarea morală practică a persoanelor sau grupurilor sociale a unor principii şi norme etice; obiceiuri cu caracter relativ stabil, care au o semnificaţie morală şi sînt caracteristice pentru cunoaşterea concepţiilor şi atitudinilor unei anumite colectivităţi.

MORELLY [morellí] (sec. XVIII), comunist utopic francez. A cerut desfiinţarea proprietăţii private, considerată de el izvor al viciilor morale şi al racilelor sociale. A preconizat instaurarea, cu ajutorul legislatorilor luminaţi, a unei orînduiri sociale „conforme raţiunii şi legilor naturii", întemeiată pe proprietatea colectivă şi pe obligaţia tuturor membrilor societăţii de a munci. Comunismul lui **M.**, cu trăsături ascetice şi nivelatoare, l-a influenţat pe *Babeuf*. Op. pr.: „Codul naturii, sau adevăratul spirit al legilor ei" (1755).

MORENO, Jacob Levy (n. 1892), sociolog şi psihiatru american, originar din România, fondatorul *sociometriei*. În 1927 s-a stabilit în S.U.A. A suferit influenţa lui Freud. A studiat relaţiile preferenţiale (atracţie, indiferenţă, respingere) dintre membrii grupurilor mici şi a elaborat tehnici de măsurare a acestor relaţii („steaua sociometrică", „sociograma", „matricea sociometrică" etc.). **M.** a pus accent pe sociometrie ca terapeutică

Scanned with OKEN Scanner

de grup („psihodramă", „sociodramă") pentru reducerea conflictelor interpersonale. Prioritatea acordată factorilor psihici sau uneori absolutizarea lor pun în evidență orientarea idealistă a teoriei lui **M.**, dar el are meritul de a fi subliniat importanța fenomenelor pe care le-a studiat și de a fi elaborat un instrument de lucru eficace. Op. pr.: „Cine va supraviețui" (1934), „Sociometria și rînduielile culturale" (1943), „Sociometria și știința despre om" (1956).

MORGAN [mǫ́:gən], Lewis Henry (1818—1881), etnolog și sociolog american, anchetator direct al vieții sociale a triburilor de indieni. Ca teoretician al unei „evoluții sociale" determinate de un necontenit progres al tehnicilor de producție, este apropiat de materialismul istoric. Periodizarea propusă de el („barbarie" și „civilizație"), azi învechită, a fost folosită de F. Engels în lucrarea „Originea familiei, a proprietății private și a statului". Studiind formele succesive ale familiei, **M.** a emis teoria că „procrearea oamenilor", printr-o graduală eliminare a incestului, a permis o selecție naturală a unor forme de familie din ce în ce mai evoluate. Tipologic, există o societate „veche" (numită de el și „societas") și o alta modernă (numită „civitas"), prima fiind caracterizată prin relații personale, organizate pe baza unor sisteme colective de rudenie (trib, fratrie și gintă), iar cea de-a doua prin relații teritoriale, născute o dată cu introducerea moștenirii în viața de familie. Op. pr.: „Liga irochezilor" (1851), „Sistemele de consanguinitate și de rudenie ale familiei umane" (1870), „Societatea veche" (1877).

MORUS (MORE) [mǫ́:], Thomas (1478—1535), gînditor umanist și om de stat englez, unul dintre întemeietorii socialismului utopic. În renumita sa lucrare despre insula imaginară „Utopia" (gr. „loc care nu există nicăieri"), publicată în 1516, **M.** a arătat că proprietatea privată este izvorul tuturor relelor sociale și a condamnat metodele de expropriere folosite de moșieri față de țărani în perioada acumulării primitive a capitalului. El a descris o societate ideală bazată pe proprietatea comună, în care munca este obligatorie pentru toți, iar producția și consumul sînt reglementate rațional de stat. Timpul liber este consacrat cultivării științelor și artelor; copiii de ambele sexe primesc o instrucțiune egală. **M.** a idealizat munca manuală medievală și a crezut că pentru muncile fizice grele vor fi folosiți sclavi.

MOTIVAȚIE, ansamblul factorilor care-l determină pe individ să îndeplinească anumite acțiuni sau să tindă spre anumite scopuri; corespondența acestor factori pe planul dinamicii psihologice interioare. **M.** determină o anumită stare de tensiune, care persistă pînă la atingerea scopului propus sau apariția unei alte **m.**, mai puternică. Cercetări recente s-au orientat spre studiul **m.** la animale, dar la oameni **m.** este deosebită calitativ, fiind condiționată de trebuințe materiale și spirituale a căror satisfacere se realizează în cadrul anumitor relații sociale. Factorii **m.** pot fi atît conștienți, cît și inconștienți, dar specific omului este conștientizarea motivelor care-l orientează spre anumite acțiuni și subordonarea satisfacerii trebuințelor convingerilor stabile ale persoanei.

Scanned with OKEN Scanner

N

NARODNICISM (rus. *narod* „popor"), mișcare social-politică în Rusia cu caracter revoluționar din a doua jumătate a sec. al XIX-lea (deceniul al șaptelea), exprimînd în esență ideologia democrației țărănești în Rusia (V.I. Lenin). Narodnicii aveau o concepție idealistă, neștiințifică, despre societate; ei ignorau rolul hotărîtor al maselor populare în istorie, exagerau rolul personalității și, pe această bază, foloseau tactica terorii individuale. Subapreciind dezvoltarea și rolul clasei muncitoare în Rusia, **n.** vedeau în țărănime și în intelectualitate singurele forțe sociale capabile să răstoarne țarismul și să instaureze socialismul pe calea dezvoltării obștii țărănești. În ultimele două decenii ale sec. al XIX-lea, **n.** a evoluat spre o poziție liberal-conciliatoristă față de țarism și moșierime. Combaterea ideologică a **n.**, începută de G.V. Plehanov, a fost desăvîrșită de către V.I. Lenin în lucrarea „Ce sînt prietenii poporului și cum luptă ei împotriva social-democraților?". În țara noastră, un curent înrudit cu **n.** liberal din Rusia a fost *poporanismul*, propovăduit la începutul sec. al XX-lea de către C. Stere.

NATURALISM 1. Doctrină după care nu există supranatural, natura existînd prin ea însăși, printr-un principiu imanent ei. **2.** Denumire generică a teoriilor etice contemporane care întemeiază noțiunea *binelui* pe un prin-

cipiu „natural“ oarecare, adică pe un principiu situat „în afara moralei“ (din punctul de vedere al acelora pentru care morala este un domeniu absolut autonom), ca, de ex., plăcerea, evoluția biologică etc.

NATURĂ 1. (În sens larg) Lumea materială, universul. **N.** este o realitate obiectivă, necreată și indestructibilă, infinită în timp și în spațiu, în continuă mișcare și dezvoltare, guvernată de propriile sale legi. Omul cu conștiința sa reprezintă produsul cel mai înalt al **n. 2.** (Într-un sens mai îngust) Lumea anorganică și organică, care constituie obiectul științelor naturii. **3.** Esența, legitatea internă, determinarea calitativă, inalienabilă a unui lucru sau a unui proces (ex. **n.** orînduirii sociale, **n.** psihicului, **n.** unei boli).

NAȚIONALISM, ideologie și atitudine politică burgheză în problema națională. În dezvoltarea socială, caracterul și rolul **n.** este diferit, în funcție de condițiile istorice. A avut un caracter progresist în perioada trecerii țărilor europene de la feudalism la capitalism, contribuind la dezvoltarea conștiinței naționale, la formarea națiunilor și a statelor naționale, la statornicirea orînduirii burgheze. Ulterior, **n.** a devenit pentru burghezia reacționară o armă ideologică și politică, folosită pentru a ațița ura de rasă și națională și a justifica asuprirea națională, tendințele de expansiune și politica agresivă promovată de cercurile monopoliste. Reversul naționalismului este *cosmopolitismul*, burghezia recurgînd la una sau alta dintre aceste două forme ale ideologiei sale, după cum cer interesele ei de clasă. **N.** este opus *internaționalismului proletar*, fiind folosit de burghezie ca o diversiune menită să împiedice unitatea de luptă a oamenilor muncii împotriva exploatării. În mișcarea de eliberare națională din țările coloniale și dependente, în lupta pentru dezvoltarea social-economică de sine stătătoare a statelor care și-au cucerit recent independența, avîntul național al acestor popoare, îndreptat împotriva forțelor reacționare interne, împotriva imperialismului, colonialismului și neocolonialismului, are un caracter progresist. Așa cum sublinia, încă acum cîteva decenii, V.I. Lenin, „orice naționalism burghez al unei națiuni asuprite are un conținut general-democratic îndreptat împotriva asupririi; noi sprijinim în chip necondiționat tocmai acest conținut“.

NAȚIUNE, formă de comunitate umană istoricește necesară, caracterizată prin comunitatea de limbă, de teritoriu, de viață economică și de cultură. Deși are, de regulă, o serie de premise etnice și antropologice, **n.** nu este un fenomen etnic sau biologic (rasial), ci un fenomen social, constituit ca urmare a unui îndelungat proces istoric, în cursul căruia diferite neamuri, popoare și rase s-au amestecat între ele, dînd naștere **n.** Procesul de constituire a **n.** are loc începînd din perioada destrămării feudalismului și statornicirii modului de producție capitalist. Factorul hotărîtor pentru formarea **n.** îl constituie închegarea unei comunități trainice de viață economică pe teritoriile locuite de o populație vorbind aceeași limbă și constituirea pieței naționale, fenomen care a avut loc o dată cu nașterea modului de producție capitalist. De aceea primul tip istoric de **n.** este națiunea

Scanned with OKEN Scanner

burgheză. N. burgheze nu sînt omogene, ci împărțite în clase antagoniste și caracterizate prin lupta de clasă între exploatatori și exploatați. Dominația de clasă a burgheziei în cadrul națiunii ascute antagonismele de clasă, iar contradicțiile și rivalitățile dintre burgheziile diferitelor țări capitaliste generează vrajbă și conflicte între națiuni, tendințe de subordonare și de exploatare a națiunilor mai mici și mai slabe. Capitalismul generează și întreține în mod inevitabil o problemă națională, inegalitatea și asuprirea națională, naționalismul și șovinismul. În procesul revoluției socialiste, pe baza profundelor transformări în structura economică și socială a societății, au loc schimbări radicale și în structura și fizionomia **n.**, se înfăptuiește transformarea **n.** burgheze în **n.** socialistă. **N.** socialistă se caracterizează prin omogenitate socială, prin comunitatea de interese și aspirații fundamentale ale clasei muncitoare, țărănimii și intelectualității, ale tuturor celor ce muncesc. Baza ei economică o constituie relațiile de producție socialiste, baza ei politică puterea politică a clasei muncitoare aliată cu țărănimea muncitoare, condusă de partidul marxist-leninist, iar baza ideologică învățătura marxist-leninistă, străină oricărei manifestări naționaliste și șovine. Formarea națiunilor socialiste a însemnat și schimbarea radicală a relațiilor dintre **n.**, făurirea unor relații de tip nou între țările socialiste, întemeiate pe principiile independenței și suveranității naționale, egalității în drepturi, întrajutorării tovărășești, avantajului reciproc, neamestecului în treburile interne și respectarea integrității teritoriale, pe principiile internaționalismului socialist. În țara noastră, **n.** română s-a constituit la mijlocul secolului trecut ca **n.** burgheză, principalele etape ale acestui proces fiind Unirea Principatelor (1859), războiul de independență (1877) și desăvîrșirea unității statului național (1918). **N.** română a devenit în cursul revoluției populare și al construcției socialiste o **n.** nouă, socialistă. Victoria deplină și definitivă a socialismului a dat **n.** un conținut nou și o unitate fără precedent, ea fiind clădită pe egalitatea reală în drepturi a tuturor cetățenilor țării, indiferent de naționalitate, și alcătuită din clase și pături sociale prietene, a căror activitate are la bază relațiile de producție socialiste și comunitatea efectivă de interese politice, economice, culturale, ideologia socialistă comună. „Transformările petrecute în perioada de după Eliberare în viața economică și structura socială a țării, victoria socialismului la orașe și sate au creat condiții pentru afirmarea din plin a ființei naționale a poporului român, pentru dezvoltarea și înflorirea multilaterală a națiunii noastre socialiste“ (Nicolae Ceaușescu). **N.**, ca formă de comunitate umană, departe de a fi istorește depășită, găsește abia în socialism condițiile unei depline afirmări, ale dezvoltării multilaterale și ale înfloririi tuturor potențelor și aptitudinilor ei creatoare, înfăptuirea politicii partidului comunist și a statului socialist fiind principala garanție a acestei dezvoltări. Înflorirea fiecărei **n.** socialiste, a fiecărui stat socialist constituie o cerință esențială de care depind întărirea unității și coeziunii țărilor socialiste, sporirea influenței lor asupra înaintării întregii omeniri spre socialism. **N.** și suveranitatea națională au o mare semnificație în viața politică mondială contemporană. În epoca noastră, o dată cu creșterea înrîuririi sistemului mondial socia-

Scanned with OKEN Scanner

list, se dezvoltă conștiința națională a popoarelor dominate de imperialism, devine tot mai amplă lupta lor pentru o dezvoltare socială și națională independentă, pentru afirmarea ființei lor naționale. În prezent, alături de **n.** formate cu multă vreme în urmă, au apărut numeroase **n.** noi, care se manifestă într-o măsură tot mai importantă pe arena internațională.

NEANT, noțiune care desemnează neființa, nonexistența ca antiteză a existenței. Este o categorie ontologică centrală a unor sisteme filozofice idealiste (budismul, Platon și neoplatonismul, mistica panteistă creștină, Hegel). Ideea **n.** ca nonexistență absolută nu este compatibilă cu filozofia materialistă, întrucît aceasta afirmă caracterul etern și infinit al realității materiale; materialismul poate admite numai o nonexistență determinată, ca negație a unei existențe determinate. În filozofia contemporană, problematica **n.** apare mai ales în existențialismul lui Heidegger și Sartre, unde **n.** este privit în raportul său cu existența omenească. După Sartre, **n.** în sine nu poate exista, el se manifestă în lume numai datorită conștiinței umane. Conștiința (ființa pentru sine) dezvăluie **n.** în măsura în care se afirmă ca ceva principial deosebit de existență (de ființa în sine), ca libertate. În ontologia lui Heidegger, analiza **n.** urmărește mai ales să dezvăluie sensul și rezultatele trăirii neantului. Prin trăirea propriei sale finitudini, prin experiența **n.**, omul se cunoaște pe sine ca existență deosebită atît de natură, cît și de ceilalți oameni, de genul uman ca atare. În felul acesta, potrivit pesimismului heideggerian, „autenticitatea" existenței s-ar putea dobîndi numai prin trăirea **n.**, a morții.

NECESITATE ȘI ÎNTÎMPLARE, categorii filozofice corelative care au o mare însemnătate pentru fundamentarea teoretică a *determinismului*. *Necesitatea* aparține, ca și legea, sferei categoriilor esenței și desemnează însușirile și raporturile care au un temei intern, decurgînd inevitabil din esența lucrurilor, din legile lor de dezvoltare; ea reflectă aspectele generale, legice, tipice ale proceselor, tendințele lor permanente fundamentale. *Întîmplarea* desemnează însușiri și raporturi care au un temei extern, fiind, în consecință, neesențiale, individuale, temporare, accidentale, netipice; spre deosebire de necesitate, **î.** nu are o modalitate de desfășurare obligatorie, inevitabilă, putînd să aibă loc sau nu, să apară mai devreme sau mai tîrziu, să se manifeste într-o formă sau alta. În opoziție cu idealismul obiectiv, care atribuie **n.** o bază spirituală exterioară lumii (divinitatea, ideea absolută etc.), și cu idealismul subiectiv, care neagă **n.** obiectivă, recunoscînd numai **n.** logică subiectivă, proprie conștiinței umane, materialismul arată că **n.** este imanentă lumii materiale, realității obiective. Materialismul dialectic combate denaturările metafizice ale corelației dintre **n. și î.**: absolutizarea **n.** (ex. Holbach, care considera că „totul este necesar"), poziție care duce în cele din urmă la fatalism; reducerea întîmplării la necesitate (ex. Democrit sau Spinoza, care considerau întîmplările ca fenomene necesare cu cauze încă necunoscute); opunerea rigidă a **n. și î.** (ex. Chr. Wolff, care considera că un lucru este sau întîmplător, sau necesar); absolutizarea **î.** (proprie iraționaliștilor, care consideră că

Scanned with OKEN Scanner

lumea, istoria ar fi o acumulare haotică de întîmplări). Materialismul dialectic arată că **n. şi î.** nu există în formă pură, că orice lucru este o unitate dialectică a **n. şi î.**, că ele se întrepătrund, se mijlocesc şi, în procesul dezvoltării, se transformă reciproc. Corelaţia complexă a **n. şi î.** a fost rezumată de F. Engels prin trei teze strîns înrudite: 1) întîmplarea reprezintă o formă de manifestare a necesităţii, 2) ea este o completare a necesităţii, 3) necesitatea, ca tendinţă dominantă, îşi croieşte drum prin mulţimea întîmplărilor. Ultima teză explicitează natura legităţilor statistice, integrarea lor în domeniul determinismului universal. Totodată materialismul dialectic are meritul de a fi subliniat caracterul istoric al necesităţii, determinat de condiţii concrete care trebuie studiate multilateral. V. şi *libertate şi necesitate*.

NEGAREA NEGAŢIEI, una dintre cele trei legi principale ale dialecticii. Acţionînd pe baza legii fundamentale a unităţii şi luptei contrariilor şi a legii trecerii schimbărilor cantitative în schimbări calitative, legea **n.n.** determină direcţia de ansamblu a dezvoltării ca mişcare în ultimă analiză ascendentă de la simplu la complex, de la inferior la superior. **N.n.** are loc prin preluarea şi dezvoltarea laturilor pozitive ale vechiului şi înlăturarea celor negative, pe o cale adeseori ocolită, marcînd reveniri, involuţii, cotituri şi zigzaguri. **N.n.** reflectă unitatea continuităţii şi discontinuităţii în procesul dezvoltării, înlănţuirea lăuntrică a etapelor acestui proces, corelaţie complexă a vechiului şi noului: „întoarcerea aparentă la vechi"; „repetarea într-un stadiu superior a anumitor trăsături, însuşiri etc. din stadiul inferior" (V.I. Lenin). În opoziţie cu concepţiile metafizice eronate, care prezintă dezvoltarea fie ca o mişcare rectilinie (ceea ce implică o afirmare simplistă a existenţei unui progres continuu, liniar; v. *evoluţionism plat*), fie ca o mişcare în cerc închis (ceea ce implică în cele din urmă negarea oricărui progres; v. *ciclu istoric*), materialismul dialectic arată că „traiectoria" imprimată dezvoltării de acţiunea legii **n.n.** poate fi redată cel mai adecvat prin imaginea spiralei, care sugerează atît ideea repetării parţiale a mişcării, cît şi ideea ridicării acesteia pe un plan superior. Forma principală de manifestare a **n.n.** este *negaţia dialectică*, prin intermediul căreia un obiect sau un proces se neagă pe sine, pentru ca, transformîndu-se în contrariul său, să se ridice pe o treaptă calitativ superioară. Legea **n.n.** nu acţionează nemijlocit, în mod automat, ci numai prin intermediul legilor specifice unui anumit domeniu al realităţii obiective (ex. legea biogenetică fundamentală, succesiunea periodică a elementelor chimice din tabloul lui Mendeleev, apariţia vieţii din materia fără viaţă, evoluţia şi transformarea speciilor, ciclul dialectic al formaţiunilor sociale de la comuna primitivă la comunism, succesiunea dialectică a teoriilor ştiinţifice etc.). Intuiţii preţioase privind **n.n.** se găsesc în antichitate la Heraclit, iar în epoca modernă la Rousseau, Diderot ş.a. Prima teorie sistematică a acestei legi dialectice a fost elaborată de Hegel, care a legat-o însă, în spiritul idealismului său obiectiv, de autodezvoltarea Ideii.

NEGAŢIE, categorie care reflectă acţiunea permanentă, complexă de schimbare a calităţii obiectelor şi proceselor în cadrul mişcării universale.

Scanned with OKEN Scanner

În opoziţie cu metafizica, care atribuie **n.** un izvor extern şi un caracter întîmplător şi pur distructiv, materialismul dialectic consideră că izvorul principal al **n.** rezidă în contradicţiile interne ale lucrurilor şi că ea are, ca atare, un caracter obiectiv şi necesar, constituind un proces complex care implică distrugerea elementelor perimate, conservarea însuşirilor anterioare pozitive şi ridicarea lor pe un plan superior, asigurînd astfel unitatea dintre continuitate şi discontinuitate în procesul dezvoltării. **N.** individuale se efectuează fie în sens progresiv, fie în sens regresiv, mişcarea universală realizîndu-se ca o succesiune infinită de negaţii, al căror caracter, în ultimă analiză ascendent, este determinat de legea *negării negaţiei*.

NEGULESCU, Petre P. (1872—1951), filozof român. A fost profesor de logică, istoria şi enciclopedia filozofiei la Universităţile din Iaşi şi Bucureşti. În interpretarea naturii, **N.** a afirmat unitatea materială a lumii, a respins finalismul şi a promovat o concepţie evoluţionistă, militînd pentru o filozofie legată de ştiinţele naturii. În concepţia sa, filozofia are ca sarcină analiza primelor principii şi sinteza ultimelor concluzii ale ştiinţei. **N.** a fost un propagandist fervent al darvinismului. El a apărat ideea determinismului, ajungînd la concluzii ateiste. În gnoseologie, a criticat idealismul subiectiv, atît în forma sa aprioristă, cît şi în forma sa empiristă, dar s-a situat în ultimă instanţă pe o poziţie agnostică, susţinînd, sub influenţa lui H. Spencer, că esenţa realităţii nu poate fi cunoscută. Recunoscînd realitatea progresului în dezvoltarea socială, **N.** a atribuit factorilor psihologici un rol hotărîtor în această dezvoltare, precum şi în explicarea fenomenelor culturii. În lucrările sale ample şi documentate de istorie a filozofiei, a acordat o anumită însemnătate şi condiţiilor social-istorice. În domeniul social-politic, **N.** a criticat rasismul şi fascismul de pe poziţii liberal-burgheze. Lucrările sale de estetică din tinereţe au fost influenţate de concepţiile lui Titu Maiorescu. Op. pr.: „Psihologia stilului“ (1896), „Filozofia Renaşterii“ (3 vol., 1910—1940), „Geneza formelor culturii“ (1934), „Destinul omenirii“ (4 vol., 1938—1944), „Istoria filozofiei contemporane“ (5 vol., 1941—1945).

NEOCONFUCIANISM, curent filozofic care a apărut în China în sec. X—XII ca expresie a ideologiei feudalilor laici. **N.** cuprinde două tendinţe opuse, ambele invocînd paternitatea lui Confucius: una materialistă, reprezentată îndeosebi de Djang Dzai (1020—1077), şi alta idealistă, reprezentată mai ales prin Dju Şi (1130—1200), a cărui doctrină a căpătat caracter oficial de stat în China feudală. **N.** idealist are şi o importantă ramură japoneză. Se mai numeşte *ortodoxism, şcoală ortodoxă*.

NEODARVINISM, curent biologic evoluţionist, care recunoaşte drept „mecanisme“ ale evoluţiei vieţuitoarelor exclusiv mutaţia şi selecţia, respingînd intervenţia directă a factorilor de mediu şi ereditatea caracterelor dobîndite. Promotorul **n.** a fost A. Weismann (1834—1914), care a postulat împărţirea corpului în elemente *somatice* (singurele care sînt influenţate de mediu) şi elemente *germinative* (alcătuind o linie continuă de-a

Scanned with OKEN Scanner

lungul generaţiilor, singurele care au rol în procesul evoluţiei filogenetice). Ideea localizării cromozomiale a factorilor ereditari, emisă de acelaşi autor, s-a dovedit o ipoteză de lueru fecundă. N. e legat de realizări importante în genetică şi de combaterea neovitalismului. Totuşi, ca doctrină autogenetistă, accentuînd asupra separaţiei germen-soma şi asupra rolului întîmplării în evoluţie, **n.** are note de mecanicism; perspectiva sa este prea puţin dialectică; în consecinţă, **n.** tinde uneori spre compromisuri cu idealismul. Reprezentanţi de seamă ai **n.** în sec. al XX-lea sînt Th. H. Morgan, J. Huxley şi G.G. Simpson.

NEOHEGELIANISM, curent filozofic contemporan idealist, apărut în Anglia (F.H. Bradley, B. Bosanquet) şi în S.U.A. (J. Royce) în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, răspîndit ulterior în Italia (B. Croce, G. Gentile), în Olanda, în Germania (H. Glockner), precum şi în Franţa (J. Wahl, J. Hyppolite), unde s-a îmbinat cu *existenţialismul.* Neohegelienii au stimulat studiul filozofiei lui Hegel, dar au preluat din ea laturile ce ţin de sistemul său idealist, interpretîndu-le în spiritul subiectivismului (ex. limitarea dialecticii la domeniul conştiinţei, voluntarismul) şi al iraţionalismului (ex. apărarea religiei, cultul violenţei). Ei susţineau fie ideea „împăcării" contrariilor (Bradley), fie, dimpotrivă, pe aceea a imposibilităţii rezolvării contradicţiilor, fapt din care au tras concluzii pesimiste cu privire la „tragismul" existenţei omeneşti în genere (Wahl). În domeniul social, unii neohegelieni au căutat să justifice teoretic statul imperialist (Bosanquet), iar mai tîrziu fascismul (Gentile).

NEOKANTIANISM, orientare din filozofia contemporană care s-a afirmat în principalele ţări europene la sfîrşitul secolului trecut şi în primele decenii ale sec. al XX-lea prin numeroase şcoli, dintre care menţionăm: *Şcoala de la Marburg* (H. Cohen, P. Natorp, E. Cassirer); *Şcoala de la Baden* (W. Windelband, H. Rickert, B. Bauch); „metafizica critică" (O. Liebmann, J. Volkelt, F. Paulsen); „realismul critic" (A. Riehl, O. Külpe, K. Groos). Neokantienii au preluat în special interpretarea kantiană a conceptelor de obiectivitate şi metodă, căutînd totodată să asimileze noile rezultate ale ştiinţelor în perspectiva unei reedificări a logicii şi a teoriei cunoaşterii pe bazele idealismului („logic" sau, mai ales, normativist). Se remarcă contribuţiile **n.** în elaborarea teoriei cunoaşterii ca disciplină autonomă, a unei teorii a categoriilor şi a unei filozofii a valorilor şi a culturii. Ideea dominantă a **n.** este aceea a *filozofiei* ca *sistem deschis* al valorilor teoretice, etice, estetice etc. Alături de aceasta, opera istorică-filozofică a neokantienilor, bazată pe teza unităţii dintre logic şi istoric, se impune ca una dintre cele mai argumentate şi mai cuprinzătoare. Sub aspectul funcţiei sociale, **n.** se află în strînsă legătură cu ideile liberalismului şi ale democraţiei burgheze, poziţii de pe care unii neokantieni au criticat marxismul, dar s-au opus şi ideologiei reacţionare a burgheziei din perioada dictaturii fasciste. În raport cu alte curente („filozofia vieţii", neohegelianismul, existenţialismul), **n.** a păstrat unele tradiţii raţionaliste şi umaniste ale filozofiei clasice germane, contracarînd parţial alunecarea tot mai pronunţată spre iraţionalism a filozofiei burgheze.

Scanned with OKEN Scanner

NEOLAMARCKISM, curent biologic evoluționist, răspîndit mai ales în Franța la sfîrșitul sec. al XIX-lea, care pune accentul pe activitatea fiziologică a organismului în procesul de adaptare la mediu („funcția creează organul") și pe transmiterea ereditară a caracterelor dobîndite (proces care n-a putut fi confirmat experimental). Selecția naturală este privită ca un factor secundar. Unele variante de **n.** admit finalitatea evoluției și chiar un impuls interior analog conștiinței (*psiholamarckism*). H. Spencer a privit interacțiunea organismelor cu mediul ca o tendință spre echilibru și ca o distrugere a acestuia (*mecanolamarckism*). Reprezentanți ai **n.** au fost T. Eimer, A. Hyatt, E. Cope, Le Dantec, E. Cuénot.

NEOPLATONISM, curent filozofic mistic din epoca de decădere a Romei sclavagiste. A cunoscut trei faze: *alexandrină-romană*, întemeiată de Ammonios Saccas (c. 175—242), continuată de *Plotin*, principalul neoplatonic; *siriană*, legată de numele lui *Iamblichos*, și *ateniană*, reprezentată prin *Proclos*. **N.** reunește în mod eclectic idealismul platonician cu idei pitagoreice, stoice, sceptice și cu misticismul oriental; proclamă ideea creării lumii prin „emanația" din divinitate și pe aceea a cunoașterii prin extaz mistic. A influențat creștinismul, iar în evul mediu unele curente din filozofia occidentală și din cea de limbă arabă din evul mediu.

NEOPOZITIVISM, curent filozofic apărut în deceniul al treilea al sec. al XX-lea, care reprezintă cea de-a treia fază, contemporană, a *pozitivismului*. Bazele **n.** au fost puse de *Cercul vienez*, pornind de la teoriile logice ale lui B. Russell și L. Wittgenstein. Reprezentanții principali ai **n.** sînt R. Carnap, M. Schlick, O. Neurath, H. Reichenbach, Ph. Frank, A. Ayer ș.a. În prezent, centrul **n.** se află în S.U.A. Fondatorii **n.** — logicieni, matematicieni, reprezentanți ai științelor naturii — au intenționat să dea filozofiei un caracter riguros, exact, eliminînd din ea ceea ce ei numeau speculații arbitrare și înlocuindu-le cu logica științei, cu analiza noțiunilor și a judecăților științelor particulare, altfel spus cu „analiza logică a limbajului științei". **N.** afirmă că atît materialismul, cît și idealismul sînt concepții „metafizice", bazate pe speculații necontrolabile, deci „lipsite de sens", după cum orice aserțiune care nu poate fi confruntată nemijlocit cu experiența sau din care nu se pot deduce propoziții singulare direct verificabile experimental este considerată de **n.** „lipsită de sens". **N.** interpretează experiența în spirit subiectivist, ca trăiri nemijlocite ale subiectului, orice referire la reflectarea realității obiective în senzații fiind considerată de asemenea o aserțiune „lipsită de sens". Corespunzător amplorii pe care au luat-o teoriile deductive în știința modernă, **n.** are, spre deosebire de pozitivismul anterior, un caracter predominant logicist: el acordă o atenție deosebită cunoașterii raționale și logicii (de aici denumirea de *pozitivism logic* sau de *empirism logic*). **N.** consideră însă că logica și matematica nu au un conținut obiectiv; ele sistematizează datele experimentale, dar ele însele „nu se referă la real", concluzie trasă dintr-o interpretare a logicii matematice la nivelul fenomenului. În consecință, teoriile științifice construite cu ajutorul logicii și matematicii ar fi și ele convenționale, nereflectorii. În perioada dintre cele două războaie mondiale,

n. a devenit principalul curent idealist din domeniul filozofiei științelor și epistemologiei; el a influențat numeroși fizicieni și logicieni de seamă din țările capitaliste, pe de o parte imprimînd o atmosferă de precizie, de rigoare și elaborînd ample teorii ale verificării, pe de altă parte, promovînd o filozofie convențională și deci subiectivistă. În zilele noastre, influența n. este într-o oarecare măsură în declin. V. și *pozitivismul logic în etică*.

NEORAȚIONALISM, curent filozofic încă neconsemnat ca atare de istoriografie, avînd ca reprezentanți principali pe F. Gonseth, J. Piaget, G. Bachelard și alți gînditori grupați în jurul revistei „Dialectica" din Elveția. Preocupați de stabilirea modalității progresului cunoașterii, de detectarea mecanismelor cunoașterii științifice, neoraționaliștii recunosc importanța mereu sporită a structurilor operatorii, a contribuției subiectului, a fanteziei creatoare, încercînd să integreze în mod coerent luarea în considerare a factorului subiectiv al cunoașterii într-o concepție realistă (cu alte cuvinte într-o concepție care consideră că teoria este subordonată obiectului existent independent de subiect și izbutește să-l exprime). Pentru realizarea acestei sinteze, n. se întemeiază fie pe cercetarea critică a istoriei științei (F. Gonseth), fie pe studiul psihologic experimental al genezei mecanismelor cunoașterii și gîndirii (Piaget), manifestînd și într-un caz, și în altul tendința dialectică de a cerceta istoric, genetic cunoașterea umană. N. respinge concluziile convenționaliste și extremist-subiectiviste ale neopozitivismului (și în acest sens poate fi definit prin opoziția sa față de acesta din urmă), după cum supune unei critici fecunde, întemeiate pe argumente teoretice și experimentale noi, *apriorismul* de tip kantian.

NEOREALISM, termen folosit pentru desemnarea mai multor curente din filozofia contemporană, dintre care cel mai cunoscut este curentul filozofic anglo-american de la începutul sec. al XX-lea, caracterizat prin afirmarea tezei că ontologia este independentă de teoria cunoașterii, întrucît realitatea nu depinde de actul cunoașterii. N. critică *neohegelianismul* școlii „idealismului absolut" (Bradley, Bosanquet etc.) și subiectivismul extrem al *pragmatismului*. În n. distingem trei orientări: a) teoretică-gnoseologică (G.E. Moore, B. Russell); b) ontologică (S. Alexander, C.L. Morgan); c) platforma celor șase realiști din S.U.A. (R.B. Perry, E.B. Holt, W.T. Marwin, F.G. Spaulding, W.B. Pitkin, W.P. Montague), care încearcă să reînvie filozofia „simțului comun" (v. *scoțiană, Școala scoțiană*). Prin teoria „caracterului imanent al independentului" și cea a „monismului neutral", n. tinde spre idealismul obiectiv.

NEOTOMISM, curent idealist-obiectiv care reînvie doctrina scolastică a lui Toma d'Aquino, declarată de papa Leon al XIII-lea în 1879 filozofie oficială a bisericii catolice. N. susține în ontologie hilemorfismul, considerînd materia ca fiind pasivă, iar mișcarea acesteia ca fiind introdusă din afară de către o forță „primă" de natură spirituală. Dumnezeu este privit ca sumă infinită a posibilităților existente în univers, iar transformarea posibilității în realitate este raportată la cauze finale; filozofia neotomistă

Scanned with OKEN Scanner

a istoriei este providenţialistă. N. consideră categoriile filozofice ca entităţi ale existenţei şi nu ale cunoaşterii, plasîndu-le în afara conştiinţei umane, în sfera unei lumi divine imaginare. Deşi încearcă să încorporeze rezultatele dobîndite de cercetările ştiinţifice contemporane, **n.** creează artificial o zonă de mister inaccesibilă facultăţilor de cunoaştere ale omului, încercînd să confere un statut ontologic misticismului şi fideismului. Prin caracterul său idealist-obiectiv, **n.** se opune în numeroase privinţe denaturărilor subiectiviste. Curentul este influent în Franţa, Belgia, Anglia, Italia, Austria, Spania şi America Latină; el are adepţi şi în R.F. a Germaniei şi S.U.A. Reprezentanţi principali: J. Maritain, É. Gilson, R. Garrigou-Lagrange, J. Bochenski, G. Wetter ş.a. **N.** exercită o puternică înrîurire asupra existenţialismului catolic (ex. G. Marcel).

NEWTON [niú:tn], Isaac (1642—1727), mare matematician, fizician şi astronom englez. Principala lui operă ştiinţifică, „Principiile matematice ale filozofiei naturale“ (1687), pune bazele mecanicii clasice şi formulează legea gravitaţiei universale. A adus contribuţii importante în matematică (în special prin crearea, alături de Leibniz, a calculului infinitezimal) şi în optică (prin lucrări experimentale privind refracţia şi interferenţa luminii şi prin crearea unei teorii corpusculare a luminii a cărei originalitate a apărut abia după apariţia mecanicii ondulatorii). În concepţia filozofică a lui **N.** se împletesc reprezentări materialist-mecaniciste şi deiste (ex. susţinerea necesităţii impulsului iniţial divin). Concepţia lui despre spaţiul şi timpul absolut este depăşită de fizica relativistă. Adept al metodei inductive, **N.** cerea ca explicaţiile ştiinţifice să se sprijine pe principii izvorîte din experienţă, subestimînd însă valoarea construcţiilor ipotetice („Eu nu plăsmuiesc ipoteze“). Deviza lui **N.**: „Fizică, fereşte-te de metafizică!“ era îndreptată în primul rînd împotriva speculaţiilor nefundate ale cartezienilor; ea avea însă totodată un substrat empirist, dezvoltat ulterior în concepţiile pozitiviste.

NIETZSCHE [níce], Friedrich (1844—1900), filozof, filolog şi poet german. S-a preocupat îndeosebi de probleme de etică, psihologie şi filozofia culturii. Operele sale sînt adesea concepute ca o suită de aforisme, scrise într-o formă originală şi sugestivă. Ca o reacţie faţă de iluziile filistine întreţinute de burghezia germană a timpului, **N.** s-a pronunţat pentru revizuirea tuturor valorilor tradiţionale, a respins filozofia raţionalistă şi a criticat pătrunzător idealurile burghezo-democratice şi creştinismul ca simptome ale „degenerării“ şi devitalizării civilizaţiei. Deşi discipol al lui Schopenhauer, el califică totuşi pesimismul acestuia ca „o capitulare laşă“. **N.** propovăduieşte înlocuirea moralei tradiţionale „a sclavilor“ printr-o „morală a stăpînilor“, aptă să se ridice deasupra oricărei distincţii între bine şi rău şi să se autojustifice prin „voinţa de putere“. Într-o formă paradoxală, **N.** a enunţat „moartea lui dumnezeu“, ca o justificare a amoralismului. Exaltînd valorile vitale (fizice şi spirituale) şi supraordonîndu-le valorilor etice, **N.** consideră că civilizaţia poate fi salvată numai prin apariţia unei fiinţe superioare, supraomul (Übermensch) şi constituirea unei elite viguroase, liberă de „prejudecăţile“ moralei. Adept al teoriei

„veșnicei întoarceri", N. neagă progresul istoric. N. a văzut în artă afirmarea superioară a vitalității. Pornind de la analiza artei antice grecești, N. distinge spiritul *apolinic* (al contemplării senine, raționale) de extazul *dionisiac* (prin care izbucnesc necontrolat forțele elementare ale vieții), drama wagneriană fiind considerată o reconciliere a acestor principii. Ideologia nazistă a preluat și a deformat latura voluntarist-biologizantă a filozofiei sale, accentuîndu-i individualismul agresiv și antidemocratismul. Op. pr.: „Considerații inactuale" (1873—1876), „Dincolo de bine și de rău" (1886), „Așa grăit-a Zarathustra" (1883—1885), „Voința de putere" (postum, 1906).

NIHILISM (lat. *nihil* „nimic"), concepție care neagă rînduielile, instituțiile, morala, tradițiile culturale existente într-o societate dată, fără să le opună, în schimb, altele, superioare; atitudine de negare absolută. Termenul s-a răspîndit după apariția romanului lui Turgheniev „Părinți și copii" (1862), unde era folosit pentru caracterizarea eroului principal, Bazarov, care nega de fapt numai tradițiile aristocrației ruse. **N.** este înrudit, prin esența sa socială și ideologică, cu *anarhismul*. Există și forme particulare de **n.**: **n.** moral, **n.** juridic etc.

NIRVANA (în sanscrită „stingere"), noțiune care desemnează în budism și în jainism, precum și în filozofia indiană sankhya, „repausul absolut" (încetarea ciclului reincarnărilor și eliberarea definitivă de suferințe), dobîndit cu ajutorul contemplației și al ascezei. Concepția mistică despre **n.** a fost popularizată în Europa prin filozofia pesimistă a lui A. Schopenhauer.

NOMINALISM ȘI REALISM, curente opuse care străbat istoria filozofiei medievale. Nominaliștii susțineau că numai lucrurile individuale au existență reală, că generalul nu există nici separat, nici în lucruri, iar noțiunile generale (*universalele*, în limba latină *universalia*) nu sînt decît simple cuvinte, nume ale lucrurilor („universalia sunt nomina"), de unde și denumirea de nominalism. Principalii reprezentanți ai nominalismului au fost: Roscelin din Compiègne, Duns Scot și W. Occam. Realiștii, inspirîndu-se din filozofia idealistă a lui Platon, susțineau că noțiunile generale constituie realități de sine stătătoare cu caracter spiritual, anterioare lucrurilor individuale, că deci „universalia sunt realia" (universalele au realitate), de unde și denumirea de realism. Principalii reprezentanți ai realismului au fost: *Anselm de Canterbury* și *Toma d'Aquino*. O orientare intermediară între **n.** și **r.** a fost *conceptualismul*. Opoziția dintre **n.** și **r.** prezintă o analogie cu lupta dintre materialism și idealism. În măsura în care nega existența de sine stătătoare a universalelor și anterioritatea lor față de lucruri, nominalismul a exprimat o tendință materialistă. Latura eronată a nominalismului a constat în negarea conținutului obiectiv al generalului.

Scanned with OKEN Scanner

NONCONTRADICȚIE, *principiul noncontradicției*, principiu fundamental al gîndirii, alături de cel al identității, al terțului exclus și al rațiunii suficiente, descoperit și analizat de Aristotel și în conformitate cu care este imposibil ca unuia și aceluiași subiect să-i revină și să nu-i revină, în același timp și sub același raport, același predicat. În conformitate cu acest principiu, două enunțuri dintre care unul afirmă și celălalt neagă același predicat despre același subiect nu pot fi ambele adevărate în același timp și sub același raport.

NOOSFERĂ, înveliș pămîntesc suprapus biosferei, desemnînd omenirea în ansamblu, întrucît e alcătuită din ființe inteligente.

NORMĂ 1. Regulă de activitate, comportare, gîndire sau creație fixată prin lege sau prin uz și a cărei autoritate este asigurată de drept, tradiție sau de opinia publică. **2.** (În sens filozofic general) Tip concret sau formulă abstractă cu privire la modul de realizare a valorilor de adevăr, bine, frumos. — *Normă morală*, model sau recomandare privitoare la îndatoririle pe care omul trebuie să le respecte în vederea înfăptuirii principiilor morale concretizate în regulile și obligațiile morale. Spre deosebire de normele de drept, respectarea **n.m.** este asigurată de forța opiniei publice, a tradițiilor, a conștiinței morale a individului.

NOTĂ (LOG.), însușire a unui obiect reflectată de conținutul noțiunii acestuia.

NOȚIUNE, formă logică fundamentală care reflectă însușirile esențiale, necesare și generale ale unei clase de obiecte. Orice noțiune se compune din *conținut* și *sferă* și se exprimă prin cuvinte. **N.** se deosebesc atît după gradul de generalitate al conținutului (*n. concrete* și *n. abstracte*), cît și după lărgimea sferei (*n. individuale* și *n. generale*). Între conținutul și sfera noțiunii există un raport de variație inversă: o **n.** cu un conținut mai restrîns are o sferă mai largă și invers, o **n.** cu conținut mai bogat are o sferă mai restrînsă. Un tip deosebit de **n.** îl constituie 1) *n. colective*, caracterizate prin faptul că însușirile clasei reflectate nu sînt în același timp și însușiri ale elementelor din care se compune clasa respectivă, și 2) *n. clasă vidă*, constituite astfel încît clasa pe care o reflectă nu conține nici un element. Din punctul de vedere al sferei, între **n.** există raporturi de concordanță și de opoziție. Astfel, două **n.** pot fi *identice*, cînd sfera lor coincide total; *ordonate*, cînd sfera uneia se cuprinde total în sfera celeilalte; *încrucișate*, cînd sferele a două **n.** au numai o parte comună; *contrare*, cînd un element nu poate face parte din sfera ambelor, dar poate lipsi în același timp atît din sfera primei, cît și a celei de-a doua, și *contradictorii*, atunci cînd un anumit element nu poate fi nici inclus, nici exclus în același timp din sfera ambelor. **N.** au diferite grade de generalitate, începînd cu *specia infimă* (**n.** individuală) și sfîrșind cu *genul suprem* (categoria). **N.** concentrează și rezumă cuceririle științei, orice știință caracterizîndu-se prin anumite **n.** și printr-o anume ordine a lor înăuntrul ei. Operațiile cu **n.** sînt: *definiția*, *diviziunea* și *clasificarea*. **N.** a fost analizată pentru prima

oară de către Aristotel, iar în evul mediu ea a constituit obiectul *certei universalilor*. În epoca contemporană, analiza noțiunii s-a dezvoltat pe baza metalogicii dialectice.

NOUMEN (gr. *noumenon* „lucru gîndit", de la „nous" rațiune; în filozofia idealistă), esență, cognoscibilă numai prin rațiune, în opoziție cu *fenomenul*, obiect al cunoașterii senzoriale. Kant folosea pentru desemnarea *lucrului în sine* în sens gnoseologic termenul de **n.** pentru că, potrivit concepției sale agnostice, acesta ar putea fi cunoscut numai dacă ar exista o „intuiție intelectuală", o cunoaștere rațională, care să nu fie mijlocită prin simțuri. Într-o altă accepție, Kant numea **n.** libertatea, nemurirea sufletului și divinitatea, entități care nu sînt date în experiența senzorială, dar care ar fi postulate de „rațiunea practică".

NOUS (gr. „rațiune"), noțiune care desemnează în concepția filozofică a lui *Anaxagora* substanța de sine stătătoare, generatoare a mișcării, vieții, ordinii din lumea materială. Se pare că Anaxagora concepea **n.** ca o materie subtilă înzestrată cu inteligență. La Platon și la Aristotel, **n.** a dobîndit sensul de gîndire umană, de „suflet gînditor", opus „sufletului animal".

NOU ȘI VECHI, categorii polare ale dialecticii, care exprimă contradicția universală dintre schimbare și stabilitate, dintre progres și conservație în viața socială. *Noul* reprezintă viitorul, ceea ce apare și se dezvoltă ca expresie a cerințelor legilor progresului, iar *vechiul*, dimpotrivă, ceea ce este perimat și depășit, ceea ce contravine legilor progresului, constituind o piedică, o frînă în dezvoltarea socială. Mișcarea dialectică a realității sociale face ca ceea ce era într-o etapă nou să se transforme, în altă etapă calitativă, în vechi. Exprimînd tendințele diferite sau opuse ale realității, **n. și v.** se află într-o permanentă tensiune dialectică. Lupta dintre **n. și v.** este o lege universală a dezvoltării sociale, care, în funcție de natura contradicțiilor pe care le întruchipează, îmbracă forme antagoniste sau neantagoniste. Viața socială fiind activitate umană, constituind unitatea dialectică a unor factori obiectivi și subiectivi, vechiul nu dispare de la sine, după cum noul, ca motor al dezvoltării, nu învinge în mod spontan. În formațiunile antagoniste, noul se impune prin lupta forțelor sociale înaintate împotriva forțelor sociale retrograde. În societatea socialistă, lupta noului împotriva vechiului reprezintă o puternică forță motrice a dezvoltării și perfecționării tuturor compartimentelor orînduirii sociale; ea nu se desfășoară spontan și anarhic, ci în mod conștient și organizat. Organizatorul și conducătorul acestei lupte este partidul comunist, care, ca exponent al concepției celei mai avansate despre lume și viață, ca forța socială cea mai revoluționară, îndeplinește rolul de generator și promotor consecvent al noului. În socialism, lupta dintre **n. și v.** îmbracă forma contradicției dintre tendințele conservatoare și cele înnoitoare, progresiste, dintre dogmatism și marxismul creator în întreaga sferă a vieții sociale. Factori fundamentali ai lichidării neajunsurilor și rămînerii în urmă, a fenomenelor negative generate de acestea, ai asigurării mersului

Scanned with OKEN Scanner

hotărît înainte al întregii societăţi sînt studierea atentă permanentă a cerinţelor concrete ale legilor dezvoltării sociale şi folosirea perseverentă a criticii şi autocriticii principiale.

NUME, element al limbajului formalizat, caracterizat printr-o succesiune finită a unor semne grafice şi care, pe baza unui anumit înţeles, semnifică un obiect independent de limbaj.

NYAYA (în sanscrită „temei", „concluzie", „metodă", „logică"), şcoală „ortodoxă" a filozofiei indiene, fundată de înţeleptul legendar Gotama (c. sec. al IV-lea î.e.n.) şi închegată definitiv în sec. al II-lea. După doctrina **n.**, lumea există obiectiv şi se compune din atomi (*anu*), necreaţi de divinitate, pe care aceasta numai îi combină. **N.** a elaborat o teorie a cunoaşterii cu caracter empirist şi a adus o contribuţie de seamă la elaborarea logicii, dezvoltînd teoria silogismului indian cu cinci termeni.

Scanned with OKEN Scanner

OBIECT v. **SUBIECT ŞI OBIECT.**

OBIECTIVARE, categorie filozofică care desemnează, în filozofia marxistă, transformarea forţelor, aptitudinilor, gîndirii omeneşti, în cursul procesului muncii, în produse care au o existenţă obiectivă. Prin **o.,** omul îşi făureşte, aşadar, propriul său mediu de existenţă material şi spiritual ca pe o lume a sa, care, la rîndul ei, îl determină, „îl face". Categoria **o.** a fost elaborată de Hegel în „Fenomenologia spiritului", în legătură cu analiza dialecticii subiect-obiect. Cum însă, din punctul de vedere idealist al lui Hegel, omul se reduce la spirit, la conştiinţa de sine, orice **o.,** orice creare a unui obiect, a ceva obiectual reprezintă o înstrăinare de sine a spiritului. Pentru marxism, noţiunile de **o.** şi de *înstrăinare* sînt însă distincte. **O.** este o caracteristică universală a activităţii omeneşti creatoare de valori, în timp ce înstrăinarea este o formă specială a **o.,** care apare atunci cînd, datorită unor condiţii sociale determinate (de ex. în condiţiile diviziunii sociale a muncii, generată de proprietatea privată asupra mijloacelor de producţie), produsele omului încep să funcţioneze împotriva intenţiilor acestuia, devenind ceva ostil lui.

OBIECTIVISM, atitudine de pretinsă nepărtinire, pretenţie de a renunţa la orice luare de poziţie, la orice apreciere critică în domeniul cunoştinţe-

lor, teoriilor, ideilor despre societate şi om. **O.** porneşte de la ideea separării ştiinţei de ideologie, eliminării din cîmpul ştiinţei a oricărui element „subiectiv", a tot ce ţine de valori, scopuri, idealuri etc. Cum însă această separare este în fapt imposibilă, **o.** duce, în realitate, la acceptarea necritică, adesea inconştientă, a prejudecăţilor curente, a ideilor dominante cu privire la acele valori, scopuri, idealuri, cu alte cuvinte a ideologiei dominante. Pe de altă parte, căzînd victimă *fetişismului* conştiinţei burgheze, obiectivistul se limitează la aparenţa obiectuală a fenomenelor sociale, privindu-le pur şi simplu ca „fapte", ca lucruri, ca „structuri", ca un „mers inevitabil al lucrurilor", ceea ce duce în ultimă analiză la o atitudine fatalistă şi în fond conservatoare. De aceea obiectivitatea obiectivismului e doar aparentă sau, cel puţin, îngustă, limitată. Adevărata obiectivitate în cunoaşterea socială presupune adîncirea analizei pînă la dezvăluirea activităţii omeneşti ce se află în spatele „mersului lucrurilor", pînă la recunoaşterea activităţii grupurilor sociale, a claselor sociale, a intereselor lor şi a contradicţiilor dintre aceste interese, a aprecierii acestora din punctul de vedere al progresului istoric şi, implicit, pînă la concluziile privind acţiunea, transformarea lumii existente. În acest sens, obiectivitatea consecventă în cunoaşterea socială se confundă cu partinitatea revoluţionară, marxistă.

OBLIGAŢIE MORALĂ, conţinutul normativ al regulii morale, datorie determinată, concretă, decurgînd din idealurile, principiile şi normele unei anumite morale. **O.m.** se deosebeşte de cea de drept prin faptul că, fiind însuşită de conştiinţa de sine morală, ea se prezintă individului ca un imperativ lăuntric al acesteia şi nu ca o constrîngere exterioară.

OBSERVAŢIE, procedeu al cunoaşterii ştiinţifice care constă în contemplarea metodică şi intenţională (conform unui scop) a unui obiect sau proces. În ştiinţă, **o.** constituie, alături de experiment, un moment important al cunoaşterii. Spre deosebire de experiment, în care cercetătorul modifică condiţiile desfăşurării fenomenului studiat, **o.,** în sens restrîns, presupune constatarea faptelor aşa cum se desfăşoară în mod natural, fără intervenţia subiectului. Momentul **o.** intervine însă şi în orice experiment, acesta din urmă fiind, de fapt, o observaţie provocată.

OBVERSIUNE, operaţie logică prin care, schimbînd calitatea unei judecăţi şi negîndu-i totodată predicatul, obţinem o judecată echivalentă cu prima, numită *obversa* ei (ex. „Unii oameni nu sînt vinovaţi" = „Unii oameni sînt nevinovaţi").

OCAZIONALISM, concepţie idealist-teologică din sec. al XVII-lea, creată de G. de Cordemoy şi A. Geulincx, adepţi idealişti ai lui Descartes, pentru a rezolva problema interacţiunii dintre corp şi suflet, concepute ca două substanţe independente. Potrivit **o.,** modificările corpului, respectiv ale sufletului, reprezintă doar „cauza ocazională" a modificărilor celeilalte substanţe, intervenţia lui dumnezeu fiind singura cauză reală,

Scanned with OKEN Scanner

a acestor modificări. Mai tîrziu, N.Malebranche a redus orice interacțiune cauzală la o intervenție directă a divinității.

OCCAM [ǫcəm], William (c.1280—1349), filozof și teolog medieval englez, reprezentant de seamă al *nominalismului*, exponent ideologic al păturilor orășenești. A căutat să elibereze știința și filozofia de sub tutela teologiei, delimitînd domeniul cunoașterii de cel al credinței. A demonstrat inconsistența abstracțiilor scolastice și a subliniat rolul experienței în cunoaștere. Discipolii lui au dezvoltat matematica, mecanica, astronomia. Op. pr.: „Summa totius logicae".

OCULTISM, ansamblu de concepții și practici superstițioase privitoare la pretinse forțe tainice, supranaturale cu care unii inițiați ar putea intra în contact pe căi deosebite de cele ale cunoașterii obișnuite. Sînt denumite „științe oculte": magia, astrologia, cabala, divinația, spiritismul. — *Calități oculte* (în scolastică), calități ultime pentru a căror explicație nu ar exista alte cauze mai adînci.

OM, ființă socială, care se caracterizează prin capacitatea de a făuri unelte și de a transforma cu ajutorul lor, precum și prin gîndire, limbaj, morală și artă, realitatea înconjurătoare. Din punct de vedere biologic, specia umană (*Homo sapiens*) aparține clasei mamiferelor, și anume ordinului primatelor. Deși ideea originii naturale a omului a apărut încă în antichitate (Anaximandru, Empedocle, Lucrețiu), lui Darwin îi revine meritul de a fi demonstrat pentru prima oară, în lucrările sale „Originea speciilor" (1859) și „Descendența omului și selecția sexuală" (1871), proveniența omului din lumea animală, faptul că specia umană a apărut ca rezultat al transformării unei specii de maimuțe azi dispărute. Totuși, Darwin nu a putut dezvălui pe deplin cauzele transformării maimuței în om, întrucît el a luat în considerare numai factorii biologici. În realitate, evoluția biologică a maimuțelor antropomorfe, strămoșii nemijlociți ai **o.**, a pregătit apariția **o.**, dar nu a determinat-o în ultimă instanță. Rolul hotărîtor în transformarea maimuței în om l-a avut, așa cum a arătat F. Engels, *munca*. Trăsătura fundamentală a **o.**, care îl deosebește pe acesta de animale, o constituie munca, capacitatea de a făuri unelte și de a acționa cu ajutorul lor asupra naturii înconjurătoare în vederea creării bunurilor necesare traiului. Celelalte însușiri specifice omului derivă, în ultimă analiză, din activitatea de muncă și s-au format de la început în procesul muncii sociale. Totodată munca a avut rolul hotărîtor în apariția *societății omenești*; în procesul muncii, al producției, s-au format relațiile sociale de producție, fundamentul tuturor celorlalte relații sociale și factorul hotărîtor al dezvoltării ulterioare a **o.** Omul nu poate exista în afara societății, fiind un produs al acesteia, o ființă socială. Esența **o.** o constituie „ansamblul relațiilor sociale" (Marx), dar totodată el a analizat și latura individuală a omului, omul ca „individ real, viu." O „natură umană" eternă, invariabilă nu există: **o.** se schimbă o dată cu relațiile sociale în cadrul cărora trăiește. Transformînd natura, **o.** transformă neîncetat condițiile propriei sale existențe, inclusiv relațiile sale sociale, și

Scanned with OKEN Scanner

prin aceasta el se creează și se transformă neîncetat pe sine însuși. În acest sens, **o.** este propriul său creator; recunoașterea acestui fapt deosebește radical concepția marxistă despre **o.** nu numai de concepțiile idealiste și religioase, care subordonează **o.** unor factori supranaturali sau spirituali din afara lui, dar și de concepțiile materialiștilor premarxiști, care nu înțelegeau natura activă și socială a ființei umane, importanța practicii sociale în geneza și evoluția **o.** Datele paleoantropologiei moderne confirmă atît teoria lui Darwin despre originea simiană a **o.**, cît și teoria marxistă despre rolul muncii în procesul transformării maimuței în om, dezvăluind verigile intermediare și etapele acestui proces. În cursul dezvoltării societății de la formațiunile social-economice inferioare la cele superioare, **o.** se eliberează progresiv de dominația forțelor oarbe ale naturii, iar apoi, o dată cu apariția socialismului și comunismului, și de dominația forțelor spontane ale dezvoltării sociale, perfecționîndu-se, desăvîrșindu-și însușirile și aptitudinile omenești, caracterul lui de ființă socială, stăpînă conștientă a propriilor condiții de existență.

ONTIC (gr. *on, ontos* „ființă"), existent independent de om; aparținînd categoriei *existență*; *realitate obiectivă*. Planul ontic se distinge atît de cel gnoseologic, cît și de cel axiologic, fiind în opoziție relativă cu ele.

ONTOLOGIE (gr. *on, ontos* „ființă" și *logos* „știință") **1. a)** Parte a filozofiei care are drept obiect existența ca atare, „existența ca existență" (Aristotel), adică trăsăturile și principiile comune oricărei existențe. **b)** Teorie speculativă despre esențele sau principiile ultime ale tuturor lucrurilor, în opoziție cu cunoașterea aparențelor, a fenomenelor. Termenul de **o.** a fost introdus în 1613 de filozoful german Goclenius și popularizat îndeosebi de Chr. Wolff; ideea unei asemenea discipline filozofice exista încă de la Aristotel, care o numea „filozofie primă"; mai tîrziu, pentru denumirea **o.** s-a folosit și termenul de *metafizică*. **2.** În filozofia marxistă, termenul de **o.** se folosește uneori pentru desemnarea acelei laturi a materialismului dialectic care se referă la determinările și la structura realității obiective, spre deosebire de *gnoseologie*, care se referă la reflectarea acesteia în conștiința omului, la geneza, structura și dezvoltarea dialectică a cunoașterii. Întrucît cunoașterea reflectă realitatea obiectivă și se supune acelorași legi generale ca și aceasta din urmă, între **o.** și gnoseologie există, potrivit concepției marxiste, o unitate dialectică. Filozofia marxistă respinge **o.** ca teorie speculativă, aprioricâ (v. și *apriori*), independentă de științele particulare și situată deasupra lor.

OPERATOR LOGIC, conectiv interpropozițional. În cadrul logicii simbolice (matematice), analiza formală a operatorilor, desprinderea proprietăților lor logice au permis elaborarea unui calcul logic analog celui matematic. V. și *conectiv*; *functor*.

OPERAȚIONALISM, curent idealist-subiectiv contemporan, întemeiat de fizicianul american P.W. Bridgman (1882—1961), apropiat de *neopozitivism* și de *pragmatism*. **O.** consideră că semnificația noțiunilor utilizate

în știință se reduce la seria operațiilor efectuate de fizician în cursul folosirii sau verificării acestor noțiuni („semnificația nu este altceva decît operația", spune Bridgman). Noțiunile care nu pot fi definite prin anumite operații ar fi lipsite de sens; printre acestea, **o.** include și categoriile fundamentale ale materialismului. Potrivit **o.**, teoriile fizice sînt simple convenții, a căror alegere este determinată de simplitatea și de comoditatea unor operații. Deși abordează o problematică reală, pune în relief, cu discernămînt analitic, valoarea operațională a unor construcții ideale și elaborează fertile procedee de lucru (de ex. definiții operaționale), **o.** duce inevitabil la concluzii subiectiviste, la negarea conținutului obiectiv al cunoașterii științifice prin ruperea valorii operaționale a ideilor de valoarea lor cognitivă.

OPINIE PUBLICĂ, fenomen social care se naște ori de cîte ori grupe sociale au posibilitatea de a discuta laolaltă problemele lor de viață, formîndu-și astfel o comunitate de opinii sau dînd naștere unor curente de opinii. După natura problemelor luate în dezbatere, **o.p.** poate cuprinde sfere diverse, de la mici grupe la ansamblul unei națiuni. Mijloacele de comunicare de masă înlesnesc stabilirea unei **o.p.** Ramura sociologiei care studiază **o.p.** folosește tehnicile anchetelor statistice, prin „sonadaje", organizate cu ajutorul unei rețele de anchetatori, care se specializează în cercetarea **o.p.** politice, a celei în legătură cu fenomenele pieței sau ale culturii de masă. Ea studiază și tehnica de dirijare a **o.p.** prin reclamă, agitație și propagandă.

OPOZIȚIA DINTRE MUNCA FIZICĂ ȘI MUNCA INTELECTUALĂ, opoziție de interese, proprie orînduirilor împărțite în clase antagoniste, între membrii societății care prestează o muncă fizică și cei care desfășoară o activitate intelectuală. Această opoziție a apărut în procesul diviziunii muncii sociale, o dată cu formarea și dezvoltarea proprietății private și a claselor, baza ei economică constituind-o exploatarea oamenilor muncii fizice de către clasele exploatatoare. Cu toate că progresul tehnic-științific contemporan determină unele modificări în structura muncii, factorii esențiali care condiționează această opoziție se mențin. Ea începe să fie înlăturată o dată cu lichidarea exploatării, cu stabilirea unității de interese și a colaborării tot mai strînse între oamenii muncii intelectuale și cei ai muncii fizice în cadrul socialismului. În socialism se mențin însă deosebiri esențiale între munca fizică și cea intelectuală (nivelul de cunoștințe și de cultură generală al lucrătorilor care prestează aceste munci, condițiile de muncă ș.a.). Pe măsura lichidării rămășițelor vechii diviziuni a muncii, în procesul construirii comunismului aceste deosebiri vor dispărea treptat, menținîndu-se numai deosebiri neesențiale între cele două tipuri de muncă socială.

OPOZIȚIA DINTRE ORAȘ ȘI SAT, opoziție de interese între clasele dominante de la orașe și masele muncitoare de la sate, caracteristică tuturor societăților bazate pe exploatare. A apărut în procesul diviziunii sociale a muncii, al separării orașului de sat, al împărțirii societății în clase antagoniste, baza ei economică constituind-o exploatarea satului de către

Scanned with OKEN Scanner

oraș. Se manifestă prin rămînerea în urmă sub raport economic, politic și cultural a satului față de oraș. **O. dintre o. și s.** dispare în condițiile revoluției socialiste, ca urmare a instaurării proprietății socialiste asupra mijloacelor de producție, cînd clasa muncitoare și țărănimea muncitoare sînt unite printr-un scop comun: construirea socialismului. Orașul socialist acordă satului un permanent ajutor economic, politic și cultural. În socialism se mai mențin deosebiri esențiale între oraș și sat în legătură cu gradul de înzestrare tehnică și de socializare a muncii, cu nivelul cultural și de trai etc., dar acestea nu duc la contradicții antagoniste și se atenuează pe măsura desăvîrșirii construcției socialiste. Deosebirile esențiale dintre oraș și sat se vor șterge treptat în procesul trecerii la comunism, cînd vor rămîne numai unele deosebiri neesențiale.

OPOZIȚIE 1. (FILOZ.) Noțiune a dialecticii desemnînd un stadiu mai înalt de dezvoltare a *contradicției* decît *deosebirea*, stadiu în care obiectul unitar se dedublează net în contrarii ce se exclud reciproc. De exemplu, contradicția dintre valoarea de întrebuințare și valoare, cuprinsă în marfă, capătă forma **o.** în acea fază de dezvoltare a schimbului în care marfa se dedublează în marfă și bani, valoarea mărfurilor dobîndind prin bani o formă de existență distinctă de valoarea lor de întrebuințare. **2.** (LOG.) Raport de excludere între două noțiuni sau între două judecăți, stabilit în funcție de anumite criterii. Noțiunile sînt în raport de **o.** atunci cînd sferele lor nu au nici un element comun. **O.** noțiunilor este: *o. contrară*, atunci cînd noțiunile respective nu pot fi afirmate simultan, dar pot fi simultan negate, și *o. contradictorie*, cînd două noțiuni nu pot fi nici afirmate, nici negate despre același obiect al gîndirii. Judecățile sînt în raport de **o.** atunci cînd o judecată afirmă despre un obiect ceea ce cealaltă judecată neagă despre același obiect. În cazul judecăților, pe lîngă contrarietate și contradicție, mai apare și subcontrarietatea, tip de **o.** care constă în aceea că cele două judecăți nu pot fi false, dar pot fi simultan adevărate. V. și *pătratul logic*.

OPTIMISM, concepție, opusă pesimismului, potrivit căreia a) în lume binele ar precumpăni asupra răului sau lumea ar fi perfect întocmită; în această accepție, termenul a fost introdus inițial pentru caracterizarea doctrinei idealist-teologice a lui Leibniz, care considera că lumea existentă este „cea mai bună (lat. *mundus optimus*) dintre toate lumile posibile" (*Theodiceea*, § 416); b) lumea cunoaște un progres, se îndreaptă spre un viitor mai bun. **O.** militant și critic, propriu concepției marxiste despre lume, se opune negării conformiste, naive a răului moral și social; el implică analiza condițiilor istorice concrete care le generează pe acestea din urmă și lupta conștientă împotriva lor.

ORFISM, curent religios din Grecia antică, apărut în sec. al VII-lea sau al VI-lea î.e.n., întemeiat, potrivit credinței adepților săi, de poetul mitic Orfeu. **O.** preconiza dualismul suflet-corp, considerînd corpul ca „temniță" sufletului, precum și credința în *metempsihoză*. Doctrina orfică despre su-

Scanned with OKEN Scanner

pravieţuirea sufletului a exercitat o mare influenţă asupra *pitagoreicilor* şi asupra lui Platon.

ORGANICISM, concepţie potrivit căreia societatea ar fi un organism a cărui structură ar fi supusă acelorași legi ca și cele biologice. Teoreticianul modern al organicismului este *H. Spencer*, care stabilește o lege a evoluţiei sociale de la simplu la complex și de la omogen la eterogen. Structura socială ar fi astfel compusă dintr-un ţesut endodermic (agricultori și industriași), mezodermic (comercianţi) și exodermic (militari). Printre organiciștii care consideră societatea drept fenomen „natural" și nu „istoric" sînt mai cunoscuţi: J.Novicow, P.Lilienfeld, A.Schäffle, R.Worms, G. de Greef. Organicismul are ca variante concepţiile darvinist-sociale, neomalthusianismul și rasismul.

„ORGANON", titlu general sub care au fost editate de comentatori operele de logică ale lui Aristotel, care privea logica drept un „mijloc" sau „instrument" pentru cunoaşterea ştiinţifică. *Fr. Bacon* a intitulat opera sa principală, concepută ca o replică la „Organon"-ul aristotelic, „Novum organum" (1620).

ORIENTAREA GEOGRAFISTĂ ÎN SOCIOLOGIE, denumire generică a adepţilor teoriei potrivit căreia factorul geografic este cauzal sau condiţionant primordial pentru forma, stadiul și ritmul de dezvoltare al vieţii sociale. Punctul ei de plecare îl constituie vechi observaţii cu privire la raportul dintre mediul geografic și unele trăsături definitorii ale vieţii sociale. Herodot, Tucidide, Democrit, Aristotel, Hipocrat, Strabo (în antichitate), arabul Ibn-Haldun (sec. XIV), J.Bodin, Ch. Montesquieu, J.G.Herder ș.a. au fost predecesorii sociologilor antropogeografi moderni. Geografii au mers uneori pînă la considerarea geografiei drept o cauză a vieţii sociale (Fr. Ratzel, Karl Ritter), școala modernă a antropogeografiei (P. Vidal de la Blache) susţinînd doar existenţa unei „vocaţii geografice" a vieţii sociale ca factor condiţionant, iar nu cauzator. O variantă o constituie teoria „morfologiei sociale" a lui E. Durkheim, care consideră ca fiind esenţial fenomenul dispoziţiei pe teren a maselor de oameni ce formează societatea. Exagerarea rolului pe care-l joacă factorul geografic în viaţa socială a generat *geopolitica*, integrată ulterior ca element principal în ideologia nazistă. Sin. *determinism geografic*.

ORIENTAREA ISTORISTĂ ÎN SOCIOLOGIE, denumire generică pentru diverse curente care urmăresc să surprindă legile ce stau la baza procesului de dezvoltare necontenită a omenirii de la origini și pînă azi. Ideile principale ale diverselor curente ale istorismului sociologic au fost: „ideea progresului" (A. Condorcet, A. Comte), ideea „evoluţiei culturale" (K. Lamprecht), a „sociologiei ca filozofie a istoriei" (Paul Barth) și a „sociologiei dialectice", știință de sine stătătoare, deosebită de „istorie" (W.Windelband, H. Rickert, Al. Xenopol). Concepţia *materialismului istoric*, elaborată de K. Marx și F. Engels, este o sinteză filozofică a legilor obiective de bază ale dezvoltării societăţilor umane, explicate printr-o viziune dialectică ma-

Scanned with OKEN Scanner

terialistă și, în același timp, o teorie sociologică lămuritoare a mecanismelor sociale fundamentale care condiționează dezvoltarea istorică a omenirii.

ORIENTAREA PSIHOLOGICĂ ÎN SOCIOLOGIE, curent sociologic apărut în a doua jumătate a sec. al XIX-lea, cuprinzînd diverse teorii potrivit cărora societatea nu poate fi înțeleasă decît ca un fenomen psihologic. Un prim grup de școli face apel la psihologia *individuală*; el pleacă de la faptul că fiecare individ e dotat cu anumite „constante" psihice (Vilfredo Pareto) sau cu anumite trebuințe (B.Malinowski); acestea neputîndu-se satisface decît prin traiul în societate, orice analiză socială are ca bază o analiză psihologică. Un al doilea grup invocă psihologia *colectivă* pentru a explica societatea printr-un „*Volksgeist*", un „spirit al poporului" (Friedrich Karl Savigny), teorie dezvoltată apoi de M. Lazarus și H. Steinthal și în special de W.Wundt, creator atît al psihologiei experimentale, cît și al unei vaste concepții de „psihologie a națiunilor". Cu un caracter mai stringent sociologic, alte direcții studiază fenomenul particular al „stării de mulțime" (Scipion Sighele, Gustave Le Bon) sau cel general al „legilor imitației" interindividuale (Gabriel Tarde), precum și aspectele psihice însoțitoare ale tuturor relațiilor sociale (Georg Simmel, Leopold von Wiese). Metodologic, Max Weber preconizează folosirea în sociologie a unei analize „înțelegătoare" (*Verstehende Soziologie*). Foarte mulți dintre sociologii americani au imitat aceste teorii psihologice (W. McDougall, Ch. Ellwood etc.), ajungîndu-se în ziua de azi la aplicarea cercetărilor experimentale de psihologie fie asupra fenomenelor „microsociale" (J. Moreno, G. Gurvitch), fie asupra celor „macrosociale" (Talcott Parsons). **O.p. în s.** a reliefat, de pe poziții teoretice diferite, aspecte inedite ale vieții sociale, contribuind la constituirea și la dezvoltarea *psihologiei sociale*. V. și *psihologism*.

„ORIGINEA FAMILIEI, A PROPRIETĂȚII PRIVATE ȘI A STATULUI", lucrare a lui F.Engels apărută în 1884, în care materialismul istoric este aplicat la studiul comunei primitive și al formării societății bazate pe clase. Folosind cercetările etnografului american L.H. Morgan și alte rezultate ale științei contemporane, Engels urmărește evoluția formelor familiei, arătînd legătura dintre acestea și schimbările modului de producție, și definește trăsăturile fundamentale ale „comunismului" gentilic. În capitolele următoare, Engels analizează procesul destrămării comunei primitive (urmărind acest proces la greci, la romani și la germani), demonstrează că proprietatea privată, clasele și statul sînt fenomene social-istorice și scoate la iveală cauzele economice care le-au dat naștere. Engels explică modul cum dezvoltarea forțelor de producție, creșterea productivității muncii, apariția plusprodusului și adîncirea diviziunii muncii au dus la apariția proprietății private, la formarea claselor sociale. Dezvăluind originea și esența de clasă a statului, Engels subliniază că statul a apărut pe baza proprietății private asupra mijloacelor de producție, că el este, de regulă, statul clasei dominante din punct de vedere economic,

Scanned with OKEN Scanner

care, cu ajutorul lui, devine dominantă și din punct de vedere politic. Această lucrare este una dintre operele principale ale socialismului științific.

ORÎNDUIRE SOCIALĂ v. **FORMAȚIUNE SOCIALĂ.**

ORTEGA Y GASSET, José (1883—1955), eseist și filozof idealist spaniol. Concepția sa, de tendință irațională, ocupă o poziție intermediară între „filozofia vieții" și existențialismul contemporan. Respingînd formele conceptuale ale cunoașterii, **O.Y G.** introduce noțiunea de „rațiune vie", prin care omul ar sesiza viața fără aparatul noțional al științei. Reflectînd asupra crizei culturii burgheze, **O.** a făcut, în lucrările „Dezumanizarea artei" (1925) și „Răscoala maselor" (1929), observații pătrunzătoare privind fenomenele de *înstrăinare* și depersonalizare, caracteristice societății capitaliste moderne. El a criticat însă aceste fenomene „de la dreapta", considerîndu-le ca un rezultat al democrației și preconizînd crearea unei noi „elite", sustragerea culturii de sub influența maselor.

OSTWALD, Wilhelm (1853—1932), chimist, fizician și filozof german, inițiatorul *energetismului.*

OWEN [óuin], Robert (1771—1858), socialist utopic englez, unul dintre precursorii nemijlociți ai socialismului științific. A criticat proprietatea privată, relațiile burgheze de familie și religia, preconizînd crearea unei societăți noi, pe care discipolii lui, pentru prima oară, au numit-o „socialistă". Concepută de **O.** ca o federație de colonii comuniste autonome, ea urma să desființeze proprietatea privată și să înfăptuiască egalitatea socială ca și îmbinarea muncii fizice cu cea intelectuală, a învățămîntului cu munca productivă în vederea dezvoltării multilaterale a personalității. Continuator al iluminismului sec. al XVIII-lea, **O.** a criticat societatea capitalistă în numele „rațiunii", a văzut izvorul relelor sociale în ignoranță și a considerat educația, cultura, autodesăvîrșirea morală ca factori hotărîtori ai progresului social. De aceea el n-a înțeles necesitatea luptei politice a proletariatului și a revoluției sociale. A încercat personal să înființeze colonii comuniste în S.U.A. (1825—1829), dar experiența a eșuat. Întors în Anglia, a luat parte la organizarea sindicală a muncitorilor și la organizarea mișcării cooperatiste. Op. pr.: „Noua lume morală" (1842—1844).

Scanned with OKEN Scanner

P

PALINGENEZIE (gr. *palingenesia* „renaștere") **1.** Concepție metafizică strîns legată de teoria *ciclului istoric*, preconizînd renașterea, revenirea periodică la viață a tuturor ființelor dispărute. A fost propagată în antichitate de stoici (ex. Marc Aureliu). **2.** Concepție formulată în 1827 de filozoful francez P. Ballanche, potrivit căreia, în virtutea unei dezvoltări ciclice, perioadelor de decadență în viața popoarelor le urmează cu necesitate perioade de înflorire, de regenerare. **3.** Concepție afirmînd perfecționarea continuă a vieţuitoarelor pe calea evoluției lente, formulată în 1769 de naturalistul elvețian Ch. Bonnet.

PANCALISM (gr. *pan* „tot" și *kalos* „frumos"), doctrină care subordonează întreaga realitate categoriei frumosului.

PANENTEISM v. **PANTEISM.**

PANLOGISM (gr. *pan* „tot", „pretutindeni" și *logos* „rațiune"), concepție idealist-obiectivă după care esența ultimă sau principiul ordonator al universului ar fi o rațiune cosmică, iar desfășurarea fenomenelor universului ar constitui un proces logic, subordonat scopurilor acestei rațiuni. Termenul a fost creat de J. E. Erdmann (1853) pentru a desemna doctrina lui Hegel.

Scanned with OKEN Scanner

PANPSIHISM (gr. *pan* „tot", „pretutindeni" și *psyche* „suflet", „spirit"), concepție idealistă după care esența ultimă a lucrurilor ar fi un spirit cosmic (conceput fie ca un spirit pur absolut, fie ca o pluralitate de spirite individuale), iar desfășurarea fenomenelor universului ar fi subordonată scopurilor acestui spirit.

PANTEISM (gr. *pan* „tot" și *theos* „zeu"), concepție filozofică monistă, potrivit căreia dumnezeu și natura sînt identice. Termenul de **p.** a fost creat de J. Toland în 1705. În cursul evului mediu, în sec. XV—XVIII, **p.**, care se opunea concepției teiste a teologiei oficiale despre un dumnezeu personal exterior naturii, creator și diriguitor al acesteia, a servit adesea drept înveliș al materialismului sau al tendințelor materialiste (ex. G. Bruno, Spinoza, Goethe). Există și un **p.** idealist, care, în loc să dizolve pe dumnezeu în natură, dizolvă natura în dumnezeu, afirmînd că el constituie singura realitate (ex. Malebranche, unele variante ale *personalismului* contemporan), concepție denumită uneori și *panenteism*.

PARACELSUS, Theophrastus (1493—1541), alchimist și medic elvețian, reprezentant al primei faze a filozofiei naturii din epoca Renașterii. A preconizat studiul direct al naturii și al organismului omenesc, considerat de el un *microcosm*, în care se petrec aceleași procese ca în *macrocosm*, intuind astfel, într-o formă semifantastică, conexiunea fenomenelor naturii.

PARADOX (gr. *para* „contra" și *doxa* „opinie"), enunț contradictoriu și totodată demonstrabil. Dacă în cadrul unui sistem este demonstrabil atît enunțul *A*, cît și contradictoriul său, enunțul *non-A*, atunci ia naștere un paradox care constă în aceea că *A* și *non-A* sînt adevărate în același timp. **P.** sînt de două feluri: a) *p. semantice*, denumite și antinomii semantice și b) *p. formale*. **P.** semantice apar prin identificarea ilicită a sensurilor a două enunțuri diferite prin nivele de generalitate deosebite a limbajelor în cadrul cărora sînt constituite, primul la nivelul limbajului-obiect, al doilea la nivelul metalimbajului, al limbajului care vorbește despre primul limbaj. Un **p.** semantic este cel cunoscut sub numele de *p. mincinosului*: Spun: „eu mint". Se pune întrebarea ce fac cînd spun „eu mint": mint sau spun adevărul? Dacă mint cînd spun „eu mint", înseamnă că de fapt nu mint, ci spun adevărul. Dacă, în schimb, spun adevărul cînd spun „eu mint", atunci este evident că eu mint. Rezultă ca adevărate, fiind demonstrate, două enunțuri contradictorii: a) dacă e o minciună că „eu mint", atunci nu mint, ci spun adevărul, și b), dacă este adevărat că „eu mint", atunci nu spun adevărul, ci mint. Deci cînd mint spun adevărul și cînd spun adevărul mint. Apariția acestui **p.** se datorește confuziei de sens a două enunțuri diferite: 1) enunțul „eu mint", constituit la nivelul limbajului obiect și care vorbește despre o stare de fapt, acțiunea de a minți, și 2) enunțul „mint că «eu mint»", constituit la nivelul metalimbajului și în care nu se vorbește despre o stare de fapt, ci despre enunțul „eu mint", pe care îl declar prin aceasta fals. Acest lucru este evident și prin aceea că în enunțul din metalimbaj, „mint că «eu

Scanned with OKEN Scanner

mînt»", enunțul din limbajul-obiect „eu mînt" este numai o parte a acestuia, și anume obiectul despre care vorbesc. Prin aceasta **p.** amintit cade. *P.formale* se ivesc prin ducerea la limită a anumitor concepte și prin absolutizarea acestor limite. Un exemplu de acest fel de **p.** este cel cunoscut sub numele de *p.bărbierului*. Dacă consider că „există un bărbier care bărbierește *numai pe toți aceia care nu se bărbieresc singuri*", se pune întrebarea: acest bărbier se bărbierește pe sine sau nu? Dacă acest bărbier se bărbierește pe sine, înseamnă că el nu face parte din clasa tuturor acelora care nu se bărbieresc singuri, și întrucît, așa după cum s-a arătat, el îi bărbierește numai pe aceia, rezultă că el nu se bărbierește pe sine. Dacă însă el nu se bărbierește pe sine, rezultă că face parte din clasa celor care nu se bărbieresc singuri și deci se bărbierește singur. Apare și aici evidentă contradicția: dacă se bărbierește singur, atunci nu se bărbierește pe el însuși și dacă nu se bărbierește singur, atunci se bărbierește pe el însuși. Această contradicție a apărut prin aceea că alcătuirea clasei „*tuturor celor care nu se bărbieresc singuri*" s-a efectuat printr-o maximă limitare și prin absolutizarea acestei limite („bărbierul respectiv bărbierește *numai pe toți aceia care...*"). Analiza **p.** este importantă, deoarece apariția lor s-a produs în legătură cu probleme de fundament ale logicii (în problema definirii enunțului adevărat) și ale matematicii (cele expuse și analizate de G. Cantor, C. Burali-Forti, B. Russell, E. Zermelo ș.a.) și deoarece existența lor dovedește caracterul dialectic al cunoașterii și necesitatea de a înlătura atît indistincția dintre diferite nivele de generalitate, cît și tendința de a rupe formalul de conținut și de a-l izola ca absolut.

PARALELISM PSIHOFIZIOLOGIC, concepție dualistă care consideră că fenomenele fiziologice și cele psihice ar reprezenta două serii de fenomene paralele, fără relații cauzale între ele. Este numit și *paralelism psihofizic.*

PARALOGISM (LOG.), sofism săvîrșit fără intenția de a induce în eroare.

PARAPSIHOLOGIE v. **METAPSIHICĂ.**

PARMENIDE DIN ELEEA (sfîrșitul sec. VI—începutul sec. V î.e.n.), filozof grec, cel mai de seamă reprezentant al *Școlii eleate.* **P.** consideră că adevărata „existență" este unică, imobilă, continuă și neschimbătoare. Cunoașterea senzorială („calea opiniei"), prin care lumea ne apare multiplă, diversă și schimbătoare, este înșelătoare; adevărata existență poate fi cunoscută numai prin rațiune („calea adevărului"). Ontologia lui **P.** este, în esență, materialist-metafizică; concepția sa despre cunoaștere, în măsura în care **P.** rupe cunoașterea logică de cea senzorială și manifestă neîncredere în aceasta din urmă, a favorizat însă dezvoltarea ulterioară a idealismului în Grecia antică. Totodată în tezele lui **P.** sînt implicate legile logicii formale, care aveau să fie enunțate mai tîrziu de Aristotel.

Scanned with OKEN Scanner

PARSONS [pa:snz], Talcott (n. 1902), sociolog american, reprezentant de seamă al structural-funcţionalismului. A dezvoltat o teorie a „acţiunii sociale", conform căreia acţiunile umane trebuie analizate prin noţiuni care să reflecte încercările individului de a-şi reprezenta în mod conştient comportările şi situaţiile diverse. În teoria lui **P.**, schema mijloace-scopuri deţine un loc central. Sistemului social, ca totalitate structural-funcţională, îi sînt proprii patru nivele de organizare: primar sau tehnic, managerial, instituţional şi societal. Aceste nivele se repartizează în jurul a două axe de diferenţiere sau de orientare; axul intern-extern (raportul natură-societate) şi diviziunea muncii. **P.** aplică celor patru nivele de organizare ierarhică a societăţii patru categorii funcţionale: funcţia de adaptare, funcţia de atingere a scopurilor, funcţia de păstrare a formelor structurale şi de conducere a tensiunilor sociale şi funcţia de integrare. Schemele conceptuale preconizate de **P.** au un caracter abstract, neputînd constitui baza unor cercetări empirice riguroase. Teoria „acţiunii sociale" este orientată spre socializarea individului, dar rămîne tributară psihologismului, mai ales în înţelegerea primelor etape ale formării personalităţii. Op. pr.: „Încercări cu privire la teoria sociologică pură şi aplicată" (1949), „Sistemul social" (1951), „Structură şi proces în societăţile moderne" (1960).

PARTE ŞI ÎNTREG, categorii filozofice. Orice lucru are o structură, fiind alcătuit dintr-un număr de părţi componente, elemente aflate într-o legătură, interacţiune organică, legică ce constituie o latură esenţială a existenţei acestui lucru întreg, proprietăţile întregului neputînd fi reduse la suma mecanică a părţilor. Eliminarea unor părţi componente dintr-un sistem material sau introducerea unor părţi noi şi uneori chiar schimbarea aşezării lor pot duce sau la modificarea sistemului sau la transformarea lui radicală. Pe de altă parte, în afara întregului, părţile componente sau îşi pierd o serie de însuşiri, sau nu pot exista de loc (un organ scos dintr-un organism viu încetează să mai existe). Aceasta înseamnă că într-un sistem integral există nu numai o interacţiune a părţilor, a elementelor componente, ci şi o interacţiune a părţilor şi a întregului. Luarea în consideraţie a părţilor trebuie deci să ţină cont de natura întregului şi, invers, studierea întregului trebuie să fie bazată pe cunoaşterea părţilor lui componente. Dacă din punct de vedere dialectic nu este permisă reducerea întregului la părţile, elementele lui, tot aşa considerarea întregului nu are voie să ignoreze o anumită anatomie a părţilor în cadrul sistemului integral respectiv, specificul concret al părţilor care nu coincid nemijlocit cu întregul.

PARTICULAR v. **GENERAL, PARTICULAR, SINGULAR.**

PARTINITATE, însuşire definitorie a oricărei ideologii, exprimînd apartenenţa ei de clasă, orientarea ei în conformitate cu interesele fundamentale ale clasei de pe poziţiile căreia este elaborată. Relaţia dintre **p.** şi obiectivitate este condiţionată de raportul dintre cerinţele progresului istoric şi interesele fundamentale ale clasei căreia îi aparţine respectiva

Scanned with OKEN Scanner

ideologie într-un anumit moment istoric. Dacă o **p.** retrogradă exclude, de regulă, obiectivitatea, o **p.** progresistă tinde să coincidă cu aceasta. **P.** politică marxist-leninistă realizează această coincidenţă. **P.** comunistă presupune aprecierea oricăror evenimente de pe poziţiile consecvent revoluţionare ale clasei muncitoare, ale partidului său revoluţionar, propagarea ideilor marxism-leninismului, efortul pentru îmbogăţirea şi continua lui dezvoltare creatoare şi străduinţa tenace pentru traducerea în viaţă a principiilor lui, lupta hotărîtă împotriva înapoierii de orice natură şi a ideologiei ostile intereselor oamenilor muncii.

PASCAL, Blaise (1623—1662), matematician, fizician, scriitor şi filozof francez. A adus contribuţii valoroase în domeniul fizicii, geometriei, al calculului infinitezimal, al aritmeticii, al teoriei numerelor, algebrei, calculului probabilităţilor. În 1654 s-a retras la mănăstirea jansenistă Port-Royal, renunţînd la cercetările ştiinţifice şi preocupîndu-se cu precădere de problemele moralei şi ale filozofiei. Gîndirea sa în genere oscilează între raţionalism şi scepticism, între ştiinţă şi religie. În celebrele sale „Scrisori provinciale“ (1656—1657), el denunţă cu o vigoare logică impresionantă cazuistica iezuiţilor. Totodată **P.** a opus speculaţiilor scolastice o serie de condiţii logice-metodologice severe ale cercetării ştiinţifice. În „Cugetări“ (postum, 1670), care relevă un profund şi fin psiholog, **P.** abdică însă de la raţiune în favoarea credinţei. Deşi a recunoscut că existenţa lui dumnezeu nu poate fi demonstrată raţional, **P.** a invocat pretinsul avantaj al opţiunii pentru credinţă, formulînd vestitul său „pariu“, potrivit căruia, „dacă dumnezeu nu există, nu pierdem nimic, iar dacă există, cîştigăm totul“. În ciuda afirmării slăbiciunii iremediabile a omului, **P.** proclamă superioritatea lui ca fiinţă gînditoare asupra universului: „Omul nu este decît o trestie, cea mai fragilă din natură, dar este o trestie gînditoare“.

PASEISM (fr. *passé* „trecut“), pasiune exagerată pentru trecut, proprie romantismului evazionist şi unor concepţii conservatoare din domeniul filozofiei istoriei şi filozofiei culturii, care preconizează întoarcerea omenirii în mod anacronic la epoci istoriceşte depăşite (orînduirea patriarhală, evul mediu etc.).

PATOLOGIE SOCIALĂ, termen folosit de diverşi sociologi în înţelesuri diferite. În cadrul concepţiilor organiciste, fenomenele sociale considerate aberante sînt asemănătoare celor de patologie biologică, socotite deci ca „boli sociale“, ca aspecte monstruoase, cărora trebuie să li se găsească o „terapie socială“. În concepţia lui Durkheim, problema **p.s.** este pusă fie în termenii „normal“ şi „anormal“ (în sens de normalitate statistică), fie cu referire la anumite norme morale valabile într-o anumită societate. În cadrul concepţiilor sociologice contemporane, termenul de „patologie“ şi concepţiile aferente sînt, de regulă, abandonate, ele fiind aprecieri subiectiviste ale fenomenelor sociale şi nu constatări obiective.

Scanned with OKEN Scanner

PATRIARHAT (lat. *pater* „tată" și gr. *arhe* „conducere"), termen luat din nomenclatura biblică, referitor la marile familii tribale descrise în „Geneză" și aplicat apoi tuturor societăților în care există familii similare mari, cuprinzînd multipli colaterali, sub conducerea unui singur șef de sex masculin. În comuna primitivă, o dată cu apariția bronzului și cu primele începuturi ale fierului, matriarhatul dispare, bărbatul dobîndind un rol predominant în viața economică și războinică. Filiația se stabilește acum patriliniar și grupul familial devine patrilocal. Femeia își vede mărginită activitatea în cadrul gospodăriei casnice, decade din vechile sale drepturi patrimoniale și sociale, devine obiect de stăpînire a bărbatului, care strînge în „familia" sa soții multiple, sclavi și sclave, precum și o clientelă diversă. Familia mare patriarhală, cuprinsă în organizații gentilice mai vaste, este caracteristică atît popoarelor nomade pastorale, cît și celor agricole, trăind pe baza stăpînirii în comun a pămîntului. Cînd ginții agricole se teritorializează și capătă forma obștilor sătești, sistemul de organizare socială pe bază de filiație cedează locul unui nou mod de organizare, determinat de relații de proprietate individualizată pe grupe familiale restrînse. **P.** se dezagregă, făcînd loc unor familii monogame restrînse.

PATRIOTISM, sentimentul de dragoste față de patrie și față de popor. Este un fenomen social-istoric și are, în diferite epoci, un conținut deosebit. Sentiment dintre cele mai adînci și mai vechi, **p.** capătă o deosebită însemnătate în perioada formării națiunilor și a statelor naționale, cînd burghezia, luptînd împotriva feudalismului și a fărîmițării feudale, a strîns în jurul ei *națiunea* și a apărut ca reprezentantă a ei. **P.** claselor exploatatoare a purtat și poartă inevitabil amprenta limitelor istorice ale acestora. Purtătoarele consecvente ale **p.** au fost întotdeauna masele populare, luptătoare pentru libertate și progres social. În lupta revoluționară pentru construirea societății socialiste apare și se dezvoltă *patriotismul socialist* al întregului popor, generat de noua orînduire, care a lichidat antagonismele de clasă din sînul națiunii. Continuînd pe o treaptă superioară tradițiile patriotice înaintate ale maselor, **p.** socialist are un temei nou: patria socialistă liberă și independentă, ale cărei bogății și destine sînt stăpînite de popor, căruia îi aparține și întreaga putere în stat. **P.** se îmbogățește astfel cu noi valori politice și morale, îmbinînd armonios dragostea tradițională a maselor față de patrie cu devotamentul față de cauza socialismului și comunismului. Respingînd orice îngustime națională, *naționalismul* și șovinismul de orice fel, opunîndu-se totodată *cosmopolitismului*, **p.** socialist presupune respectul față de alte popoare, solidaritatea frățească cu oamenii muncii din toate țările, cu lupta pentru progres social a popoarelor de pretutindeni; el se îmbină armonios cu *internaționalismul proletar*. **P.** socialist are un caracter militant, creator, constituind un important factor în cimentarea națiunii socialiste, în desăvîrșirea societății socialiste pe calea comunismului.

PATRISTICĂ (gr. *pater* „părinte"), doctrină teologică-filozofică elaborată în sec. II—VIII de „părinții bisericii", prin care s-au pus bazele dogma-

Scanned with OKEN Scanner

ticii și cultului creștin. **P.** are o ramură latină (occidentală) și una greacă (orientală). Ea completează Biblia, alcătuind, pentru ortodocși și catolici, „sfînta tradiție" a creștinismului, respinsă de protestanți. Începînd din sec. al III-lea, **p.** s-a sprijinit pe filozofia neoplatonică, pe care a încercat s-o subordoneze teologiei, deschizînd astfel drum scolasticii medievale. Noțiunea de **p.** este redată uneori prin cea de *patrologie*, care desemnează obișnuit disciplina consacrată studiului doctrinei și vieții „părinților bisericii".

PAVLOV, Ivan Petrovici (1849—1936), neurofiziolog rus, laureat al Premiului Nobel (1904), ale cărui descoperiri și teorii au avut o mare influență asupra științelor medicale și psihologiei. Prin descoperirea *reflexului condiționat*, **P.** a deschis o cale nouă în cercetarea experimentală a activității creierului, în explicarea comportamentului animalelor și a psihicului uman. **P.** și colaboratorii săi au descoperit o serie de fenomene și legi ale activității emisferelor cerebrale (inducția corticală, iradierea și concentrarea excitației și inhibiției etc.), contribuind la înțelegerea mecanismelor neurofiziologice ale unor fenomene și funcții psihice. **P.** a adus în sprijinul filozofiei materialiste un vast material științific, verificat experimental, care arată că funcțiile cerebrale și psihice au un substrat material (printr-o adaptare dinamică a funcțiilor la structurile neuronale) și că fenomenele psihice se supun și ele determinismului. Op. pr.: „Prelegeri despre activitatea emisferelor cerebrale" (1927).

PAVLOV, Todor Dimitrov (n. 1890), filozof marxist și om politic bulgar. A fost președinte al Academiei Bulgare de Științe (1947—1962). S-a preocupat îndeosebi de raporturile filozofiei cu științele particulare, de teoria reflectării și de critica unor curente ale filozofiei burgheze (rehmkeismul, bergsonismul, freudismul, pozitivismul). După **P.,** obiectul filozofiei este raportul dintre existență și conștiință. El definește filozofia marxistă ca metodologia științelor particulare, materialismul istoric ca filozofia sau logica dezvoltării social-istorice, iar sociologia ca știință particulară despre structura societății. Op. pr.: „Teoria reflectării" (1936), „Teoria generală a artei" (1938), „Filozofia materialist-dialectică și științele particulare" (1956).

PÂRVAN, Vasile (1882—1927), istoric, arheolog și gînditor român. A încercat să realizeze o sinteză a neohegelianismului și neokantianismului în domeniul filozofiei istoriei, punînd la baza dezvoltării istorice factori de natură cultural-spirituală. Istoria este, după **P.,** devenirea vieții oamenilor și se înfăptuiește prin „ritmul" spiritual, parte integrantă din ritmica universală. Obiectul istoriei îl constituie raporturile reciproce dintre mase și individ, materie și spirit, animalitate și umanitate, natură și cultură. Istoricul, afirmă **P.,** transformă fenomenele în fapte istorice prin atitudinea sa creatoare, atribuindu-le conținuturi și forme. Ca gînditor umanist, **P.** a criticat tot ceea ce se opunea libertății spirituale a individului. Patriot sincer, el a combătut șovinismul și a respins cosmopolitismul, în care vedea anihilarea sentimentului creator de cultură originală. Op. pr.: „Idei și forme istorice" (1920), „Memoriale" (1923).

Scanned with OKEN Scanner

PĂTRATUL LOGIC, schemă mnemotehnică alcătuită de filozoful roman Boethius (480—524), cu scopul de a reprezenta și a ușura memorizarea raporturilor dintre judecățile de predicație *A*, *E*, *I* și *O*:

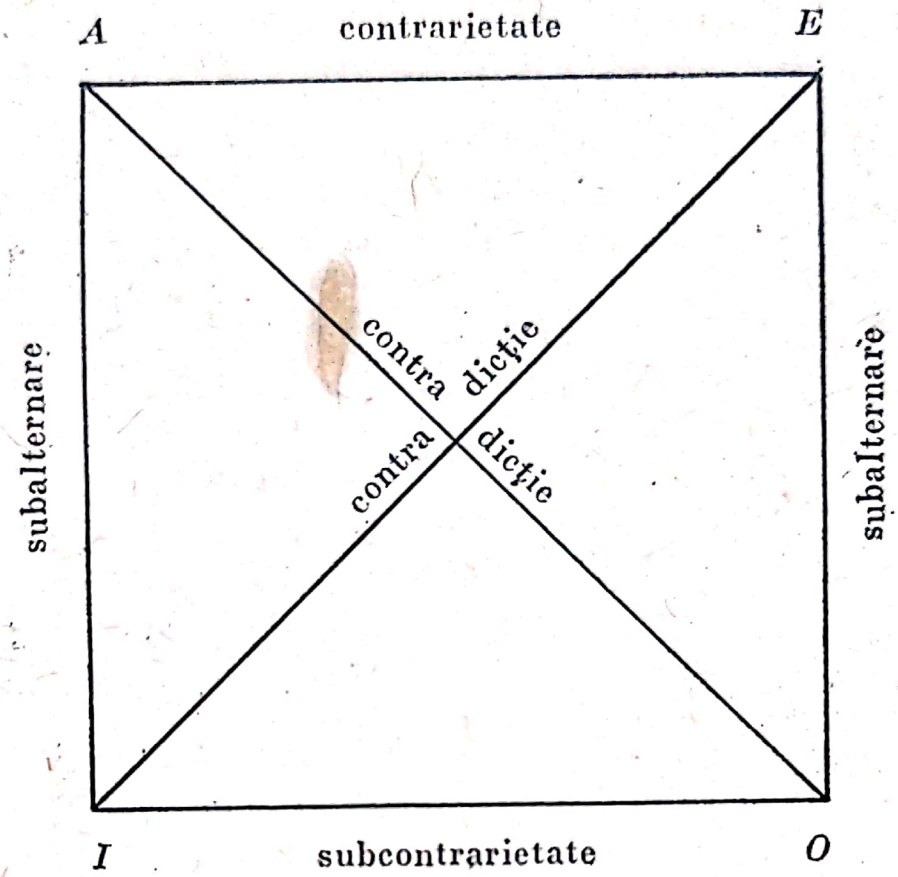

Aceste raporturi sînt: de *contrarietate* între judecățile *A* și *E*, de *subalternare* între judecățile *A* și *I*, pe de o parte, și judecățile *E* și *O*, pe de altă parte, de *contradicție* între judecățile *A* și *O* și între judecățile *E* și *I* și de *subcontrarietate* între judecățile *I* și *O*. În evul mediu, această schemă a fost folosită și în scopul reprezentării și memorizării raporturilor dintre judecățile modale, raporturi în genere analoge celor dintre judecățile de predicație.

PĂTRĂȘCANU, Lucrețiu (1900—1954), sociolog, jurist, filozof și om politic român. Și-a trecut doctoratul la Leipzig cu o teză despre „Chestiunea agrară în România" (1924). După Eliberare a fost profesor la Universitatea din București. A intrat la 19 ani în mișcarea socialistă; ulterior a avut funcții de răspundere în conducerea partidului și a statului. Ca sociolog s-a preocupat îndeosebi de geneza și evoluția procesului de formare a României moderne. A publicat în „Viața românească" studiul „Adevăratul 1848" (1937—1938). În volumul „Un veac de frămîntări sociale. 1821—1907" (1945), **P.** a demonstrat, de pe pozițiile materialismului istoric, că apariția și dezvoltarea capitalismului românesc nu se datoresc, așa cum s-a crezut, factorilor externi, economici (tratatul de la Adrianopol din 1829) sau ideo-

logici (influența ideilor revoluționare din Apus), ci unor factori determinanți interni. În lucrările „Probleme de bază ale României" (1944) și „Sub trei dictaturi" (1944), **P.** a studiat aspecte importante ale situației social-politice și economice a României din perioada 1920—1944. În volumul „Curente și tendințe în filozofia românească" (1946), pornind de la înțelegerea funcției sociale a filozofiei, a examinat critic, nu fără unele limite, gîndirea lui V. Conta și diferitele orientări filozofice manifestate în România interbelică, cărora le-a opus materialismul dialectic ca direcție științifică în cugetarea filozofică.

PEANO, Giuseppe (1858—1932), matematician italian, unul dintre promotorii logicii simbolice, pe care a numit-o logistică. A definit principalele concepte ale calculului propozițional și a creat un sistem de semne specific calculului logic. A construit logic teoria numerelor naturale pe baza unor axiome care îi poartă numele, indicînd astfel posibilitatea explicării fundamentelor matematicii prin concepte pur logice. Op. pr.: „Aritmetices principia nova methodo exposito" (1889), „Letino sine pleatine".

PEIRCE [pə:s], Charles Sanders (1839—1914), filozof, logician, matematician și naturalist american. A inițiat în deceniul al optulea al sec. trecut *pragmatismul*, pe care îl numea „pragmaticism". După el, ideile și noțiunile sînt simple „credințe" care ne călăuzesc în acțiune, iar sensul unei idei se reduce la consecințele ei practice (*principiul lui P.*). Gnoseologia sa idealist-subiectivă se îmbină cu o ontologie idealist-obiectivă cu colorit religios. **P.** a adus contribuții importante în teoria probabilității și în logica relațiilor. A elaborat, independent de Frege, calculul cu predicate. Lucrările sale în domeniul teoriei semnelor au contribuit la constituirea *semioticii*, ale cărei principii le-a formulat. Op. pr.: „Marea logică".

PENTRU SINE (*ființă* ~), termen hegelian care desemnează un moment al dialecticii ființei, și anume calitatea ajunsă la împlinire, desăvîrșită, ființa infinită: cel mai apropiat exemplu al ființei pentru sine este, la Hegel, conștiința de sine. Prin extensiune: caracter propriu cunoașterii pe care ființa conștientă o are despre ea însăși, în opoziție cu ființa în sine. O clasă socială devine o clasă pentru sine cînd dobîndește conștiința intereselor sale fundamentale, a locului ei în sistemul relațiilor sociale și în ansamblul procesului istoric. V. și *în sine*.

PERCEPȚIE, proces psihic prin care obiectele și fenomenele din realitate, acționînd nemijlocit asupra organelor de simț, sînt reflectate în totalitatea însușirilor lor ca un întreg unitar; imaginea care este rezultatul acestui proces. Spre deosebire de *senzație*, care reflectă o însușire sau alta a unui obiect, **p.** reflectă obiectul în ansamblul său. **P.** reprezintă procesul principal al cunoașterii senzoriale la om, senzația avînd în special un rol formativ în dezvoltarea filogenetică și ontogenetică. **P.** se bazează pe experiența anterioară a omului, pe raportarea obiectului perceput la

o anumită categorie de obiecte; de aceea în **p.** se reflectă semnificaţia obiectului respectiv. Cercetările experimentale au arătat că procesul **p.** are un caracter selectiv şi este influenţat de particularităţile obiectului perceput, de trebuinţele şi de interesele persoanei, de aşteptarea sau de atitudinea anticipativă. **P.** este de diferite feluri: vizuală, auditivă, tactilă etc.

PERIPATETICII (gr. *peripatein* „a se plimba"), discipolii lui Aristotel, dintre care primul şi cel mai ilustru a fost *Teofrast*, apoi Eudem din Rodos (sec. IV—III î.e.n.), Straton din Lampsakos (m. circa 270 î.e.n.), Alexandru din Afrodisias (sfîrşitul sec. II şi începutul sec. III) ş.a. Unii **p.** au înclinat spre orientarea materialistă legată de cercetările naturalist-ştiinţifice concrete (în botanică, matematică, astronomie, medicină etc.), alţii au înclinat spre idealism.

PERSOANĂ, totalitatea însuşirilor fizice şi psihice ale individului uman, considerate în unitatea lor integrativă şi în continuitatea lor de-a lungul vieţii. **P.** se formează în condiţiile existenţei sociale a omului, a relaţiilor sociale existente, a împrejurărilor de viaţă şi educaţie. Diferite laturi şi aspecte ale **p.** sînt studiate de antropologie, anatomia şi fiziologia umană, psihologie, pedagogie, etică, sociologie. Insuşirile psihice ale **p.** — *temperamentul*, *caracterul*, *aptitudinile* — sînt studiate de psihologia diferenţială sau psihologia persoanei.

PERSONALISM, curent al filozofiei burgheze contemporane, cu o tendinţă pronunţat fideistă şi cu manifestări variate (**p.** absolut, **p.** pluralist, **p.** evoluţionist etc.). Reeditînd diverse teze ale monadologiei lui Leibniz, ale idealismului subiectiv al lui Berkeley şi ale idealismului absolut al lui Hegel, **p.** pune la baza existenţei o pluralitate de entităţi spirituale înzestrate cu atributele personalităţii (voinţă, urmărirea unor scopuri, conştiinţă de sine) şi subordonate lui dumnezeu ca persoană supremă. **P.** încearcă să îmbine pe un fundal teist o ontologie idealist-obiectivă cu o gnoseologie idealist-subiectivă. Persoana umană este privită de **p.** ca fiind categoria supremă; ea este concomitent o entitate autonomă şi o creaţie a divinităţii, către care tinde şi căreia îi este subordonată. În acest mod, **p.** îmbină voluntarismul individualist cu fatalismul religios. Deşi meritoriu prin atenţia acordată problemelor complexe ale condiţiei umane şi valorii persoanei, **p.** absolutizează „persoana" şi o priveşte în afara oricăror determinări social-istorice, preconizînd rezolvarea tuturor problemelor sociale într-o manieră evazionistă fie prin retragerea în „dimensiunile" persoanei umane, fie prin intercomunicarea cu „persoana" divină. **P.** a fost iniţiat în S.U.A. în a doua jumătate a sec. XIX, avînd drept reprezentanţi principali în sec. XX pe B.P. Bowne, W. E. Hocking, E.S. Brightman şi R.T. Flewelling. În Franţa **p.** a fost reprezentat, la începutul secolului, de Ch. Renouvier, iar după 1930 de gruparea din jurul revistei „Esprit", condusă de E. Mounier şi apoi de J.M. Domenach, care a elaborat o doctrină morală şi socială fundată pe valoarea absolută a persoanei, subliniind însă şi inserţia colectivă a

Scanned with OKEN Scanner

acesteia. În țara noastră, în perioada dintre cele două războaie mondiale, adept al **p.** într-o variantă aparte, numită „personalism energetic", a fost *C. Rădulescu-Motru*.

PERSONALITATE 1. (În sens larg) Rezultat al dezvoltării depline și al valorificării sociale a însușirilor *persoanei*. **2.** (În sens restrîns) Persoană cu aptitudini și însușiri intelectuale, artistice, morale deosebite, care aduce o contribuție valoroasă (excepțională) în domeniul social-politic sau în știință, tehnică, artă, literatură. Spre deosebire de teoriile care definesc **p.** în mod abstract, izolat de societate, teoria marxistă a **p.** pornește de la interrelația dialectică individ-societate, libertate-necesitate. Personalitatea nu este un dat, ci un produs, reprezentînd răspunsul conștient al subiectului la realitatea înconjurătoare. Omul nu *este*, ci se *face*, **p.** este făurită și se autoconstruiește în procesul însușirii active a conținuturilor și valorilor sociale, a influențelor mediului social, cît și în procesul *obiectivării*, al practicii, în cursul căreia individul modifică la rîndul său aceste conținuturi, creează valori noi. De-a lungul istoriei societății omenești, problema dezvoltării libere, multilaterale și armonioase a **p.** a format obiectul preocupărilor tuturor gînditorilor umaniști. În orînduirile bazate pe existența claselor antagonice, în care dezvoltarea **p.** a fost și este îngrădită de sistemul proprietății private și al exploatării, numai un număr relativ restrîns de indivizi reușesc să-și dezvolte și să-și afirme, în anumite limite, **p.** Umanismul marxist leagă din această cauză eliberarea **p.** de eliberarea întregii societăți de sub jugul exploatării, de lupta împotriva *înstrăinării* ca fenomen socialmente determinat. Socialismul și comunismul, în care **p.** umană este scopul suprem, asigură pentru prima oară în istorie condițiile pentru dezvoltarea liberă și armonioasă a **p.** — *P. istorică*, conducător a cărui activitate exercită o influență apreciabilă asupra desfășurării evenimentelor istorice. În opoziție cu concepția idealist-subiectivă, care atribuie *p.i.* un rol hotărîtor în istorie, materialismul istoric subliniază rolul hotărîtor al maselor populare și faptul că situațiile istorice concrete dau naștere la personalități chemate să exprime necesitățile obiective ale dezvoltării sociale. Marxismul respinge atît cultul personalității, cît și negarea anarhistă a rolului și autorității conducătorilor. Caracterul pozitiv sau negativ al activității *p.i.* este determinat de situarea lor pe pozițiile claselor înaintate, respectiv retrograde, de concordanța sau de neconcordanța acestei activități cu legile obiective ale dezvoltării sociale. Autoritatea *p.i.* ridicate din rîndurile clasei muncitoare și educate de partidul marxist-leninist se sprijină pe legătura strînsă cu masele populare ale căror aspirații le întruchipează, precum și pe înțelegerea științifică a procesului social-istoric.

PESIMISM, concepție opusă *optimismului*, potrivit căreia răul, iluzia, suferința predomină în lume și nu pot fi înlăturate, fiindu-i inerente; neîncredere în viitorul omenirii, în progres. Termenul de **p.** a fost introdus de Schopenhauer (1819). Promotori cunoscuți ai **p.** sînt și filozofii germani E. von Hartmann (1842—1906) și O. Spengler, precum și reprezentanții *existențialismului*. **P.** apare adeseori ca reacție critică față de optimismul naiv,

Scanned with OKEN Scanner

necritic și conservator și ca protest față de limitele biologice, social-istorice și gnoseologice ale unei epoci sau generații și atribuite speciei în general. **P.** unor mari poeți, ca Leopardi, Lenau, Eminescu, se explică prin conflictul dramatic dintre năzuința lor spre absolut și perfecțiune și limitele epocii în care au trăit.

PETRESCU, Nicolae (1886—1954), filozof și sociolog român. A fost conferențiar la Universitatea din București. Influențat de idealismul raționalist hegelian și de școala antropologică americană, a scris lucrări de teoria sociologiei comparate, de antropologie și de istoria civilizațiilor. Op.pr.: „Precizarea noțiunii de filozofie" (în germană, 1912), „Principiile sociologiei comparate" (în engleză, 1924), „Anglia" (1938), „Primitivii" (1944).

PETROVICI, Ion (n.1882), filozof, scriitor și om politic român. A fost profesor la universitățile din Iași și București. În filozofie a pledat pentru reînvierea metafizicii spiritualiste și pentru împăcarea filozofiei cu religia. În vederea fundamentării metafizicii a preconizat în mod eclectic utilizarea atît a metodelor empirice-raționaliste, cît și a celor intuiționiste și chiar mistice. Adversar al materialismului, a susținut că materia nu este decît „spirit amorțit". **P.** a publicat și studii de istoria filozofiei, printre care monografia „Viața și opera lui Kant" (1936). A adus o serie de contribuții în domeniul logicii formale („Teoria noțiunilor", 1910).

PHILON v. **FILON DIN ALEXANDRIA.**

PIAGET [piajé], Jean (n.1896), psiholog elvețian, profesor la universitățile din Geneva și Paris, creatorul unei școli de psihologie infantilă. Pe baza unor cercetări experimentale ample și îndelungate, **P.** a elaborat o teorie originală asupra genezei și mecanismelor gîndirii, denumită *teorie operațională*. Conform acestei teorii, inteligența și gîndirea constau din serii de operații: clasare, seriere, numărare, măsurare, plasare și deplasare în spațiu și timp etc. *Operațiile* reprezintă interiorizarea, transpunerea pe plan mintal a unor acțiuni, ele fiind reversibile și coordonate cu alte operații conform unei structuri de ansamblu (structură operatorie). Reversibilitatea, capacitatea de a inversa operațiile, caracterizează după **P.** gîndirea operațională, stadiu superior al echilibrării între obiect și subiect. Preocupîndu-se în același timp de probleme de psihologie, biologie, logică, filozofie, **P.** a contribuit la sinteze științifice interdisciplinare. Optînd pentru unitatea metodelor psihologice și logice de studiere a gîndirii, **P.** a inițiat în perioada postbelică cercetări de *epistemologie genetică*, disciplină care abordează problemele de gnoseologie prin studiul experimental al formării structurilor operatorii în cursul dezvoltării ontogenetice a gîndirii copilului. Op. pr.: „Psihologia inteligenței" (1947), „Epistemologie genetică" (12 vol., în colab. cu numeroși autori, apărute începînd din 1956), „Tratat de psihologie experimentală" (5 vol., 1963—1965, în colaborare cu P. Fraisse).

Scanned with OKEN Scanner

PITAGORA (c.580—c.500 î.e.n.), matematician și filozof idealist grec, originar din Samos, întemeietorul *pitagorismului*. A fost conducătorul partidului aristocratic din Crotona (sudul Italiei). Scrierile lui nu s-au păstrat. Tradiția îi atribuie descoperirea teoremei geometrice și a tablei de înmulțire, care îi poartă numele. Ideile și descoperirile lui nu pot fi deosebite cu certitudine de cele ale discipolilor săi, *pitagoreicii*.

PITAGOREICII, adepții curentului filozofic idealist și ai școlii de matematică din Grecia antică, întemeiată de Pitagora în sec. al VI-lea î.e.n. Ei au făcut descoperiri importante în domeniul aritmeticii, geometriei și astronomiei. Au abandonat pentru prima oară concepția geocentrică, afirmînd că Pămîntul se mișcă în jurul unui foc central, conceput însă mitic. **P.** afirmau că esența tuturor lucrurilor sînt numerele, reprezentate la început ca realități spațiale, apoi ca entități ideale, și susțineau că întregul univers constituie o armonie de numere. Mistica numerelor s-a împletit la **p.** cu credința în nemurirea și transmigrația sufletelor și cu o morală ascetică-religioasă. În ciuda concepției lor idealiste, **p.** au contribuit la formarea ideii despre legitatea obiectivă a naturii și la ridicarea gîndirii filozofice pe planul abstracției, dincolo de realitatea senzorială nemijlocită.

PLATON (427—347 î.e.n.), filozof grec, unul dintre cei mai mari gînditori ai antichității, discipol al lui Socrate. A întemeiat la Atena în jurul anului 387 î.e.n. școala filozofică numită *Academia*. A scris numeroase dialoguri filozofice, considerate capodopere ale prozei clasice grecești, printre care „Protagora", „Banchetul", „Fedon", „Republica", „Parmenide", „Sofistul". Exponent ideologic al aristocrației sclavagiste, adversar declarat al materialismului antic, **P.** a elaborat teoria idealist-obiectivă a Ideilor sau Formelor (eidos). Potrivit acestei teorii, adevărata realitate o constituie Ideile (ex. Ideea de frumos sau „frumosul în sine", Ideea de dreptate, de om etc.), esențe suprasensibile, imuabile, făcînd parte dintr-o lume aflată în afara timpului și a spațiului, dominate și pătrunse de un principiu suprem de natură divină (Ideea de bine). Lucrurile percepute prin simțuri nu ar fi decît „umbre", copii degradate ale Ideilor, și nu ar avea realitate decît în măsura în care „participă" la Idei. **P.** și-a însușit doctrina mistică a *pitagoreicilor* despre nemurirea și transmigrația sufletelor, concepția ascetică despre trup ca „temniță a sufletului" („Fedon"). Gnoseologia platonică a avut un caracter idealist-raționalist. După **P.**, știința adevărată nu poate avea alt obiect decît Ideile; lucrurile sensibile pot fi numai obiectul „opiniei" (doxa). De aceea nu percepțiile senzoriale, ci doar rațiunea poate fi calea cunoașterii autentice. **P.** susținea că omul cunoaște Ideile datorită faptului că sufletul lui le-ar fi contemplat cîndva într-o existență anterioară. Cunoașterea ar fi deci o „reamintire" (*anamnesis*). Metoda cunoașterii „Ideilor" era pentru **P.** „dialectica", adică mișcarea gîndirii de la noțiunile particulare la cele generale și invers. În ciuda formei idealiste, cercetarea raporturilor dintre noțiuni de către **P.**, rezolvarea posibilității predicației („Sofistul") și încercarea de a formula legile gîndirii logice („Fedon") au pregătit crearea logicii formale de către

Scanned with OKEN Scanner

Aristotel. Totodată, sub influența lui Heraclit, deși îl combătuse, **P.** a elaborat, în formă idealistă importante idei dialectice. Confruntarea ipotezelor contradictorii, postularea simultană a afirmației și a negației, considerată de **P.** în dialogurile sale tîrzii („Parmenide", „Sofistul") drept calea descoperirii adevărului, au dus la dezvăluirea elasticității noțiunilor, a corelației și inseparabilității noțiunilor contrare. Pe plan social-politic, **P.** a preconizat crearea unui stat în care trebuiau să existe trei caste: 1) „filozofii", conducători, 2) „gardienii", apărători ai statului contra dușmanilor interni și externi, și 3) agricultorii și meseriașii, care urmau să întrețină prin munca lor castele dominante. Primelor două caste **P.** le recomandă să instituie comunitatea averilor, femeilor și copiilor pentru ca să-și poată astfel organiza fără conflicte interne dominația lor asupra țăranilor, meșteșugarilor și sclavilor („Republica"). Filozofia platonică a influențat întreaga dezvoltare a idealismului de mai tîrziu, inspirînd și unele curente idealiste contemporane (ex.fenomenologia).

PLEHANOV, Gheorghi Valentinovici (1856—1918), revoluționar și teoretician marxist rus. Adept al *narodnicismului* la începuturile activității sale, **P.** a devenit, curînd după emigrarea sa în Elveția (1880), marxist, afirmîndu-se ca un teoretician de seamă prin opere ca „Socialismul și lupta politică" (1883), „Cu privire la dezvoltarea concepției moniste a istoriei" (1895), „Rolul personalității în istorie" (1898) etc. **P.** a analizat materialismul francez din sec. al XVIII-lea, concepțiile istoricilor francezi din perioada Restaurației, iluminismul, dialectica idealistă a lui Hegel, demonstrînd locul deosebit și rolul revoluționar al marxismului în istoria gîndirii omenești. El a adus contribuții importante îndeosebi în problema corelației complexe a formelor ideologice, a rolului istoric al maselor și personalității și a rolului ideilor în dezvoltarea socială. Prin lucrările sale de estetică, istorie și critică literară („Scrisori fără adresă", 1899—1900; „Arta și viața socială", 1912, ș.a.), **P.** a dezvoltat concepția marxistă despre artă și literatură.

PLOTIN (204—270), filozof mistic grec, reprezentantul principal al *neoplatonismului*, conducător al unei școli proprii la Roma. După el, lumea ar fi creată prin „emanație" din ființa primordială divină, „unitatea", „existența". Materia ar fi o treaptă inferioară a emanației, și anume „nonexistența", „răul". Cunoașterea s-ar obține prin extaz mistic. O mare parte dintre scrierile lui **P.** au fost cuprinse în opera intitulată „Eneade".

PLURALISM (lat. *pluralis* „compus din mai multe elemente"), concepție idealistă în problema fundamentală a filozofiei, opusă monismului, potrivit căreia universul ar fi format dintr-o pluralitate de esențe de sine stătătoare, lipsite de legătură între ele (Herbart) sau avînd o legătură care s-ar datora armoniei divine prestabilite (Leibniz). **P.** gnoseologic al pragmatismului (James) și personalismului (Brightman) neagă în spirit subiectivist adevărul obiectiv, opunîndu-i teza despre multiplicitatea adevărurilor.

Scanned with OKEN Scanner

PLUTARH (c.46—c.120), scriitor și filozof grec din Cheroneea, reprezentant al *Academiei platonice*, autor al celebrelor „Vieți paralele" (105—115), o culegere de 46 de biografii ale oamenilor de stat greci și romani. Operele sale de filozofie și de morală („Moralia") sînt un prețios izvor pentru cunoașterea filozofiei postaristotelice. Nu trebuie confundat cu filozoful neoplatonician Plutarh din Atena.

POINCARÉ [puăcaré], Jules Henri (1854—1912), mare matematician francez, cu preocupări temeinice în domeniul filozofiei. A contestat valoarea reflectorie a categoriilor și a principiilor științei, considerîndu-le simple „convenții", adoptate din considerente de comoditate, de „economie a gîndirii". *Convenționalismul* lui **P.** s-a împletit însă cu tendințe realiste (cu ajutorul principiilor create de el, afirma **P.**, savantul cunoaște „faptele obiective"). Lucrările filozofice ale lui **P.** („Știința și ipoteza", 1902; „Valoarea științei", 1906) cuprind observații interesante asupra experimentului și ipotezei, a raportului dintre empiric și teoretic, formal și intuitiv în știință. O mare importanță pentru filozofia matematicii a avut-o polemica lui **P.** cu adepții *logicismului*.

POLARITATE, formă a contradicției în care laturile contrare se exclud reciproc și totodată se condiționează reciproc, nu pot exista una fără cealaltă (ex. sarcina pozitivă și cea negativă în electricitate, polul nord și polul sud în magnetism, capitalul și munca salariată în economia capitalistă). **P.** se manifestă și în cunoaștere sub forma categoriilor polare (esență-fenomen, cauză-efect, necesitate-întîmplare), care au sens numai în corelația lor și trec reciproc una în alta.

POLISILOGISM, raționament deductiv complex, alcătuit dintr-o înlănțuire de silogisme, în care concluzia silogismului anterior (prosilogismul) devine una dintre premisele silogismului următor (episilogismul). **P.** sînt de două feluri: a) *progresive*, care merg de la general la particular, și b) *regresive*, care urmează drumul invers, enunțîndu-se mai întîi subsumarea cazului particular unei clase și după aceea o însușire generală a clasei respective.

POLITICĂ 1. Formă de organizare a societății umane, care apare o dată cu antagonismele de clasă generate de proprietatea privată; nucleul central al **P.** este puterea de stat, prin intermediul căreia se realizează dominația unor clase asupra altora, controlul lor asupra întregii societăți. **2.** Formă a activității social-istorice a oamenilor care cuprinde relațiile dintre clasele sau dintre grupurile sociale în lupta pentru promovarea și satisfacerea intereselor lor fundamentale, pentru cucerirea sau menținerea puterii de stat, mijloacele și metodele de realizare practică a țelurilor lor în această luptă. **3.** Formă corespunzătoare a conștiinței sociale, respectiv a ideologiei. În **p.** se oglindesc nemijlocit relațiile economice dintre clase, interesele lor fundamentale, **p.** fiind o expresie concentrată a economiei. Ideile și concepțiile politice sînt cuprinse în programele și în declarațiile partidelor, ale organizațiilor politice și ale guvernelor, în constituțiile

Scanned with OKEN Scanner

statelor, în doctrinele politice, în lucrări teoretice speciale etc. Ele sînt traduse în viaţă în lupta nemijlocită a claselor, în activitatea instituţiilor şi a organizaţiilor politice şi, în mod deosebit, în politica internă şi externă a statelor. Justeţea oricărei **p.** depinde de măsura în care exprimă interesele vitale ale maselor muncitoare. **P.** exercită o influenţă activă asupra bazei economice şi mijloceşte, împreună cu dreptul şi ideologia juridică, acţiunea determinantă a acesteia asupra altor forme ale conştiinţei sociale (arta, filozofia etc.), imprimîndu-le un caracter de clasă. **P.** este o parte a suprastructurii, schimbarea ei fiind guvernată de legile corelaţiei dintre *bază şi suprastructură.*

POLITOLOGIE (gr. *polis*, „stat", „cetate" şi *logos* „ştiinţă"), termen propus ca denumire pentru ştiinţa politică de vest-germanul Eugen Fischer Baling şi promovat de Gert von Eynern în 1954; în acelaşi timp a fost lansat în Franţa de A.Thérive. Sin. *ştiinţa politică.*

POMPONAZZI [pomponáţţi], Pietro (1462—1524), filozof umanist italian, profesor la Universitatea din Padova, reprezentant al aristotelismului de tendinţă materialistă. În cartea sa „Despre nemurirea sufletului" (1516), condamnată de biserică, el a respins, sprijinindu-se pe teoria *adevărului dublu,* dogma nemuririi sufletului.

POPOR, formă istorică de comunitate umană, superioară tribului şi anterioară *naţiunii.* În perioada trecerii la orînduirea sclavagistă s-au format popoarele lumii antice. Neexistînd o comunitate trainică de viaţă economică, popoarele lumii antice erau comunităţi relativ efemere. O dată cu trecerea la feudalism se formează popoarele şi limbile moderne. Procesul de constituire a popoarelor în naţiuni are loc începînd din perioada destrămării feudalismului. Termenul de popor se foloseşte şi în accepţia de *mase populare;* el desemnează, de asemenea, populaţia unei ţări, totalitatea locuitorilor ei.

POPORANISM, mişcare politică-ideologică şi artistică, specifică ţărilor unde relaţiile capitaliste slab dezvoltate au coexistat cu cele feudale. Teoretizat la noi de *C.Stere* (în „Adevărul", 1893, şi apoi în „Evenimentul literar", 1894), **p.** românesc a exprimat poziţiile de clasă ale micii burghezii orăşeneşti şi rurale, ostilă atît marii proprietăţi moşiereşti avînd din acest punct de vedere un caracter protestatar, cît şi celei capitaliste. **P.** considera că dezvoltarea capitalistă este un fenomen întîmplător, care poate fi ocolit, societatea viitorului fiind cea bazată pe obştea ţărănească. Contestînd rolul revoluţionar al proletariatului şi rezervele revoluţionare ale ţărănimii, **p.** opunea acestor clase noţiunea nediferenţiată de popor. Iniţial variantă a unui liberalism moderat, **p.** s-a transformat la începutul sec. al XX-lea într-o mişcare diversionistă, situată la remorca burgheziei liberale. În literatură, teoreticianul **p.** a fost *G.Ibrăileanu.* El a dezvoltat latura de critică socială antifeudală şi anticapitalistă a **p.**, reţinînd preocuparea acestuia pentru viaţa ţărănimii şi militînd totodată pentru veridi-

Scanned with OKEN Scanner

citatea reflectării realității în artă, pentru o literatură realistă, inspirată din realitățile naționale. În opera unor scriitori grupați în jurul „Vieții românești" se fac simțite influențe ale poporanismului (Sp.Popescu, Jean Bart, I.I.Mironescu, Paul Bujor ș.a.).

POPPER, Karl Raimund (n.1902), filozof și logician britanic de origine austriacă. A elaborat lucrări în domeniul epistemologiei și logicii cercetării științifice. Punctul de plecare al concepției sale îl constituie respingerea metodei inducției și încercarea de a întemeia construcția teoriilor științifice prin procedee strict deductive. Dezbătînd probleme comune cu pozitivismul logic, el s-a delimitat de acesta în teoria sensului, definiția adevărului și problema verificării, precum și prin admiterea unei teorii a existenței. Neînțelegerea unității dialectice dintre inducție și deducție, a caracterului social-istoric al procesului de cunoaștere limitează valoarea analizelor lui **P.** În filozofia istoriei s-a situat pe poziții ostile materialismului istoric și socialismului. Op.pr.: „Logica descoperirii științifice" (1934), „Supoziție și recuzare" (1963).

PORT-ROYAL [port-ruaiál], „*Logica de la Port-Royal*" (1662), operă elaborată de A.Arnauld și P.Nicole în mănăstirea de călugărițe bernardine **P.-R.** devenită în 1636 centrul *jansenismului*. Lucrarea, în care logica este definită drept artă, cuprinde patru părți. În ele se analizează succesiv ideile (noțiunile), judecățile, raționamentele și metoda. Alcătuită de pe poziții potrivnice senzualismului, *L. de la P.-R.* nu acceptă nici realismul medieval, considerînd că noțiunile se formează prin abstractizare. Străduindu-se să prezinte logica aristotelică într-o formă accesibilă, autorii țin totodată seamă de ideile lui Fr.Bacon și R.Descartes.

POSIBILITATE ȘI REALITATE, categorii filozofice corelative care reflectă legătura dintre nou și vechi în procesul dezvoltării. *Posibilitatea* este o realitate virtuală; ea desemnează tendințele de dezvoltare care duc la constituirea unui nou fenomen, premisele obiective ale viitoarei realități, în timp ce *realitatea* reprezintă posibilitatea înfăptuită, actualizată. Realitatea apare inițial sub formă de posibilitate, ca negație a unei realități vechi, și conține în sine totodată germenii propriei sale negații, ai unei noi realități. În opoziție cu interpretările idealiste și finaliste ale dialecticii **p. și r.,** materialismul dialectic subliniază că trecerea de la posibilitate la realitate are un izvor obiectiv, care rezidă în tendințele interne de dezvoltare a fenomenelor din natură, societate și gîndire, generate de mișcarea contradicțiilor lor imanente. În fiecare moment al dezvoltării, un fenomen conține posibilități multiple, contradictorii, dintre care se realizează de obicei, în ultimă analiză, în luptă cu tendințele opuse, accidentale, o singură posibilitate, aceea care exprimă linia necesității. Trecerea posibilității în realitate se realizează gradual, străbătîndu-se două trepte: posibilitatea *abstractă*, pentru realizarea căreia condițiile lipsesc sau sînt încă nematurizate, și posibilitatea *concretă*, sau *reală*, ale cărei condiții de actualizare s-au maturizat. În natură, trecerea posibilității în realitate are loc în mod spontan, în timp ce în cadrul societății ea pre-

Scanned with OKEN Scanner

supune împletirea condiţiilor obiective cu cele subiective, activitatea sistematică a oamenilor îndreptată spre dezvăluirea posibilităţilor din natură şi din societate şi spre transformarea acestora în realitate în conformitate cu nevoile lor.

POST HOC, ERGO PROPTER HOC, expresie latinească însemnînd „după aceasta, deci din cauza aceasta" şi denumind un raţionament inductiv greşit, în care simpla succesiune cronologică a fenomenelor este interpretată necritic, ca un raport de la cauză la efect.

POSTULAT (lat. *postulatum* „cerinţă"), enunţ considerat ca prim, alături de *axiome*, în cadrul unui sistem deductiv în vederea obţinerii unor *teoreme*. Spre deosebire de axiome, care reprezintă un adevăr de maximă generalitate, indemonstrabil în respectivul sistem, **p.** reprezintă un adevăr general, presupus doar indemonstrabil, luat ca o cerinţă în vederea întemeierii altor enunţuri. În limbajul obişnuit, graniţa dintre **p.** şi axiomă nu este precis delimitată, uneori axiomele fiind chiar denumite **p.** (în sens de premise).

POZITIVISM, curent filozofic din sec. XIX—XX, întemeiat de A.Comte. Caracteristică tuturor fazelor şi variantelor **p.** este respingerea filozofiei ca reprezentare teoretică generalizată a lumii şi intenţia de a se limita strict la faptele „pozitive", confirmate de experienţă (de aici şi denumirea curentului). **P.** consideră că problemele tradiţionale ale filozofiei, şi îndeosebi problema raportului dintre existenţă şi conştiinţă, sînt pseudoprobleme, speculaţii „metafizice". Prin limitarea cunoaşterii la senzaţiile sau la trăirile subiectului, prin negarea directă sau indirectă a existenţei realităţii obiective şi a reflectării ei în conştiinţă, **p.** gravitează însă, de fapt, spre o concepţie idealist-subiectivă şi agnostică. Caracteristice **p.** sînt şi negarea posibilităţii de a cunoaşte esenţa sau cauza fenomenelor, teza potrivit căreia ştiinţa nu poate decît să descrie sau să sistematizeze faptele observabile nemijlocit, nu să le şi explice, precum şi interpretarea convenţionalistă a cunoaşterii teoretice, strîns legată de această teză (v.şi *convenţionalism*). Accentul pus asupra „experienţei", „faptelor", „verificabilităţii", asupra „pozitivităţii" cunoaşterii ştiinţifice explică influenţa pe care a exercitat-o **p.** asupra multor oameni de ştiinţă. În evoluţia **p.** se pot distinge trei faze: a) **p.** clasic, sau „primul" pozitivism (*A.Comte, E. Littré, J.St.Mill, H. Spencer*), b) *empiriocriticismul*, numit şi „al doilea pozitivism" (Mach, Avenarius) şi c) *neopozitivismul*, cu diferitele sale variante (pozitivismul logic, empirismul logic, filozofia analitică). Înrudite cu neopozitivismul sînt *pragmatismul* şi *operaţionalismul*.

POZITIVISM LOGIC v. **NEOPOZITIVISM.**

POZITIVISM SOCIOLOGIC, orientare teoretică şi metodologică iniţiată de A.Comte, care, în opoziţie cu caracterul speculativ al concepţiilor de filozofie a istoriei, definea sociologia ca „ştiinţă pozitivă a faptelor sociale". În a doua jumătate a sec. al XIX-lea, ideea fundamentării unei

Scanned with OKEN Scanner

teorii sociale „pozitive", după modelul științelor naturii, a fost reluată sub forma organicismului, a biologismului în genere, a psihologismului etc. În jurul anului 1900, **p.s.** naturalist a fost supus — pe de o parte de marxism și, pe de altă parte, de neokantianism, de sociologia sistematică germană și de școala sociologică franceză (E.Durkheim) — unor critici aspre, care au învederat viciile sale: extrapolarea ilicită a noțiunilor mecanicii, biologiei, psihologiei asupra societății, descriptivismul empirist, neînțelegerea specificului cunoașterii sociologice. În sec. al XX-lea, mai ales în perioada interbelică, **p.s.** s-a dezvoltat cu precădere în S.U.A., manifestîndu-se sub forma reducerii legilor sociale la corelații formale, a înlocuirii explicației cauzale prin explicații funcționale, a identificării metodologiei sociologice cu o tehnologie. Criticînd apriorismul și schematismul teoriilor sociologice speculative, **p.s.** a subliniat necesitatea unor observații riguroase și controlate și a îndreptat atenția sociologilor spre standardizarea și codificarea informațiilor, spre utilizarea unor procedee logic-formale de analiză. **P.s.** este considerat în prezent ca unilateral și depășit, tinzîndu-se spre un complementarism al modalităților logic-formale și intuitive de cunoaștere, spre o sinteză rațională a sociologiei empirice cu sociologia teoretică, spre înțelegerea metodologiei la un nivel reflexiv și nu la unul tehnic.

PRACTICĂ, activitatea oamenilor prin care ei transformă realitatea materială. Elementul fundamental al **p.** este activitatea de producție a bunurilor care stă la baza existenței și dezvoltării societății; **p.** include, de asemenea, activitatea de transformare a societății însăși, lupta de clasă, activitatea revoluționară a maselor, claselor, partidelor, activitatea statului, precum și experimentul științific și în genere orice formă a activității sociale care implică transformarea nemijlocită a realității (ex. **p.** artistică, pedagogică, medico-sanitară etc.). Depășind caracterul contemplativ al filozofiei premarxiste, marxismul a revoluționat gnoseologia prin dezvăluirea rolului hotărîtor al **p.** în cunoaștere, după cum a revoluționat și concepția despre om (antropologia filozofică), privind omul ca ființă activă care transformă realitatea materială prin **p.**, creîndu-se și transformîndu-se totodată pe sine însuși. Concepția marxistă despre **p.** se deosebește de cea a materialismului premarxist, care privea **p.** numai ca experiență senzorială (și nu ca activitate transformatoare) sau ca o simplă satisfacere a nevoilor biologice ale individului, ca o „practică de consum" (Feuerbach). Totodată, ea se opune și concepțiilor subiective, care reduc **p.** la trăirile subiectului, la acțiunea individuală utilitară (ex. *pragmatismul*). Filozofia marxistă pune în evidență caracterul obiectiv al **p.**, arătînd că aceasta este obiectivă în măsura în care reprezintă o interacțiune materială a subiectului (omul) și a obiectului (realitatea înconjurătoare) și că ea nu poate fi eficientă decît dacă este conformă legilor realității. **P.** are un caracter social-istoric, deoarece ea nu reprezintă activitatea unui individ izolat, ci a societății, fiind socialmente organizată și determinată, schimbîndu-se și dezvoltîndu-se neîncetat de-a lungul istoriei societății. **P.** este, în ultimă instanță, punctul de plecare, izvorul oricărei cunoașteri, deoarece omul ia contact cu realitatea obiectivă în procesul **p.** Ea consti-

Scanned with OKEN Scanner

tuie forța motrice fundamentală a cunoașterii și totodată scopul ei. **P.** constituie unicul mijloc autentic, unicul criteriu obiectiv de verificare a adevărului cunoștințelor noastre. Unitatea dialectică dintre teorie și **p.** constituie o trăsătură fundamentală a marxismului, unul dintre aspectele fundamentale ale revoluției săvîrșite de acesta în filozofie. Marxismul combate atît ruperea teoriei de practică, cît și practicismul îngust, desconsiderarea rolului teoriei. Teoria ruptă de practică devine sterilă, lipsită de obiect, iar practica lipsită de teorie e oarbă.

PRAGMATISM (gr. *pragma* „acțiune"), curent idealist-subiectiv în filozofia burgheză contemporană, răspîndit îndeosebi în S.U.A. A fost inițiat în deceniul al optulea al sec. al XIX-lea de americanul *Ch.Peirce* (care l-a denumit „pragmaticism") și dezvoltat de *W.James* și *J.Dewey*. În primele decenii ale sec. al XX-lea, **p.** a constituit filozofia oficială în S.U.A.; cu începere din deceniul al patrulea, influența sa, care a rămas predominantă, e concurată de neopozitivism. A avut adepți și în alte țări (F.C.S. Schiller în Anglia, G.Papini în Italia, Hu Șî în China ș.a.). **P.** a fost influențat puternic de pozitivism, de voluntarismul lui Nietzsche și ulterior de bergsonism. Negînd materialitatea lumii și confundînd fenomenele obiective cu reacția subiectivă a individului față de ele, **p.** ajunge să identifice obiectul cunoașterii cu procesul cunoașterii, conceput ca un instrument de adaptare biologică a omului la mediu. Prin așa-numita „teorie genetică a adevărului", **p.** susține că nu există idei care *sînt* adevărate, ci numai idei care *devin* adevărate în cursul acțiunii indivizilor, în măsura în care „dau randament". **P.** contestă funcția reflectorie a gîndirii, atribuindu-i doar o „funcție pragmatică" (aceea de a elabora „reguli" sau „instrumente" pentru acțiune). El privește legile și formele logice ca ficțiuni utile și identifică adevărul cu utilul. După **p.** este adevărat nu ceea ce concordă cu realitatea obiectivă, ci ceea ce se dovedește a fi avantajos. Pe această cale, unii reprezentanți ai **p.** se străduiesc să legitimeze „adevărul" reprezentărilor religioase și al principiilor moralei și ideologiei burgheze în general. Mai ales în varianta *instrumentalismului* lui Dewey, **p.** a exercitat o influență nocivă asupra sociologiei, eticii, psihologiei și pedagogiei burgheze, îndeosebi a celei americane, încurajînd practicismul îngust și empirismul. El a înrîurit și alte curente filozofice burgheze (ex. *neopozitivismul*, *neorealismul* etc.).

PRAXIOLOGIE, ramură a științei care studiază structura generală a acțiunilor umane și condițiile eficacității acestora. Intemeietorul **p.** este filozoful polonez Tadeusz *Kotarbinski*.

PRAXIS (gr. „acțiune"), termen folosit uneori pentru a desemna categoria filozofică a *practicii* (în special pentru a se delimita de accepțiile curente, din limbajul cotidian, ale cuvîntului „practică").

PREDICABILE (lat. *prae* „înainte" și *dicabilis* „care se poate spune"), diverse feluri ale predicatului în logica aristotelică. Aristotel enumeră

patru p.: genul, specia, propriul și accidentul; la aceasta Porfir a adăugat diferența specifică.

PREDICAT 1. (În logica generală) Element al unei judecăți care se afirmă sau se neagă despre subiectul judecății. **2.** (În logica simbolică) Element constitutiv al funcțiilor specifice *calculului cu predicate*. **P.** desemnează o extensiune, iar simbolul care îi corespunde poartă numele de literă-predicat sau variabilă predicațională. În cazul în care extensiunea corespunzătoare predicatului cuprinde elemente luate ca fiind separate, **p.** este monadic, iar atunci cînd această extensiune conține grupuri de doi, trei etc. membri avem **p.** diadice, triadice și în genere *n*-adice.

PREDICȚIE, operație rațională de anticipare a producerii unui eveniment, fenomen, a unei acțiuni. Spre deosebire de presimțire ce se poate întemeia pe asociația spontană între două sau mai multe semne și evenimente din experiența anterioară, **p.** se întemeiază pe un proces logic discursiv și constă în formularea unei judecăți ce descrie un eveniment înainte de producerea fizică a acestuia etc. **P.** este alături de explicație, sistematizare etc. o funcție principală a teoriei științifice. În logica și metodologia științei sînt studiate astăzi în mod comparativ diferite modele ale predicției și explicației. Esențială în realizarea unei predicții este intervenția unor propoziții universale ce descriu legi ale clasei de obiecte cercetate precum și a unor propoziții existențiale ce descriu stări de fapt. Predicția este o manifestare a rolului activ și a independenței relative a gîndirii teoretice în condițiile adecvării ei la natura obiectelor cercetate. — Sinonim previziune.

PREFORMISM, concepție depășită despre dezvoltarea ontogenetică a viețuitoarelor, după care organele și structurile organismului adult se găsesc în stare miniaturală în ovul (concepție ovulistă), în spermatozoid (concepție spermatistă sau animalculistă) sau în ou (concepție ovistă). Dezvoltarea s-ar reduce după această concepție, mecanicistă, la o succesiune de transformări cantitative. **P.** a fost susținut de Malpighi (sec. al XVII-lea) și Bonnet (sec. al XVIII-lea), iar la sfîrșitul sec. al XIX-lea biologul german W. His a reluat sub o formă nouă problema prelocalizărilor germinale. Astăzi, în concepția despre „informația ereditară" se admite că în acizii nucleici se găsesc depozitate, sub o formă „cifrată" (codul genetic) normele de reacție ale viitorului organism la influențele mediului. Eticheta de „preformism" acordată uneori acestei concepții nu este întemeiată. Concepția opusă **p.** se numește *epigenetism*.

PREMISĂ, un singur enunț sau fiecare enunț dintr-un șir de enunțuri din care este dedus un alt enunț. În *silogism* avem două **p.**: *premisa majoră*, care conține termenul major, și *premisa minoră*, care conține termenul minor; din aceste două judecăți (premisele silogismului) este dedusă o a treia judecată (concluzia silogismului).

Scanned with OKEN Scanner

PRIESTELEY [pri:stli], Joseph (1733—1804), savant și gînditor iluminist englez. Chimist și fizician de seamă, **P.** este descoperitorul oxigenului (1774). În filozofie a fost un reprezentant al ramurii materialiste a empirismului englez, iar în psihologie un adept al *asociaționismului*. În problemele religioase s-a menținut între limitele *deismului*.

PRINCIPII LOGICE 1. Propoziții indemonstrabile, luate ca prime într-un sistem și din care, pe baza anumitor reguli de inferare expres formulate, decurg alte propoziții. V. și *axiomă*; *postulat*. **2.** Cele mai generale și, în acest sens, fundamentale legi ale gîndirii, care îi asigură acesteia înlănțuirea necesară în drumul pe care îl parcurge de la cunoștințe anterioare adevărate la noi cunoștințe adevărate. Gîndirea, formele și procesele de gîndire sînt corecte numai în măsura în care ele se constituie în conformitate cu **p.l.**, adică au posibilitatea de a exprima adevărul. **P.l.** au un conținut obiectiv, prin aceea că ele reflectă relații obiective extrem de generale și elementare la nivelul stabilității relative a obiectelor și fenomenelor. Deși au o formă subiectivă de existență, ele au un caracter universal uman, în sensul că sînt proprii gîndirii indiferent de deosebirile de rasă, de limbă etc. dintre oameni, și un caracter spontan, în sensul că, prin conținutul lor obiectiv, ele se impun în actele de gîndire ale fiecărui om, indiferent de faptul că sînt cunoscute sau nu. Cunoașterea **p.l.** asigură gîndirii consecvență, precizie și claritate. **P.l.** sînt *identitatea*, *noncontradicția*, *terțul exclus* și *rațiunea suficientă*.

PRINCIPIU (lat. *principium* „început") **1.** Izvor primordial, cauză primară, punct de plecare, bază, temei (ex. **p.** existenței este, după filozofii materialiști, materia). **2.** Teză fundamentală, lege (ex.**p.** terțului exclus).

PRINCIPIU MORAL, normă morală fundamentală, trăsătură caracteristică, de bază, a conținutului unei concepții morale (ex.**p.** colectivismului, caracteristic moralei comuniste, opus. **p.** individualismului, caracteristic moralei burgheze). **P.m.** constituie fundamentul normelor și regulilor morale, criteriul valorilor și judecăților morale.

PROBABILITĂȚII, *teoria probabilității*, teorie despre evenimente întîmplătoare cu caracter de masă, adică despre evenimente ce se repetă de multe ori dacă se reproduc condițiile corespunzătoare. De exemplu, dacă aruncăm de multe ori cu banul, rezultatul fiecărei aruncări fiind un eveniment întîmplător individual, se disting două evenimente întîmplătoare cu caracter de masă: căderea pe față și căderea pe revers a monedei. Una dintre însușirile fundamentale ale evenimentelor întîmplătoare de masă pe care se bazează *t.p.* este constanța frecvenței relative a acestor evenimente adică a raportului dintre numărul încercărilor (sau observațiilor) în care se produce evenimentul dat (de ex. căderea pe față a monedei) și numărul total al încercărilor (în cazul de față al aruncărilor banului). Acest raport devine constant pe măsură ce ne apropiem de un număr mare de încercări (*legea numerelor mari*) și se numește probabilitatea evenimentului respectiv. *T.p.* permite a se găsi legitatea obiectivă în cazul unor eveni-

Scanned with OKEN Scanner

mente întîmplătoare cu caracter statistic. Din punct de vedere istoric, *t.p.* a trecut printr-un număr de faze evolutive marcate prin lucrările lui Pascal, Fermat, Bernoulli, Gauss, Laplace, Cebîșev, Kolmogorov ș.a. În zilele noastre se observă lărgirea sferei de aplicare a *t.p.* în domenii dintre cele mai diferite ale științei.

PROBLEMA FUNDAMENTALĂ A FILOZOFIEI, problema raportului dintre existență și conștiință, dintre materie și gîndire, prezentă explicit sau implicit în orice concepție filozofică și evidențiată de F. Engels în opera sa „Ludwig Feuerbach și sfîrșitul filozofiei clasice germane". Rezolvarea acestei probleme oferă criteriul obiectiv, riguros științific, pentru împărțirea filozofiilor în două mari tabere opuse: *materialismul*, care consideră că materia, independentă de conștiință și anterioară acesteia, este factorul primordial, iar conștiința factor secund, derivat, care reflectă materia, și *idealismul*, care consideră conștiința ca factor primordial, determinant. De modul în care este rezolvată **p.f.a f.** depinde rezolvarea tuturor celorlalte probleme ale filozofiei. Rezolvarea materialistă a acestei probleme constituie premisa abordării științifice a realității obiective. Răspunsul consecvent la **p.f.a f.** implică fie *monismul* materialist, fie monismul idealist, ceea ce exclude în principiu posibilitatea unei a treia linii în filozofie, deasupra materialismului și idealismului. Răspunsul inconsecvent, eclectic dă naștere *dualismului* și *pluralismului*. Pe lîngă latura sa principală, ontologică, **p.f.a f.** are și o latură gnoseologică: problema cognoscibilității lumii, a capacității minții omenești de a reflecta lumea în mod veridic, a autenticității cunoștințelor noastre despre lume. La această problemă, materialiștii dau întotdeauna un răspuns afirmativ, în timp ce o parte dintre idealiști se situează pe pozițiile *scepticismului*, care pune la îndoială autenticitatea cunoștințelor noastre, sau ale *agnosticismului*, care neagă sau limitează posibilitatea cunoașterii lumii. Evidențierea de către marxism a **p.f.a f.** a avut un rol metodologic hotărîtor pentru studierea istoriei filozofiei, contribuind la transformarea acesteia într-o știință autentică.

PROGRES, dezvoltare în linie ascendentă, într-o direcție definită, de la simplu la complex, de la inferior la superior. **P.** se realizează prin contradicții, salturi și negații succesive, ca o unitate a continuității și a discontinuității. Diversitatea formelor fundamentale de mișcare a materiei și varietatea condițiilor imprimă mișcării progresive din diversele sectoare ale realității trăsături specifice. — *P. social*, proces de ridicare legică de la inferior la superior care are loc în diferite domenii ale vieții sociale: tehnic-științific, economic, social-politic, cultural etc. Succesiunea formațiunilor social-economice are, în ansamblu, un sens ascendent, progresiv. „În linii generale, modurile de producție asiatic, antic, feudal și burghez-modern reprezintă epoci de progres ale formațiunii economice a societății" (K.Marx). În istoria societății bazate pe exploatare, **p.** se înfăptuiește prin contradicții antagoniste, trecerea de la o orînduire la alta realizîndu-se pe cale revoluționară. În afară de aceasta, de-a lungul istoriei, **p.** este contradictoriu și în sensul că el se împletește în diferite forme cu regresul parțial sau temporar; ceea ce reprezintă un **p.** după anu-

Scanned with OKEN Scanner

mite criterii (de ex. economic) poate fi îmbinat și chiar condiționat de regresul după alte criterii (de ex. cultural, moral). De exemplu, înflorirea culturii sclavagiste a fost posibilă numai prin transformarea unei mari părți a producătorilor direcți din oameni liberi în sclavi; uriașul progres al forțelor de producție și al culturii materiale în capitalism a fost posibil numai în condițiile unui tip de diviziune a muncii care mutilează personalitatea muncitorului; în genere, de-a lungul istoriei, dezvoltarea civilizației a fost posibilă, datorită diviziunii muncii, numai sub forma înstrăinării de individ a „esenței generic-umane" obiectivate, întruchipate în valorile culturii. Orînduirea socialistă determină un tip superior de **p.s.**, asigurînd o dezvoltare neantagonistă, conștientă și în ritm susținut a tuturor laturilor vieții sociale.

PROLEGOMENE (gr. *pro* „înainte" și *legomai* „spun"), expunere succintă, care servește ca introducere în problematica unei anumite științe.

PROLETARIAT v. **CLASA MUNCITOARE.**

PROPEDEUTICĂ (gr. *propedeutike* „învățătură pregătitoare"), disciplină care constituie o introducere necesară în studiul altei discipline.

PROPOZIȚIE, asamblare de cuvinte care exprimă o idee completă. *P. declarative*, care exprimă o aserțiune, sînt fie adevărate, fie false, fie de un grad mai mare sau mai mic de probabilitate. *P. interogative*, care exprimă o întrebare, *p.optative*, care exprimă o dorință, precum și *p. imperative*, care exprimă un ordin, nu sînt nici adevărate, nici false. Analiza **p.** declarative, pe care logica generală le înțelege drept expresia lingvistică a judecății ca formă logică fundamentală, se constituie la nivelul logicii simbolice într-un capitol special, *calculul propozițional*, denumit bivalent sau polivalent, după numărul valorilor de adevăr considerate. Studiul celorlalte tipuri de **p.** imperative, optative etc. a dat naștere unei ramuri noi a logicii simbolice, logica deontică.

PROTAGORAS (c.481—411 î.e.n.), filozof grec, originar din Abdera, adept al democrației sclavagiste, unul dintre cei mai de seamă *„sofiști"*. Lui **P.** i se datorește celebra frază: „Omul este măsura tuturor lucrurilor, a celor ce sînt în ce fel sînt, a celor ce nu sînt în ce fel nu sînt", care exprimă, pe de o parte, un anumit relativism, iar pe de altă parte tendința de a valorifica personalitatea umană, tendință izvorîtă din ideologia democrației ateniene. **P.** a fost unul dintre primii filozofi greci care au pus la îndoială existența zeilor. Cartea lui „Despre zei" a fost arsă, iar **P.** silit să părăsească Atena.

PROUDHON [proudó], Pierre Joseph (1809—1865), filozof, sociolog și economist francez, reprezentant al socialismului premarxist. A participat la revoluția din 1848, luînd, ca deputat, apărarea proletariatului prigonit și înfruntîndu-l cu un mare curaj pe Thiers. Varianta proudhoniană a teoriei *echilibrului* conține numeroase aspecte dialectice privitoare la mișcare, societate, proprietate etc. Concepțiile lui **P.** au un pronunțat caracter lumi-

Scanned with OKEN Scanner

nist, anticlerical şi antiteist. **P.** a provocat scandalizarea burgheziei prin faimoasele sale formule: „proprietatea este furt", „statul este anarhie", „dumnezeu este răul". Ca teoretician al anarhismului, a preconizat iniţial o „anarhie pozitivă", ulterior o „democraţie industrială", bazată pe unirea liberă a tuturor micilor producători într-un sistem de relaţii federativ-contractuale şi pe „autogestiunea muncitorească". K.Marx, care a apreciat pozitiv primele lucrări ale lui **P.**, l-a criticat aspru în „Mizeria filozofiei" (1847) pentru tendinţele conciliatoriste şi reformiste mic-burgheze manifestate de el în lucrarea „Sistemul contradicţiilor economice, sau Filozofia mizeriei" (2 vol., 1846). După nenumărate oscilaţii şi contradicţii, în ultima sa lucrare, neterminată, „Despre capacitatea politică a claselor muncitoare" (1865), **P.** a recunoscut, pe lîngă calea paşnică a revoluţiei proletare, şi calea ei violentă, admiţînd în principiu dictatura proletariatului. Alături de Saint-Simon şi A.Comte, **P.** este unul dintre precursorii sociologiei. El a subliniat specificul socialului, arătînd că societatea, „forţele colective", reprezintă o totalitate superioară forţelor individuale componente, analizînd multilateral determinarea economică a societăţii, precum şi reglementările sale de ordin politic, etic şi mai ales juridic. **P.** a insistat asupra importanţei conţinutului de idei al artei şi a mesajului ei revoluţionar. Concepţiile sale estetice sînt însă afectate de neînţelegerea romantismului şi, în genere, de sociologism vulgar. Doctrina lui **P.** a influenţat puternic Comuna din Paris şi a dat naştere *proudhonismului*, care s-a manifestat îndeosebi în ideologia sindicalismului revoluţionar, opus în numeroase privinţe marxismului. Op.pr.: „Ce este proprietatea" (1840), „Despre crearea ordinii" (1843), „Filozofia progresului" (1853), „Despre dreptate în revoluţie şi biserică" (3 vol., 1858).

PSIHANALIZĂ, concepţia psihologică a lui Sigmund Freud (1856—1939), cunoscută şi sub denumirea de freudism, care a dat naştere unuia dintre principalele curente ale psihologiei contemporane şi a avut o largă influenţă asupra altor ştiinţe, ca şi asupra literaturii şi artei; metodă psihoterapeutică corespunzătoare acestei concepţii. Spre deosebire de atomismul psihologic *(v. asociaţionism)*, care divizează viaţa psihică în diferite fenomene şi procese psihice, **p.** a încercat să dea o interpretare unitară şi integrativă a psihicului şi conduitei umane. Spre deosebire de psihologia descriptivă, **p.** s-a îndreptat spre explicarea cauzalităţii şi mecanismelor vieţii psihice şi spre o interpretare dinamică a psihicului persoanei. **P.** şi-a propus să dezvăluie rolul diverselor niveluri ale psihicului şi dinamica raporturilor dintre conştient, inconştient şi preconştient (subconştient). Conform **p.**, tendinţele sau dorinţele care vin în conflict cu normele sociale şi cu principiile morale ale persoanei sînt supuse fenomenului de *refulare*, fiind oprite de cenzura conştiinţei şi alungate în preconştient, de unde tind să reapară sub o formă travestită. Visele reprezintă o astfel de manifestare a dorinţelor, emoţiilor sau ideilor refulate, care dobîndesc adesea, în imaginile onirice, un caracter simbolic; aceasta oferă posibilitatea unei interpretări psihologice a viselor, interpretare care reprezintă pentru adepţii **p.** un mijloc de cunoaştere

Scanned with OKEN Scanner

a tendinţelor profunde ale psihicului persoanei. **P.** consideră că intensificarea şi ascuţirea caracterului conflictual al refulării constituie cauza principală a nevrozelor, a căror vindecare se poate realiza prin diminuarea procesului de refulare şi conştientizarea pentru bolnav a impulsurilor refulate. **P.** susţine existenţa unei sexualităţi infantile, desfăşurate în cinci stadii de la vîrsta sugarului şi pînă la pubertate. După **p.**, tot în copilărie, în funcţie de mediul social şi de relaţiile familiale, se pot forma unele complexe psihice, care au mai ales un caracter afectiv şi care pot influenţa ulterior viaţa psihică a adultului (ex. complexul lui Oedip). **P.** a exagerat rolul sexualităţii şi al impulsurilor inconştiente în viaţa psihică a omului. Încercînd să depăşească simpla descriere a fenomenelor psihice, **p.** s-a limitat numai la dezvăluirea mecanismelor psihice şi a cauzalităţii psihologice şi a făcut abstracţie mai ales de mecanismele neurofiziologice. Unii continuatori ai **p.**, avînd rezerve faţă de unele teze ale lui Freud, au elaborat orientări originale: *psihologia individuală* a lui Alfred Adler (1870—1937) şi *psihologia analitică* a lui C.G.Jung (1875—1961). Orientarea iniţiată de **p.** spre studiul straturilor celor mai profunde şi mai vechi ale psihicului uman a fost denumită *psihologie abisală*. Sub influenţa **p.** au apărut în sec. al XX-lea unele concepţii estetice şi curente literare şi artistice, cum este suprarealismul. — *Metoda psihanalitică*, metodă care preconizează pentru analiza psihologică a cauzelor îmbolnăvirii şi pentru tratamentul nevrozelor şi psihozelor procedeul asociaţiilor libere şi regula neomisiunii, bolnavul trebuind să relateze neîntrerupt şi fără ocol toate stările emotive, reprezentările, ideile care-i trec prin minte. Psihoterapia psihanalitică presupune participarea bolnavului la tratamentul său, avînd scopul să aducă în conştiinţa acestuia mobilurile ascunse ale comportamentului său, impulsurile şi emoţiile refulate şi să-l reeduce pentru a deveni stăpîn pe conduita sa.

PSIHIC (gr. *psyche* „suflet"), formă specifică de reflectare, proprie animalelor superioare şi omului, produs al activităţii sistemului nervos; totalitatea fenomenelor şi proceselor prin care se realizează această reflectare şi care pot fi cognitive (intelectuale), afective şi voliţionale. Aceste fenomene, de natură ideală, subiectivă, opunîndu-se fenomenelor materiale, obiectuale, sînt denumite *fenomene psihice*. **P.** a apărut pentru prima oară pe scară animală sub forma *sensibilităţii*, modalitate de reflectare prin intermediul receptorilor senzoriali a unor însuşiri ale mediului care nu satisfac direct necesităţile organismului, dar orientează animalul spre condiţiile vitale. *P. animal* cunoaşte în dezvoltarea sa mai multe stadii, de la *sensibilitatea elementară*, trecîndu-se la *p. perceptiv*, propriu mamiferelor, care reflectă nu numai însuşiri separate, ci şi obiecte, iar apoi la *intelectul animal*, propriu mai ales maimuţelor, care reflectă nu numai obiectele, ci şi relaţiile dintre ele, situaţiile. *P. uman* a apărut sub influenţa procesului de muncă şi a necesităţii sociale de comunicare între oameni, dobîndind capacitatea de a trece de la reflectarea senzorială la gîndirea abstractă, exprimată prin limbaj, de a oglindi anticipativ pe plan mintal rezultatele diverselor acţiuni. Specific **p.** omului este *conştiinţa*, reflectare nu numai a lumii în-

Scanned with OKEN Scanner

conjurătoare, ci și a propriei existențe; viața psihică la om are o sferă mai largă decît reflectarea conștientă, incluzînd și fenomene psihice *inconștiente*, dar psihicul uman are, în esență, un caracter conștient. **P.** este obiectul de studiu al *psihologiei*. Cercetarea sa poate fi abordată atît ca legitate și dezvoltare ontogenetică individuală, cît și ca relații psihologice interumane, ca fenomene psihologice de grup, colective, care se manifestă în diferite comunități sociale, obiect de studiu al psihologiei sociale.

PSIHODRAMĂ, tehnică psihoterapeutică creată de J. Moreno (1921), care folosește improvizația jocului dramatic de către un grup de bolnavi ca mijloc de exteriorizare a trăirilor psihice și a gîndurilor personale, oferind posibilitatea de analiză și de transformare a subiecților. Încă de la Aristotel se cunoaște efectul de eliberare (*katharsis*) pe care-l poate avea teatrul asupra spectatorilor, dar Moreno a urmărit efectul binefăcător chiar asupra actorilor dacă aceștia își joacă în mod spontan propriul lor personaj.

PSIHOLOGIE (gr. *psyche* „suflet" și *logos* „știință"), știință care studiază *psihicul*, legitatea proceselor psihice (cognitive, afective, volitionale) și a însușirilor psihice ale persoanei (caracter, temperament etc.), relațiile psihologice interumane. Prima expunere sistematică de psihologie a fost făcută în antichitate de Aristotel în lucrarea sa „Despre suflet". Multe secole, **p.** s-a dezvoltat în cadrul filozofiei, formîndu-se ca știință de sine stătătoare abia în sec. al XIX-lea, o dată cu extinderea metodelor experimentale în studiul fenomenelor psihice (Weber, Fechner, Ebbinghaus, Helmholtz, Wundt ș.a.). În sistemul științelor, **p.** ocupă un loc aparte, aflîndu-se la întretăierea dintre științele naturii și cele sociale. Prin cercetarea mecanismelor neurofiziologice și chiar a proceselor biofizice (de ex. a curenților bioelectrici ai sistemului nervos și ai creierului), precum și a celor biochimice corespunzătoare unor fenomene psihice, **p.** se înrudește cu științele naturii; prin studiul condiționării sociale a psihicului uman, a manifestărilor psihologice ale diverselor grupuri și comunități sociale, se înrudește cu științele sociale. Relațiile **p.** cu cele două categorii principale de științe se diferențiază și în funcție de ramurile **p.**, astfel *psihologia animală* sau *zoopsihologia* se încadrează în științele biologice, în vreme ce *psihologia socială* se situează la polul opus, al științelor sociale. Metodele principale de cercetare psihologică sînt observația și experimentul, care pot fi de laborator și naturale (în școală, fabrică etc.), în sec. al XX-lea **p.** devenind în mare parte o știință experimentală. Printre celelalte metode folosite sînt ancheta și convorbirea, metoda biografică, studiul psihologic al produselor activității, testul etc. În cercetarea psihologică se folosesc uneori și metode psihofiziologice, metoda reflexelor condiționate, vegetative și motorii, metode electrofiziologice (de ex. reflexul psihogalvanic sau electroencefalografia), metode psihofarmacologice etc. Caracterul aleator al unor fenomene psihice, ponderea și corelația diverșilor parametri în desfășurarea proceselor psihice, variabilitatea interindividuală a însușirilor psihologice, distribuția rezultatelor experimentului psihologic etc. impun folosirea în **p.** a matematicii, mai ales a calculului probabilită-

Scanned with OKEN Scanner

ţilor şi statisticii, algebrei booleene, teoriei informaţiei, a procedeelor modelării matematice. **P.** are o însemnătate nu numai teoretică, ci şi practică, avînd contribuţii aplicative în domeniul învăţămîntului, producţiei industriale şi agricole, sectorului sanitar etc. Pe lîngă *p. generală*, care studiază legile generale ale fenomenelor psihice — într-o accepţie restrînsă legitatea psihologică a omului adult şi normal —, există o serie de alte ramuri ale **p.** cu orientare teoretică sau aplicativă. *P. copilului* studiază legile dezvoltării psihice a copilului şi adolescentului, legitatea stadială a psihicului infantil, particularităţile psihologice de vîrstă. *P. pedagogică* se ocupă de legile psihologice ale învăţării şi ale educaţiei, de fundamentarea psihologică a procesului instructiv-educativ, a diferitelor metode de învăţămînt. *P. muncii* cercetează problemele psihologice ale organizării şi raţionalizării producţiei, formarea deprinderilor de muncă, cerinţele psihologice ale diverselor profesiuni, orientarea şi selecţia profesională, aspectele psihologice ale protecţiei muncii şi evitării oboselii; în cadrul acestei ramuri s-a dezvoltat recent *p. inginerească*, care se ocupă de adaptarea maşinilor şi dispozitivelor proiectate la particularităţile psihice ale activităţii muncitorilor şi tehnicienilor. Psihopatologia studiază tulburările activităţii psihice a omului, diagnoza psihică a diverselor maladii, psihoprofilaxia diferitelor boli şi mijloace de vindecare prin psihoterapie. La interferenţa dintre **p.** şi sociologie se situează *psihologia socială* care studiază condiţionarea socială a psihicului uman, relaţiile psihologice interumane, fenomenele psihologice colective, de grup. Alte ramuri ale **p.**: *psihofiziologia*, *p. animală*, *p. artei*, *p. judiciară*, *p. medicală*, *p. sportului* etc. Contribuţii la dezvoltarea **p.**, îndeosebi la promovarea **p.** experimentale, au adus în România C.Rădulescu-Motru, N.Vaschide, Fl. Ştefănescu-Goangă, M.Ralea ş.a. Cercetări mai noi în domeniul **p.** au efectuat Al.Roşca, I.Bălănescu, C.I.Botez, Anatolie Chircev, T.Slama-Cazacu, R. Floru, E. Fischbein, N. Mărgineanu, I.M. Nestor, V. Pavelcu, P.Popescu-Neveanu, Ursula Schiopu, Gh. Zapan şi B. Zörgö.

PSIHOLOGIE ABISALĂ v. **PSIHANALIZĂ.**

PSIHOLOGIE SOCIALĂ, latură a vieţii spirituale a societăţii, care, împreună cu *ideologia* şi cu ştiinţele naturii, alcătuieşte *conştiinţa socială*. **P.s.** cuprinde gînduri şi reprezentări nesistematizate, stări de spirit intelectuale, emoţionale şi volitive, tradiţii, deprinderi, năzuinţe care se manifestă în judecăţi apreciative, în atitudini şi în modul de comportare. **P.s.** este reflectarea în conştiinţa socială a condiţiilor nemijlocite de viaţă, a interacţiunii şi comunicării cotidiene, a intereselor imediate ale oamenilor. Ea este un fenomen caracteristic colectivităţilor (naţiunilor, claselor şi păturilor sociale, grupărilor profesionale etc.), conturînd profilul psihic al acestora (ex.proletariatul are ca trăsături psihice specifice colectivismul, solidaritatea umană cu toţi cei oropsiţi, iar burghezia individualismul). **P.s.** şi ideologia interacţionează, se întrepătrund. **P.s.** poate media determinarea ideologiei de către economie, iar ideologia la rîndul ei, poate influenţa **p.s.** Prin **p.s.** se înţelege şi studiul specializat al psihologiei

sociale ca fenomen, studiu care preocupă atît pe psihologi, cît şi pe sociologi. Spre deosebire de **p.s.** marxistă, care se sprijină pe concepţia ştiinţifică materialist-istorică despre societate, în **p.s.** burgheză se manifestă tendinţa de psihologizare a proceselor sociale, de absolutizare a factorului psihologic, înfăţişat drept factorul determinant. La noi s-au afirmat în **p.s.** Tr. Herseni, P. Pînzaru ş. a.

PSIHOLOGISM, tendinţa de a reduce fenomenele sau procesele studiate de logică, gnoseologie, etică, sociologie etc. la fenomene psihice, de a substitui punctul de vedere psihologic punctului de vedere specific al disciplinelor respective. În logică, **p.** consideră că logica constituie o parte a psihologiei sau cel puţin depinde de psihologie (Christoph Sigwart, W.Wundt, B.Erdmann). El a fost criticat de *Husserl* şi de reprezentanţii *logicismului* din logica modernă (ex. Lukasiewicz), în timp ce alţi logicieni, matematicieni şi psihologi contemporani, ca F.Gonseth, J.Piaget ş.a., continuă să insiste asupra necesităţii de a lega logica de studiul gîndirii ca proces psihic. În sociologie, **p.** se manifestă ca o orientare idealistă care consideră că fenomenele psihice individuale sau de grup sînt factorii determinanţi ai vieţii sociale sau că fenomenele sociale sînt, în esenţă sau în mod primordial, fenomene psihice. V. *şcoala psihologică în sociologie.*

PYRRHON (c.365—c.270 î.e.n.), filozof antic grec, originar din Elis, întemeietorul *scepticismului.* După el, nici o afirmaţie nu poate fi socotită mai îndreptăţită decît alta, lucrurile fiind incognoscibile. Fericirea ar consta în seninătate (*ataraxia*) şi impasibilitate (*apatia*), dobîndite prin „abţinerea" (*epohe*) de la orice fel de afirmaţii.

PYTHAGORAS v. **PITAGORA.**

Scanned with OKEN Scanner

R

RACOVIȚĂ, Emil (1868—1947), biolog român, întemeietorul biospeologiei. Pornind de la evoluționismul din biologie, în sprijinul căruia aduce argumente și idei originale, **R.** ridică evoluția la rangul de principiu filozofic, concepînd-o, alături de principiul conservării energiei, ca o lege generală a fenomenelor din univers precum și a societății omenești. **R.** a combătut filozofia irațională și a arătat funcția ei socială reacționară. Socialist militant în tinerețe, **R.** a fost toată viața un democrat, un luptător pentru dreptate și progres social. Op. pr.: „Considerațiuni asupra importanței și organizării institutelor de cercetări științifice" (1920), „Evoluția și problemele ei" (1929).

RADHAKRISHNAN [radacrișnan], Sarvepalli (n.1888), filozof, sociolog și om de stat indian. A fost președinte al Republicii India (1962—1967). A dezvoltat spiritualismul sistemului *vedanta*, preconizînd o sinteză între „materialismul occidental" și „spiritualitatea orientală". Este membru de onoare al Academiei R.S.România. Op.pr.: „Concepția despre viață a hinduismului" (1927), „Religie și societate" (1947), „Orient și Occident" (1956).

RADIȘCEV, Aleksandr Nikolaevici (1749—1802), scriitor și filozof materialist rus, precursor al decembriștilor și al democraților revoluționari.

Scanned with OKEN Scanner

Opera sa principală „Călătorie de la Petersburg la Moscova“ (1790) conține, sub forma unui șir de tablouri ale vieții din Rusia feudală, un violent protest împotriva iobăgiei și autocrației țariste. Respingînd politica de reforme a „absolutismului luminat“, **R.** a recunoscut necesitatea revoluției antiiobăgiste. În filozofie, **R.** a continuat tradițiile materialiste ale lui Lomonosov.

RALEA, Mihai (1896—1964), sociolog, psiholog, eseist și om politic român. A fost profesor la universitățile din Iași și din București, membru al Academiei R.S.România, director al revistei „Viața românească“ (din 1933). Atras de timpuriu de problemele social-politice (teza de doctorat „Ideea de revoluție în doctrinele socialiste“, 1923), **R.** s-a afirmat în viața politică românească dintre cele două războaie mondiale ca un reprezentant al radicalismului democrat-burghez. El a apărat valorile democrației, a combătut naționalismul, antiintelectualismul și a luat atitudine împotriva fascismului și curentelor ideologice fascizante. După Eliberare a ocupat numeroase funcții politice și obștești. Gîndirea sociologică a lui **R.** se cristalizează în perioada interbelică în jurul idealului unei democrații „sociale“ care să depășească democrația „politică“ pur formală, îmbinînd ideea salvgardării libertăților individuale cu aceea a „solidarismului social“ (prioritatea societății asupra individului). **R.** a căutat argumente în favoarea concepției sale în sociologia lui E.Durkheim, pe care a îmbinat-o eclectic cu unele teze marxiste („Introducere în sociologie“, 1927; „Contribuții la știința societății“, 1927). După Eliberare, gîndirea lui **R.** s-a orientat spre concepția marxistă. El a reluat pe baze noi problema sancțiunilor premiale („Sociologia succesului“, în colab., 1962), care îl preocupase și înainte. În „Explicarea omului“, 1944—1945, **R.** a denunțat mutilarea personalității în lumea „mercantilismului“ contemporan și a subliniat capacitatea omului de a-și depăși condiția biologică. Consecvent premiselor umaniste ale gîndirii sale, **R.** a subliniat, ca psiholog, condiționarea socială a psihicului, a combătut exagerarea rolului inconștientului și a instinctelor și a căutat să definească specificul psihicului uman, punînd la baza acestuia fenomenul *amînării*, aptitudinea de a introduce momente intermediare între stimul și acțiune. În estetică și în critica literară, **R.** a polemizat cu estetismul, punînd accentul pe determinările sociale și psihologice ale operei literare. El a afirmat conceptul specificului național al literaturii, respingînd însă interpretările retrograde ale acestui concept. A fost și un remarcabil eseist („Interpretări“, 1927; „Atitudini“, 1931; „Valori“, 1935). Alte opere: „Cele două Franțe“ (1956), „Istoria psihologiei“ (1958, în colab.), „Introducere în psihologia socială“ (postum, 1966, în colab.)

RAPORT v. **RELAȚIE**

RASISM, teorie social-politică antiștiințifică și reacționară, care susține inegalitatea biologică și intelectuală a raselor umane. Într-un sens mai larg, termenul **r.** desemnează ansamblul concepțiilor potrivit cărora factorul determinant al procesului istoric l-ar constitui particularitățile ra-

siale ale oamenilor, lupta dintre rase. **R.** încearcă să justifice inegalitatea socială, exploatarea, războaiele de cotropire și subjugarea unor popoare de către altele prin concepția după care există rase „superioare", apte în virtutea însușirilor biologice înnăscute să atingă culmile civilizației și să domine rasele „inferioare", incapabile de dezvoltare. Deși ideea inegalității raselor umane a apărut încă în perioada expansiunii coloniale a țărilor europene (sec. XVI—XVII), ca o justificare a subjugării și exterminării popoarelor coloniale, **r.** s-a constituit și s-a răspîndit ca doctrină îndeosebi în epoca imperialismului. În perioada crizei generale a capitalismului, urmărind canalizarea nemulțumirii maselor, abaterea lor de la lupta revoluționară, fascismul a ridicat **r.** la rangul de teorie fundamentală în sociologie, istoriografie, drept, politică etc. Precursorii concepțiilor rasiste ale fascismului au fost *J.A.Gobineau* și *H.S.Chamberlain.*

RAȚIONALISM 1. Concepție care recunoaște ca singură sursă a cunoașterii autentice și certe rațiunea. **R.** consideră că simțurile pot oferi numai cunoștințe confuze sau nesigure (Platon, Descartes, Spinoza); necesitatea și universalitatea proprie cunoașterii științifice nu pot proveni din experiența senzorială, ci numai dintr-o intuiție a rațiunii (Descartes) sau din formele apriorice ale intelectului (Kant). În acest sens, **r.** se opune *empirismului.* Rupînd cunoașterea rațională de cea senzorială, care realizează contactul nemijlocit al subiectului cu lumea materială, **r.** duce în cele din urmă la idealism, fie sub forma concepției potrivit căreia realitatea obiectivă nu poate fi cunoscută, obiectul cunoașterii fiind construit de subiectul însuși (Kant), fie sub forma concepției potrivit căreia realitatea este identică sau de aceeași natură cu rațiunea, cu alte cuvinte este de natură spirituală (Platon, Hegel). **R.** se manifestă și sub forma exagerării rolului rațiunii în dezvoltarea socială, în diferite sfere ale activității omenești. Astfel, în psihologie, **r.** constă în absolutizarea rolului funcțiilor intelectuale în dauna afectivității, a voinței etc.; în etică, în absolutizarea motivelor raționale ale conduitei; în estetică, în afirmarea caracterului pur intelectual al creației, ca și al receptării operei de artă. **2.** Încredere în rațiune, în capacitatea acesteia de a cunoaște realitatea. **R.** este legat de convingerea că realitatea are un caracter legic, ordonat. În acest sens, **r.** se opune *iraționalismului* sub toate formele sale, inclusiv misticismului religios. Reprezentanți ai acestei poziții au fost filozofi premarxiști ca Descartes, Spinoza, materialiștii francezi din sec. al XVIII-lea (Holbach, Helvétius, Diderot), exponenți ideologici ai intereselor burgheziei în ascensiune. Forma superioară a **r.** o reprezintă filozofia marxistă, care ține seama de dialectica momentului senzorial și a celui rațional din procesul cunoașterii, depășind atît unilateralitatea empirismului, cît și pe aceea a vechiului raționalism. **R.** marxist implică recunoașterea legilor obiective ale istoriei, a posibilității cunoașterii lor și pe această bază, convingerea că oamenii pot supune controlului lor rațional procesul propriei lor vieți sociale.

RAȚIONAMENT, formă logică fundamentală constînd dintr-o înlănțuire de judecăți; act prin care gîndirea, pornind de la cunoștințe date, derivă

Scanned with OKEN Scanner

din acestea cunoștințe noi. **R.** are față de *noțiune* și *judecată* o structură logică mai complexă. El este o *inferență* mediată, întrucît trecerea de la o cunoștință anterioară la cunoștința nouă nu are loc direct, ci prin intermediul unei a treia judecăți. **R.** se compune din: 1) *consecință* (judecata derivată, *concluzia r.*); 2) *argumente* (judecăți din care se face derivarea, *premisele r.*); 3) *inferență* (operația logică de derivare). Valabilitatea cunoștinței cuprinse în concluzie depinde de certitudinea cunoștințelor exprimate în premise. Concluzia este o judecată adevărată dacă și numai dacă **r.** se supune atît condiției materiale (caracterul adevărat al premiselor), cît și celei formale (respectarea legilor logice de derivare). În logica clasică se deosebesc: 1) *r. deductive*, în care operația logică pornește de la general (în premise) și ajunge la ceea ce cade sub acest general (în concluzie); 2) *r. inductive*, în care operația logică este mișcare de la cazuri particulare la general sau la esențial, de la fapte la concepte. Avînd la bază observația și experimentul, inducția științifică merge la stabilirea cauzelor, a rațiunii suficiente a fenomenelor. Pentru aceasta, inferența are ca mijloc de generalizare, în inducția științifică, *metodele inductive de cercetare a cauzalității*. Importanța **r.** inductive pentru întreaga știință a făcut ca studiul lor să se constituie într-o ramură deosebită a logicii, *logica inductivă* (v. și *inducție*); 3) *r. transductive* (sau *traductive*), în care punctul de pornire și punctul terminus al operației logice se află la același grad de generalitate. După felul judecăților din care se compun, **r.** deductive sînt de mai multe feluri: 1) *silogismele categorice*, raționamente deductive formate din trei judecăți categorice; 2) *r. ipotetice*, în care intervin judecăți ipotetice; 3) *r. disjunctive*, în care intervin judecăți disjunctive, și 4) *r. disjunctiv-ipotetice* (tematice), compuse din judecăți ipotetice și disjunctive. **R.** ipotetice sînt de două feluri: 1) *r. ipotetice-ipotetice* (ipotetice pure); 2) *r. ipotetice-categorice*. Un tip deosebit de **r.**, care are o mare aplicabilitate în matematică, este *r. prin recurență* (v. și *inducție completă*). *R. prin analogie* este un tip de **r.** transductiv, prin care, pe baza asemănării dintre două obiecte în ceea ce privește o serie de note, se conchide apartenența unor note noi la al doilea obiect, note constatate la primul, dar necunoscute pînă acum la al doilea. **R.** prin analogie se caracterizează prin aceea că inferența asupra noii însușiri se bazează pe relația presupusă necesară dintre însușirile comune cunoscute și noua însușire. Cu toate că **r.** prin analogie este cel mai puțin cert, valoarea lui este mare, fiind un punct de plecare în generalizări științifice. *R. de relație* constituie un alt tip al **r.** transductive, care se compune din judecăți de relație. În *r. de r.* concluderea se fundamentează pe proprietățile relațiilor ce se enunță între termenii judecăților de relație. Studiul *r. de r.* constituie un important capitol al logicii relațiilor. V. și *deducție*; *inducție*; *silogism*.

RAȚIUNE 1. Treapta a doua, superioară, a *cunoașterii*, numită și treapta rațională sau a gîndirii abstracte, caracterizată prin faptul că operează cu noțiuni, judecăți și raționamente; la nivelul ei se sesizează esența obiectelor și a proceselor din natură și din societate, se descoperă cauzele și legile acestora. Ea se află într-o strînsă corelație dialectică cu treapta

Scanned with OKEN Scanner

senzorială a cunoașterii. **2.** Moment al treptei raționale a cunoașterii opus intelectului. V. *intelect și rațiune.*

RAȚIUNE SUFICIENTĂ, *legea rațiunii suficiente*, lege, principiu fundamental al gîndirii, alături de legile (principiile) identității, noncontradicției și terțului exclus. Se formulează astfel: „Orice enunț are un temei". Principiul **r.s.** își manifestă acțiunea prin cerința ca orice afirmație sau negație, pentru a fi acceptată, să fie dovedită, adică să i se arate temeiul. Principiul **r.s.** guvernează ordinea ideilor, procesul demonstrației și constituie reflectarea la nivel logic a relației cauzale dintre fenomenele materiale. Legea a fost utilizată încă de Aristotel, dar primul care i-a dat o formulare explicită a fost *G.W. Leibniz.* Rațiunea, temeiul poate fi: 1) *rațiune necesară, dar nu suficientă*, 2) *rațiune necesară și suficientă*, 3) *rațiune suficientă, dar nu și necesară.* Acest ultim fel de întemeiere se impune ca cerință a principiului **r.s.** în mod general în actul demonstrației logice.

RĂDULESCU-MOTRU, Constantin (1868—1957), filozof și psiholog român. A fost profesor la Universitatea din București, membru al Academiei Române și președinte al acesteia (1938—1941). A înființat și condus „Societatea de filozofie" și publicațiile periodic„ eNoua revistă română" (1900—1902 și 1908—1916), „Studii filozofice" (1907—1919), „Revista de filozofie" (1923—1943) și „Analele de psihologie" (1934—1944). **R.-M.** a elaborat un sistem filozofic denumit personalism energetic, prin care a căutat să dea o fundamentare scientistă *personalismului*, îmbinîndu-l cu *energetismul* lui W. Ostwald („Personalismul energetic", 1927). **M.** a conceput studiul personalității pe baze biologice, științifice, dar a subordonat întreaga evoluție a universului unui singur scop: formarea și desăvîrșirea personalității umane, deasupra căreia postulează „personalitatea divină". **R.-M.** a subliniat importanța muncii în dezvoltarea personalității și a preconizat formarea unor personalități active, a unor profesioniști care să-și iubească profesiunea pe baza vocației pentru ea („Vocația", 1932). Deși s-a situat în unele împrejurări pe poziții democratice, a fost în genere un teoretician al conservatismului politic („Doctrina conservatoare", 1902; „Cultura română și politicianismul", 1904; „Concepția conservatoare și progresul", 1922). În deceniul al patrulea, **R.-M.** s-a situat pe poziții tradiționaliste și etniciste, susținînd teoria „statului țărănesc" și teoria „românismului" („Românismul", 1936; „Timp și destin", 1940, ș.a.). El s-a delimitat însă de obscurantismul și xenofobia „gîndiriștilor". În domeniul psihologiei, activitatea lui a fost precumpănitor pozitivă. Concepînd psihologia ca o știință exactă, el a relevat legătura proceselor psihice cu cele fiziologice, a încurajat dezvoltarea cercetărilor experimentale de laborator și a luat în considerație acțiunea factorilor sociali asupra vieții psihice („Problemele psihologiei", 1898; „Curs de psihologie", 1923). La sfîrșitul vieții, **R.-M.** a încercat să concilieze filozofia sa personalistă cu materialismul dialectic.

Scanned with OKEN Scanner

REACȚIUNE (sau **CONEXIUNE INVERSĂ**), noțiune de bază a cibernetici, referitoare la autoreglare; desemnează recepționarea de către organul de comandă a unei informații despre comportarea organului de execuție sau despre efectul acțiunii. Această informație este purtată de obicei de o cantitate mică de energie, care circulă „recurent", pe o buclă specială (*feedback*). Dacă notăm prin A și C cele două părți amintite ale sistemului dinamic complex, $A \pm C = A$ (A stimulează pe C, C frînează pe A) exprimă reacția *negativă*, principiu esențial pentru echilibrarea sistemului. În cazul $A \pm C \pm A$ (de autoexcitație), reacția este *pozitivă* și duce la amplificarea efectelor, uneori pînă la distrugerea sistemului. **R.i.** era cunoscută în biologie și tehnică (automatică, telecomunicații); cibernetica, ca știință despre analogiile dintre sistemele cu autoreglare, a pus în evidență tocmai generalitatea **r.i.** în aceste sisteme, indiferent dacă sînt sisteme biologice, tehnice sau sociale. **R.i.** reprezintă un principiu dialectic de organizare a acestor sisteme dinamice complexe.

REALISM 1. Concepție opusă idealismului subiectiv prin teza că lumea externă are o realitate independentă de subiectul cunoscător. În terminologia nemarxistă, acest termen desemnează atît materialismul, cît și idealismul obiectiv. În publicistica marxistă din ultimii ani, el este folosit tot mai des pentru a caracteriza orientările care se opun subiectivismului contemporan, în special neopozitivismului (ex. neoraționalismul lui Piaget, Gonseth ș.a.) sau alte orientări din filozofia contemporană care au unele implicații materialiste (*neorealismul*, *realismul critic*, „ontologia critică" a lui N. Hartmann). **2.** Concepție care privește realitatea așa cum este, fără presupoziții arbitrare, speculative. **3.** (În evul mediu) Curent din filozofia scolastică după care noțiunile generale constituie realități de sine stătătoare și anterioare lucrurilor individuale. V. și *nominalism și realism*.

REALISM CRITIC, curent filozofic apărut în Germania la sfîrșitul sec. al XIX-lea, ca reacție a unor filozofi și naturaliști față de subiectivismul și apriorismul neokantian. Reprezentanții **r.c.** unesc unele teze cu caracter materialist spontan cu idealismul și teologia, în marea lor majoritate adoptînd psihologismul în logică și teoria cunoașterii. Reprezentanți principali: A. Riehl, O.Külpe, C. Stumpf, W.Wundt (în parte), A. Wenzl. Din deceniul al doilea al sec. al XX-lea, **r.c.** s-a răspîndit în S.U.A., fiind reprezentat de G.Santayana, R.W. Sellars ș.a. **R.c.** duce adesea la un idealism obiectiv (G. Santayana) și la agnosticism (Durant Drake). Unii reprezentanți ai **r.c.** au evoluat spre naturalism și apoi spre materialism (R.W. Sellars).

REALISM NAIV, termen folosit uneori pentru a desemna materialismul spontan al vieții cotidiene, convingerea izvorîtă din practica vieții de toate zilele potrivit căreia lucrurile există independent de conștiința omenească și se reflectă în aceasta. Termenul „naiv" înseamnă în acest caz „spontan", „neconștient din punct de vedere filozofic". La filozofii idealiști, termenul de **r.n.** are o nuanță peiorativă, materialismul spontan

Scanned with OKEN Scanner

fiind privit ca o atitudine necritică. Este adevărat că prin sine însuşi, **r.n.** nu reprezintă o concepţie filozofică; de aceea nu poate înlătura sau înfrînge idealismul filozofic, ba chiar coexistă adesea în conştiinţa aceluiaşi om cu reprezentări idealiste, religioase, cu superstiţii etc.

REALITATE 1. Categorie ce desemnează tot ceea ce există; în acest sens se poate vorbi de *realitate obiectivă* şi *realitate subiectivă*. **2.** Existenţă efectivă, rezultată prin realizarea sau actualizarea existenţei virtuale, a posibilităţii. V. şi *posibilitate şi realitate*.

REALITATE OBIECTIVĂ, categorie filozofică ce desemnează tot ceea ce există în afara conştiinţei şi independent de aceasta; **r.o.** este primordială în raport cu conştiinţa. În filozofia marxistă, categoria **r.o.** este sinonimă cu categoria *materie*.

REDUCERE, procedeu prin care se probează corectitudinea *modurilor silogistice* din figurile II, III şi IV, prin transformarea lor, cu ajutorul anumitor operaţii, în moduri ale figurii I. **R.** este necesară, deoarece numai modurile figurii I exprimă în mod nemijlocit *axioma silogismului* şi deci numai în cadrul lor este evidentă derivarea necesară a concluziei din premise. **R.** este de două feluri: *r. directă*, efectuată prin *conversiunea* judecăţilor componente ale modului silogistic dat şi prin schimbarea locului premiselor, şi *r. indirectă*, efectuată fie pe baza postulării adevărului tezei contradictorii concluziei modului silogistic dat spre probare (reducerea la absurd), fie printr-un procedeu special denumit ecteză.

REDUCERE LA ABSURD v. **ARGUMENTUM AD ABSURDUM.**

REFLECTARE, categorie fundamentală a filozofiei materialiste, care exprimă esenţa relaţiei dintre obiect şi subiect, dintre materie şi conştiinţă, privită sub raport gnoseologic. Senzaţiile, reprezentările, noţiunile şi celelalte forme ale cunoaşterii sînt reflectări ale realităţii obiective. Ele apar ca rezultat al acţiunii obiectelor exterioare asupra organelor de simţ şi al prelucrării rezultatelor acestor acţiuni în creier, fiind imagini ale realităţii obiective. Imaginile nu reprezintă o reproducere identică, fotografică a obiectelor exterioare, ci sînt doar *izomorfe* (prezintă o asemănare de structură) cu ele. Potrivit materialismului dialectic, **r.**, la nivelul cel mai înalt, nu este ceva instantaneu şi pasiv, ci un proces care include reconstruirea activă a trăsăturilor esenţiale ale obiectului cu ajutorul abstracţiilor. Premisa apariţiei **r.** propriu-zise, psihice, este însuşirea generală a sistemelor materiale de a se reflecta unele în altele, adică însuşirea lor de a interacţiona, lăsînd modificări, urme izomorfe cu acţiunile exercitate. **R.** psihică este rezultatul unei dezvoltări îndelungate a acestei însuşiri generale a materiei, ale cărei trepte sînt: **r.** proprie materiei anorganice; *excitabilitatea*, sau reactivitatea nediferenţiată faţă de stimulii exteriori, proprie materiei vii în genere; *sensibilitatea* (facultatea de a avea senzaţii), proprie organismelor înzestrate cu un sistem nervos, şi, în sfîrşit, *r. conştientă*, proprie psihicului uman şi condiţionată de existenţa omului

Scanned with OKEN Scanner

în societate. Din punctul de vedere al ciberneticii, **r.** poate fi privită ca un proces de codificare, transmitere, prelucrare și decodificare a *informației* în ființele vii și în sistemele automate. V. și *cunoaștere*; *teoria cunoașterii*.

REFLECȚIE (lat. *reflexio* „întoarcere înapoi"), termen care desemnează, la diverși gînditori (Locke, Leibniz ș.a.) cunoașterea actului de cunoaștere însuși sau, în genere, a proceselor care se petrec înăuntrul conștiinței, „reîntoarcerea" gîndirii asupra ei însăși. Termenul este apropiat de cel actual de *introspecție*. La Locke, *reflecția* („cunoașterea de către spirit a propriilor sale operații") este un izvor al cunoașterii distinct de senzație, al cărei obiect sînt lucrurile externe.

REFLEX, reacție adecvată și constantă a organismului la acțiunea unei excitații externe sau interne; ansamblul mecanismelor nervoase prin care se realizează răspunsul unui efector (mușchi, glandă etc.) sau grup de efectori la stimularea unui receptor sau grup de receptori. **R.** se realizează prin trei verigi, care alcătuiesc laolaltă *arcul r.*: veriga aferentă, constituită din receptori senzoriali și fibre nervoase aferente; centrală, reprezentînd diverși centri nervoși; eferentă, constituită din fibre nervoase eferente și organe efectorii. Reacțiile **r.** pot fi vegetative (secretorii, vasculare etc.) sau motorii (mișcări musculare). **R.** a fost conceput de Descartes, denumit de Th. Willis (1682) și experimentat pentru prima oară de R. Whytt (1752). Noțiunea de **r.** a fost extinsă și la activitatea emisferelor cerebrale de I. M. Secenov (1863). La începutul sec. al XX-lea, I.P. Pavlov a descoperit *r. condiționat*, dobîndit în cursul dezvoltării ontogenetice pe baza asocierii repetate a unui stimul care provoacă un **r.** înnăscut cu un stimul inițial indiferent pentru reacția **r.** respectivă. Spre deosebire de *r. necondiționate*, care sînt transmise prin ereditate, se manifestă la toți indivizii unei anumite specii, au un caracter stabil și sînt localizate în formațiunile subcorticale ale sistemului nervos central, *r. condiționate* diferă de la un individ la altul în cadrul aceleiași specii, au un caracter temporar și sînt localizate mai ales în emisferele cerebrale. Stimulul care provoacă **r.** condiționat, denumit *stimul condițional*, devine un *semnal* al stimulului necondițional cu care a fost asociat și dacă această asociere nu mai are loc un anumit timp, se produce stingerea **r.** condiționat respectiv. Această *semnalizare*, bazată pe elaborarea și pe stingerea **r.** condiționate, asigură o adaptare mai largă, la o sferă mai mare a condițiilor mediului și totodată mai mobilă, în funcție de modificările acestor condiții.

REFORMISM, curent politic din mișcarea muncitorească care substituie luptei revoluționare a clasei muncitoare pentru răsturnarea capitalismului lupta pentru reforme care nu ating bazele orînduirii capitaliste.

REFULARE, noțiune introdusă de S.Freud pentru a desemna fenomenul psihic prin care eul se apără în mod inconștient de dorințele, motivațiile, ideile penibile sau primejdioase ce contrazic convingerile sau normele morale. Freud consideră că dorințele sau ideile refulate din conștiință continuă să acționeze din preconștient (v. *inconștient*), manifestîndu-se

Scanned with OKEN Scanner

sub o formă deghizată mai ales în cursul viselor sau în unele tulburări psihice. Explicînd nevrozele prin fenomenul de **r.**, *psihanaliza* își propune să reducă la bolnavi intensitatea acestui fenomen, readucînd în conștiință tendințele refulate.

REGULĂ MORALĂ, întruchipare în tradițiile și moravurile unei societăți, clase sociale, profesiuni etc. a normelor morale, formă de manifestare a obligațiilor morale. Fiind în general nescrisă și impunîndu-se prin autoritatea opiniei publice și a obiceiurilor ca o adevărată „lege a pămîntului", **r.m.** constituie o parte componentă a codului moral al societății, a etosului ei.

REHMKE [rémche], Johannes (1848—1930), filozof german, cunoscut mai ales prin lucrarea „Filozofia ca știință fundamentală" (1910), în care a întreprins o minuțioasă analiză a categoriilor cunoașterii. A elaborat unele teze realiste, distanțîndu-se de subiectivismul școlii *imanente*, căreia i-a fost adesea atașat, fără să se situeze însă în mod clar pe poziția materialismului sau a idealismului. În România, **R.** a exercitat o influență considerabilă asupra lui Mircea Florian în formarea realismului ontologic și a gnoseologiei acestuia.

RELATIV, care există în cadrul condițiilor și relațiilor, reprezentînd ca atare o realitate finită (imperfectă) și variabilă. Ant. *absolut.*

RELATIVISM, doctrină idealist-subiectivă care exagerează relativitatea cunoștințelor omenești, negînd caracterul obiectiv al *adevărului* și ignorînd corelația dialectică dintre adevărurile relative și adevărul absolut. Inițiat încă în antichitate de către sofiștii Protagoras și Gorgias, **r.** este propriu agnosticismului în genere, pozitivismului, idealismului „fizic" etc. În științele sociale, **r.** are ca trăsături distinctive sublinierea unilaterală a variabilității fenomenelor, ruperea acesteia de acțiunea legilor obiective, precum și negarea progresului social.

RELATIVITĂȚII, *teoria relativității.* Există două teorii fizice cuprinse sub această denumire: *teoria restrînsă a relativității* și *teoria generalizată a relativității* (sau *teoria generală a relativității*). *Teoria restrînsă a relativității* (Einstein, 1905) este teoria fizică modernă a spațiului și timpului. *T.r.r.* se bazează pe extinderea principiului relativității din mecanică (procesele mecanice se petrec în același fel în orice sisteme care se mișcă rectiliniu și uniform unele față de altele) la toate procesele fizice și pe principiul constanței vitezei de propagare a luminii în vid (viteza luminii în vid fiind o viteză-limită de propagare a proceselor materiale). *T.r.r.* reprezintă o adevărată revoluționare a concepțiilor „clasice" despre spațiu și timp prin negarea ideii de spațiu și timp absolut și prin stabilirea unei relații adînci între aceste forme de existență a materiei, precum și între acestea și mișcare. În modelul geometric al *t.r.r.* (Minkowski, 1913), spațiul și timpul constituie un continuum cvadridimensional pseudoeuclidian (un „univers"), evidențiindu-se caracterul inadecvat al separării spațiu-

Scanned with OKEN Scanner

lui de timp. *T.r.r.* a stabilit relativitatea în raport cu sistemul de referință a intervalelor spațiale și temporare, în sensul că aceste mărimi nu sînt caracteristici „în sine" ale sistemelor materiale, ci caracteristici ale acestor sisteme și ale sistemelor de referință; în *t.r.r.* conceptul de simultaneitate a unor procese devine un concept relativ. În mecanica relativistă, masa are de asemenea un caracter relativ și se stabilește o relație fundamentală între masa și energia sistemelor materiale, relație utilizată, printre altele, și în tehnica nucleară contemporană. *T.r.r.* introduce în același timp și mărimi absolute (invarianți), cum ar fi, de ex., intervalul spațio-temporal. Departe de a pune în dependență cunoștințele noastre de „punctul de vedere" al observatorului (interpretare subiectivistă), **t.r.** urmărește tocmai formularea obiectivă a legilor naturii, independentă de alegerea sistemului de referință. *Teoria generalizată a relativității* (Einstein, 1916) este teoria modernă a gravitației. *T.g.r.* pornește de la egalitatea stabilită experimental dintre masa inerțială și masa gravitațională a unui corp și stabilește o legătură între proprietățile spațio-temporale și materie (caracterizată prin masă), aceasta din urmă determinînd curbura „universului". *T.g.r.* utilizează un model geometric neeuclidian (riemannian). În această teorie capătă o expresie riguroasă ideea formulată în materialismul dialectic după care spațiul și timpul sînt forme de existență ale materiei, ele neavînd o realitate independentă de materie, iar proprietățile lor fiind determinate de aceasta din urmă. *T.g.r.* a inaugurat o nouă etapă în cercetările cosmologice.

RELAȚIE 1. Legătură reciprocă între obiecte și procese, ca și între proprietățile acestora, constituind un moment necesar al conexiunii universale. Dialectica marxistă dezvăluie caracterul obiectiv, universal și dialectic al **r.**, varietatea lor calitativă și infinitatea lor cantitativă, precum și caracterul lor istoric. Existența lucrurilor, trăsăturile lor specifice, dezvoltarea lor depind de ansamblul **r.** lor interne și externe. Științele s-au dezvoltat în măsura în care au izbutit să studieze obiectele și procesele în multiplicitatea **r.** lor și să desprindă din mulțimea acestora pe cele stabile, esențiale, necesare, ca legi generale și specifice ale mișcării materiei. Sin. *raport.* **2.** (LOG.) Conexiune între doi sau mai mulți termeni (ex. *A* este mai mare decît *B*). După numărul obiectelor pe care le conectează, **r.** sînt: diadice, triadice sau poliadice. Structura logică a **r.** este redată de formula xRy sau $R(x,y)$, în care R reprezintă relația, iar x și y termenii relației, dintre care primul este numit *antecesor* (*antecedent*) și ultimul *succesor* (*succedent*). Mulțimea obiectelor care satisfac antecedentul formează *domeniul relației*, iar a celor care satisfac pe succesor *codomeniul relației*. Reuniunea domeniului și a codomeniului formează *cîmpul relației*. **R.** pot avea mai multe proprietăți: *reflexivitate*, *simetrie* și *tranzitivitate*. Alte proprietăți se constituie fie prin negarea parțială a acestora (nereflexivitate, nesimetrie, netranzitivitate), fie prin negarea lor totală (ireflexivitate, asimetrie, intranzitivitate). Analiza **r.**, a proprietăților lor și a operațiilor cu ele constituie un capitol fundamental al logicii, numit *logica relațiilor.*

Scanned with OKEN Scanner

RELAȚII DE NEDETERMINARE, relații stabilite de W. Heisenberg (1927) între caracteristicile cinematice și cele dinamice ale obiectelor cuantice (electroni, protoni etc.), care stau la baza mecanicii cuantice. Experiența a dovedit că pentru mișcarea obiectelor cuantice nu are sens noțiunea de traiectorie, aceste obiecte avînd o natură dublă, corpuscular-ondulatorie; ca atare, obiectele cuantice nu posedă simultan o poziție și o viteză bine determinate. Determinarea cu precizie a poziției este posibilă numai cu prețul unei complete nedeterminări a vitezei și invers. **R. de n.** exprimă cantitativ această situație, în această expresie avînd un rol esențial constanta *h* a lui Planck. **R. de n.** au fost interpretate de idealismul „fizic" contemporan ca o limitare principială a posibilităților umane de cunoaștere și ca o dovadă a imposibilității de a face distincție între obiect și observator la nivelul microfizic; de asemenea s-a susținut semnificația acauzală, indeterministă a **r. de n.** În realitate, **r. de n.** exprimă o caracteristică obiectivă a proceselor cuantice, stabilind limite de valabilitate a noțiunilor „clasice" în domeniul cuantic. Stabilirea **r. de n.** alături de descoperirea altor caracteristici ale obiectelor cuantice a făcut posibil un mare progres în cercetarea și explicarea acestui domeniu specific de fenomene. Afirmațiile privind indeterminismul fenomenelor atomice s-au dovedit neîntemeiate, **r. de n.** implicînd o concepție mai generală a determinismului (determinism statistic) și metode specifice de previziune.

RELAȚII DE PRODUCȚIE, relații care se stabilesc între oameni în procesul de producție al bunurilor materiale. În procesul de producție, oamenii nu acționează numai asupra naturii înconjurătoare, ci sînt nevoiți să intre și în anumite relații între ei în vederea activității comune și a schimbului reciproc de produse ale muncii lor. În **r. de p.** sînt cuprinse relațiile de proprietate asupra mijloacelor de producție, relațiile reciproce dintre oameni (clase, grupuri sociale) în sistemul producției sociale în legătură cu schimbul lor de activități, precum și relațiile de repartiție. **R. de p.** se stabilesc în mod obiectiv, independent de voința și de conștiința oamenilor; ca relații materiale, ele determină, în ultimă analiză, celelalte relații sociale. Caracterul lor este determinat de forma de proprietate asupra mijloacelor de producție. **R. de p.** constituie o latură necesară a oricărui *mod de producție*, fiind strîns legate și determinate de *forțele de producție*. Legătura dialectică dintre forțele de producție și **r. de p.** explică mecanismul legic al dezvoltării și al succesiunii modurilor de producție în dezvoltarea societății și este exprimată de *legea concordanței r. de p. cu caracterul forțelor de producție*. Deși determinate de forțele de producție, **r. de p.** exercită influența asupra acestora fie în sensul favorizării dezvoltării lor (atunci cînd corespund nivelului și caracterului lor), fie în sensul frînării (atunci cînd sînt în contradicție cu caracterul lor). În dezvoltarea societății au existat diverse tipuri de **r. de p.**: unele bazate pe stăpînirea în comun a pămînturilor și a rezultatelor muncii, relații de colaborare gentilică, corespunzătoare unui nivel extrem de scăzut al forțelor de producție; altele bazate pe proprietatea privată asupra mijloacelor de producție, relații de exploatare, caracteristice orînduirilor sclavagistă, feudală și capitalistă; altele, în sfîrșit, bazate pe proprietatea socială asupra

Scanned with OKEN Scanner

mijloacelor de producție moderne, relații de colaborare și ajutor reciproc, corespunzătoare unui grad înalt de dezvoltare a forțelor de producție, caracteristice orînduirii socialiste. Instaurarea pe cale revoluționară a **r. de p.** socialiste înlătură contradicția antagonistă existentă în capitalism între caracterul tot mai social al forțelor de producție și relațiile bazate pe proprietatea privat-capitalistă, deschizînd cîmp liber dezvoltării și perfecționării neîntrerupte a forțelor de producție. **R.de p.** socialiste se perfecționează necontenit pe baza activității conștiente a societății. Tendința obiectivă de rămînere în urmă a unor laturi ale **r. de p.** față de dezvoltarea forțelor de producție are, în socialism, un caracter parțial și temporar și nu duce la conflicte sociale, deoarece nu există clase interesate în menținerea formelor economice învechite; cele două clase prietene sînt deopotrivă interesate în perfecționarea continuă a **r.de p.** în vederea dezvoltării rapide a forțelor de producție și în lichidarea fenomenelor negative generate de neglijarea contradicțiilor neantagoniste din acest domeniu.

RELAȚII SOCIALE, legături între oameni și între grupuri de oameni, care se stabilesc în procesul activității lor comune, materiale și spirituale. **R.s.** au caracter istoric concret și se structurează dialectic într-un sistem (grup social, formă de organizare socială, formă de comunitate umană, formațiune socială). Societatea însăși este un sistem, istoricește determinat, de **r.s.** economice, politice, juridice etc. Rezolvînd științific problema fundamentală a științei sociale, materialismul istoric distinge între **r.s.** materiale și **r.s.** spirituale, ideologice, care au un caracter derivat. Din totalitatea **r.s.**, *relațiile de producție* sînt cele care determină în ultimă instanță pe toate celelalte, exprimînd specificul calitativ al unui anumit tip istoric de societate.

RELIGIE (lat. *religio* „legătură"), formă istorică a conștiinței sociale, care constituie o reflectare denaturată, imaginară a realității naturale și sociale. **R.** a apărut în comuna primitivă, cînd stadiul înapoiat al dezvoltării forțelor de producție și, în consecință, mijloacele slabe ale oamenilor de a rezista calamităților naturale i-au determinat să dea fenomenelor naturii explicații și interpretări fantastice, mistice. Neputința, ignoranța și teama, datorate acestei înapoieri, i-au împins pe oameni să atribuie forțelor naturii un caracter supranatural și să le adore prin intermediul cultului. **R.** societății primitive erau extrem de variate, reprezentînd un amalgam de credințe, de mituri și de rituri, aflate adeseori în strînsă interdependență. Animismul, totemismul, fetișismul, magia, cultul strămoșilor, cultul Soarelui, cultul Lunii și al stelelor ș.a. se întrepătrund, își împrumută elemente fundamentale. Nașterea conștiinței religioase a reprezentat totuși un pas înainte în formarea și dezvoltarea conștiinței de sine a omului. Conștiința religioasă a omului primitiv a avut un rol important în formarea altor forme ale conștiinței sociale, ca arta, filozofia și morala. Ea a continuat să le influențeze pe acestea și mai tîrziu. O dată cu apariția societății scindate în clase antagoniste, în care oprimarea socială a maselor muncitoare apare ca o forță oarbă, de neînțeles, la interpretarea imaginară a forțelor naturii se adaugă interpretarea denaturată a forțelor sociale, care devine cu timpul

Scanned with OKEN Scanner

preponderentă. În interesul menținerii și al consolidării dominației lor, clasele exploatatoare au întreținut și întrețin în conștiința maselor oprimate speranța iluzorie într-o viață personală dincolo de mormînt, într-o izbăvire miraculoasă de suferințele pămîntești și într-o răsplată care le-ar aștepta în ceruri. Diferitele varietăți ale **r.** își găsesc explicația în evoluția condițiilor vieții sociale, în particularitățile raporturilor dintre oameni și natură și ale relațiilor de producție din anumite epoci istorice. Astfel,o dată cu apariția monarhiei despotice orientale și cu unificarea triburilor în state antice centralizate, politeismul inițial face loc *henoteismului*, iar ulterior este înlocuit cu monoteismul. Sub raport ideologic, ca reflectare falsă, denaturată a realității, **r.** este fundamental opusă științei și, prin esența ei, înrudită cu idealismul filozofic. Istoria științei este implicit istoria unor conflicte între **r.** și promotorii științei, conflicte în cadrul cărora se situează și încercările repetate, dar zadarnice, de conciliere a **r.** cu știința, de „modernizare" a **r.** Aceasta nu poate fi redusă însă numai la aspectul ei ideologic. Instituțiile și organizațiile religioase reprezintă de asemenea elemente definitorii ale **r.** ca fenomen social-istoric suprastructural. Prin faptul că dogmele și ritualurile ei sînt considerate sfinte și deci intangibile în principiu, ca și prin faptul că este relativ îndepărtată de viața materială a societății și mai puțin supusă influenței schimbărilor acesteia, **r.** este cea mai conservatoare formă a conștiinței sociale. În prezentările și în ritualurile religioase, numeroase elemente se mențin numai ca rămășițe ale unor epoci istorice trecute, nemaiavînd o bază în existența socială dată. Forța tradiției se împletește cu tendința de adaptare a **r.** la noile condiții istorice. În sînul confesiunilor religioase (în special catolică și protestantă) apar tendințe umaniste, progresiste generate de conflictele și contradicțiile epocii contemporane și față de care aceste confesiuni trebuie să ia atitudine. Cele mai cunoscute **r.** de astăzi sînt creștinismul, islamul (mahomedanismul), budismul, hinduismul, șintoismul, confucianismul, daoismul, mozaismul (iudaismul). Analiza critică a **r.**, făcută de marii gînditori materialiști ai antichității, de reprezentanții iluștri ai iluminismului burghez din sec. al XVIII-lea, ca și de Feuerbach, conține numeroase elemente valoroase, îndeosebi pe linia precizării izvoarelor gnoseologice ale **r.** Întregul ateism premarxist s-a oprit însă în fața dezvăluirii rădăcinilor sociale, de clasă, ale fenomenului religios. Ateismul marxist a elaborat pentru prima dată o concepție consecvent științifică asupra **r.** și, implicit, a dezvăluit căile depășirii credințelor religioase. Victoria socialismului face să dispară rădăcinile sociale ale **r.** și asigură totodată condițiile necesare pătrunderii științei și culturii în cele mai largi mase populare. Schimbările în conștiința oamenilor se înfăptuiesc însă relativ mai încet decît transformările din viața social-economică și politică a societății. Concepțiile religioase se mai mențin (deși sfera lor de influență scade treptat), datorită puterii obișnuinței, tradițiilor religioase, autonomiei relative a conștiinței sociale și rămînerii ei relative în urmă față de condițiile vieții materiale și altor cauze care țin de condițiile specifice în care se desfășoară procesul de transformare a conștiinței oamenilor. În țara noastră, activitatea multilaterală pentru educarea maselor în spiritul ideologiei socialiste, al concep-

Scanned with OKEN Scanner

ţiei ştiinţifice despre lume se desfăşoară concomitent cu asigurarea şi cu garantarea libertăţii conştiinţei. Statul consideră **r.** ca o chestiune particulară şi asigură fiecărui cetăţean libertatea credinţei religioase, ca şi libertatea de a fi ateu.

RENAN [röna], Ernest (1823—1892), scriitor, filolog şi istoric al religiilor francez. **R.** încearcă o fuziune a gîndirii filozofice cu cea religioasă într-o modalitate literară. A studiat îndeosebi începuturile creştinismului. Delimitîndu-se de dogmatismul teologic, el a negat, sub influenţa şcolii de la Tübingen, caracterul divin al lui Hristos şi minunile biblice. Operele sale, deşi pătrunse de simpatie pentru religie, afirmă, în limitele unui scepticism moderat, încrederea în raţiune, în ştiinţă, în progres şi în valorile civilizaţiei. Op. pr.: „Istoria originilor creştinismului" (7vol., 1863—1881), care cuprinde şi lucrarea cea mai cunoscută a lui **R.**, „Viaţa lui Iisus" (1863).

REPAUS, moment integrant al mişcării, întrerupere relativă a acesteia: **r.** există numai întrucît există mişcarea, el fiind o formă de manifestare a mişcării. În timp ce mişcarea este absolută, eternă, ca şi materia, al cărui mod de existenţă este, **r.** este relativ, o întrerupere totală, absolută a mişcării fiind imposibilă. Caracterul relativ al **r.** este pus în evidenţă de faptul că a) starea de **r.** există numai în raport cu un anumit sistem de referinţă, b) că **r.** se referă întotdeauna numai la o anumită formă de mişcare a materiei şi c) că el este expresia relativei stabilităţi calitative a obiectelor şi proceselor.

REPREZENTARE, imagine senzorială a unor obiecte sau fenomene din realitate, evocată mintal în absenţa acestora; proces psihic care realizează această evocare. Spre deosebire de *percepţie*, cînd se realizează imaginile obiectelor care acţionează în momentul prezent asupra receptorilor senzoriali, **r.** reflectă obiectele care au acţionat în trecut asupra simţurilor. **R.** intervine în procesul memoriei, cînd se reproduce imaginea unor obiecte percepute anterior, sau în procesul imaginaţiei, cînd se creează, pe baza elementelor date de experienţa anterioară, imaginea unor obiecte necunoscute sau inexistente. **R.** constituie o formă superioară de cunoaştere senzorială, care facilitează trecerea spre gîndirea abstractă. **R.** pot fi vizuale, auditive, chinestezice etc.

REVIZIONISM, curent în mişcarea muncitorească, reprezentînd o varietate a oportunismului de dreapta, care, sub pretextul opoziţiei faţă de dogmatism şi al unei dezvoltări creatoare a marxismului, revizuieşte în fond bazele concepţiei marxist-leniniste, extirpîndu-le conţinutul revoluţionar, denaturîndu-le. În istoria mişcării muncitoreşti, **r.** s-a împletit de obicei cu *reformismul*. Reflectînd influenţa ideologiei burgheze în mişcarea muncitorească, **r.** subminează unitatea partidelor marxist-leniniste şi abate clasa muncitoare de la lupta revoluţionară. Dezvoltarea creatoare a teoriei marxist-leniniste pe baza generalizării fenomenelor noi apărute în procesul social-istoric, lupta intransigentă pentru apărarea purităţii aces

Scanned with OKEN Scanner

tei teorii, împotriva tendințelor revizioniste, reformiste și dogmatice au o importanță primordială pentru succesul luptei partidelor comuniste și muncitorești, pentru cauza dezvoltării sociale.

REVOLUȚIA ȘTIINȚIFICĂ ȘI TEHNICĂ, proces complex de dezvoltare accelerată și în strînsă interdependență a științei și a tehnicii contemporane, știința situîndu-se în fruntea progresului tehnic, transformîndu-se ea însăși tot mai mult într-o forță de producție nemijlocită și determinînd revoluționarea forțelor de producție. Conținutul revoluției în știință îl constituie descoperirile epocale și marile realizări teoretice în diferite ramuri ale științelor naturii, obținute în special în sec. al XX-lea. Revoluția în tehnică, îndeosebi în tehnica producției materiale, constă în schimbările radicale intervenite în domeniul mijloacelor de muncă, în domeniul obiectelor muncii și în tehnologie, prin materializarea tehnică a descoperirilor științifice și mai ales prin automatizarea complexă a procesului de producție, introducerea largă a mașinilor electronice de calcul, chimizarea producției, folosirea unor noi surse de energie etc. Schimbările profunde intervenite în domeniul științei și tehnicii alcătuiesc premisele unei noi revoluții industriale. **R.ș. și t.** determină nu numai crearea unor ramuri noi ale industriei, ci și lărgirea uriașă a producției materiale, creșterea considerabilă a productivității muncii sociale. Eliberînd-o într-o măsură crescîndă de munca fizică și de subordonarea totală față de mașină, **r. ș. și t.** transformă totodată radical activitatea umană în toate domeniile. Determinînd creșterea ponderii personalului de cercetare și de proiectare, a inginerilor și a tehnicienilor, ca și a nivelului calificării tehnice a muncitorilor, **r. ș. și t.** duce la schimbări substanțiale în compoziția și structura profesională a claselor sociale, influențează asupra gradului de conștiință a clasei muncitoare. **R.ș. și t.** se desfășoară pe plan mondial, avînd efecte asupra vieții economice și sociale în ansamblul ei. Implicațiile **r.ș. și t.** asupra vieții sociale sînt diferite în funcție de relațiile de producție dominante în societatea respectivă. Relațiile de producție capitaliste frînează utilizarea cuceririlor științei și tehnicii moderne în folosul întregii societăți, imprimă progresului științific și tehnic un caracter inegal și contradictoriu. Socialismul creează condiții pentru realizarea deplină a potențelor **r. ș. și t.,** pentru contribuția ei la dezvoltarea continuă și armonioasă a societății în ansamblu.

REVOLUȚIE CULTURALĂ, proces de restructurare spirituală a societății, întovărășind orice revoluție socială ca trecere de la o formațiune socială la alta superioară. Revoluția socialistă, ca schimbare profundă a tuturor laturilor vieții sociale, include, ca parte integrantă a sa, **r.c.,** transformare radicală în domeniul ideologiei și culturii, a întregii vieți spirituale a societății. Necesitatea obiectivă a **r.c.** decurge din caracterul conștient al procesului de construire și de perfecționare a relațiilor sociale socialiste, care cere formarea unui om nou cu o înaltă conștiință politică și morală socialistă, din faptul că făurirea și dezvoltarea bazei tehnice-materiale a socialismului presupune folosirea științei și tehnicii celei mai moderne și, în consecință, dezvoltarea rapidă a științei și înarmarea oamenilor

Scanned with OKEN Scanner

muncii cu temeinice cunoștințe tehnice-științifice și de cultură generală. **R.C.** reprezintă o lege generală a construirii și desăvîrșirii socialismului. Conținutul principal al **r.c.** constă în formarea și dezvoltarea conștiinței socialiste a oamenilor muncii; ea urmărește lichidarea influenței ideologiei burgheze asupra celor ce muncesc, crearea unei intelectualități socialiste, devotată cauzei clasei muncitoare, făurirea unei culturi noi, socialiste, care sintetizează armonios valorile autentice ale culturii naționale și universale ale trecutului și noile valori care reflectă cerințele epocii socialismului, ridicarea maselor de oameni ai muncii la un înalt nivel de civilizație și cultură. **R.c.** se desfășoară sub conducerea partidului marxist-leninist, promotorul noului în toate domeniile vieții sociale, purtătorul ideologiei științifice care stă la baza noii culturi. Unele dintre sarcinile **r.c.** sînt înfăptuite încă în perioada de trecere de la capitalism la socialism: lichidarea analfabetismului, democratizarea învățămîntului de toate gradele, reeducarea vechii intelectualități și crearea unei intelectualități noi, afirmarea ideologiei socialiste dominante ca bază a noii culturi etc. **R.c.** se adîncește și sporește în amploare în procesul desăvîrșirii construcției socialiste.

REVOLUȚIE SOCIALĂ, proces de transformare calitativă radicală a societății, prin care se realizează trecerea de la o formațiune socială inferioară la alta superioară. **R.s.** este un fenomen legic și necesar, care decurge din dezvoltarea condițiilor materiale ale vieții sociale, din acțiunea legii *concordanței relațiilor de producție cu caracterul forțelor de producție* (v. și *evoluție și revoluție*). — *R. social-politică*, proces de transformare calitativă radicală a societății bazate pe clase antagoniste, prin care se realizează trecerea la o formațiune socială superioară. Baza economică obiectivă a *r.s.-p.* o constituie contradicția care apare pe o anumită treaptă a dezvoltării forțelor de producție între acestea și relațiile de producție existente. Această contradicție se reflectă pe plan social în conflictul dintre principalele clase antagoniste ale orînduirii respective. *R.s.-p.* este cea mai înaltă formă a luptei claselor progresiste, interesate în stabilirea noilor relații de producție, împotriva clasei sau claselor dominante reacționare, care folosesc toate mijloacele, și în primul rînd forța puterii de stat, pentru a menține vechile relații de producție. De aceea problema fundamentală a oricărei *r.s.-p.* este cucerirea puterii politice de către clasa purtătoare a progresului social, a noilor relații de producție. Forța hotărîtoare a **r.s.** o constituie masele populare, epocile revoluționare reprezentînd epoci de activitate a acestora, de ridicare a lor la luptă conștientă pentru o orînduire nouă. În perioadele revoluționare dobîndesc o însemnătate deosebită ideile noi, revoluționare, în care se reflectă conflictul obiectiv dintre forțele de producție și relațiile de producție și care, pătrunzînd în mase, creează forța materială capabilă să înfrîngă rezistența claselor reacționare. *R.s.-p.* se deosebesc după tipul lor. Tipul de revoluție este determinat de contradicțiile pe care le rezolvă, de sarcinile sociale pe care le îndeplinește, de tipul relațiilor de producție noi pe care le instaurează, de forțele motrice care o înfăptuiesc. Distingem astfel revoluția burgheză, revoluția burghezo-democratică și revoluția socialistă. *Revoluția burgheză*

Scanned with OKEN Scanner

este tipul de r. s. care constă în înlocuirea puterii de stat a feudalilor cu cea a burgheziei, în desființarea relațiilor de producție feudale și în generalizarea relațiilor de producție capitaliste. Cele mai cunoscute revoluții burgheze au fost cele din Țările de Jos (1566—1609), Anglia (1642—1648) și Franța (1789—1794). *Revoluția burghezo-democratică* este forma cea mai radicală a revoluției burgheze, care urmărește rezolvarea deplină a sarcinilor antifeudale. În *r.b.-d.* masele populare participă activ și conștient la înfăptuirea programului revoluției, impunînd în cursul acesteia revendicări proprii. *Revoluția socialistă* este tipul de r. s. care constă în trecerea de la societatea capitalistă la cea socialistă, prin răsturnarea și înlocuirea puterii de stat a claselor exploatatoare cu puterea de stat a clasei muncitoare, în lichidarea relațiilor de producție capitaliste și crearea relațiilor de producție socialiste. *R. socialistă* este un fenomen legic, determinat de conflictul dintre caracterul tot mai social al forțelor de producție și proprietatea privat-capitalistă asupra mijloacelor de producție, de ansamblul contradicțiilor social-economice și politice proprii capitalismului. *R. socialistă* pune capăt o dată pentru totdeauna exploatării omului de către om, desființînd clasele exploatatoare și marcînd începutul trecerii de la societatea scindată în clase la societatea fără clase. Ea creează relații de producție noi, socialiste, pe baza premiselor materiale existente; folosind în acest scop puterea politică a clasei muncitoare. Forțele motrice ale *r. socialiste* sînt clasa muncitoare, care conduce revoluția, în alianță cu masele largi de oameni ai muncii de la orașe și sate. Alianța clasei muncitoare cu țărănimea muncitoare și cu celelalte pături mijlocii sub conducerea partidului marxist-leninist, alianță trainică, stabilită în virtutea comunității intereselor lor fundamentale, reprezintă forța socială care asigură victoria revoluției socialiste. *R. socialistă* are particularități diferite, în funcție de condițiile istorice în care se înfăptuiește. Esența ei și forțele motrice de bază rămîn însă pretutindeni aceleași. Prima confirmare istorică a teoriei marxist-leniniste a *r. socialiste* a constituit-o victoria Marii Revoluții Socialiste din Octombrie, iar după cel de-al doilea război mondial victoria revoluțiilor democrat-populare într-o serie de țări din Europa, printre care și cea din țara noastră, din Asia și din America Latină. *R. socialistă* poate fi înfăptuită pe cale pașnică sau nepașnică, în funcție de condițiile istorice concrete. Clasa muncitoare este interesată să cucerească puterea fără război civil, dar clasele exploatatoare nu cedează de bunăvoie puterea, gradul de ascuțire a luptei de clasă depinzînd nu atît de proletariat, cît de folosirea violenței de către clasele exploatatoare, de forța lor de împotrivire. Forma de înfăptuire a *r. socialiste* este stabilită de partidul marxist-leninist pe baza cunoașterii condițiilor și particularităților istorice concrete din fiecare țară. Pentru a înfăptui sarcina sa, clasa muncitoare trebuie deci să înarmeze masele populare cu toate formele și mijloacele de luptă, să folosească formele cele mai adecvate condițiilor concrete din fiecare țară, să fie pregătită și să aibă capacitatea de a trece cu repeziciune de la o formă de luptă revoluționară la alta, în funcție de schimbarea condițiilor.

Scanned with OKEN Scanner

REZONANȚĂ, *teoria rezonanței*, concepție teoretică în chimie, elaborată în lucrările lui L. Pauling, J.C.Slater, C.K. Ingold ș.a., care, cu ajutorul unor metode ale mecanicii cuantice și ale chimiei clasice, stabilește și explică structura particulelor chimice, a moleculelor, a ionilor, a radicalilor etc. *T. r.* reprezintă o dezvoltare a teoriei mezomeriei în lumina datelor noi ale chimiei cuantice. Potrivit *t. r.*, structura reală a unei particule chimice este un fenomen dinamic care presupune un tip anumit de mișcare oscilatorie a electronilor de valență (rezonanța electronică). Rezonanța electronică poate fi cunoscută prin descompunerea ei în funcții ψ sau în structuri de valență care ele însele nu au o existență reală și care, luate izolat, nu au nici o semnificație cognitivă. Interpretarea greșită de către unii autori a *t. r.*, care reprezintă un procedeu cognitiv original și foarte fin, a dus la concepția idealistă potrivit căreia structura reală a unei particule chimice ar fi rezultatul rezonanței structurilor de valență, adică un fenomen real ar fi rezultatul interacțiunii unor entități ideale.

RICKERT, Heinrich (1863—1936), filozof german, neokantian din *Școala de la Baden*. Obiectul cunoașterii îl constituie, după **R.**, o lume de valori etice, estetice, logice, religioase absolute, superioare realității și independente de ea. Căutînd specificul științelor istorice și formulînd ideea prețioasă a unei logici a acestor științe, **R.** a postulat însă o opoziție neîntemeiată între științele istorice și științele naturii, potrivit căreia, în timp ce în științele naturii conceptele exprimă generalul, în științele istorice acestea sînt menite să redea individualul și legătura faptelor individuale cu valorile. Deși concepția lui **R.** asupra valorilor ignorează geneza lor obiectivă și istorică concretă, analiza sa a contribuit la formarea axiologiei (teoriei valorilor) ca disciplină filozofică aparte. Alături de Windelband, **R.** a contribuit și la elaborarea filozofiei moderne a culturii. Op. pr.: „Obiectul cunoașterii" (1892), „Limitele conceptualizării în științele naturii" (1896).

RIEHL [ri:l], Alois (1844—1924), filozof german, reprezentant al *realismului critic* neokantian, cunoscut prin lucrarea „Criticismul filozofic și însemnătatea sa pentru știința pozitivă" (3 vol., 1876—1887), în care argumentează, împotriva pozitivismului, autonomia filozofiei și valoarea ei ca metodologie generală a științelor.

RIGORISM (lat. *rigor* „rigiditate, severitate") **1.** Concepție etică, promovată în special de Kant, care, deși are merite în reliefarea categoriei datoriei, opune în mod rigid normele morale necesităților fizice și spirituale ale omului. **2.** (În sens mai larg) Severitate extremă în stabilirea, în interpretarea sau în aplicarea normelor morale.

ROBINET [robiné], Jean-Baptiste René (1735—1820), filozof materialist francez, care considera că cele mai simple elemente constitutive ale materiei ar fi *animalculele*, ființe vii elementare, și că întreaga materie ar fi însuflețită. În gnoseologie a fost senzualist.

Scanned with OKEN Scanner

ROL SOCIAL, noțiune corelată cu aceea de *status social*, desemnînd modul în care individul își exercită drepturile și îndatoririle fixate prin „status"-ul său. În acest sens, „status"-ul este ceea ce societatea acordă indivizilor, iar „rolul" ceea ce ea așteaptă din partea acestora.

„ROLUL MUNCII ÎN PROCESUL DE TRANSFORMARE A MAIMUȚEI ÎN OM", schiță a unei explicații materialiste a antropogenezei, scrisă de F.Engels în 1876 și inclusă ulterior în „Dialectica naturii". Engels reia și concretizează aici, în lumina rezultatelor biologiei, paleontologiei și antropologiei și în special a teoriei lui Darwin despre originea simiană a omului (1871), teza marxistă despre rolul hotărîtor al *praxisului*, al muncii în existența umană, aplicînd-o de data aceasta la problema genezei însăși a ființei umane. El analizează rolul muncii în apariția unor trăsături fundamentale ale omului care îl deosebesc de lumea animală, cum sînt: limbajul (și gîndirea, respectiv conștiința, indisolubil legate de limbaj), existența în societate, capacitatea de „a stăpîni" natura, precum și în geneza particularităților anatomo-fiziologice distinctive ale omului (staționea verticală, structura specific omenească a mîinii, dezvoltarea creierului etc.). Teza și concluzia fundamentală a lucrării este că „munca însăși l-a creat pe om".

ROȘCA, D.D. (n. 1895), filozof român, profesor la Universitatea din Cluj, membru corespondent al Academiei. În „Existența tragică" (1934), încercare de sinteză filozofică, **R.** consideră că existența este și rațională, și irațională, fapt din care decurge sentimentul tragic al existenței, dar și răspunderea morală a omului, care poate opta pentru deznădejde sau pentru acțiune și creație. **R.** pledează pentru cea de-a doua atitudine, generatoare de valori. A criticat neotomismul, iraționalismul și ideologia fascistă. Este autorul monografiei „Influența lui Hegel asupra lui Taine" (1928, în franceză). A tradus în limba română opere fundamentale ale lui Hegel.

ROUSSEAU [rusó], Jean Jacques (1712—1778), filozof iluminist, pedagog și scriitor francez. În lucrările „Discurs asupra științelor și artelor" (1749), „Discurs asupra originii inegalității dintre oameni" (1755), „Contractul social" (1762) ș.a., **R.** dezvoltă concepțiile sale privind influența nocivă a civilizației asupra omului, originea societății, inegalitatea dintre oameni. Criticînd societatea contemporană și idealizînd „starea naturală" în care oamenii ar fi fost liberi și egali, **R.** susține că omul este „bun de la natură", dar că societatea îl corupe. El vede originea inegalității sociale în apariția proprietății private, care a dus la formarea statului și, mai tîrziu, la despotism. Întrucît inegalitatea încalcă așa-numitul *contract social* încheiat între oameni în perioada trecerii de la starea naturală la cea „civilă", ea trebuie înlăturată. **R.** privea ca legitimă insurecția poporului îndreptată împotriva despotismului. El era un adept al ideii suveranității poporului și preconiza, ca ideal de stat, republica patriarhală, în care cetățenii pot aproba în mod direct legile. **R.** a criticat religia și bi-

Scanned with OKEN Scanner

serica oficială, intoleranța religioasă, dar a rămas un adept al *deismului*, pe care-l interpreta ca o religie bazată pe sentiment. În problema ontologică era dualist, iar în gnoseologie un senzualist inconsecvent, susținînd caracterul înnăscut al ideilor morale. Concepția pedagogică a lui **R.**, expusă în opera „Emil, sau despre educație" (1762), preconizează conformitatea educației cu natura proprie a copilului. Ideile sociale radical antifeudale dezvoltate de **R.** au contribuit la pregătirea ideologică a revoluției burghezo-democratice de la 1789 din Franța. Principiul revenirii la natură și ideea primordialității sentimentelor omenești în raport cu rațiunea, care străbat principalele sale scrieri filozofice, precum și romanul epistolar „Iulia, sau noua Eloiză" (1761) sau lucrarea autobiografică „Confesiuni" (1781—1788), au făcut din **R.** un precursor al romantismului european.

RUSSELL [rasl], Bertrand (n. 1872), filozof și logician neopozitivist englez, militant activ pe tărîm obștesc. A adus o contribuție însemnată la dezvoltarea logicii simbolice (matematice), încercînd pe această bază deducerea matematicii din logică pînă la ultima ei consecință. În legătură cu aceasta a elaborat *teoria tipurilor*. Caracteristic pentru **R.** este interpretarea idealistă a sistemelor formalizate ale logicii simbolice, în sensul că, după el, matematica pură este independentă de real, ea decurgînd exclusiv din concepte logice abstracte. În filozofie s-a situat inițial pe poziții idealist-obiective, orientîndu-se ulterior spre convenționalism. Existența și conștiința sînt compuse, după **R.**, din elemente neutre identice („fapte atomare"); deosebirea dintre materie și gîndire este numai o deosebire de structură. A exercitat o puternică influență asupra *Cercului vienez*. **R.** profesează idei antireligioase, pacifiste, antimilitariste. Op. pr.: „Principia mathematica" (3 vol., 1910—1913, în colab. cu A.N. Whitehead), „Analiza materiei" (1927), „De ce nu sînt creștin" (1927), „Istoria filozofiei occidentale" (1945). Premiul Nobel (1950),

Scanned with OKEN Scanner

S

SAINT-SIMON [sẽ-simo], Claude Henri de Rouvroy, conte de (1760—1825), socialist utopic francez, unul dintre precursorii nemijlociţi ai socialismului ştiinţific. Format la şcoala materialismului francez din sec. al XVIII-lea, a criticat idealismul, deismul şi religia. **S.-S.** a considerat capitalismul industrial ca o treaptă necesară a progresului social, care va trebui să cedeze însă locul unei societăţi noi, superioare, numită de el sistemul social „pozitiv“ (adică ştiinţific) sau „sistemul industrial“. Intuind determinarea economică a societăţii, **S.-S.** a afirmat că „nu există schimbări în ordinea socială fără schimbări ale proprietăţii“. Societatea viitoare se va întemeia pe marea industrie planificată, pe participarea la muncă a tuturor membrilor societăţii şi pe repartiţia după muncă, cu păstrarea totuşi a proprietăţii private şi a claselor; statul va dispărea prin dizolvarea sa în societate, guvernarea oamenilor fiind înlocuită cu „administrarea lucrurilor“, cu conducerea producţiei de către savanţi şi de către clasa „industrială“, în care **S.-S.** includea nediferenţiat pe muncitori, industriaşi, bancheri şi comercianţi. **S.-S.** a rămas totuşi idealist în concepţia sa istorică, deoarece a considerat ştiinţa şi raţiunea umană ca factori determinanţi ai progresului societăţii. El a nutrit iluzia că socialismul se va instaura, ca urmare a propagării ideilor sale, cu ajutorul membrilor claselor avute şi al tehnicienilor, pe care i-a chemat să se îngrijească de „îmbunătăţirea existenţei morale şi fizice a clasei celei mai numeroase şi mai să-

race". Saint-simonismul a fost îmbrățișat la început atît de exponenți ai proletariatului (ca A. Bazard și P. Leroux), cît și de unii exponenți ai burgheziei industriale (ca B.P. Enfantin, O. Rodrigues, frații Pereire ș.a.). Școala saint-simoniană a renunțat tot mai mult, după moartea lui **S.-S.**, la trăsăturile progresiste ale doctrinei acestuia, transformîndu-se într-un fel de sectă religioasă și făcînd apologia orînduirii burgheze. Saint-simonismul a influențat pe A. Comte și sociologia burgheză din sec. al XIX-lea. Op. pr.: „Scrisorile unui locuitor din Geneva către contemporanii săi" (1802), „Memoriu asupra științei despre om" (1813), „Despre sistemul industrial" (1820—1823), „Catehismul industrialilor" (1823—1824), „Noul creștinism" (1825).

SALT CALITATIV, moment, latură, etapă necesară a mișcării și dezvoltării în natură, societate și gîndire, constînd în transformarea calitativă a unui obiect sau proces; **s.c.** este pregătit și determinat de schimbările cantitative, cu care se află într-o unitate necesară. El se poate efectua în sens progresiv, în sens regresiv sau la același nivel de complexitate. Avînd caracter universal, **s.c.** se înfăptuiește în forme specifice, în funcție de forma de mișcare a materiei, de natura fenomenelor, de felul contradicțiilor pe care le rezolvă și de condițiile concrete în care se realizează. V. și *evoluție și revoluție; trecerea schimbărilor cantitative în schimbări calitative.*

SANKHYA (în sanscrită „care enunță principii adevărate"), școală tradițională „ortodoxă" a filozofiei indiene, fundată aproximativ în sec. al VII-lea î.e.n. de înțeleptul semilegendar Kapila. Susține dualismul naturii (*prakriti*), considerată ca incluzînd materia primordială și inteligența, și al sufletului universal (*puruṣa*), care s-ar diversifica și în suflete individuale. A dezvoltat idei premergătoare principiului determinismului și concepției evoluționiste despre lume.

SANTAYANA [santaiánə], George (1863—1952), filozof idealist american, reprezentant al *realismului critic.* Influențat de Platon și Husserl, **S.** explică lumea printr-un principiu spiritual imanent, admițînd posibilitatea unui contact nemijlocit cu așa-numitele „esențe logice". A acordat o mare atenție problemelor de etică și estetică, pe care le-a tratat într-un spirit iraționalist. Este partizan al elitelor culturale și unul dintre promotorii „escapismului" (evadării din cotidian) în morală. Deși idealist, **S.** a respins dogmele teologice și credința în supranatural, considerînd că natura există prin ea însăși și că materia reprezintă „singura substanță, forță și stimul în univers". Op. pr.: „Viața spiritului" (4 vol., 1905—1906).

SARTRE [sartr] Jean-Paul (n. 1905), filozof și scriitor francez contemporan, reprezentant al *existențialismului* „ateu". Concepția despre lume a lui **S.** a trecut printr-o evoluție complexă. A fost influențat de Hegel, Husserl și Heidegger. **S.** și-a scris principalele sale opere filozofice în timpul și după cel de-al doilea război mondial. Angrenat în mișcarea de rezistență, este marcat de ideea luptei antifasciste, iar după 1950 suferă in-

Scanned with OKEN Scanner

fluența tot mai puternică a marxismului. În ontologia sa din perioada inițială („Ființa și neantul", 1943), S. nu decide între materialism și idealism, menținînd o ruptură permanentă și de nedepășit între „*însinele*", care reprezintă obiectivitatea și masivitatea lucrurilor, a realității materiale, și „*pentru sinele*", care este conștiința suverană și transcendentă, cea care „introduce neantul pe lume". Pentru filozofia lui S. este valabilă teza: „Existența precedă esența". Omul nu are altă esență decît cea pe care și-o dă el însuși în fiecare moment; el este liber în mod absolut, condamnat să fie liber, și poate dobîndi o existență „autentică" numai smulgîndu-se din conformismul vieții cotidiene, „alegîndu-se". Negînd existența lui dumnezeu, S. crede în proiectul uman creator. „Structurile existențiale" care ne dezvăluie neantul, caracterul contingent, absurd al existenței — greața, angoaza, grija, absența, sfîșierea etc. — sînt descrise de S. în opere literare și dramatice de mare sugestie emonională („Greața", „Zidul", „Uși închise"). Ponderea acordată libertății, căutarea realizării de sine a personalității marchează filonul umanist și nonconformist din gîndirea lui S. Ruptura dintre subiectivitate și obiectivitate, iluzia unei libertăți absolute, metafizice și a unei autenticități independente de *obiectivarea* socială, de crearea valorilor obiective au conferit filozofiei inițiale a lui S. un caracter subiectivist, individualist, iar ipostazierea trăirilor negative o coloratură tragică, pesimistă. În ultimii ani, S. a făcut un efort remarcabil de a regîndi problematica libertății și a individualității active în lumina materialismului istoric, de a depăși ruptura dintre „în sine" și „pentru sine", dintre obiectiv și subiectiv cu ajutorul conceptului marxist al *praxisului* (practicii). Sinteza acestor căutări este cuprinsă în „Critica rațiunii dialectice" (1960).

SCEPTICISM (gr. *skeptomai* „a examina"), concepție care pune la îndoială posibilitatea cunoașterii realității obiective sau, în genere, a oricărei cunoștințe certe. S. este o formă a *agnosticismului*. A apărut în filozofia greacă în perioada crizei societății sclavagiste, fiind întemeiat de Pyrrhon și reprezentat de Carneade, Aenesidemus, Sextus Empiricus ș.a. Scepticii antici au susținut că nici cunoașterea senzorială și nici cea rațională nu pot da cunoștințe certe, că oricărei păreri îi poate fi opusă cu tot atîta temei o părere contrară tot atît de verosimilă. De aici concluzia necesității de „a suspenda judecata", această suspendare fiind, conform s. antic, singurul mijloc de dobîndire a „netulburării", a seninătății (ataraxiei). În perioada Renașterii și în sec. al XVII-lea, s. a fost îndreptat adeseori împotriva dogmelor religioase și scolasticii (Montaigne, Charron) sau idealismului dogmatic (Bayle), îndeplinind astfel un rol progresist. În sec. al XVIII-lea, s. și agnosticismul au cîștigat teren ca o platformă de compromis care să poată asigura progresul științelor împotriva dogmelor religioase, evitînd totuși ateismul și materialismul (Hume, Kant). În filozofia contemporană, tradiția s. clasic este continuată în special de pozitivism.

SCHAFF [șaf], Adam (n. 1913), filozof și sociolog marxist polonez. A adus contribuții la analiza critică marxistă a curentelor din dome-

Scanned with OKEN Scanner

niul *semanticii* și la elaborarea problematicii filozofice a acesteia („Introducere în semantică", 1960). A scris mai multe lucrări consacrate epistemologiei cercetării sociologice.

SCHELER [șélər], Max (1874—1928), filozof idealist german. A dezvoltat *fenomenologia* în domeniul eticii, antropologiei filozofice, filozofiei valorilor și culturii. Considerînd nesatisfăcătoare mărginirea la eul cunoscător individual, **S.** a preconizat întemeierea unei *sociologii a cunoașterii*. El a criticat în mod just formalismul etic kantian și a evidențiat rolul afectivității, dar a redus întreaga sferă a eticului la trăirile emoționale. Spre deosebire de neokantieni, **S.** a admis valorile materiale (sociale, economice), deși a ignorat condiționarea lor socială. Op. pr.: „Formalismul în etică și etica materială a valorilor" (1913), „Poziția omului în cosmos" (1928).

SCHELLING [șéling], Friedrich Wilhelm (1775—1854), filozof idealist german, reprezentant al filozofiei clasice germane. Influențat inițial de Fichte, **S.** a elaborat apoi o concepție proprie, idealist-obiectivă, cu elemente dialectice, în filozofia naturii. După „filozofia identității", reprezentînd o etapă ulterioară în evoluția gîndirii lui **S.**, dincolo de subiect și obiect, de spirit și de natură se găsește un Absolut, din care derivă filozofia, arta, religia, Absolut care e rațiunea lor de existență și pe care ele îl întruchipează. **S.** intuia astfel ideea prețioasă a unității organice a formelor culturii. În lucrările sale tîrzii, **S.** a încercat să concilieze religia și filozofia, susținînd natura revelată prin experiența religioasă a adevărului și combătînd, ca filozof oficial al Prusiei, radicalismul *hegelienilor de stînga*. Op.pr.: „Sistemul idealismului transcendental" (1800).

SCHILLER [șílə], Ferdinand Canning Scott (1864—1937), filozof englez, inițiator al unei variante a *pragmatismului*, denumită de el „umanism". După **S.**, lumea constă în experiența subiectului și este o realitate nedeterminată, amorfă, care se mulează potrivit voinței acestuia.

SCHILLER [șílər], Friedrich von (1759—1805), poet, dramaturg, estetician și istoric german, unul dintre făuritorii literaturii germane moderne, reprezentant ilustru al gîndirii umaniste și iluministe. În dramele sale, **S.** a criticat tirania și prejudecățile feudale și a promovat virtuțile spiritului republican, crezînd însă, ca și alți iluminiști, că orînduirea feudală poate fi desființată numai prin puterea rațiunii și a instrucțiunii. Deși influențat de Kant, **S.** a căutat să depășească într-un spirit dialectic rigorismul etic și latura formalistă a esteticii acestuia. Intuind contradicțiile civilizației moderne (ex. efectele mutilante ale diviziunii sociale a muncii), **S.** a crezut că arta, „educația estetică a omenirii" ar fi în stare să rezolve aceste contradicții, asigurînd dezvoltarea armonioasă a personalității umane. Op. pr.: „Scrisori despre educația estetică a omului" (1795), „Despre poezia naivă și sentimentală" (1796).

Scanned with OKEN Scanner

SCHOPENHAUER [șópənhauər], Arthur (1788—1860), filozof german. În opera sa principală, „Lumea ca voință și reprezentare" (1819), a formulat o concepție idealistă-voluntaristă, unind în mod eclectic teze ale idealismului subiectiv (în special teza „lumea este reprezentarea mea", care implică considerarea realității, în spiritul budismului, ca o aparență, o iluzie) cu teze ale idealismului obiectiv. Forțele naturii întruchipează, după **S.**, obiectivări particulare ale unei voințe oarbe, care evoluează de la formele elementare spontane la cele conștiente. Viața omenească, presupunînd un efort necontenit de afirmare și de conservare individuală, urmat mereu de deziluzie, devine o permanentă sursă de suferințe, de sub a căror tiranie omul se poate sustrage temporar cu ajutorul contemplației estetice, îndeosebi cu ajutorul muzicii, echivalentă cu ridicarea în lumea platoniciană a ideilor. El nu reușește însă să se elibereze definitiv decît prin *nirvana* (înăbușirea voinței de a trăi, și, implicit, stingerea suferinței). Pesimismul lui **S.** exprimă, într-o formă individualistă, evazionistă, reacția față de realitatea germană a timpului, dominată de o morală filistină și față de iluziile de libertate întreținute de burghezia înclinată la compromisul cu aristocrația. Estetismul lui **S.** a stimulat estetica și arta formalistă ulterioară, iar pesimismul său a constituit un izvor al concepțiilor iraționaliste. Ideile lui **S.** și-au exercitat influența și asupra filozofiei și literaturii române din a doua jumătate a secolului trecut, mai ales prin intermediul unor reprezentanți ai „Junimii".

SCIENTICĂ v. **ȘTIINȚA DESPRE ȘTIINȚĂ.**

SCIENTISM (lat. *scientia* „știință") **1.** Doctrină pozitivistă inițiată în sec. al XIX-lea (Le Dantec, Taine), care consideră că știința, concepută ca ansamblu de cunoștințe „pozitive", exacte, eliberate de orice implicații „metafizice" (filozofice), poate rezolva toate problemele și este singurul cîmp legitim de aplicare a inteligenței omenești. În ultima vreme, acest tip de **s.** s-a manifestat în special sub forma opoziției dintre „știință" și „ideologie", a tendinței de a separa radical problemele „umane" (valori, scopuri, idealuri omenești) de domeniul științei, care ar trebui să stabilească numai faptele și legile lor; în acest sens, **s.** este opus uneori umanismului. Într-un sens mai larg și mai puțin riguros, prin **s.** se înțelege fetișizarea științei, absolutizarea puterii sau a rolului științei (în viața socială). **2.** În sec. al XX-lea se înțelege uneori prin **s.** poziția teoretică avansată a unor savanți cu vederi realiste, dialectice, dar care nu au ajuns la un materialism consecvent (ex. neoraționaliștii de tipul lui F.Gonseth).

SCIENTOLOGIE v. **ȘTIINȚA DESPRE ȘTIINȚĂ.**

SCLAVAGISM, orînduirea socială în care baza relațiilor de producție o constituie proprietatea privată a stăpînului de sclavi asupra mijloacelor de producție și asupra producătorilor, adică a sclavilor. **S.** este una dintre formațiunile sociale împărțite în clase antagoniste, întemeiate pe exploatarea omului de către om, care au luat locul orînduirii comunei primitive. În afară de cele două clase fundamentale, proprietarii de sclavi (latifunfiari, pro-

Scanned with OKEN Scanner

prietari de ateliere, armatori) și sclavii, de-a lungul întregii perioade sclavagiste există micii producători liberi, al căror rol e însemnat în special în primele faze ale s., de ex. în perioada clasică a civilizației grecești (sec. V î.e.n.) și care se ruinează tot mai mult pe măsura extinderii muncii cu sclavi, transformîndu-se în „proletariatul" (de fapt lumpenproletariatul) antic. **S.** a cunoscut forma sa clasică de dezvoltare în lumea greacă și pe teritoriul Imperiului roman. Particularitățile procesului de constituire, formele de exploatare sclavagistă, formele de organizare statală și politică s-au deosebit în funcție de epoca istorică și de situația geografică. Exploatarea sclavilor se baza pe constrîngerea extraeconomică. Întregul produs al muncii sclavilor era însușit de proprietarul de sclavi, sclavul primind de la acesta numai o cantitate minimă de mijloace de subzistență, necesară menținerii capacității sale de muncă. **S.** a prefăcut munca fizică într-o activitate de sclav, permițînd oamenilor liberi să se ocupe cu activitatea politică și culturală. În felul acesta, **s.** a creat opoziția dintre munca fizică și munca intelectuală, dar a permis și un mare progres al culturii materiale și spirituale, al artei, științei, filozofiei. Cu timpul, dezvoltarea forțelor de producție a fost tot mai mult frînată de relațiile de producție, în primul rînd de lipsa de interes a sclavului față de rezultatul muncii sale, ceea ce a împiedicat creșterea productivității muncii și a dus în cele din urmă la criza sistemului sclavagist ca atare. Contradicțiile antagoniste ale modului de producție sclavagist, răscoalele sclavilor au subminat orînduirea sclavagistă, care, nemaiputînd rezista nici pe plan extern numeroaselor atacuri ale popoarelor migratoare, s-a destrămat, cedînd treptat locul unei noi orînduiri, feudalismul. Pe teritoriul țării noastre, orînduirea **s.** a început în sec. I. î.e.n.; înflorirea maximă a acesteia a fost atinsă în Dacia pe vremea dominației romane, începutul descompunerii ei fiind marcat de retragerea aureliană (sec. al III-lea).

SCOLASTICĂ (de la gr. *shole* „școală"), învățămîntul și filozofia predate în școlile din țările Europei medievale, dominată de catolicism. Se disting trei etape ale **s.**: timpurie (sec. IX—XII), culminantă (sec. al XIII-lea) și tîrzie (începînd cu sec. al XIV-lea). În faza timpurie s-a manifestat puternic în **s.** influența filozofiei platonice, uneori în varianta ei neoplatonică. O dată cu sec. al XIII-lea, mai ales o dată cu *Albertus Magnus* și cu elevul său *Toma d'Aquino*, **s.** face apel la gîndirea aristotelică, adaptată cerințelor dogmaticii oficiale catolice. Scopul urmărit de **s.** în genere a fost utilizarea filozofiei în vederea motivării, apărării și sistematizării pretins raționale a dogmelor religioase. Filozofia devenea astfel o „slujnică a teologiei" (*ancilla theologiae*). În genere, **s.** se distinge prin: dogmatism, adică folosirea speculației logice în vederea motivării dogmelor cuprinse în evanghelii și în literatura patristică, prezentate drept „adevărate", datorită caracterului lor „revelat"; disprețul față de experiență și de natură, considerate a fi străine de „spirit"; tiranizarea științei naturii, căreia i se cerea să se plece în fața credinței și să confirme prejudecățile tradiționale despre univers, îndeosebi a celor biblice. **S.** n-a avut însă un caracter unitar. Unele tendințe ale **s.** s-au îndepărtat de cele dominante, afirmînd, de pildă, *nominalismul* (de ex. Roscelin de Compiègne) contra *realismului*

(Anselm de Canterbury), mai apoi Toma d'Aquino), care era doctrina scolastică dominantă; în cadrul unor asemenea tendinţe se înscrie şi poziţia lui *Bérenger de Tours*, care a unit nominalismul cu un anumit raţionalism. Unii logicieni scolastici au adus contribuţii remarcabile la dezvoltarea logicii formale.

SCOP, anticipare ideală, în conştiinţa omului, a rezultatului spre care sînt îndreptate acţiunile sale. **S.** reprezintă motivul conştient nemijlocit care orientează şi reglementează acţiunea. Prezenţa **s.** deosebeşte omul de animal şi conferă activităţii sale un caracter activ, creator. În **s.** se oglindesc nevoile şi interesele omului. De aceea **s.** nu sînt independente de lumea obiectivă, materială şi socială, ci exprimă dependenţa activităţii umane de legile obiective cu care ea trebuie să concorde. Pentru realizarea **s.**, omul trebuie să folosească mijloace, care, strîns legate de **s.**, sînt totodată determinate de natura acţiunii şi furnizate de realitatea obiectivă. V. şi *finalitate*; *finalism*.

SCOŢIANĂ, *Şcoala scoţiană*, şcoală filozofică engleză din sec. al XVIII-lea, întemeiată de Th. Reid (1710—1796) şi reprezentată, după el, de James Beattie (1735—1803), James Oswald (1715—1769) ş.a. Prezentîndu-se ca o filozofie a „simţului comun", a „bunului-simţ", şcoala scoţiană a căutat să se opună atît idealismului şi scepticismului extremist (Berkeley, Hume), cît şi materialismului şi ateismului. Adepţii tîrzii ai şcolii (Dugald Steward, Thomas Brown) au adus contribuţii pozitive în domeniul psihologiei, susţinînd necesitatea întemeierii ei empirice.

SEMANTICA GENERALĂ (engl. *general semantics*), curent teoretic întemeiat în S.U.A. în deceniul al treilea al sec. al XX-lea de A.H.Korzybski. Spre deosebire de *semantica* dezvoltată în cadrul logicii simbolice (Frege, Tarski, Carnap), cu care nu trebuie confundată, **s.g.** cercetează îndeosebi limbile „naturale", istoriceşte constituite, şi anume dintr-un punct de vedere mai ales sociologic şi pragmatic (influenţa limbii asupra comportamentului uman, relaţia semn-acţiune). **S.g.** a abordat o problematică de un autentic interes privind rolul semnelor şi simbolurilor în viaţa socială, necesitatea cercetării critice a raportului dintre limbă şi realitate, „patologia semnului", adică tulburările şi neajunsurile care survin în viaţa socială şi individuală ca urmare a neadecvării limbii la realitate, a nedeterminării şi polisemiei expresiilor limbii, relaţia gîndire-limbaj-comportament etc. Întemeietorul **s.g.**, Korzybski, ca şi popularizatorul concepţiilor sale, Stuart Chase, au ajuns însă să considere că toate bolile organice şi racilele sociale sînt „semantogene", izvorîte din utilizarea greşită a semnelor lingvistice, concepînd **s.g.** ca o tehnică psihoterapeutică universală (de aici şi denumirea operei principale a lui Korzybski „Ştiinţă şi sănătate"). Aceste exagerări nu sînt împărtăşite fără rezerve de adepţii cei mai de seamă ai şcolii lui Korzybski (S.I. Hayakawa, A. Rapoport, I. J. Lee), care au dezvoltat în special problematica ştiinţifică cuprinsă în opera acestuia.

Scanned with OKEN Scanner

SEMANTICĂ (gr. *semantikos*, de la *sema* „semn"), disciplină dezvoltată în cadrul logicii simbolice (matematice), constituind teoria interpretării unui anumit sistem formalizat prin alt sistem, de asemenea formalizat. **S.** se împarte în: a) *teoria desemnării*, care studiază raportul dintre expresiile lingvistice și semnificațiile lor; b) *teoria adevărului*, care se ocupă cu problema adevărului în limbajele formalizate; c) *teoria deducției logice*. Sistemul formalizat al **s.** cuprinde: 1) *tabela de semne*, care enunță toate semnele utilizate în sistemul respectiv; 2) *regulile de formare*, prin care se definește noțiunea de propoziție (expresie) a sistemului, construită din și numai din semnele sistemului; 3) *regulile de desemnare extensionale* și *intensionale*, care definesc semnificația semnelor și sensul propozițiilor; 4) *regulile de adevăr*, care stabilesc în ce condiții este adevărată o propoziție a sistemului. Sub acest raport, sistemele semantice pot fi concepute ca teorie a modelelor. **S.** se poate constitui și ca studiu general, neformalizat, al interpretării oricărui sistem, fie el intuitiv, experimental sau de alt tip. Sub acest raport, ea este corelată cu *metateoria*. În sens restrîns, ca studiu al corespondenței dintre semne și ceea ce desemnează ele, **s.** este o parte a *semioticii*. Dezvoltarea **s.** a îndreptat cercetările de logică matematică spre probleme filozofice ridicate de formalizare, cum ar fi: problema universaliilor, natura judecății și raționamentului, problema adevărului, a căror interpretare a primit însă, în cadrul neopozitivismului, o rezolvare idealist-subiectivă (ex. nominalismul semantic de nuanță pozitivistă, care contestă caracterul obiectiv al cunoașterii la nivelul treptei raționale). Întemeiată de *G. Frege*, **s.** a fost ulterior dezvoltată de savanți de diferite orientări filozofice, ca St. Lesniewski, T. Kotarbiński, A. Tarski, Ch.W. Morris, R. Carnap, W. Quine, J. Kemeny ș.a.

SEMIOTICĂ (gr. *semeiotike*, de la *semeion* „semn"), ramură a logicii simbolice (matematice) care se ocupă cu studiul general al *semnelor*. A fost inițiată de filozoful american Ch.W.Morris prin lucrarea „Fundamentele teoriei semnelor" (1938). **S.** are trei părți principale ce corespund celor trei dimensiuni ale semnelor: 1) *semantica*, care privește raportul semnelor cu obiectele desemnate; 2) *sintactica*, cercetarea construcțiilor formale, adică a modului în care semnele se leagă între ele și 3) *pragmatica*, studiul modului în care omul înțelege și folosește semnele. **S.** studiază tipologia semnelor, conceptele de sens și semnificație, sens eidetic și sens operațional, proces comunicativ, cod, algoritm, traducere etc. Procedeele semiotice (formalizarea, modelarea, simbolizarea etc.) sînt amplu utilizate în matematică, logică, lingvistică, cibernetică. Cercetările de **s.** au influențat puternic dezvoltarea semanticii logice. În domeniul **s.** s-au afirmat I.M. Bochenski, G. Klaus, A.A. Markov, A. Schaff ș.a. Cercetări în acest domeniu au întreprins la noi M. Tîrnoveanu, C.Popa ș.a. În cadrul pozitivismului logic contemporan, rezultatele acestor cercetări au primit o interpretare idealist-subiectivă.

SEMN, obiect, eveniment sau acțiune care indică un fenomen material, o stare afectivă, o stare volitivă sau un proces de ordin intelectual. Astfel se disting: *s. materiale* (ex. fumul ca **s.** al focului), *s. naturale* (ex. rîsul, plîn-

Scanned with OKEN Scanner

sul, gesturile care exprimă o stare afectivă sau volitivă), *s. instituite prin convenție socială* (ex. literele alfabetului), *s. formale* (ex. simbolurile elementelor componente ale unei expresii logice sau ale expresiei însăși). În această ultimă accepție, **s.** se constituie într-un limbaj formalizat în cadrul căruia **s.** apare ca un nume a ceva. Obiectul pe care **s.** îl numește este *denotatul semnului*, iar conceptul denotatului, care este în același timp și înțelesul semnului, poartă numele de *sens*. Studiul **s.** a dat naștere unei noi discipline logice, numită *semiotică*, care în partea sa denumită *sintaxă* studiază raporturile dintre **s.**, iar în cea denumită *semantică* studiază raportul dintre **s.** și obiectele desemnate. **S.** este o verigă între obiectul și subiectul cunoașterii. Înțelegerea **s.** ca fiind primordial în mod absolut față de semnificație și, în consecință, față de obiectul semnificat au drept rezultat un nominalism extrem și un empirism subiectivist de tip lingvistic. Tendința aceasta, inițiată de L. Wittgenstein, este proprie unora dintre reprezentanții neopozitivismului contemporan.

SEMNALIZARE, noțiune introdusă în neurofiziologie de I. P. Pavlov pentru a desemna activitatea emisferelor cerebrale prin care diferite însușiri ale mediului, asociindu-se cu stimulii ce declanșează anumite reacții înnăscute (reflexe necondiționate), pot deveni semnale ale acestor stimuli, declanșînd reacțiile corespunzătoare. **S.** asigură, la animalele superioare și la om, o adaptare superioară la condițiile în continuă transformare ale lumii înconjurătoare. I.P.Pavlov a emis ipoteza existenței la om a două sisteme de **s.** ale emisferelor cerebrale. *Primul sistem de s.*, existent atît la animale, cît și la om, reprezintă activitatea de **s.** a emisferelor cerebrale care se desfășoară în legătură cu stimulii condiționali direcți, cu însușirile optice, acustice, olfactive etc. ale obiectelor și fenomenelor din realitate. *Al doilea sistem de s.*, propriu numai oamenilor, reprezintă activitatea de **s.** a emisferelor cerebrale care se desfășoară în legătură cu stimulii verbali, cu vocabularul și cu structura gramaticală a limbii. Conform acestei ipoteze a lui Pavlov, contestată de alți cercetători, cuvintele reprezintă semnale ale semnalelor directe, stimuli condiționali sintetici, care acționează atît prin însușirile lor senzoriale — fonetice (cînd sînt auzite), optice (cînd sînt scrise), chinestezice (cînd sînt pronunțate) —, cît și prin conținutul lor semantic.

SEMNIFICAT v. **DENOTAT.**

SEMNIFICAȚIE, funcție a semnelor de a reprezenta ceva independent de ele. Același semn sau complex de semne poate avea diferite **s.**, în funcție de accepția care i se dă în diverse sisteme, dar nu poate exista lipsit de orice **s.** (ex. semnul *A* poate însemna fie prima literă a alfabetului, fie vocala respectivă, fie o judecată universal-afirmativă etc.). Studiul **s.** constituie obiectul *semanticii*. Sin. *denotație*. V. și *semn*.

SENECA, Lucius Annaeus (c. 4 î.e.n. — 65 e.n.), filozof, scriitor și om de stat roman, reprezentant de seamă al stoicismului tîrziu. Potrivit eticii sale, omul trebuie să se supună destinului în viața exterioară, dar poate as-

Scanned with OKEN Scanner

pira la o independență lăuntrică, păstrînd distanță spirituală față de evenimentele care-l tîrăsc și disprețuind bunurile materiale. Concepțiile sale etice au influențat creștinismul timpuriu.

SENS, înțelesul unui *nume* și în același timp conceptul *denotatului* respectivului nume. La nivelul limbajului formalizat, **s.** este elementul prin intermediul căruia un anumit nume sau enunț se referă la denotatul său. Analiza **s.** și a raportului dintre **s.**, nume și denotat constituie obiectul semanticii.

SENSIBIL, ceea ce poate fi perceput sau ceea ce poate fi cunoscut la nivelul treptei senzoriale a cunoașterii prin intermediul senzației, percepției și reprezentării, al unei intuiții imediate, deosebindu-se astfel de *inteligibil*.

SENSIBILITATE 1. Capacitate de a percepe anumiți stimuli care acționează asupra organelor de simț, de a reacționa la stimuli senzoriali. **S.** este o formă calitativ superioară a *excitabilității*, care apare pe o anumită treaptă a dezvoltării regnului animal, reprezentînd excitabilitatea față de însușirile mediului care nu satisfac direct necesitățile animalului, dar îl orientează și semnalizează factorii vitali. **2.** Mărime care exprimă capacitatea reactivă a diverșilor *analizatori*: **s.** vizuală, auditivă, tactilă etc. **S.** este de două feluri: *absolută* și *diferențială*, corespunzător celor două praguri senzoriale (v. și *senzație*). Valoarea **s.** este invers proporțională cu pragul.

SENTIMENT, proces afectiv, cu un caracter durabil și complex, exprimînd atitudinea persoanei față de obiectele realității, față de relațiile sociale, față de alte persoane sau față de sine însuși. Spre deosebire de *emoții*, care se manifestă și la animale, **s.** este un proces afectiv specific uman, fiind condiționat istoric de relațiile interumane. **S.** are o stabilitate și o complexitate mai mare decît emoția. În vreme ce emoțiile se produc îndeobște la acțiunea unor stimuli sau împrejurări de viață, **s.** se pot manifesta și în lipsa stimulilor, dar în cursul desfășurării unui **s.** pot interveni diverse procese emotive. **S.** pot fi de mai multe feluri: morale, intelectuale, estetice etc. Atunci cînd devine deosebit de intens și acaparează întreaga viață psihică a unui persoane, **s.** se transformă într-o pasiune.

SENTINȚĂ v. **AFORISM.**

SENZAȚIE, reflectare nemijlocită a unor însușiri ale obiectelor din realitate care acționează asupra organelor de simț. În literatura filozofică, termenul este folosit și ca denumire generică pentru diverse forme ale cunoașterii senzoriale. **S.** are un rol formativ în procesul *percepției*, care reflectă obiectele în ansamblul unitar al însușirilor lor. La scara dezvoltării animale, **s.** a apărut ca o reflectare a acelor însușiri ale obiectelor care nu satisfac direct necesitățile lor de hrană, apărare, reproducere, dar orientează animalul spre aceste obiecte (ex. la păianjen, **s.** reflectă

Scanned with OKEN Scanner

vibrația; dacă se atinge pînza unui păianjen cu un diapazon, acesta se îndreaptă spre brațul diapazonului și-l învăluie cu firul său; reflectarea însușirii vibrației nu satisface nevoia de hrană a păianjenului, dar îl orientează spre obținerea hranei). Începînd cu animalele mamifere, reflectarea senzorială se realizează sub forma percepțiilor. La animalele superioare și la om, corespunzător diferitelor categorii de însușiri ale realității, s-au diferențiat receptori senzoriali specializați care au proiecții diferite în scoarța cerebrală (v. și *analizator*); diferitelor categorii de analizatori externi și interni le corespund diferite feluri de **s.** externe (vizuale, auditive, olfactive, gustative, tactile etc.) și interne, organice. **S.** se produce numai între anumite limite ale acțiunii stimulului exterior; astfel, dacă intensitatea stimulului este prea mică, acesta nu este perceptibil. Minimul valorii stimulului la care e posibilă perceperea sa este denumit *pragul absolut* al **s.** Minimul diferenței perceptibile între două valori ale stimulului este denumit *pragul diferențial al s.* Mărimea invers proporțională cu pragurile este *sensibilitatea*, absolută și diferențială. **S.** reprezintă izvorul oricărei cunoașteri, dar de la cunoașterea senzorială la gîndirea abstractă este un salt calitativ, ceea ce arată caracterul unilateral pe de o parte a senzualismului, pe de altă parte a raționalismului.

SENZUALISM, concepție gnoseologică potrivit căreia toate cunoștințele provin, în ultimă analiză, din senzații. Atunci cînd senzațiile sînt considerate ca reflectare a realității obiective, **s.** are un caracter materialist (Holbach, Helvétius, Feuerbach). Cînd însă se contestă izvorul sau conținutul obiectiv al senzațiilor, **s.** duce la idealismul subiectiv, la afirmația că realitatea constă din senzațiile noastre înseși (Berkeley, Mach) sau la agnosticism, potrivit căruia nu putem cunoaște nimic în afara senzațiilor și a reprezentărilor care rezultă din ele (Hume). O concepție cuprinzătoare, dialectică asupra cunoașterii presupune înțelegerea unității organice dintre treapta senzorială și cea logică a cunoașterii, precum și a rolului activ și a specificului gîndirii logice.

SEXTUS EMPIRICUS (sec. II e.n.), medic și filozof sceptic grec. Scrierile sale: „Schițe pyrrhoniene" (în trei cărți) și „Contra învățaților" (în 11 cărți, dintre care cinci constituie, de fapt, o lucrare independentă, „Contra dogmaticilor", îndreptată mai ales împotriva stoicismului și epicurismului), reprezintă o sinteză a scepticismului antic și o prețioasă sursă de informații asupra filozofiei grecești în general. În opera sa se găsesc germeni ai logicii propozițiilor.

SFERĂ, element logic structural al noțiunii, care reprezintă capacitatea de referință a acesteia la ansamblul de indivizi ce posedă însușirile reflectate în conținutul ei. **S.** se află într-un raport de variație inversă cu *conținutul* noțiunii. Se mai numește *extensiune, denotație.*

„«SFÎNTA FAMILIE», SAU CRITICA «CRITICII CRITICE»", lucrare comună de tinerețe a lui Marx și Engels, scrisă în toamna anului 1844 și publicată în 1845, îndreptată împotriva „tinerilor hegelieni" (a hegelienilor de stînga) Bruno Bauer și adepții lui („Sfînta familie"). Marx și Engels

critică în această lucrare idealismul speculativ hegelian, și în special concepțiile subiectiviste despre societate și istorie ale tinerilor hegelieni, care atribuiau un rol hotărîtor în istoria personalităților „critice". Lucrarea constituie totodată o etapă importantă în procesul cristalizării filozofiei marxiste și a comunismului științific: în ea se conturează mai clar teza materialismului istoric despre relațiile sociale de producție ca relații obiective, care determină toate celelalte raporturi sociale. Marx și Engels demonstrează rolul maselor în istorie și fac un pas nou în formularea concepției despre misiunea istorică revoluționară a proletariatului; ei prezintă materialismul ca „umanism real", ca bază a umanismului socialist și ca bază „logică" („teoretică") a comunismului.

SILOGISM, tipul fundamental de raționament deductiv, în care dintr-o judecată universală derivă cu necesitate o nouă judecată prin intermediul unei a treia judecăți. Astfel, din judecata „Toate vertebratele care își alăptează puii sînt mamifere", prin intermediul judecății „Toți liliecii sînt vertebrate care își alăptează puii", rezultă cu necesitate o nouă judecată: „Toți liliecii sînt mamifere". Cînd **s.** este compus din judecăți categorice poartă numele de *s. categoric.* Atunci cînd în structura sa intervin judecăți ipotetice sau disjunctive, el se încadrează în categoria raționamentelor ipotetice sau a celor disjunctive. **S.** este alcătuit din numai trei judecăți, fiecare îndeplinind în cadrul său funcții diferite. Ultima judecată, care derivă din primele două, numite *premise*, se numește *concluzie.* Predicatul concluziei („mamifere") se numește *termen major* (notat cu *P*), iar premisa care îl conține poartă numele de *premisă majoră.* Subiectul concluziei („liliecii") se numește *termen minor* (notat cu *S*), iar premisa care îl conține se numește *premisă minoră.* Al treilea termen („vertebrate care își alăptează puii") se numește *termen mediu* (notat cu *M*) și apare numai în premise. Actul de mediere prin tranzitivitate efectuat de termenul mediu, datorită naturii sale universale, constituie operația logică fundamentală caracteristică silogismului. **S.** întruchipează deplin și nemijlocit trăsăturile fundamentale ale deducției: a) operația logică se efectuează exclusiv în planul conceptelor și b) concluzia derivă cu necesitate din premise. Caracterul necesar al derivării în **s.** își află temeiul formal în *axioma silogismului.* Concluzia unui **s.** este cu certitudine adevărată numai dacă respectivul **s.** îndeplinește atît condiția de a pleca de la premise adevărate (condiția materială), cît și pe aceea de a se structura într-o formă corectă (condiția formală). Corectitudinea formelor **s.** este consecința întemeierii în și prin *legile generale ale silogismului,* care constituie, la nivelul acestei forme de gîndire, manifestarea cerințelor *principiilor logice.* Legile generale ale **s.** sînt: 1) *legi ale termenilor*: a) orice **s.** corect are trei și numai trei termeni, b) într-un **s.** categoric corect, termenul mediu este distribuit cel puțin în una dintre premise, c) nici un termen nu este distribuit în concluzie dacă nu a fost distribuit în premise, și 2) *legi referitoare la judecăți*: a) într-un **s.** categoric corect din două premise afirmative rezultă o concluzie afirmativă, b) una dintre premise este totdeauna afirmativă, c) una dintre premise este totdeauna o judecată universală, d) dacă una dintre premise este o judecată negativă,

Scanned with OKEN Scanner

concluzia este tot o judecată negativă, iar dacă una dintre premise este o judecată particulară, concluzia este și ea o judecată particulară. În funcție de poziția termenilor în premise, se disting patru *figuri silogistice*, iar în funcție de calitatea și cantitatea judecăților componente în cele patru figuri, se disting în total 19 *moduri silogistice* prime corecte. Corectitudinea derivării în figurile silogistice este asigurată de respectarea legilor speciale ale fiecărei figuri, dar, întrucît prin structura sa numai prima figură silogistică întruchipează nemijlocit axioma silogismului, pentru a-și dovedi corectitudinea modurile celorlalte figuri se *reduc* la modurile figurii I. Derivarea necesară a concluziei din premise, evidența pentru rațiune a acestei derivări fac din **s.** fundamentul prin care demonstrația devine strictă și evidentă. **S.** a fost descoperit de Aristotel, care a elaborat totodată și teoria sa completă. V. și *deducție*; *raționament*.

SIMBOL (gr. *symbolon* „semn de recunoaștere"), semn, obiect sau imagine concretă (a unui obiect, a unei ființe), care reprezintă sau evocă altceva decît ceea ce este (de obicei o abstracție sau o realitate complexă: ex. sceptrul ca **s.** al regalității, crucea ca **s.** al creștinismului). Reprezentarea simbolică se bazează în general pe o convenție care trebuie cunoscută pentru a înțelege **s.** (de ex. simbolica culorilor diferă de la o cultură la alta). Există însă și **s.** cu un conținut evocativ intrinsec, care pot exprima, prin asociație de idei, un ansamblu întreg de gînduri sau de sentimente, o stare de spirit etc. Asemenea **s.** apar mai cu seamă în artă. În știință se înțelege prin **s.** o literă sau un alt semn grafic special, folosit pentru a desemna ceva independent de el. Aceste **s.** sînt indispensabile în alcătuirea unui limbaj formalizat sau în cazul utilizării unor formule pentru a reda structura formală a unor enunțuri. Ele au fost folosite pentru prima oară în logică de Aristotel. **S.** au o largă utilizare în diverse științe, cum ar fi matematica, logica, fizica, chimia etc. (ex., în matematică, semnul + desemnează operația de adunare, în logică semnul → desemnează conectivul implicație, în fizică litera *c* simbolizează viteza luminii, în chimie litera H desemnează hidrogenul). Simbolurile, ca o varietate de semne, sînt studiate de *semiotică*. V. și *semn*.

SIMBOLICĂ 1. Exprimare prin simboluri convenționale ori prin analogie a unor idei sau sentimente. **2.** Teoria generală a simbolurilor. **3.** Ramură a teologiei consacrată studiului comparativ al simbolurilor de credință ale diferitelor confesiuni.

SIMMEL [zíməl], Georg (1858—1918), eseist, filozof și sociolog german din școala *filozofiei vieții*. La început a fost neokantian. Deși a criticat raționalismul și istorismul, promovînd tendințe biologizante, a adus contribuții prețioase în elaborarea filozofiei moderne a culturii și a teoriei valorilor, accentuînd corelația și unitatea lor organică. **S.** consideră că individul e singura realitate, societatea reducîndu-se doar la un fenomen de relații între indivizi. Sociologia ar fi deci studiul pur formal al relațiilor umane *(Beziehungslehre)*, reductibile doar la cîteva tipuri: prestigiu, supunere, competiție, înțelegere contractuală etc. Op. pr.:

Scanned with OKEN Scanner

„Problemele filozofiei istorice“ (1892), „Filozofia banului“ (1900), „Sociologie“ (1908), „Probleme de bază ale sociologiei“ (1917).

SINCRETISM (gr. *synkretizein* „a reuni“), îmbinare a unor elemente eterogene din domeniul culturii artistice, literare, filozofice etc. Contopirea, de exemplu, a unor arte diferite (literatură, muzică, dans etc.), caracteristică folclorului și mai ales fazelor primitive de dezvoltare, cînd diferitele arte nu erau încă diferențiate, reprezintă o formă de **s.** În filozofie, termenul desemnează îmbinarea forțată și necritică a unor teze, teorii diferite, ignorîndu-se deosebirile sau contradicțiile dintre ele. În istoria religiilor, termenul de **s.** desemnează contopirea credințelor și ritualurilor unor religii diferite, a atribuțiilor unor divinități diferite în persoana unei singure divinități etc. **S.** religios apare de obicei în cursul răspîndirii religiilor, a contactului dintre diferite religii.

SINGULAR, categorie care reflectă determinarea calitativă a obiectelor și proceselor individuale. V. *general*, *particular*, *singular*.

SINTAXĂ (gr. *syn* „împreună“, „cu“ și *taxis* „aranjament“), parte a logicii simbolice (matematice) care constituie expunerea derivării expresiilor logice prin luarea în considerație exclusiv a formei lor grafice. Sistemul sintactic este formalizat prin aceea că el cuprinde: 1) termeni fundamentali și termeni nefundamentali, cărora le corespund regulile de definire în cadrul sistemului; 2) expresii (propoziții) și, respectiv, regulile de formare a lor în sistem; 3) legi (axiome și teoreme) și, respectiv, regulile de deducție pentru legi. Sistemul sintactic presupune precizarea tuturor elementelor sale prin enunțare, definire explicită și deducere, astfel încît în cadrul sistemului nu se ia în considerație nimic altceva care ar fi venit din afara sa. Una și aceeași **s.**, odată constituită, poate primi mai multe interpretări (ex. algebra binară este interpretată atît matematic, cît și logic drept calcul logic bivalent). În pozitivismul logic *(neopozitivism)*, ruperea **s.** de interpretare a generat formalismul subiectivist și vicierea conceptului de adevăr. Raportul dintre **s.** și interpretare este raportul dintre formă și conținut și se realizează prin subordonarea noțiunii de corectitudine a structurilor formale conceptului de adevăr. **S.** logică impune astfel *semantica*, iar unitatea lor constituie orizontul logicii matematice. În sens restrîns, **s.**, ca teorie a relațiilor dintre semne, este parte integrantă a *semioticii*. Există o pluralitate de sisteme sintactice, în elaborarea cărora și-au adus contribuția și logicienii români Gr. C. Moisil și E. Mihăilescu.

SINTEZĂ (gr. *syn* „împreună“, „cu“ și *thesis* „așezare“). **1.** Metodă generală de reunire, în întregul din care fac parte, a elementelor obținute printr-o prealabilă analiză. V. și *analiză și sinteză*. **2.** Unitate dialectică a laturilor contrare. **3.** (În interpretarea idealist-obiectivă a lui Hegel), etapă finală a autodezvoltării dialectice subordonată *triadei*. **S.** este înțeleasă drept actul împăcării contrariilor (teza și antiteza), prin care contradicția și, o dată cu ea realitatea, este „depășită“. V. și *triadă*.

Scanned with OKEN Scanner

SISTEM, ansamblu de elemente a căror legătură, interacţiune duce la apariţia unor proprietăţi definitorii, specifice, pe care nu le posedă părţile constitutive ale ansamblului, adică la apariţia unor însuşiri integrative. Ştiinţele particulare pun în evidenţă existenţa **s.** integrale în natură (ex. **s.** solar, atom, molecule, organismul viu etc.), în societate (ex. *formaţiune socială*) şi în cunoaştere (ex. **s.** axiomelor geometriei euclidiene, **s.** filozofice). Într-un **s.** integral, dată fiind legătura dialectică dintre ansamblul **s.** şi părţile lui componente, ansamblul este determinat calitativ de către părţile componente, iar acestea din urmă sînt supuse unei acţiuni intense din partea întregului. Ca rezultat, părţile componente se transformă în funcţie de natura sistemului (v. şi *parte-întreg*). Începuturile cercetării **s.** datează încă din antichitate; totuşi pînă la mijlocul sec. al XIX-lea a predominat metoda unilateral analitică de cercetare care pierdea din vedere specificul **s.** ca atare. Pe baza progreselor ştiinţelor particulare, întemeietorii marxismului au elaborat, în cadrul dialecticii materialiste, principiile fundamentale ale cercetării **s.** şi au aplicat aceste principii la cercetarea dialecticii naturii şi la studierea formaţiunii sociale capitaliste ca **s.** complex şi dinamic. În sec. al XX-lea s-a elaborat aşa-numita „teorie generală a **s.**“ (Bertalanffy ş.a.), care clasifică **s.**, în funcţie de schimburile substanţiale şi energetice cu mediul, în **s.** deschise, semideschise şi închise, iar după felul legăturilor interioare în agregate, **s.** mecanice şi **s.** organice. O categorie importantă de **s.** o constituie **s.** cu autoreglare (organismele vii, **s.** tehnice automate etc.), studiate în cibernetică. Ştiinţa contemporană priveşte întreaga natură ca o ierarhie de sisteme care se includ şi se depăşesc: atomi, molecule, macromolecule, celule, ţesuturi, organe, organisme, populaţii. Teoria **s.** are numeroase aplicaţii în ştiinţele particulare (în fizică, chimie, biologie, lingvistică, psihologie, sociologie etc.); elaborarea ei în continuare reprezintă una dintre sarcinile cele mai actuale ale metodologiei ştiinţelor.

SISTEM AXIOMATIC, mulţime de legi logice (expresii valide) constituite în două clase distincte: a) *axiomele*, expresiile cele mai generale şi, ca atare, indemonstrabile în respectivul sistem, şi b) *teoremele*, expresiile care pe baza unor reguli de transformare sînt derivate din expresiile primei clase. **S.a.** devine un sistem formalizat dacă în constituirea sa nu se are în vedere nimic altceva decît alcătuirea grafică a expresiilor. Un **s.a.** se compune din termeni, expresii şi legi. Termenii **s.a.** sînt construcţii grafice simple, indivizibile în alte construcţii grafice mai simple decît ele în cadrul respectivului sistem. În cazul în care termenii desemnează *variabile*, ei sînt simbolizaţi de literele mici p, q, r, ..., iar dacă sînt *operatori* ei sînt denotaţi fie prin literele mari A, B, C, ..., fie prin alte semne grafice speciale. Termenii în funcţie de care se constituie respectivul **s.a.** poartă numele de termeni fundamentali, iar toţi ceilalţi (termenii nefundamentali) sînt definiţi pe baza regulilor de definire corespunzătoare. Expresiile sînt secvenţe grafice finite alcătuite numai din termenii sistemului pe baza regulilor de formare corespunzătoare. Legile (expresiile asertate în sistem) sînt fie *axiome*, fie *teoreme*, ultimele fiind derivate din

Scanned with OKEN Scanner

primele pe baza regulilor de deducție, care arată modul permis în cadrul sistemului de a obține din anumite legi logice alte legi logice. Un **s.a.** poate fi acceptat drept o alcătuire sintactică corectă numai dacă, odată constituit, el se bucură de trei proprietăți generale: a) *independența axiomelor*, calitatea lor de a fi nedeductibile în cadrul respectivului sistem, b) *noncontradicția sistemului*, însușirea sa de a nu permite demonstrarea unei expresii în același timp cu negația ei, și c) *completitudinea sistemului*, adică posibilitatea lui de a întemeia toate legile sale și de a respinge orice expresie ce nu este lege a sa. Primul **s.a.** în cadrul logicii simbolice (matematice) a fost elaborat de *G. Frege*. Axiomatizarea este extrem de importantă pentru știința contemporană, deoarece ea constituie fundamentul problemei deciziei. V. și *completitudine*; *consistență*; *independență*.

SISTEM FILOZOFIC, ansamblu logic-coerent de teze filozofice, axat consecvent pe un principiu teoretic și metodologic fundamental. Sistemul este mai general decît teoria: **s.f.** cuprinde ansamblul teoriilor unui filozof sau al unei școli filozofice. Caracterul de sistem atribuit unor concepții filozofice vizează, de regulă, coerența lor logică intrinsecă și nu corespondența lor cu realitatea. De aici uneori tendința de a face să prevaleze sistemul asupra faptelor (spiritul de sistem), de „a fasona" faptele după cerințele sistemului, care dobîndește un caracter închis, dogmatic. Concepția filozofică marxistă se caracterizează printr-o riguroasă coerență internă, fiind în același timp într-un acord de fond cu exigențele și rezultatele gîndirii științifice în continuă dezvoltare; ea reprezintă un **sistem** deschis, în sensul unei continue raportări critice și creatoare față de realitate și față de practica umană, ca și față de propria reflectare, ceea ce îi conferă un caracter științific, antidogmatic.

SISTEM FORMAL, sistem de semne și expresii construite în conformitate cu anumite reguli de formare și de derivare, în care se face abstracție de orice interpretare a semnelor (dimensiunea semantică) și de raporturile acestora cu subiecții ce le folosesc (dimensiunea pragmatică). Etapele principale ale construirii unui **s.f.** sînt: introducerea semnelor primitive; precizarea regulilor de formare; indicarea regulilor de deducere; producerea expresiilor corect construite în sistem, pornind de la semnele primitive și aplicînd cele două tipuri de reguli. Într-un **s.f.** se operează cu semnele ca obiecte fizice (semne vehicule), atenția cercetătorului concentrîndu-se exclusiv asupra raporturilor dintre semne (dimensiunea sintactică). Avantajul formalizării unor teorii din matematică, logică, fizică etc. constă în formularea expresă a supozițiilor admise în teorie și înlăturarea unor imprecizii din limbile naturale, în derivarea riguroasă a clasei consecințelor din acestea, în dobîndirea unui grad de generalitate. Formalizarea reprezintă în cunoașterea științifică doar un moment. Scopul construirii unui **s.f.** îl constituie interpretarea sa într-un domeniu de obiecte, găsirea unui *model*.

Scanned with OKEN Scanner

SOCIAL—DARVINISM v. **DARVINISM SOCIAL.**

SOCIALISM, prima fază a orînduirii comuniste, care se caracterizează prin dominaţia proprietăţii socialiste asupra mijloacelor de producţie sub două forme, de stat şi cooperatistă, prin desfiinţarea oricăror forme de exploatare, prin instaurarea unor relaţii de colaborare şi de ajutor reciproc între oameni, repartiţia făcîndu-se după cantitatea, calitatea şi importanţa socială a muncii depuse, potrivit principiului: „De la fiecare după capacităţi, fiecăruia după muncă". Instaurînd obligaţia generală de a munci, **s.** garantează prin mijloace materiale dreptul la muncă pentru toţi membrii societăţii. **S.** se făureşte pe cale revoluţionară, adică prin desfiinţarea relaţiilor de producţie capitaliste şi crearea relaţiilor de producţie socialiste, prin dezvoltarea largă a forţelor de producţie şi construirea bazei tehnice-materiale proprii, caracterizată prin dominaţia marii producţii mecanizate în toate ramurile economiei naţionale, printr-o operă multilaterală şi tenace de reorganizare revoluţionară a tuturor sferelor vieţii sociale. În **s.** se stabileşte concordanţa esenţială dintre relaţiile de producţie şi nivelul de dezvoltare al forţelor de producţie, concordanţă care nu exclude şi anumite contradicţii şi rămîneri în urmă; încep să acţioneze noi legi economice obiective, caracteristice socialismului: legea economică fundamentală a socialismului, legea repartiţiei după muncă, legea dezvoltării planice proporţionale a economiei naţionale, legea acumulării socialiste şi altele. Conducerea unitară, pe baza planului de stat, creează condiţii pentru ca economia să se dezvolte continuu, proporţional şi în ritmuri înalte, în scopul satisfacerii nevoilor materiale şi culturale ale membrilor societăţii. **S.** asigură premisele înfăptuirii între oameni a egalităţii reale în drepturi din punct de vedere politic, economic, social şi cultural, permite descătuşarea energiei creatoare a personalităţii umane şi înflorirea ei, afirmarea iniţiativei şi capacităţii membrilor societăţii în toate domeniile de activitate. Societatea socialistă cuprinde clase şi categorii sociale cu interese fundamentale comune: clasa muncitoare, care are rolul conducător, ţărănimea cooperatistă şi intelectualitatea. Forţa politică conducătoare este partidul marxist-leninist al clasei muncitoare. Ideologia dominantă în socialism este ideologia marxist-leninistă; ea şi-a cucerit poziţiile în lupta cu vechea ideologie burgheză şi cu rămăşiţele ei, care mai rămîn încă puternice vreme îndelungată în prima fază a societăţii comuniste. Conştiinţa socialistă, ca reflectare a noii existenţe sociale, cunoaşte în **s.** o puternică dezvoltare; concepţia materialist-dialectică despre lume şi societate este însuşită treptat de masele largi şi stă la temelia creaţiei ştiinţifice şi artistice. **S.** a învins mai întîi într-o singură ţară, U.R.S.S. Prin victoria revoluţiilor populare dintr-o serie de ţări după cel de-al doilea război mondial, s-a format sistemul mondial socialist, care cuprinde 14 ţări. În epoca contemporană, **s.** determină tot mai mult dezvoltarea istoriei. Între ţările socialiste se dezvoltă şi se perfecţionează relaţii de tip nou, întemeiate pe identitatea ţelurilor fundamentale, pe comunitatea orînduirii sociale, pe principiile egalităţii în drepturi, ale neamestecului în treburile interne, respectării independenţei şi suveranităţii naţionale, avantajului

reciproc, întrajutorării frăţeşti, ale internaţionalismului socialist. Construirea s. este opera istorică a poporului din ţara respectivă, încununarea luptelor seculare ale maselor pentru libertate socială şi naţională. Cu cît fiecare ţară socialistă îşi dezvoltă economia şi cultura devenind mai puternică, cu atît este mai puternic sistemul mondial socialist în ansamblul său. Fiecare popor construind socialismul îndeplineşte o sarcină naţională, şi în acelaşi timp, o importantă sarcină internaţională, contribuind la mersul general al omenirii spre socialism. Edificarea societăţii socialiste se înfăptuieşte în condiţii economice şi sociale concrete, diferite de la ţară la ţară, de la etapă la etapă, cunoscînd noi şi noi forme particulare de-a lungul procesului de dezvoltare. Punînd în centrul politicii externe prietenia şi alianţa frăţească cu toate statele socialiste, P.C.R. şi guvernul ţării noastre desfăşoară o susţinută activitate în direcţia dezvoltării continue a forţei, unităţii şi coeziunii sistemului mondial socialist, întăririi colaborării frăţeşti cu toate popoarele care construiesc noua orînduire socială.

„SOCIALISM ETIC“, interpretare neokantiană a socialismului, iniţiată de H. Cohen şi reprezentată de R. Stammler, K. Vorländer, E. Bernstein, M. Adler ş.a. Adepţii **„s.e.“** considerau că la baza teoriei socialiste trebuie pusă etica lui Kant, şi în special principiul formulat de el după care omul trebuie să fie considerat întotdeauna ca un scop şi niciodată ca un simplu mijloc. Ei afirmau că drumul spre socialism trece prin desăvîrşirea morală a omenirii, ignorînd faptul că progresul moral, posibilitatea înfăptuirii principiilor umaniste (printre care şi al celui formulat de Kant) depind în primul rînd de transformarea structurală, pe cale revoluţionară, a raporturilor sociale obiective. Această răsturnare a raportului real dintre etic, pe de o parte, şi social-economic şi politic, pe de altă parte, conferă **„s.e.“** un caracter utopic.

SOCIALISM ŞTIINŢIFIC (COMUNISM ŞTIINŢIFIC), una dintre cele trei părţi constitutive ale marxism-leninismului, care studiază structura şi dinamica proceselor trecerii omenirii de la orînduirea capitalistă la orînduirea comunistă, dezvăluie legile generale ale revoluţiei şi construcţiei socialismului, fundamentează strategia şi tactica luptei revoluţionare a clasei muncitoare. **S.ş.** a fost elaborat de Marx şi Engels în condiţiile maturizării capitalismului şi ale dezvoltării luptei de clasă a proletariatului, care începea să se opună burgheziei ca o forţă independentă. Spre deosebire de *socialismul utopic*, care considera socialismul ca o cerinţă a „raţiunii“ şi ca un simplu ideal moral, **s.ş.** demonstrează, pe baza analizei ştiinţifice a orînduirii capitaliste şi a evoluţiei acesteia, necesitatea obiectivă a triumfului socialismului. În acest fel, socialismul s-a transformat dintr-o utopie într-o ştiinţă. Un rol hotărîtor în transformarea socialismului din utopie în ştiinţă l-a avut crearea *materialismului istoric*. Unirea **s.ş.** cu mişcarea muncitorească a dus la transformarea clasei muncitoare într-o clasă revoluţionară conştientă, la crearea partidului ei politic revoluţionar. Marx şi Engels au formulat tezele fundamentale ale **s.ş.**, au dezvăluit misiunea istorică a proletariatului şi a partidului său politic,

Scanned with OKEN Scanner

au demonstrat că lupta de clasă revoluționară a clasei muncitoare constituie singura cale de instaurare a orînduirii socialiste. V.I. Lenin a dezvoltat teoria **s.ș.** prin dezvăluirea trăsăturilor specifice stadiului monopolist al capitalismului, prin descoperirea legii dezvoltării economice și politice inegale și în salturi a țărilor capitaliste în imperialism, fundamentînd posibilitatea victoriei socialismului la început într-o singură țară sau în cîteva țări. El a dezvoltat principiile organizării partidului de tip nou al clasei muncitoare. Îmbogățirea **s.ș.** este opera colectivă a partidelor comuniste și muncitorești și a oamenilor de știință marxiști. **S.ș.** s-a afirmat și a triumfat în sînul mișcării muncitorești în luptă cu diferitele curente neștiințifice, neproletare. Teoria **s.ș.** are un caracter general-valabil, un conținut unic pentru toate țările, deoarece legitatea dezvoltării sociale de la capitalism la socialism este în esență aceeași pentru toate țările. Eficiența transformatoare a ideilor **s.ș.** este condiționată de modul în care fiecare partid marxist-leninist își elaborează politica, stabilește formele, metodele de activitate și obiectivele etapei respective, aplicînd creator adevărurile generale ale **s.ș.** la particularitățile și la condițiile concrete ale țării sale, aducîndu-și astfel contribuția la tezaurul comun de gîndire și de experiență revoluționară. Elaborarea formelor și a metodelor de înfăptuire a revoluției socialiste și de construire a socialismului constituie un atribut inalienabil al fiecărui partid marxist-leninist, un drept suveran al fiecărui stat socialist. În țara noastră, în decursul revoluției socialiste și al construcției socialismului, P.C.R. s-a călăuzit și se călăuzește neabătut după știința marxist-leninistă, ținînd permanent seama în aplicarea principiilor generale ale socialismului științific de condițiile concrete și de particularitățile specifice ale României.

SOCIALISM UTOPIC, ansamblul concepțiilor socialiste și comuniste care precedă dezvoltarea teoriei socialiste ca știință. Primele teorii comunist-utopice închegate apar în perioada formării capitalismului, ca o expresie a aspirațiilor maselor țărănești și ale sărăcimii orașelor către o societate dreaptă, lipsită de exploatare. Principalii socialiști și comuniști utopici au fost: în perioada Renașterii Th. Morus (termenul **s.u.** provine de la titlul cărții „Utopia", în care acesta din urmă zugrăvea viitoarea societate ideală) și Campanella, în sec. XVII—XVIII, Meslier, Mably, Morelly, Babeuf în Franța, Winstanley în Anglia. După revoluțiile burgheze, în perioada postrevoluționară, a prăbușirii iluziilor revoluționarilor burghezi și a evidențierii contradicțiilor capitalismului, s-au afirmat cei trei mari socialiști utopiști, Saint-Simon, Fourier și Owen, precursori nemijlociți ai socialismului științific, precum și Dézamy, Cabet ș.a. Socialiștii și comuniștii utopiști au făcut o critică pătrunzătoare societății bazate pe exploatare și au prevăzut unele dintre trăsăturile viitoarei societăți socialiste și comuniste: desființarea proprietății private asupra mijloacelor de producție, organizarea planificată a producției, desființarea opoziției dintre oraș și sat, dintre munca fizică și cea intelectuală, obligația tuturor membrilor societății de a munci și repartiția produsului social după muncă, respectiv după nevoi, emanciparea femeii, răspunde-

rea societății pentru libera și multilaterala dezvoltare a individului, dispariția claselor etc. În condițiile gradului insuficient de dezvoltare a modului de producție capitalist, reprezentanții **s.u.** nu au putut înțelege însă rolul istoric revoluționar al proletariatului și necesitatea revoluției social-politice. Ei au conceput socialismul în mod idealist, nu ca un rezultat necesar al dezvoltării istorice, impus de cerințele vieții materiale a societății, ci, după cum a spus Engels, ca o întruchipare a „adevărului absolut, a rațiunii și a dreptății eterne"; ei au elaborat proiecte fanteziste despre societatea viitoare și au crezut că socialismul se va putea instaura prin simpla propagare a ideilor socialiste, prin reformele generoase ale claselor posedante sau ale conducătorilor de stat, respectiv prin forța exemplului unor colonii comuniste pe care au încercat să le întemeieze. Întemeietorii socialismului științific au prelucrat în mod critic și au preluat elementele valoroase ale **s.u.**, care a devenit astfel unul dintre izvoarele marxismului. După apariția acestuia, **s.u.** a devenit tot mai mult (de ex. la urmașii lui Fourier și Saint-Simon) o frînă în calea dezvoltării mișcării muncitorești revoluționare. Într-unele țări din răsăritul Europei, din Asia etc. **s.u.** s-a îmbinat adesea cu democratismul revoluționar, continuînd să aibă un rol progresist și după apariția marxismului. În țările române, ideile socialismului utopic au fost răspîndite în prima jumătate a sec. al XIX-lea de către Teodor Diamant, organizatorul falansterului de la Scăieni (1835—1836). Ideile **s.u.** au influențat și pe unii democrați burghezi și democrați-revoluționari pașoptiști, ca Ion Heliade-Rădulescu, Cezar Bolliac ș.a.

SOCIALIZARE, proces de ridicare la un nivel colectiv social a unor fenomene individuale. În acest sens, termenul **s.** poate fi aplicat unor probleme sau procese felurite. Astfel, prin „socializarea mijloacelor de producție" se înțelege acțiunea de a trece în proprietatea colectivă a societății seria întreprinderilor aflate în regim de proprietate individuală. În sînul societății burgheze, datorită procesului de acumulare și de concentrare a capitalului, apare o contradicție antagonică între caracterul social al producției și caracterul privat al însușirii bunurilor. Socialismul rezolvă această contradicție prin trecerea mijloacelor de producție în proprietate colectivă, adică prin socializarea lor. Există și o **s.** a individului, în sensul că omul, ca făptură biologică nou născută, suferă în cursul creșterii sale un proces de adaptare la viața socială, însușindu-și în familie, în școală și de la semenii cu care trăiește laolaltă seria întreagă de bunuri culturale care îi permit integrarea în societate: limba, modelele culturale ale societății respective, profesiunea, acceptarea normelor de convețuire, printr-un proces lent de **s.** al individualității, considerată de mulți sociologi ca fiind o „a doua naștere", socială, a oamenilor. V. și *integrarea socială*.

SOCIETATE (lat. *societas* „întovărășire", „unire", „societate"), ansamblu unitar, sistem organizat de relații între oameni, istoricește determinate, rezultat al unei forme superioare de mișcare a materiei. În cadrul acestui ansamblu de relații, determinante sînt *relațiile de producție*, care iau naș-

tere în procesul producției și corespund unei trepte de dezvoltare determinate a forțelor de producție materiale. Totalitatea relațiilor de producție constituie structura economică a societății, baza reală pe care se înalță o suprastructură juridică, politică și căreia îi corespund forme determinate ale conștiinței sociale (K. Marx). Purtătorii relațiilor sociale, creatorii valorilor materiale și spirituale sînt oamenii. În procesul complex al activității și vieții lor comune, membrii s. sînt reuniți în grupuri, familii, clase sociale, comunități istorice, organizații politice etc. S. nu se reduce la suma indivizilor care o compun. Ea reprezintă o unitate calitativ distinctă, caracterizată printr-o organizare condiționată istoric și prin legi obiective ale structurii și dezvoltării sale. Materialismul istoric, descoperind rolul, în ultimă instanță hotărîtor, al modului de producție în dezvoltarea socială, a explicat mecanismul intern al *formațiunilor sociale* și al succesiunii lor istorice. V. și *existența socială și conștiința socială; bază și suprastructură; sociologie.*

„SOCIETATE INDUSTRIALĂ", denumire dată inițial de A. Comte societății capitaliste, caracterizată prin predominarea fenomenului nou al marii industrii ivite în urma „primei revoluții industriale". Teoria modernă a **„s.i."**, ca efect al celei de-a doua „revoluții industriale" a fost elaborată în special de către sociologul și filozoful francez R. Aron, care susține că atît în țările socialiste, cît și în cele capitaliste asistăm la nașterea unor noi forme de conviețuire socială, aceste țări avînd ca temei comun „automatizarea" și sursele noi de energie descoperite, ele deosebindu-se doar prin forma lor de organizare politică. Teoreticianul W. Rostow merge pînă la afirmarea unei identități viitoare a societăților umane, care vor fi „industriale", dincolo de capitalism și de socialism. De aici și teoria „convergenței" sistemului capitalist cu sistemul socialist, opusă fundamental teoriei comunismului științific.

SOCIOGRAFIE, termen care desemnează observarea, înregistrarea și descrierea societăților concrete în afara oricăror concluzii teoretice. Deși inițiatorii s. au proclamat caracterul ei neteoretic, iar ulterior adepții variantei sale moderne, „sociologia empirică", strict pragmatică, dezvoltată îndeosebi în S.U.A., au susținut că orice preocupare de filozofie socială ar fi dăunătoare, s. conține totuși un element teoretic, ideologic implicit. S. se poate face de pe poziții teoretice dintre cele mai diverse, însăși selectarea faptelor sociale descrise efectuîndu-se după anumite criterii, care țin de o orientare prealabilă a cercetătorului. Utilitatea s. constă în aportul ei documentar, ca modalitate și treaptă a cercetării sociologice. Reprezentantul ei cel mai de seamă este Rudolf Steinmetz (1862—1940), care a elaborat o vastă arhivă de fapte empirice cu privire la toate societățile, istorice și contemporane, europene și extraeuropene.

SOCIOLOGIE (lat. *socius* „tovarăș", „asociat" și gr. *logos* „știință"), știință care studiază procesele sociale, relațiile interumane și instituțiile din orînduirea socială existentă din punct de vedere al ansamblului social. Preocupările pentru studiul fenomenelor sociale, apărute în orînduirea sclavagistă, s-au dezvoltat vreme îndelun-

gată în cadrul filozofiei, al doctrinei social-politice și al filozofiei istoriei. **S.** s-a conturat ca disciplină științifică în prima jumătate a sec. al XIX-lea. Cel care i-a stabilit denumirea și i-a căutat primul un loc în sistemul științelor a fost *A. Comte*, care, pornind de la ideile lui *Saint-Simon*, a pus bazele **s.** ca disciplină autonomă, considerînd-o cea mai complexă și mai concretă dintre științe. În perioada de început a **s.**, cei care pot fi numiți sociologi doreau să fie în primul rînd reformatori sociali și nu simpli observatori științifici, care să descrie mecanismul funcționării societății din vremea lor. În acea vreme, mulți vedeau necesitatea dezvoltării sociologiei, dar în privința interpretării fenomenelor sociale, a sarcinilor și a țelurilor acestei științe exista o mare diversitate de păreri. Numeroasele școli și curente apărute în cadrul **s.** se încadrează în felurite variante teoretice-filozofice, care au constituit curente în **s.** teoretică (pozitivismul, organicismul, psihologismul, formalismul etc.), dar care suferea de limitele și neajunsurile orientării lor idealiste și metafizice, cu toată contribuția de inovații și sugestii ce o aduceau. A doua jumătate a secolului trecut marchează apariția cercetării sociologice organizate a realității sociale, a cercetării de teren, cum i s-a spus mai tîrziu. La sfîrșitul secolului trecut și începutul secolului nostru se accentuează orientarea spre faptul real. Se observă o încercare de revizuire sau de abandonare a unor concepte și doctrine sociologice care se dovedeau insuficient fundamentate, din punct de vedere științific. Cercetările sînt îndreptate spre realitatea socială în mod mai evident după primul război mondial, cînd sociologii au început să acorde atenție mai ales cercetării specializate a diverselor unități și aspecte ale vieții sociale. Așa s-au născut noi discipline sociologice, ca: *s. industrială*, *s. urbană*, *s. rurală*, *s. familiei*, *s. timpului liber*, *s. tineretului*, *s. opiniei publice*, *s. artei*, *s. culturii*, *s. religiei*, *s. educației și dezvoltării*, *s. comunicațiilor de masă* etc. Această tendință de diversificare concretă a fost și este determinată și de cerința imperioasă a omului de a cunoaște în amănunt fenomenele noi, pentru a putea acționa asupra lor. După cel de-al doilea război mondial, cercetările sociologice s-au extins, iar **s.** a fost chemată, împreună cu alte discipline, să definească structuri și funcții, să stabilească corelații între diferite variabile și să propună soluții pentru o serie de probleme specifice acestor decenii: noile mijloace de comunicare, decolonizarea, conducerea unităților instituționale, mobilitatea și diferențierea socială crescîndă și efortul de adaptare cerut de ritmul rapid al transformărilor de ordin tehnic și social, cultura de masă etc. Complexitatea și divergența tendințelor și orientărilor din **s.** contemporană sînt rezultatul unei evoluții ce-și găsește explicația obiectivă și subiectivă în diversitatea domeniilor cercetate, în multitudinea de unghiuri din care sînt privite diferitele aspecte sociale, în diferitele interpretări ce se dau acestor probleme, dar mai ales în absența unei concepții consecvent științifice și unitare cu privire la societate și la domeniul sociologiei. La mijlocul secolului trecut, K. Marx și F. Engels, descoperind legile generale obiective ale dezvoltării sociale, au elaborat teoria materialist-dialectică despre societate, *materialismul istoric*, o nouă filozofie socială, radical diferită de ceea ce fusese pînă atunci. Sociologia ajunsese alături de drumul inițiat de marxism, suferind și

Scanned with OKEN Scanner

consecințele critice ale acestui fapt. Dar poziția pe care s-au situat Marx și Engels în interpretarea fenomenelor sociale s-a dovedit a fi și o metodologie generală, pe deplin științifică, de cercetare a fenomenelor sociale, care preconizează îmbinarea armonioasă, organică a cercetării nemijlocite a acestor fenomene cu generalizarea teoretică, viziunea globală asupra societății și istoriei cu studiul analitic al diferitelor laturi și conexiuni, explicarea fenomenelor sociale cu previziunea istorică. Materialismul istoric constituie, așadar, acea teorie și metodologie generală, făurită de însăși experiența dezvoltării sociale a omenirii și pe care sociologia se poate întemeia ca știință a proceselor relațiilor și instituțiilor sociale, ca și a sensului evoluției lor. La noi, s-a dezvoltat sociologia marxistă, reprezentată, în primul rînd, prin C. Dobrogeanu-Gherea, S. Timov, L. Pătrășcanu ș.a. Între cele două războaie mondiale, pe tărîmul sociologiei s-au afirmat, în afară de membrii *Școlii sociologice de la București*, P. Andrei, V. Bărbat, V. Goldiș, Al. Claudian, G. Em. Marica, N. Petrescu, E. Sperantia, Stanciu Stoian, C. Sudețeanu ș.a. După Eliberare au desfășurat activitate sociologică: Miron Constantinescu, H.H. Stahl, C. Nicuță, I. Aluaș, O. Bădina, V. Caramelea, H. Cazacu, M. Cernea, Gh. Chepeș, H. Culea, I. Drăgan, Gáll Ernö, I. Iordăchel, M. Lupan, I. Matei, Achim Mihu ș.a.

SOCIOLOGISM VULGAR, denaturare a materialismului istoric constînd în interpretarea mecanicistă, simplistă a dependenței conștiinței sociale de existența socială, precum și a condiționării de clasă a ideologiei. **S.v.** deduce nemijlocit formele ideologice și artistice din formele de activitate economică, ignorează independența relativă a conștiinței sociale, nesocotind medierile legăturii ei cu existența socială, legile ei interne, specifice de dezvoltare. Asemenea poziții au apărut în filozofie, în critica literară, în estetică și în lingvistică. **S.v.** este înrudit cu materialismul economic și cu materialismul vulgar.

SOCIOMETRIE, direcție sociologică creată de *J. Moreno* și dezvoltată în special în S.U.A. (Ch. H. Cooley, G.H. Mead, L.F. Ward, Kurt Lewin), constînd în analiza psihologiei sociale a grupurilor mici (microsociale). Puternic influențat de Freud, Moreno afirmă că structura intimă a grupurilor sociale este „latentă" și nu devine „manifestă" decît dacă este provocată experimental cu ajutorul anchetei sociometrice, care urmărește să obțină de la fiecare membru al grupului declarații despre ceilalți membri: dacă îl simpatizează sau nu și dacă socotește că e sau nu simpatizat de aceștia. Răspunsurile de „alegere" și de „respingere" se calculează matematic și se redau sub forma unor „sociograme". Tehnicile sociometrice permit nu numai cunoașterea structurii latente a grupului, ci și o „terapie socială" a grupurilor mici anormal constituite. Eficiența metodelor **s.** este limitată de faptul că în interpretarea relațiilor sociale ea nu ține seama de determinismul obiectiv al „macrosocietății", de rolul structurii economice și de clasă. Tehnicile sociometrice au dat naștere și unei teorii microsociologice, potrivit căreia societatea globală („macrosocietatea") nu ar fi decît un ansamblu de grupuri „microsociale", terapia tuturor grupurilor microsociale putînd aduce cu sine automat asanarea

întregii societăţi. Astfel, în societatea capitalistă, lupta de clasă nefiind, după Moreno, decît un fenomen de patologie socială, ar putea fi „vindecată“ pe căile *microsociologiei*.

SOCRATE (469—399 î.e.n.), filozof grec, exponent ideologic moderat al aristocraţiei sclavagiste ateniene, condamnat la moarte de către statul democratic atenian. **S.** considera că obiectul principal al cunoaşterii nu este natura, ci omul însuşi („cunoaşte-te pe tine însuţi“), iniţiind astfel problematica omului. După **S.**, scopul final al cunoaşterii era dobîndirea virtuţii. El considera că adevărul ar putea fi descoperit prin meditaţia stimulată de discuţia capabilă să-l „moşească“, să-l scoată din conştiinţa omului (*maieutica*), unde ar exista ca ceva înnăscut. Concepţia lui **S.** potrivit căreia psihicul uman este o realitate independentă de lumea exterioară era idealistă, subiectivistă. Pe de altă parte, în măsura în care promova cercetarea formelor şi funcţiilor gîndirii, precum şi a noţiunilor morale, maxima „cunoaşterii de sine“ a stimulat dezvoltarea teoriei etice şi a logicii, **S.** avînd merite în elaborarea teoriei noţiunii şi a inducţiei. **S.** nu a lăsat scrieri, deoarece îşi prezenta învăţătura oral. Personalitatea şi ideile lui, în jurul cărora persistă multe neclarităţi, ne sînt cunoscute din mărturiile lui Xenofon („Memorabilele“), Platon (**S.** este personajul principal al mai tuturor dialogurilor platonice), Aristotel ş.a.

SOCRÁTICE, *şcolile socratice*, denumire generică dată unor şcoli filozofice greceşti întemeiate de discipoli ai lui Socrate: 1) *Şcoala megarică*, întemeiată de Euclid din Megara; 2) *Şcoala cinică*, întemeiată de Antistene; 3) *Şcoala cirenaică*, întemeiată de Aristip din Cirene, şi 4) *Şcoala din Elis şi Eretria*, întemeiată de Fedon din Elis (sec. al IV-lea î.e.n.).

SOFISM (gr. *sophisma*, din *sophos* „înţelept“), raţionament aparent corect, în fond însă incorect, construit astfel pentru a induce în eroare. **S.** pot fi: 1) *in dictionem* (de limbaj), care au ca principale specii echivocul, stilul prolix, parataxa (alăturarea de părţi componente ale propoziţiei fără verbul de legătură) etc.; 2) *extra dictionem* (în afara limbajului, de raţionare propriu-zisă), care, la rîndul lor, pot fi: a) *materiale*, în care se pleacă de la premise false, şi b) *formale*, care constau în încălcarea legilor logice de derivare. Cele mai importante **s.** materiale sînt: *error fundamentalis*, *petitio principii*, *ignoratio elenchi*; acesta din urmă foloseşte *argumentul la persoană*, *apelul la autoritate* şi *argumentul baculinic*, care înlocuieşte demonstraţia raţională cu exemplul. **S.** formale privesc atît inferenţele imediate (eroarea în subalternare, conversiunea ilicită etc.), cît şi inferenţele mediate, respectiv deducţia (ex. împătrirea termenilor în silogism), inducţia (ex. generalizarea pripită) şi analogia (ex. extinderea unei însuşiri esenţiale a unei clase de obiecte la altă clasă de obiecte atunci cînd, în afara unor asemănări între ele, la una dintre clase există cel puţin o însuşire incompatibilă cu însuşirile celeilalte). V. şi *paralogism*. — *Sofismul accidentului*, eroare în demonstraţie, săvîrşită prin omiterea unei semnificaţii esenţiale a termenului mediu în respectivul context. Datorită acestui accident (luarea neesenţialului drept esenţial),

Scanned with OKEN Scanner

concluzia devine falsă. *S.a.* este o specie a erorii *quaternio terminorum* („împătrirea termenilor").

SOFISTICĂ 1. Viciere intenționată a raționamentelor și demonstrațiilor caracteristică îndeosebi *sofiștilor* tîrzii. 2. Denaturare metafizică a dialecticii, care duce la idealism prin izolarea și absolutizarea unei laturi sau a unui moment al procesului de cunoaștere. V. și *eclectism*; *interdependență*.

SOFIȘTI (gr. *sophistes* „înțelept"), denumire dată în Grecia antică, în perioada de înflorire a democrației sclavagiste (sec. al V-lea î.e.n.), profesorilor care predau, cu plată, cunoștințe de politică, de retorică și de filozofie, urmărind în special pregătirea tineretului pentru participarea la viața publică. **S.** au adoptat o atitudine raționalistă, critică față de pozițiile tradiționale sociale, morale și religioase; totodată, la unii dintre **s.** se întîlnesc tendințe relativiste în etică și gnoseologie. Principalii **s.** au fost *Protagoras* din Abdera, *Gorgias* din Leontinoi, Prodicos din Keos, Hippias din Elis, Antifon. Începînd din sec. al IV-lea î.e.n., profesiunea de **s.** a degenerat; sofiștii au devenit simpli retori venali, gata să demonstreze orice, dascăli de arguții și de abilități verbale. Acest din urmă sens al termenului de **s.** a determinat accepția actuală peiorativă a cuvîntului.

SOLIDARISM, curent sociologic inițiat de Saint-Simon și A. Comte și dezvoltat de Léon Bourgeois (1851—1925) ca o doctrină care proclamă armonia socială în cadrul societății burgheze („Solidaritatea", 1896), distingînd o solidaritate de fapt și o solidaritate ca normă și stabilind o echivalență între contribuțiile individuale și beneficiile corespunzătoare în cadrul unui cvasicontract social. Ca doctrină juridică, **s.** a fost elaborat în special de Léon Duguit (1859—1928). Concepțiile solidariste actuale tind să demonstreze necesitatea armoniei de clasă dintre muncă și capital. Variante moderne ale **s.** sînt teoriile „partenerismului social", „paternalismului" și „relațiilor umane".

SOLIPSISM (lat. *solus ipse* „numai el însuși"), concepție filozofică idealist-subiectivistă potrivit căreia singura realitate ar fi subiectul, conștiința individului, iar lumea obiectivă, inclusiv ceilalți oameni, ar exista numai în această conștiință. În esență, **s.** este consecința logică necesară a oricărui idealism subiectiv (ex. Berkeley, Mach). Dată fiind însă absurditatea evidentă a **s.**, majoritatea filozofilor idealiști-subiectivi caută să-l evite, introducînd elemente de idealism obiectiv (postularea unei conștiințe supraindividuale, a lui dumnezeu, a unor substanțe spirituale etc.).

SOMBART /zómbart/, Werner (1863—1941), sociolog și economist german. În primele sale lucrări a fost influențat de marxism. Ulterior a evoluat spre neoliberalism, alunecînd în cele din urmă pe poziții profasciste. A susținut teoria „capitalismului organizat", care s-ar putea dezvolta prin reforme, „fără crize", pe alte căi decît cele ale socialismului. Lucrările sale de istorie economică cuprind contribuții valoroase. Op. pr.: „Socialismul și mișcarea socială în sec. al XIX-lea" (1896), „Capitalismul

Scanned with OKEN Scanner

modern“ (3 vol., 1902—1928), „Burghezul“ (1913), „Socialismul german“ (1934).

SOMMER [zómer], Ioan (numele latinizat *Sommerus Ioannes*) (1542—1574), umanist transilvănean, originar din Pirna (în Saxonia, pe malul Elbei). A fost directorul Colegiului umanist înființat de Despot-Vodă la Cotnari (1562—1563), apoi profesor și director (1565—1567) al școlii de la Brașov întemeiate de Honterus, iar din 1570 directorul școlii unitariene din Cluj. În scrierile sale polemice a demonstrat caracterul irațional al dogmelor catolice și luterane, sprijinindu-se pe critica filologică și istorică a Bibliei. A fost primul umanist european care a dezvăluit izvoarele filozofice „păgîne“ ale unor noțiuni ale teologiei creștine (ex. „logosul“). În elegiile sale latinești cîntă frumusețea naturii, darul înnobilator al culturii, nemurirea terestră dobîndită prin creații culturale.

SORIT (gr. *soreites*, din *soros* „grămadă“, „morman“, „mulțime“), polisilogism contractat prin excluderea concluziilor intermediare, care în polisilogismele inițiale, dezvoltate, îndeplineau rolul uneia dintre premise. **S.** este de două feluri, după tipul de polisilogism din care provine: 1) *aristotelic* (*regresiv*), dacă în polisilogismul inițial concluziile intermediare îndeplineau rolul de premise minore, și 2) *goclenian* (*progresiv*), dacă în polisilogismul inițial concluziile intermediare îndeplineau rolul de premise majore.

Sorit aristotelic	*Sorit goclenian*
A este *B*	*A* este *E*
B este *C*	*C* este *D*
C este *D*	*B* este *C*
D este *E*	*A* este *B*
Deci *A* este *E*	Deci *A* este *E*

S. face parte din categoria raționamentelor deductive complexe, iar caracterul corect al derivării concluziei de premise este asigurat cu condiția structurării sale în conformitate cu anumite reguli speciale.

SOROKIN, Pitirim Aleksandrovici (n. 1889), sociolog idealist american de origine rusă. Inițial adept al behaviorismului, a dezvoltat ulterior o teorie sociologică integralistă bazată pe faptele „socioculturale“, care constituie, după el, o ordine aparte, o totalitate ireductibilă la fapte anorganice, organice și psihologice. Realității sociale, concepută ca o realitate psihosocială, îi sînt proprii aspectele: sensibil și rațional (nivelul superficial), suprasensibil și suprarațional (nivelul profund). Realitatea socio-

Scanned with OKEN Scanner

culturală profundă nu poate fi cunoscută, ci numai înțeleasă cu ajutorul unei intuiții suprasensibile și suprarațională. Sociologia se constituie într-o știință autonomă cu principii și categorii proprii: timpul și spațiul social, cauzalitatea socială etc. Totalitatea socioculturală este abordată structural (din unghiul interacțiunii fenomenelor) și dinamic (din unghiul periodicității proceselor). Viața socială se dezvoltă, după S., prin „unde și cicluri ritmice", care, datorită repetabilității lor, pot deveni obiect de studiu general. Op. pr.: „Sistemul sociologic" (2 vol., 1920—1921), „Dinamica socială și culturală" (4 vol., 1937—1941), „Societate, cultură și personalitate" (1947).

SPAȚIU ȘI TIMP, categorii filozofice care desemnează forme obiective și universale de existență a materiei în mișcare. Categoria *spațiului* exprimă ordinea coexistenței obiectelor lumii reale, poziția, distanța, mărimea, forma, întinderea lor; categoria *timpului* generalizează succesiunea sau simultaneitatea diferitelor stadii ale proceselor materiale sau ale proceselor materiale înseși în trecerea lor unele în altele. Spațiul are trei dimensiuni. Timpul are o singură dimensiune (durata), fiind de aceea ireversibil, scurgîndu-se veșnic într-o singură direcție, din trecut, prin prezent, spre viitor. Filozofia idealistă neagă obiectivitatea **s. și t.,** fie punîndu-le în dependență de conștiința omului, ca forme ale trăirilor lui subiective (Berkeley, Hume, Mach, Bergson etc.) sau ca forme aprioric ale sensibilității umane (Kant), fie considerîndu-le categorii ale ideii absolute (Hegel). Materialismul, pe diferitele lui trepte, a susținut cu consecvență obiectivitatea **s. și t.** Astfel, atomiștii antici (Democrit, Epicur) considerau spațiul ca un receptacul vid, infinit al atomilor materiali, în timp ce Aristotel îl considera ca suma locurilor pe care le ocupă corpurile. Privind spațiul în legătură cu materia, după el finită, Aristotel credea că și spațiul ar fi finit. Concepția atomistă despre **s. și t.,** pusă și la temelia geometriei lui Euclid, a fost dezvoltată în filozofia modernă de Newton, pentru care **s și t.** sînt obiective, dar și absolute, independente de materia în mișcare. Conform concepției sale materialist-metafizice, spațiul este omogen (are aceleași proprietăți în toate punctele sale) și izotrop (identic în toate direcțiile), iar timpul se scurge uniform. Materialismul dialectic subliniază unitatea dialectică indisolubilă dintre **s. și t.** și materia în mișcare. În acest sens, **s. și t.** sînt obiective și universale. Filozofia marxistă evidențiază totodată unitatea și interdependența **s. și t.** ca forme obiective de existență a materiei. Concepția materialist-dialectică a fost confirmată de știința contemporană. Constituirea geometriilor neeuclidiene (Lobacevski, Bolyai, Gauss, Riemann) a contribuit la formarea concepției după care proprietățile geometrice, spațiale nu sînt pretutindeni aceleași, ele fiind determinate de proprietățile fizice. Spațiul este deci neomogen și anizotrop. Dezvăluind limitele aplicabilității geometriei lui Euclid, caracterul ei relativ, aceste geometrii au năruit premisele concepției aprioriste kantiene despre **s. și t.** O însemnătate deosebită în confirmarea concepției materialist-dialectice despre **s. și t.** a avut teoria relativității a lui Einstein, numită și *teoria fizică a s. și t.* Ea a dovedit că proprietățile spațio-temporale, și anume lungimea

Scanned with OKEN Scanner

corpurilor și durata fenomenelor, depind de viteza de mișcare a sistemelor materiale (teoria relativității restrînse) și că structura sau proprietățile geometrice ale continuului cvadridimensional spațio-temporal variază în funcție de concentrarea maselor substanței și de intensitatea cîmpului gravitațional generat de acestea (teoria relativității generalizate). **S. și t.** sînt deci considerate în știința contemporană ca forme obiective de existență a materiei în mișcare, indisolubil legate de materie și organic legate între ele. Unitatea lor cu materia determină nemărginirea spațiului și a timpului. **S. și t.** au un caracter dialectic, contradictoriu; ele alcătuiesc o unitate a finitului și infinitului, a continuului și discontinuului, a absolutului și relativului. Schimbarea reprezentărilor noastre despre **s. și t.** (folosită de idealismul „fizic" ca argument pentru negarea obiectivității acestora) reprezintă, în realitate, adîncirea și îmbogățirea continuă a cunoștințelor noastre despre **s. și t.**, sporirea gradului de adecvare a lor la proprietățile spațio-temporale ale lumii reale, fapt atestat de cele mai noi cuceriri ale științei și tehnicii contemporane.

SPECIE, noțiune care desemnează o clasă de obiecte ce posedă aceleași însușiri esențiale și se cuprinde în sfera altei noțiuni mai generale, numită *gen*. Ultima **s.** în ordinea determinării, *specia infimă*, se referă, prin sfera ei, numai la indivizi (ale căror colecții eventuale se caracterizează exclusiv prin note comune) și, ca atare, nu subordonează alte specii. În afară de *genul suprem* și de **s.** infimă, celelalte noțiuni pot fi specii în raport cu noțiunile în sfera cărora se cuprind și, totodată, gen în raport cu noțiunile mai puțin generale pe care le cuprind în sfera lor (ex. noțiunea mamifer este, din punct de vedere logic, **s.** în raport cu noțiunea vertebrat și gen în raport cu noțiunea marsupiale). Trecerea de la gen la **s.** se face prin *determinare*, iar cea de la **s.** la gen prin *generalizare*. Speciile aceluiași gen se află în raport de coordonare.

SPECULATIVĂ, *filozofie speculativă*, filozofie care își propune să construiască un sistem atotcuprinzător de cunoaștere pe cale pur deductivă, fără apel la experiență. Punctul de plecare al unui asemenea sistem îl constituie un principiu sau mai multe principii considerate de filozoful speculativ a fi fost stabilite pe cale pur rațională, numai de rațiune. Cele mai ilustrative exemple de *f.s.* sînt sistemele marilor reprezentanți ai idealismului clasic german: Fichte, Schelling, Hegel. În cadrul acestor sisteme a fost elaborată dialectica modernă ca metodă filozofică, însă în formă idealistă, ca dialectică a ideii sau a spiritului (de aceea la Hegel termenul *speculativ* este sinonim cu acela de *dialectic*). Aceste sisteme au vădit totodată principalele vicii ale metodei speculative în genere: substituirea legăturilor reale prin legături imaginare, încercarea de a construi un sistem închis, definitiv al cunoașterii filozofice. Astăzi termenii *speculativ* sau *speculație* se folosesc de obicei pentru a desemna o construcție arbitrară, concepută pur teoretic, fără legătură cu practica, cu experiența.

SPENCER *[spénsə]*, Herbert (1820—1903), filozof, sociolog și psiholog englez, unul dintre întemeietorii *pozitivismului*. A considerat că știința

Scanned with OKEN Scanner

nu poate decît să descrie sau să sistematizeze datele senzoriale, faptele observabile nemijlocit, susţinînd că esenţa lucrurilor este de domeniul „incognoscibilului". Creator al termenului de „evoluţionism" (1854), **S.** a adus o contribuţie importantă la afirmarea şi la generalizarea concepţiei evoluţioniste, pe care a aplicat-o nu numai în biologie, ci şi în psihologie şi sociologie; el a conceput însă evoluţia mecanicist, în spiritul *evoluţionismului plat*. În sociologie a fost unul dintre întemeietorii *organicismului*. Op. pr.: „Sistem de filozofie sintetică" (1862—1896).

SPENGLER [şpénglər], Oswald (1880—1936), filozof idealist german, legat de *filozofia vieţii* şi de neohegelianism. Opera sa principală, „Declinul Occidentului" (1918—1922), care reprezintă un efort important de a cuprinde explicaţia culturilor lumii, este bazată pe concepţia metafizică a *ciclului istoric;* criza culturii burgheze este înfăţişată ca o criză a culturii umane în genere. **S.** neagă legitatea socială şi progresul, considerînd că istoria ar fi determinată de „spiritul culturii" şi că ea reprezintă un complex de culturi unice, închise în sine şi irepetabile, care au soarta organismelor individuale: se nasc, înfloresc şi mor. „Morfologia culturii", care formează, după **S.**, obiectul cercetării istorice, are astfel un caracter psihologist şi biologizant. În alte scrieri, **S.** proslăveşte „spiritul prusac", monarhia şi militarismul.

SPINOZA, Baruch (latinizat Benedict) (1632—1677), filozof materialist olandez. Filozofia lui **S.** a oglindit avîntul ştiinţelor naturii (mecanica, fizica, matematica) în sec. al XVII-lea şi a contribuit, la rîndul ei, la fundamentarea filozofică materialistă a acestora. Lucrarea principală a lui **S.** este „Etica demonstrată în mod geometric" (terminată în 1675, publicată postum). După **S.**, în univers nu există decît o singură substanţă, „absolut infinită", pe care el o numeşte „dumnezeu sau natură" şi care constituie „propria sa cauză" (*causa sui*). Substanţa are un număr infinit de atribute (însuşiri esenţiale), dintre care omul cunoaşte numai două: întinderea şi gîndirea. Lucrurile singulare, printre care şi oamenii, sînt moduri, adică manifestări ale substanţei. Materialismul lui **S.** a fost însă, în ansamblu, metafizic; el nu a conceput mişcarea ca un atribut al substanţei şi de aceea nu a putut explica trecerea de la substanţa unică şi imuabilă la multiplicarea infinită a modurilor aflate în mişcare. Deşi **S.** a numit substanţa „dumnezeu", el l-a identificat pe acesta din urmă cu natura, golind noţiunea de dumnezeu de orice conţinut mistic şi antropomorfic. În „Tratatul teologic-politic" (1670), el a delimitat categoric religia de filozofie şi de ştiinţă, afirmînd că religia nu conţine nici un fel de adevăruri teoretice, avînd drept scop numai orientarea morală a acelora care nu sînt în stare să se conducă după raţiune. **S.** a combătut categoric finalismul şi a apărat determinismul. În teoria cunoaşterii, **S.** a continuat raţionalismul lui Descartes, considerînd cunoaşterea raţională ca fiind superioară faţă de cea senzorială şi ca singura adecvată. Încununarea sistemului lui **S.** o constituie etica sa, centrată pe noţiunea de libertate. Libertatea constă în înţelegerea necesităţii: înţelegînd cu ajutorul raţiunii înlănţuirea necesară a lucrurilor, omul îşi măreşte pu-

Scanned with OKEN Scanner

terea atît asupra naturii exterioare, cît și asupra propriilor sale afecte (pasiuni), de a căror dominație se eliberează. După **S.**, suprema fericire hărăzită omului este rezultatul ridicării lui pe cea mai înaltă treaptă a libertății (a înțelegerii), care îi dă sentimentul comuniunii cu natura și cu eternitatea, denumit de el „iubirea intelectuală a lui dumnezeu" (amor Dei intellectualis). **S.** a aderat la teoria *contractului social*, urmîndu-l pe Hobbes, dar s-a pronunțat, spre deosebire de acesta, pentru o formă democratică de guvernare. Materialismul și ateismul lui Spinoza au influențat pe iluminiștii și materialiștii francezi din sec. al XVIII-lea, pe Lessing și pe Goethe.

SPIRIT, factor ideal al existenței; termenul e folosit, de regulă, ca sinonim pentru conștiință, inteligență, gîndire, rațiune. În istoria filozofiei i s-au atribuit și accepții particulare, în funcție de diferitele concepții filozofice. Idealismul subiectiv reduce esența **s.** la un element al conștiinței individului, iar idealismul obiectiv l-a conceput ca idee, conștiință obiectivă, ruptă de om și investită cu existență autonomă. În concepțiile religioase, **s.** e identificat cu divinitatea, forță creatoare a lumii materiale. În sistemul lui Hegel, **s.** este a treia (ultima) treaptă a dialecticii Ideii absolute. Filozofia materialistă a înțeles **s.** ca proprietate a materiei. Materialismul dialectic privește **s.** ca o funcție a materiei superior organizate, ca un produs al practicii social-istorice (conștiința individuală și socială), considerîndu-l factor secund, derivat în raport cu materia. Demonstrînd funcția reflectorie a **s.**, materialismul dialectic susține totodată autonomia sa relativă față de materie, capacitatea sa constructivă de sinteză și creație, precum și însușirea sa de a interveni eficient, prin acțiune inversă, asupra naturii și a societății. V. și *psihic*; *suflet*.

SPIRITISM, concepție mistică potrivit căreia spiritele morților ar supraviețui, iar cei vii ar putea să comunice cu ele prin diverse procedee oculte (ex. prin acțiunea unui „medium"); practica bazată pe această concepție.

SPIRITUALISM, doctrină opusă materialismului, după care spiritul este o realitate substanțială primordială, independentă de materie. **S.** desemnează astfel teoriile idealismului obiectiv (Leibniz, Hegel). În sens mai restrîns, termenul de **s.** desemnează anumite concepții idealiste, ca: a) idealismul obiectiv teologic al filozofiei personaliste, neotomiste (și catolice în genere); b) „fenomenologia naturii" a lui P. Theilhard de Chardin; c) antiintelectualismul francez (J. Lachelier, F. Ravaisson, J.M. Guyau, E. Boutroux, H. Bergson), care plasează în spirit explicația naturii în genere, îmbinînd tezele idealismului obiectiv finalist cu cele ale idealismului subiectiv iraționalist.

SPONTAN ȘI CONȘTIENT, categorii ale materialismului istoric, care exprimă raportul dintre legitatea istorică obiectivă și activitatea social-istorică a oamenilor pe diferite trepte de dezvoltare a societății. Activitatea spontană este aceea care este orientată doar de scopuri imediate, fără

Scanned with OKEN Scanner

să întrevadă consecințele sociale mai îndepărtate ale acțiunilor, ea implicînd un grad de conștiință limitat. Activitatea socială conștientă (sub raportul conștiinței sociale) corespunde nu numai scopurilor individuale ale participanților la ea, ci și scopurilor generale ale tuturor membrilor unei clase sau ale societății respective. Aceștia, sesizînd tendința dezvoltării istorice și dîndu-și seama de consecințele sociale ale acțiunilor lor, de caracterul relațiilor sociale în care intră cu membrii clasei lor și cu cei ai celorlalte grupuri sociale, se conduc nu numai după scopurile personale, ci și după scopurile clasei respective sau ale întregii societăți. În societatea capitalistă, unirea socialismului științific cu mișcarea muncitorească, din care s-au născut partidele comuniste și muncitorești, reprezintă ridicarea mișcării spontane a clasei muncitoare pe treapta superioară a mișcării conștiente, de sine stătătoare și revoluționare. Raportul dintre **s.și c.** are caracter istoric. Modificări calitative ale acestui raport se realizează prin trecerea revoluționară la socialism, care presupune cu necesitate o activitate socialmente conștientă și organizată, întemeiată pe cunoașterea legilor obiective ale progresului social. Pe măsura desăvîrșirii societății socialiste și a trecerii la comunism, se limitează tot mai mult cîmpul de manifestare al spontaneității în favoarea activității socialmente conștiente.

STABILITATE RELATIVĂ, noțiune care reflectă însușirea unui obiect sau proces de a-și menține un timp *calitatea*, de a fi identic cu sine ca unitate a contrariilor. Ea exprimă faptul că fluxul proceselor din univers, departe de a fi un torent haotic, amorf, prezintă o ordine, determinată, legică. Legile, fiind „forma generalității în natură" (F. Engels), „identicul în fenomene" (V.I.Lenin), sînt o expresie a **s.r.** a fenomenelor și proceselor universului.

STAGIRITUL, nume dat lui Aristotel după orașul său natal, Stagira, din Peninsula Calcidică, învecinată cu Macedonia.

STAHL, Henri H. (n.1901), sociolog, jurist și istoric român. Profesor de sociologie la Universitatea din București. A participat la campaniile de monografiere sociologică (1926—1946) și a conlucrat la realizarea Muzeului satului. Ca membru al *Școlii sociologice de la București*, s-a situat pe poziții democratice de stînga. Din 1948 a activat în domeniul sistematizării teritoriale și al planificării orașelor și în cel al prevederilor sociale. Op.pr.: „Tehnica monografiei sociologice"(1934), „Nerej, un sat dintr-o regiune arhaică" (3 vol. în franceză, 1939), „Contribuții la studiul satelor devălmașe românești" (3 vol., 1958—1965).

STAT, organizație politică a clasei economicește dominante în societate, reprezentînd un element principal al suprastructurii. **S.** s-a constituit în procesul destrămării orînduirii primitive pe temelia apariției proprietății private și a scindării societății în clase, ca instrument de dominație și de constrîngere în mîinile clasei exploatatoare. Formarea statului s-a produs prin separarea unei forțe publice speciale, distincte de masa populației, înzestrată cu mijloace de constrîngere (poliția, armata, justiția) și

Scanned with OKEN Scanner

destinată apărării poziţiilor clasei dominante şi ordinii sociale existente. Fiecărei orînduiri sociale îi corespunde un anumit tip de **s.** Tipurile de **s.** se deosebesc între ele prin baza social-economică care le-a dat naştere. Statele societăţilor întemeiate pe proprietatea privată asupra mijloacelor de producţie şi pe exploatarea omului de către om (sclavagist, feudal, capitalist) exprimă puterea politică (dictatura) a claselor exploatatoare. Funcţiile statului se exercită atît pe plan intern, cît şi pe plan extern, urmărind promovarea, apărarea şi impunerea intereselor clasei conducătoare atît în interiorul ţării, cît şi în politica internaţională, în relaţiile cu celelalte state. Esenţa de clasă a tuturor statelor de un anumit tip istoric este identică, însă ea se întruchipează în diferite forme de organizare şi de exercitare a puterii de **s.** Fiind un produs al societăţii împărţite în clase sociale, **s.** are un caracter istoric. Funcţiile sale concrete se modifică. **S.** va dispărea în faza superioară a comunismului, o dată cu dispariţia claselor sociale, ca urmare a unui proces îndelungat, după victoria deplină a comunismului. Un nou tip de **s.**, radical deosebit de cele anterioare, este *statul socialist*. *S. socialist* este organizaţia puterii politice a clasei muncitoare, clasă conducătoare în societate, aliată cu ţărănimea şi cu ceilalţi oameni ai muncii, instrumentul principal în construirea orînduirii socialiste. Forţa politică conducătoare a *s. socialist* este partidul comunist, care îndrumează întreaga dezvoltare a societăţii socialiste. Alături de reprimarea împotrivirii forţelor clasei exploatatoare, statul socialist dobîndeşte şi exercită funcţii principial noi, cum sînt funcţia economică-organizatorică, de creare şi dezvoltare planificată a economiei socialiste, şi funcţia cultural-educativă, de dezvoltare a învăţămîntului, ştiinţei, artei, de edificare a culturii noi, socialiste. Pe plan extern, *s. socialist* apără cuceririle revoluţionare împotriva pericolului unei agresiuni, promovează colaborarea politică, economică, tehnică-ştiinţifică şi culturală cu ţările socialiste şi dezvoltă relaţiile diplomatice, comerciale, ştiinţifice, culturale cu toate statele, consolidează independenţa şi suveranitatea naţională. Formele *s. socialist* depind de condiţiile istorice concrete ale dezvoltării fiecărei ţări, de tradiţiile naţionale şi istorice, de particularităţile raporturilor forţelor de clasă, de diferitele etape ale construirii socialismului şi comunismului. În U.R.S.S. *s. socialist* a luat forma puterii sovietice, în alte ţări socialiste forma statului democrat-popular, dar esenţa acestor **s.** este aceeaşi: puterea politică a clasei muncitoare aliată cu celelalte categorii de oameni ai muncii. Funcţiile *s. socialist*, conţinutul lor evoluează şi se perfecţionează potrivit etapelor şi sarcinilor concrete ale construcţiei socialiste, în cursul acestei dezvoltări lărgindu-se şi perfecţionîndu-se conţinutul şi formele de exercitare a democratismului socialist. *S. socialist* va continua să constituie încă multă vreme baza societăţii socialiste, întărirea lui fiind determinată de cerinţele obiective ale vieţii sociale. „Înaintarea continuă pe calea desăvîrşirii socialismului şi trecerii treptate spre comunism presupune pentru o lungă perspectivă istorică ridicarea la un nivel calitativ superior a rolului statului în întreaga viaţă social-economică" (Nicolae Ceauşescu).

STATUS SOCIAL, noţiune conform căreia societatea e concepută ca o structură, în care fiecare individ are un anumit „status" (statut); acesta repre-

Scanned with OKEN Scanner

zintă inventarul tuturor drepturilor și îndatoririlor individului în cadrul diverselor grupuri care formează structura socială. „Status"-ul este, așadar, considerat ca un fel de „zestre" pe care societatea o acordă diversificat membrilor săi potrivit unor scări ierarhice de prestigiu și putere, permițîndu-le să exercite un anumit *rol social*.

STIL (lat. *stylus* „condei"), termen folosit în filozofia culturii, în estetică și în teoria artei la caracterizarea unor culturi, epoci sau individualități. În accepția sa largă, filozofii culturii au înțeles prin stilul epocii sau prin stilul național trăsăturile spirituale comune tuturor domeniilor unei anumite culturi, fiecare valoare a acesteia purtînd pecetea stilistică proprie unui moment istoric sau național precis determinat. Deși în definirea stilurilor precumpănesc elementele formale, majoritatea filozofilor culturii sînt de acord că ele presupun în același timp anumite accente, atitudini, sensuri determinate axiologic, ceea ce le caracterizează și sub raportul conținutului. În explicarea genezei stilurilor în această accepție largă, trebuie introduși o serie de factori care țin de condițiile materiale și spirituale ale epocii (economici, istorici, naționali, de clasă, geografici, etnografici) și care ne ajută să înțelegem ansamblul de valori ale epocii. În ceea ce privește **s.** artistice, considerate tot ca fenomene colective, ele au o determinare istorică mai precisă și un contur mai ușor de trasat tocmai pentru că privesc un singur domeniu al spiritului. Totuși și aici unele **s.** sînt aplicabile mai multor ramuri ale artei (clasic, baroc, romantic, realist), altele se limitează la una singură (de pildă stilurile doric, ionic și corintic privesc doar arhitectura și prin reflex plastica). Caracterizarea **s.** este și în acest caz nu numai strict formală, deși, evident, în cadrul aceluiași **s.** se pot manifesta conținuturi extrem de diferite, chiar opuse. O ultimă accepție a **s.** este cea individuală, legată de astă dată de particularitățile psihofiziologice ale personalităților creatoare. Cunoscuta expresie „Stilul este omul" (G.Buffon) subliniază tocmai legătura sa intimă cu individualitatea celui care-l profesează, faptul că el a devenit definitoriu pentru aceasta. S. individuale nu pot fi concepute izolat, rupte de contextul epocii, de **s.** colective în care se întruchipează, de ansamblul sociocultural în care apar. Diversitatea **s.** exprimă în fiecare moment o fertilă dezvoltare a personalităților creatoare individuale, dar ea nu poate fi concepută în afara unei concepții, a unui program sau tendințe care să le unifice pe un plan mai general. Încercînd să descifrăm determinantele stilurilor, vom vedea că lucrul este extrem de dificil datorită complexității și numărului mare de factori care intervin, dar și datorită rolului mare al spontaneității și imprevizibilului în fiecare caz în parte. O cercetare a cauzelor „ultime" este chiar inutilă și oțioasă; în schimb, pot fi studiate, cu metode uneori extrem de riguroase, concretizarea stilurilor în diferitele tipuri de valori culturale.

STIRNER [știrnər], Max (pseudonimul lui *Kaspar Schmidt*) (1806—1856), filozof german, hegelian de stînga, teoretician al individualismului extremist și al anarhismului („Unicul și proprietatea sa", 1844). Concepțiile sale au fost criticate de Marx și Engels în „Ideologia germană".

Scanned with OKEN Scanner

STOICĂ, *Școala stoică*, școală filozofică din antichitate. Istoria ș.s. cunoaște trei perioade: 1) *vechiul stoicism* (sec. IV—II î.e.n.), întemeiat de Zenon din Citium în jurul anului 300 î.e.n. în Stoapoikile (Porticul cu picturi) din Atena și reprezentat mai tîrziu de Cleante, Chrysippos ș.a.; 2) *stoicismul mijlociu* (sec. II-I î.e.n.), profesat în timpul republicii romane și inițiat de Panaitios din Rodos (circa 185—110 î.e.n.); 3) *stoicismul tîrziu* (sau *noul stoicism*), din timpul Imperiului roman și care la Roma a dăinuit pînă în sec. al VI-lea, reprezentat de Seneca, Epictet, Marc Aureliu. Inițial, stoicismul a promovat o concepție predominant materialistă în filozofia naturii și o gnoseologie senzualistă. În logică, stoicii au fost precursorii *calculului propozițional*. Etica stoică reflectă criza sistemului sclavagist, exprimînd refugiul într-un ideal iluzoriu. „Înțeleptul" trebuie să trăiască „potrivit rațiunii", să stîrpească „pasiunile" (durerea, frica, pofta și plăcerea), să considere virtutea ca singurul bun adevărat, iar bogăția, gloria, sănătatea etc. ca lucruri „indiferente". Omul trebuie să se supună destinului. Exaltarea datoriei, propovăduirea fermității în fața vicisitudinilor vieții constituie moștenirea pozitivă a moralei stoice. În stoicismul mijlociu și mai ales în cel tîrziu s-a accentuat latura idealistă, fatalistă și religioasă a doctrinei, care, sub această formă, a influențat începuturile creștinismului.

STOICISM 1. Doctrina școlii stoice. **2.** Atitudine a omului care suportă cu bărbăție vicisitudinile vieții.

STRATIFICARE SOCIALĂ, termen sociologic indicînd faptul că masa populației unei societăți se află grupată în diverse categorii, potrivit poziției acestora în structura socială. Astfel, în cadrul **s. s.** au apărut clasele sociale, cu interese economice și politice antagonice. În sociologia occidentală, teoria „stratificării sociale" servește pentru a nega existența claselor și deci a luptei dintre ele, considerîndu-se că „straturile" sociale se diferențiază doar prin mărimea veniturilor, prin prestigiul social și stilul de viață; între straturi n-ar exista decît bariere lesne de trecut prin efectul „*mobilității sociale*".

STRUCTURALISM, denumire generică, înglobînd o serie de orientări și tendințe în metodologia și epistemologia contemporană. Originele **s.** sînt de căutat în noțiunea de *structură*, elaborată în matematici, psihologie (de *gestaltism*), în lingvistică (de către F. de Saussure). În fizică (Schrödinger), chimie, biologie (Bertalanffy, F.Jacob) se operează de asemenea cu noțiunea de structură, dar greutatea specifică a **s.** modern o găsim în științele sociale (etnologie, sociologie, economie, istoria și critica literară și de artă etc.), **s.** exprimînd tendința acestor științe spre formalizare și matematizare, spre găsirea unui limbaj și a unor metode cît mai exacte, obiective, analoge celor ale științelor naturii. **S.** consideră obiectele ca *sisteme*, ansambluri organizate de elemente, putînd fi recompuse și transformate prin procedee operaționale definite. O structură se prezintă astfel ca un tip sau ca un model ideal, luînd în considerare doar raporturile care unesc componentele obiectului (diferențe, opoziții, corelații),

Scanned with OKEN Scanner

independent de natura lor substanțială. **S.** pune în evidență *integralitatea* obiectelor. Printre realizările **s.** menționăm: studiul sistemului complex al interrelațiilor parentale în societățile primitive (Lévi-Strauss), al structurii epistemologice a „Capitalului" (Althusser), al raporturilor subconștientului și inconștientului (Lacan), al unor probleme de filozofie a culturii (Foucault). Accentul preponderent pus pe momentul logic-structural (sincronic) în dauna celui diacronic (istoric) a atras **s.** critici justificate. Se tinde din ce în ce mai mult a se sintetiza abordarea diacronică cu cea sincronică. Dimensiunea temporalității este subînțeleasă de altfel în geneza oricăror structuri. Relevarea aspectului genetic se leagă organic de critica unor tendințe din cadrul **s.** care duc la eliminarea ideii omului ca subiect activ al istoriei. S-a subliniat astfel dialectica om-structură: omul este un produs al structurilor sociale, dar în același timp *el* modifică structurile, geneza acestora implicînd luarea în considerare a *praxisului* uman. În acest sens, Marx a folosit în „Capitalul" metoda structuralistă, fără să o numească. Cercetările recente pun în evidență elementele dialectice ale metodei structuraliste.

STRUCTURALISM (în psihologie) v. **GESTALTISM.**

STRUCTURĂ (lat. *structura*, din *struere* „a construi", „a clădi"), termen care desemnează modul de alcătuire a unui sistem (abstracție făcînd de natura materialului), relațiile sale definitorii, interacțiunile dinamice esențiale ale elementelor componente, invariantele în procesele de transformare etc. Noțiunea de **s.** se înrudește cu cea de formă și cu cea de configurație; tendința actuală este de a îngloba în „structură" rezultatele unor analize cît mai abstracte (pe cît posibil matematizate) și de subliniere a aspectelor sincronice.

STRUCTURĂ (ECONOMICĂ) v. **BAZĂ ȘI SUPRASTRUCTURĂ.**

SUBCONȘTIENT, totalitatea fenomenelor psihice care se desfășoară la un moment dat în afara cîmpului conștiinței, dar au putut fi anterior conștiente și se pot conștientiza ulterior. **S.** se diferențiază de *inconștient*, acesta reprezentînd fenomenele care nu devin niciodată conștiente. În *psihanaliză*, **s.** e denumit *preconștient.*

SUBIECTIVISM, tendință idealistă de a reduce, pe plan ontologic și gnoseologic, orice existență la conștiință, la subiect, alunecînd în ultimă analiză în *solipsism.* În științele sociale, absolutizînd rolul personalităților, al voinței și al ideilor acestora, **s.** neagă legitatea istorică obiectivă și promovează voluntarismul și individualismul anarhic.

SUBIECT (log.), termen al judecății de predicație, reprezentînd noțiunea ce desemnează obiectul gîndirii despre care se afirmă sau se neagă însușirea exprimată de *predicatul* logic. În judecata „Animalele placentare sînt mamifere", **s.** logic este noțiunea „animale placentare". **S.** logic este notat cu *S.*

Scanned with OKEN Scanner

SUBIECT ŞI OBIECT, categorii polare ale procesului cunoaşterii. *Subiectul* este omul activ, care cunoaşte şi modifică obiectul în cursul activităţii sale practice. În sens gnoseologic restrîns, subiectul este eul individual, dotat cu conştiinţă şi voinţă, care se opune în cunoaştere obiectului. *Obiectul* este realitatea exterioară, ceea ce este dat în cunoaştere, conţinutul obiectiv al cunoştinţelor subiectului. Fiind un aspect al problemei fundamentale a filozofiei, problema relaţiei dintre **s. şi o.** este rezolvată în mod diferit de materialism şi de idealism. Materialismul premarxist a arătat în mod just că obiectul există independent de subiect; el a privit însă în mod unilateral raportul subiect-obiect, considerînd procesul cunoaşterii ca o oglindire pasivă a obiectului de către subiect. Gnoseologia idealistă, pe de altă parte, a sesizat în mod just existenţa laturii activ-constructive a subiectului, însă a absolutizat-o, făcînd din subiect creatorul obiectului. Idealismul subiectiv reduce obiectul la impresiile, senzaţiile, stările subiectului, iar idealismul obiectiv de tip hegelian consideră obiectul ca un produs al activităţii unui subiect impersonal („Ideea absolută"), al substanţei spirituale şi ca fiind, în consecinţă, el însuşi, în esenţă, de natură spirituală. Rezolvarea ştiinţifică a problemei relaţiei subiect-obiect devine posibilă numai prin luarea în considerare a practicii social-istorice şi prin înţelegerea dialectică a acestei relaţii. Subiectul nu este o entitate absolută, existentă dintotdeauna; el apare treptat, printr-o evoluţie lentă a psihismului animal către formele complexe de reflectare care-i sînt proprii omului (conştiinţă, gîndire). În acelaşi timp, subiectul cunoaşterii nu este strict individual, deşi în fiecare act de cunoaştere în parte el apărea ca o consecinţă a unui singur individ, ca observator individual etc. Cunoaşterea realizată de subiect are caracter social-istoric, cunoaşterea înfăptuindu-se prin şirul generaţiilor succesive care contribuie la descoperirea adevărului. Subiectul este în continuă devenire, într-un continuu progres de adecvare la obiect, care nu e nici el imuabil, ci se află în dezvoltare şi este dezvăluit treptat, gradual, în procesul istoric al cunoaşterii. Totodată activitatea constructivă a subiectului creează obiecte materiale noi, neîntîlnite în natură, precum şi obiecte de natură ideală (concepte, teorii etc.). Baza interacţiunii dintre **s. şi o.** şi a devenirii lor o constituie practica social-istorică. Opoziţia dintre **s. şi o.** este relativă; ea nu are valabilitate absolută decît în limitele problemei gnoseologice fundamentale. Între aceste limite, ea îmbracă forma contradicţiei dintre subiectiv şi obiectiv, neadecvarea subiectului la obiect dînd naştere *subiectivismului*. Pe plan ontologic, subiectul, eul, conştiinţa apar ca un produs superior al dezvoltării naturii, al materiei. Subiectul însuşi este supus legilor obiective şi, ca atare, poate fi cercetat cu mijloace obiective, această cercetare constituind o tendinţă fundamentală în psihologia modernă.

SUBLIM (lat. *sublimis* „înalt", „măreţ"), categorie a esteticii care exprimă însuşirea unor obiecte şi a unor procese de amploare neobişnuită (în natură şi în societate), ca şi a unor acte umane de excepţională noblеţe morală, de a provoca un sentiment de admiraţie, unit cu teama în faţa măreţiei lor, precum şi convingerea că, înfruntînd uriaşe forţe potrivnice, omul le poate domina. Elaborarea acestei categorii a fost începută în anti-

Scanned with OKEN Scanner

chitate prin „Tratatul despre sublim", atribuit multă vreme lui Longin. Contribuții importante la dezvoltarea teoriei s. au adus Boileau, E. Burke, Schiller, Kant ș.a. Prin conținutul ei etic, categoria s. dezminte teoria autonomiei absolute a artei față de celelalte forme ale conștiinței sociale și confirmă umanismul artei.

SUBLIMARE, termen introdus în psihologie de S. Freud pentru a desemna deplasarea energiei izvorîte din tendințe instinctuale și egoiste spre atingerea unor scopuri altruiste și spirituale. După Freud, s. se bazează pe mecanismul de apărare al eului prin care anumite impulsuri inconștiente sînt integrate persoanei, substituindu-se scopurilor primitive ale acestor impulsuri, scopuri care au o valoare socială pozitivă.

SUBSTANȚĂ, categorie filozofică care desemnează potrivit accepțiilor tradiționale formate de-a lungul istoriei filozofiei: 1) baza întregii existențe, esența comună a tuturor lucrurilor în opoziție cu lucrurile individuale; substratul permanent al tuturor trasformărilor; 2) ceea ce există prin sine (Spinoza), adică nu este atributul altui lucru, fiind, dimpotrivă suportul oricărui atribut, al oricărei însușiri sau relații. În timp ce idealismul consideră că s. este de natură spirituală (dumnezeu, spiritul universal), iar dualismul admite existența a două s. independente una de alta, materialismul identifică s. cu materia. Materialismul dialectic respinge ideea unei s. imuabile, proprie filozofiei premarxiste, inclusiv materialismului mexcanicist, considerînd că mișcarea aparține esenței însăși a materiei.

SUBSTANȚĂ ȘI CÎMP, forme fizice fundamentale, în strînsă interconexiune, sub care se prezintă materia. Corpurile și particulele materiale din care sînt constituite acestea (molecule, atomi, particule elementare cu masă de repaus diferită de zero) sînt în general cuprinse în conceptul de substanță spre a fi deosebite de cîmpuri (electromagnetice, gravitaționale, nucleare etc.). Uneori în fizică se vorbește în acest sens de *materie* și *cîmp*. Dezvoltarea fizicii în ultimele decenii a dovedit caracterul de realitate materială a cîmpurilor și imposibilitatea de a face o distincție rigidă între particule și cîmpuri (cuantificarea cîmpurilor). Particulele sînt considerate drept „cuante ale cîmpurilor" (de ex. fotonii sînt cuante ale cîmpului electromagnetic, electronii și pozitronii sînt cuante ale unui cîmp electropozitronic etc.), iar cîmpurile ca fiind create de particule. În aceste condiții, utilizarea conceptelor de substanță și de cîmp pentru a marca o opoziție netă devine tot mai incorectă sau, în orice caz, tot mai imprecisă la nivel microcosmic, păstrîndu-și valabilitatea doar la nivel macroscopic. Aspectele continue și cele discontinue ale materiei reprezintă în cadrul teoriilor microfizicii contemporane laturi ale unei sinteze sui-generis sesizabile pe deplin corect numai în termenii limbajului abstract al respectivelor teorii.

SUFISM, curent principal al misticii musulmane, apărut în sec. al VIII-lea ca o reacție împotriva dogmatismului, formalismului și idealului spiritual al islamismului ortodox. Izvoarele ideologice ale s. provin din neoplatonism, maniheism, gnosticism și unele curente idealiste din filozofia indiană. Doctrina sufistă este complexă și plină de contradicții. În primele perioade, s. cuprinde un ansamblu de idei panteiste și chiar materialiste.

Scanned with OKEN Scanner

Mai tîrziu devine expresia unor concepţii mistice-religioase şi contemplativ-pesimiste şi promovează ascetismul şi renunţarea la viaţa socială activă. Reprezentanţii cei mai de seamă ai **s.** au fost consideraţi sfinţi şi li s-a consacrat un cult special. Printre ei se numără Al-Gazali (1058—1111), care a sistematizat doctrina sufistă, încercînd s-o pună de acord cu ortodoxia musulmană. **S.** a influenţat operele unor mari poeţi musulmani, cum au fost Saadi (1184—1291) şi Hafiz (1300—1389). În zilele noastre, **s.** profesează doctrina monismului ontologic şi se află răspîndit în sînul a numeroase confrerii religioase islamice.

SUFLET, denumire, în limba uzuală, pentru noţiunea de *psihic* uman sau de *conştiinţă*; totalitatea proceselor intelectuale, afective şi voliţionale ale persoanei umane.

SUGESTIE, proces de influenţare a psihicului sau comportamentului unei persoane fără ca aceasta să-şi dea seama de originea acestei influenţe, fără să aibă spirit independent, de discernămînt; acţiunea exterioară, senzorială sau verbală, care provoacă acest proces. **S.** au o deosebită intensitate în hipnoză, mai ales în faza somnambulică. Gradul de reactivitate la **s.** este denumit *sugestibilitate.*

SÜN-DZÎ (c.298—c.238 î.e.n.), filozof materialist din China veche. Formal a fost discipol al lui Confucius, dar în fond nu a mers pe linia idealismului acestuia, iar uneori l-a combătut. A aprofundat noţiunea de materie şi a sesizat contradicţia ca dedublare a unitarului. A respins misticismul şi a formulat idei gnoseologice materialiste.

SUPERSTIŢII, credinţe primitive, înapoiate, rămăşiţe ale animismului şi ale magiei (ex. credinţa în spirite bune şi rele, în miracole, farmece, vrăji, semne prevestitoare, numere fatidice, întîmplări sau zile „norocoase“ ori „nenorocoase“ etc.). Deşi teologii consideră **s.** ca abateri de la religie, în realitate între **s.** şi credinţele religioase există o legătură strînsă, ambele avîndu-şi rădăcini în credinţa în supranatural.

SUPOZIŢIE 1. Enunţ luat ca premisă (ipoteză) pentru a întemeia pe baza sa alte enunţuri. **2.** Capacitate a unui termen de a reprezenta ceva într-o propoziţie. **S.** este de două feluri: *formală,* cînd termenul desemnează un obiect exterior limbajului (ex. în propoziţia „Cîinele este animal“, termenul „cîine“ este folosit pentru orice cîine concret), şi *materială,* cînd termenul desemnează însuşi cuvîntul despre care vorbim (ex. în propoziţia „Cîinele este substantiv“, termenul „cîine“ este folosit pentru cuvîntul „cîine“). Teoria **s.** a fost elaborată de logicieni medievali şi constituie o contribuţie originală în problemele semanticii, ale raportului dintre sintaxă şi semantică, în cadrul limbii naturale şi cu ajutorul acesteia.

SUPRAOM, termen care desemnează la Herder, Goethe, Carlyle, Renan ş.a. ideea omului desăvîrşit, gîndit astfel atît ca gen, cît şi ca individualitate. La Fr.Nietzsche, „supraomul“ devine conceptul central al unei doctrine etice-filozofice asociale, amorale şi voluntariste.

SUPRASTRUCTURĂ v. **BAZĂ ŞI SUPRASTRUCTURĂ.**

Scanned with OKEN Scanner

Ş

ŞCOALA SOCIOLOGICĂ (MONOGRAFICĂ) DE LA BUCUREŞTI, şcoală sociologică creată şi condusă de *D. Gusti*, care, folosind tehnici şi mijloace moderne de cercetare, a promovat studierea organizată a realităţii sociale româneşti în spiritul unor tendinţe reformist-burgheze. Nucleul ei iniţial a fost „Asociaţia pentru studiul şi reforma socială", înfiinţată de D. Gusti la 11 octombrie 1918. În februarie 1921 asociaţia s-a transformat în „Institutul social român" (1921—1948), cu următoarele secţii: sociologică, culturală, juridică, igienă şi politică socială, politică externă, industrială, financiară, comercială şi agrară. Institutul a iniţiat, în 1925 acţiunea de cercetare monografică a satelor româneşti. Din 1934 D. Gusti a folosit în scopuri de asistenţă socială şi echipe studenţeşti. Sub îndrumarea institutului s-au elaborat numeroase lucrări privind realităţile sociale româneşti şi de peste hotare. Institutul a editat periodicele: „Arhiva pentru ştiinţa şi reforma socială" (1919—1940), „Sociologie românească" (1936—1943), „Affaires Danubiennes" (1938—1944), „Buletinul de studii cooperative" (1927—1930), „Buletinul secţiei economice" (1932—1934), „Buletinul secţiei bibliologie" (1932). Cu începere din 1933, institutul şi-a creat mai multe filiale regionale. Colaboratorii lui D. Gusti s-au situat pe poziţii diferite. Din punct de vedere filozofic, majoritatea au fost idealişti. Din punct de vedere politic, în cadrul şcolii s-au afirmat poziţii general-democratice, precum şi poziţii de stînga, de pe care au fost combătute, în deceniul al patrulea, tendinţele

Scanned with OKEN Scanner

de extremă dreaptă din cadrul școlii. Cu toate limitele sale teoretice și de clasă, școala are meritul de a fi atras atenția, în condițiile timpului, asupra stărilor social-economice precare din țara noastră, de a fi cules și furnizat date semnificative, de a fi militat pentru ridicarea materială și spirituală a poporului și de a fi creat o tradiție valoroasă de cercetare sociologică românească. Printre reprezentanții **Ș. s. de la B.:** Gh. Vlădescu-Răcoasa, H.H. Stahl, Tr. Herseni, Octavian Neamțu, A. Golopenția, C.Brăiloiu, M. Pop, H. Brauner.

ȘTIINȚA DESPRE ȘTIINȚĂ, disciplină științifică care are drept obiect știința ca fenomen social, studiind dezvoltarea și structura științei, organizarea ei, locul și rolul ei în societate, optimizarea cercetării științifice etc. **Ș. despre ș.** este, prin urmare, o disciplină complexă, de sinteză, care se sprijină pe date din istoria, filozofia, sociologia, metodologia științei și care aruncă o punte între științele naturale, exacte și științele umanistice, între teorie și practica organizării și politicii științei. Rolul **ș. despre ș.** crește în mod deosebit în societatea contemporană, în care știința a devenit o forță nemijlocită de producție, și mai ales în socialism, știința reprezentînd una dintre pîrghiile cele mai importante de transformare revoluționară a societății. Sin. *scientologie, scientică.*

ȘTIINȚĂ POLITICĂ, ramură a științelor sociale care se ocupă cu studiul politicii, al organizării politice a societății. Preocuparea pentru studiul sistematic al fenomenelor politice s-a afirmat încă din antichitate, putîndu-se distinge, în istoria ideilor politice, un curs progresiv al constituirii și dezvoltării **ș.p.** ca domeniu distinct al cunoașterii fenomenelor sociale. Ea s-a dezvoltat multă vreme înăuntrul filozofiei (ca filozofie politică), îmbinînd în grade diferite procedeele speculative proprii acesteia cu studiul fenomenelor politice prin metodele științei. Aristotel, Machiavelli, Bodin, Hobbes, Spinoza, Montesquieu etc. constituie momente principale ale acestui proces. Apariția concepției marxiste a avut un rol revoluționar în dezvoltarea gîndirii și **ș.p.** Rupînd cu tradiția speculativă, marxismul a orientat cercetările politice spre analiza multilaterală a proceselor reale; totodată el a clarificat esența și legitimitatea politicului, dezvăluind interacțiunea sa dialectică cu structura economică și de clasă a societății. Prin aceasta, marxismul a conferit un conținut autentic științific categoriilor tradiționale ale politicii, elaborînd totodată categorii noi, dintre care unele cu caracter general, iar altele ca rezultat nemijlocit al generalizării luptei de clasă a proletariatului. Stadiul contemporan al **ș.p.** este legat de înnoirile metodologice produse în cîmpul cercetării fenomenelor sociale și de trăsăturile noi generate de procesul dialectic al diferențierii și integrării științelor. Cercetările de **ș.p.** au luat mare amploare încă spre sfîrșitul secolului trecut în S.U.A., iar în Europa mai ales după al doilea război mondial. Cu toate acestea, procesul constituirii **ș.p.** ca disciplină relativ autonomă nu este încă încheiat. Unii îi contestă chiar legitimitatea în favoarea sociologiei politice (G.Bouthoul, S.M.Lipset ș.a.), iar cei care o acceptă nu sînt de acord în privința problemelor fundamentale

Scanned with OKEN Scanner

ale orientării ei. În rîndul politicologilor nemarxiști, opiinile asupra obiectului **ș.p.** oscilează între două poziții extreme: unii postulează ca obiect statul (M.Prélot, J.Dabin, A. de Grazia etc.), iar alții fenomenul social al puterii (G.Catlin, Ch. Merriam, H.Lasswell, W.A.Robson, M.Duverger, J.Meynaud, G.Vedel, C.J. Friedrich, O.K. Flechtheim etc.), manifestîndu-se însă și poziții intermediare, care tind să-l limiteze la domeniul puterii politice (R.Aron, G.Burdeau, H.J.Morgenthau etc.). În perspectiva concepției marxiste, obiectul **ș.p.** este considerat a fi suprastructura politică, în ansamblul laturilor sale ideologice (și social-psihologice), relaționale și instituționale, privite în determinarea lor social-istorică. În privința statutului epistemologic al **ș.p.**, politicologii nemarxiști oscilează între scientismul de factură pozitivistă și normativismul de coloratură etică-filozofică, între empirismul radical și tendința reflexivă proprie vechii filozofii politice, cu unele tendințe care revendică, în modalități diferite, unitatea cercetării empirice cu elaborarea teoretică. Politicologii marxiști subliniază necesitatea unității dintre empiric și teoretic în **ș.p.** și totodată a îmbinării preocupării de explicație a fenomenelor politice prin legitatea lor cu aceea a orientării prin predicție a acțiunii politice. Această diversitate de poziții se oglindește și în principalele orientări din **ș.p.** contemporană, care conferă acesteia un caracter neunitar; la baza lor stau atît cauze de ordin social, cît și rădăcini de ordin gnoseologic. Eforturile de apropiere a pozițiilor divergente sînt sprijinite de instituționalizarea la scară internațională (prin Asociația internațională de știință politică, fundată în 1949 pe lîngă UNESCO) a cercetărilor de **ș.p.** În România s-a creat în 1968 Asociația națională de științe politice, afiliată la A.I.S.P., menită să stimuleze cercetarea politicologică și să intensifice prezența **ș.p.** românești pe plan internațional. Sin. *politologie.*

ȘTIINȚĂ, ansamblu sistematic de cunoștințe veridice despre natură, societate și gîndire. Aplicațiile practice ale **ș.** includ dezvoltarea producției materiale, apărarea și perfecționarea ființei umane, transformarea relațiilor sociale. **Ș.** se deosebește de cunoștințele empirice prin aceea că urmărește studierea legilor care guvernează faptele și pe baza cărora se pot elabora previziuni științifice. Cunoștințele referitoare la un anumit domeniu al realității se încheagă într-o știință numai atunci cînd ele sînt reunite, pe baza principiilor și legilor, într-o teorie. În cadrul **ș.** distingem: materialul faptic, rezultatele observației, ale experimentelor; ipotezele (care pot fi confirmate sau infirmate ulterior); rezultatele generalizării materialului faptic, exprimate în noțiuni, legi, teorii, confirmate de practică; interpretări teoretice generale, filozofice ale rezultatelor științifice; concepția generală asupra unui anumit sector al realității; modul de a cerceta realitatea (metodologia). **Ș.** este una dintre formele conștiinței sociale; componenta ei interpretativă (mai ales în științele sociale) este legată de suprastructura ideologică. **Ș.** este într-o corelație complexă cu filozofia. Filozofia materialistă, legată prin însăși esența ei de **ș.**, se îmbogățește neîncetat cu rezultatele acesteia, își schimbă forma o dată cu fiecare cotitură importantă în științele naturii; ca teorie despre legile

Scanned with OKEN Scanner

și trăsăturile cele mai generale ale realității, ea constituie totodată concepția și metoda comună a științelor particulare. Atît ș., cît și arta reprezintă o reproducere (reflectare) generalizată a realității obiective; dar, în timp ce ș. tinde principial către eliminarea oricărui element subiectiv, antropomorfic din conținutul ei, arta reflectă realitatea raportată la om și de aceea subiectivitatea umană este prezentă structural, prin esență, în orice operă de artă. Ș. redă generalul sub forma abstracțiilor, a noțiunilor, în timp ce arta redă generalul în unitate nemijlocită cu individualul, sub forma imaginii artistice. Ș. este opusă prin însăși esența sa religiei, reflectare mistificată a realității, întemeiată pe credință. În timp ce ș. este instrumentul dominației omului asupra realității, religia este expresia neputinței sale, oglindirea fantastică a dominației forțelor oarbe ale naturii și societății asupra lui. Dezvoltarea ș. a fost determinată înainte de toate de nevoile producției materiale (științele naturii) sau ale practicii social-politice (științele sociale), legătura ș. cu practica putînd fi însă mijlocită (ex.chimia, biologia) sau nemijlocită (ex.metalurgia, agronomia). Progresul ș. a fost stimulat sau frînat de nivelul tehnicii, de interacțiunea cu alte forme ale conștiinței sociale, îndeosebi cu filozofia și cu religia, de factori politici (ex. intervenția statului), de nivelul învățămîntului etc. În afară de conexiunile sale cu practica, în dezvoltarea ș. acționează și legile ei interne, logica sa proprie, transmiterea valorilor sale de la o epocă la alta, ș. bucurîndu-se, ca și celelalte forme ale conștiinței sociale și uneori chiar în mai mare măsură decît ele, de o independență relativă în raport cu existența socială. Drumul general al cunoașterii științifice este acela al trecerii de la fenomen la esență, de la o esență mai puțin profundă la o alta mai profundă. Ș. progresează către o cunoaștere tot mai adîncă și mai cuprinzătoare a lumii obiective, apropiindu-se la infinit, asimptotic, de adevărul absolut. Istoricește ș. a apărut prin demitizarea cunoștințelor despre univers și constituirea primelor filozofii materialist-naive (de ex., în Europa, *Școala din Milet*), care cuprindeau încercări de explicare naturală a fenomenelor fizice, meteorologice, biologice etc. Dezvoltarea multor științe parcurge o etapă descriptivă, o etapă experimentală (în care se accentuează „cuantificarea" și „matematizarea") și o etapă axiomatic-deductivă. Din alt punct de vedere, etapele dezvoltării ș. pot fi caracterizate prin alternanțe de cercetare predominant analitică și predominant sintetică. În sfîrșit, deosebim o perioadă în care domină metoda *metafizică* și alta (începînd din sec. al XVIII-lea) în care se impune tot mai mult metoda dialectică (v. și *evoluționism*). Ș. contemporană se caracterizează printr-o dezvoltare în ritm accelerat, prin transformarea ei progresivă într-o forță nemijlocită de producție; printr-o diferențiere marcată coexistînd cu integrarea rezultatelor în științe noi (ex.cibernetica; v. și *revoluția științifică și tehnică*). Metodele proprii unor științe se aplică tot mai frecvent și mai fecund în alte științe, iar matematica devine un auxiliar universal al științelor. Mașinile de calcul alcătuiesc premisa unei „automatici intelectuale" care contribuie substanțial la progresul ș. Problemele complexe privind organizarea și metodologia ș. contemporane fac necesară întemeierea unei *științe despre știință*.

Scanned with OKEN Scanner

T

TABU (în polineziană *ta* „sacru", „sfinţit" şi *bu* „foarte"), noţiune semnificînd orice interdicţie cu caracter sacru, a cărei încălcare atrage automat sancţiuni de ordin magic şi social (a mînca anumite alimente, a frecventa anumite locuri, a pronunţa anumite cuvinte, a face anumite gesturi, a te căsători cu anumite categorii de persoane etc.). Se pare că **t.** este o formă de organizare socială a relaţiilor din cadrul societăţilor totemice. Prin extensiune, termenul desemnează orice fel de interdicţie cu caracter sacru. V. şi *totem*.

TABULA RASA (lat. „tablă curată", „nescrisă"), expresie folosită iniţial de stoici şi consacrată ca atare de *J. Locke* şi de alţi adepţi ai senzualismului modern, care considerau că la naştere sufletul omului este ca o foaie nescrisă, pe care se imprimă abia în cursul vieţii datele experienţei senzoriale.

TAINE [ten], Hippolyte (1828—1893), critic literar, istoric al literaturii şi gînditor francez. Ca filozof a fost promotor al pozitivismului scientist („Despre inteligenţă", 1870), afirmîndu-se însă îndeosebi prin opera sa de critică, estetică şi istorie literară („Filozofia artei", 1865—1869). Adept al unui determinism eclectic, **T.** a conceput condiţionarea creaţiei literare

și artistice prin schema rigidă a trei factori fundamentali: rasa, mediul și momentul. Aplicînd această schemă, **T.** explică în mod dogmatic particularităţile individuale și nuanţele specifice ale creaţiei personalităţilor literare și artistice. Totuși, recunoașterea condiţionării obiective a creaţiei artistice l-a servit pe **T.** în lupta împotriva estetismului și a contribuit la progresul cercetărilor în domeniul istoriei și filozofiei culturii, al criticii și istoriei literaturii. Reușind să se rupă uneori de cadrul schematic al sistemului său, **T.** a stabilit judecăţi de valoare care s-au impus.

TALES DIN MILET (c. 640—c. 546 î.e.n.), filozof materialist și matematician grec, întemeietorul Școlii din *Milet* (Ionia). Este primul gînditor care a înlocuit explicaţia mitologică a fenomenelor naturii cu una fizică, naturală, căutînd principiul lor unitar. Conform concepţiei materialist-naive a lui **T.**, o materie determinată, *apa*, ar fi izvorul prim și substanţa tuturor lucrurilor din natură. **T.** are descoperiri în domeniul aritmeticii, geometriei și astronomiei. I se atribuie prezicerea eclipsei totale de Soare din anul 585 î.e.n. și lucrarea „Astrologia nautică". V. și *ioniană, Școala ioniană.*

TARDE [tard], Gabriel de (1843—1904), sociolog și criminolog francez. Împotrivindu-se obiectivismului sociologic al lui Durkheim, care considera faptele sociale ca „lucruri", **T.** este unul dintre creatorii psihologismului sociologic, concepţie potrivit căreia „socialul" nu ar fi decît un fenomen de interrelaţii psihice ale oamenilor, supuse legilor imitaţiei (repetiţiei), opoziţiei și adaptării, în cadrul unui sistem de echilibru dinamic în continuă transformare. Op. pr.: „Criminalitatea comparată" (1886), „Legile imitaţiei" (1890), „Transformările dreptului" (1893), „Logica socială" (1894).

TARSKI, Alfred (n.1901), logician și filozof de origine poloneză, stabilit în 1939 în S.U.A. Este unul dintre fondatorii *semanticii.* A studiat aspecte ale raportului sintactic-semantic și ale conceptului de adevăr. Concepţia sa filozofică a evoluat de la pozitivismul logic al *Cercului vienez* spre realism. Op. pr.: „Conceptul de adevăr în limbajele formalizate" (1936), „Logică, Semantică, Metamatematică" (1956).

TAUTOLOGIE (gr. *tauto* „același" și *logos* „cuvînt", „vorbire"), judecată în care subiectul și predicatul sînt exact aceeași noţiune, exprimată sau nu prin același cuvînt (ex. „Existenţa este ceea ce există"). Într-un discurs logic, **t.** se manifestă și prin aceea că enunţul dat ca explicaţie sau ca probă nu face decît să repete în termeni identici ceea ce era spus iniţial. În acest fel, prin **t.** iau naștere sofisme ca *cercul vicios* sau *petitio principii.* În logica simbolică (matematică), prin **t.** se înţelege o propoziţie complexă care are *valoarea de adevăr* „adevăr" în virtutea formei sale, adică indiferent de interpretarea pe care o primesc variabilele logice din care este construită (ex. „x este negru sau x nu este negru"; „dacă x este roșu, atunci x este colorat"). În acest ultim sens, termenul **t.** este sinonim cu: expresie validă, lege logică, expresie identic-adevărată. Interpretată ştiinţific, **t.**

Scanned with OKEN Scanner

reprezintă proprietăţile fundamentale ale conectivilor logici, ca reflectare a unor conexiuni reale de maximă generalitate. V. şi *validitate*.

TEHNOCRAŢIE, orientare sociologică reprezentînd o variantă modernă a teoriei „*elitelor*", potrivit căreia rolul de conducere în societatea capitalistă revine păturii tehnicienilor, specialişti în diferitele ramuri ale ştiinţei. Ea susţine că, în faza sa monopolistă, în special în condiţiile desfăşurării revoluţiei ştiinţifice-tehnice, capitalismul nu mai poate fi administrat de oamenii de afaceri, reprezentanţi ai capitalului industrial, comercial sau bancar, ci de tehnicieni. Aceştia organizează, echipează şi administrează efectiv producţia, dominînd şi viaţa financiară printr-o dirijare planificată a pieţei, a preţurilor şi a valorii monedei şi determinînd astfel implicit şi politica statului. După teoria tehnocratică, racilele capitalismului ar putea fi înlăturate dacă rolul tehnicienilor s-ar transforma din stare de fapt în stare de drept, ceea ce ar permite construirea unei societăţi ştiinţifice, planificată raţional. Iniţiată de economistul american Thorstein Veblen (1857—1929), teoria tehnocratică a fost dezvoltată de sociologul american J.Burnham (n. 1905), adversar deschis al marxismului. În varianta celui din urmă, teoria tehnocratică are un caracter diversionist, camuflînd structura socială reală a societăţii capitaliste actuale, faptul că tehnicienii sînt subordonaţi capitaliştilor.

TEILHARD DE CHARDIN [teiár dö şardé], Pierre (1881—1955), savant, filozof şi teolog francez. A fost profesor de geologie şi paleontologie la Institutul catolic din Paris şi preşedinte al Societăţii franceze de geologie. A contribuit la descoperirea sinantropului. **T.de Ch.** a elaborat o viziune dialectică asupra evoluţiei materiei şi a omului. Concepţia sa promovează evoluţionismul şi transformismul, dar este în esenţă un organicism spiritualist, asemănător cu cel al lui H.Bergson. El a înlăturat din cosmogeneză miturile biblice creaţioniste şi a definit omul ca evoluţie devenită conştientă de sine, însă a antropomorfizat natura şi a dat apariţiei şi dezvoltării speciei umane o interpretare finalistă. După **T.de. Ch.,** evoluţia trebuie să culmineze într-un fel de conştiinţă supremă, tinzînd spre o stare finală „omega", care la un moment dat se confundă cu dumnezeu. Pe această bază, **T.de Ch.** a construit o concepţie etică bazată pe dragostea dintre oameni, pe colectivism. Deşi căuta îmbinarea ştiinţei cu teologia, **T.de Ch.** a păstrat o viziune lucidă, optimistă asupra rolului şi posibilităţilor ştiinţei, văzînd în cunoaşterea ştiinţifică una dintre sarcinile fundamentale ale omenirii. Gîndirea umanistă a lui **T.de Ch.** condamnă individualismul, înstrăinarea omului în capitalism, discriminarea socială şi naţională, afirmînd o încredere deplină în viitorul omenirii. Op. pr.: „Fenomenul uman" (postum, 1955), „Grupul zoologic uman" (postum, 1963), „Mediul divin" (postum, 1957).

TEISM (gr. *theos* „dumnezeu"), concepţie filozofică-religioasă, care afirmă existenţa lui dumnezeu ca persoană absolută, exterioară naturii, creatoare, susţinătoare şi conducătoare a lumii. **T.** susţine că dumnezeu intervine în viaţa naturii şi a societăţii şi că toate fenomenele sînt o „creaţie" a

Scanned with OKEN Scanner

divinității. **T.** este opus ateismului (care neagă existența lui dumnezeu), panteismului (care identifică pe dumnezeu cu lumea) și deismului (care separă pe dumnezeu de lume). Pentru **t.**, dumnezeu este transcendent față de lume, prin ființa sa, dar și imanent lumii, prin prezența și acțiunea sa (pentru panteism el este numai imanent, iar pentru deism numai transcendent). **T.** a constituit baza filozofiei creștine de la începutul acesteia și pînă în vremurile moderne. Numeroase concepții filozofice idealist-obiective își însușesc și argumentează **t.** de pe poziții proprii.

TELEOLOGIE (gr. *teleos* „scop" și *logos* „vorbire"), concepție idealistă după care fenomenele naturii și ale vieții sociale n-ar fi supuse determinismului, ci s-ar desfășura în conformitate cu un anumit scop. Sin. *finalism.*

TELEPATIE (gr. *tele* „departe" și *pathos* „efect"), comunicare extrasenzorială a gîndurilor la distanță. Realitatea **t.** este încă contestată de diverși autori, deși în ultimul timp s-au întreprins cercetări riguroase ale acestui fenomen. **T.** este un fenomen *metapsihic*, care reprezintă o veche preocupare a parapsihologiei.

TEMPERAMENT, ansamblul particularităților legate de latura dinamică și energetică a activității psihice a persoanei, care au o bază ereditară și se exprimă predominant și stabil în comportament. **T.** se manifestă prin diferite particularități: rezistența generală la solicitări neuropsihice, mobilitatea adaptativă, încordarea sau relaxarea afectivă, iritabilitatea sau calmul, impulsivitatea, explozivitatea sau echilibrul psihic, stăpînirea de sine ș.a. **T.** nu este o particularitate de conținut a psihicului persoanei, ci mai ales una de formă. **T.** nu predetermină caracterul și aptitudinile persoanei, pe baza aceluiași tip de **t.** putînd să se dezvolte, în funcție de condițiile de viață și educație, caractere diferite. Cea mai veche și mai cunoscută clasificare a **t.** este aceea a lui Hipocrat (sec. al V-lea î.e.n.), potrivit căreia se deosebesc temperamentele: *coleric* (excitabil, exploziv, nestăpînit), *flegmatic* (cu mare capacitate de lucru, lent, capabil de a-și inhiba impulsurile), *sangvinic* (vioi, mobil și echilibrat) și *melancolic* (sensibil, ușor inhibabil). După I.P. Pavlov, tipurile de temperament stabilite încă de Hipocrat corespund celor patru tipuri de activitate nervoasă superioară, care au fost stabilite pe animale în laboratoarele sale pe baza diferențierilor în legătură cu proprietățile fundamentale ale sistemului nervos: forța, echilibrul și mobilitatea proceselor nervoase. Cercetările experimentale efectuate în ultimii ani pe oameni au arătat necesitatea unei clasificări mai diferențiate a acestor tipuri și a proprietăților care stau la baza lor.

TEODICEE (gr. *theos* „dumnezeu" și *dike* „dreptate"), doctrină filozofică-religioasă care își propune să demonstreze perfecțiunea lumii ca operă a divinității și să decline orice răspundere a lui dumnezeu pentru existența răului în lume. Termenul de **t.** a fost introdus în literatura filozofică de G.W.Leibniz („Teodiceea", 1710). Bazîndu-se pe noțiunea de „armonie prestabilită", el a încercat să justifice lumea existentă ca fiind „cea mai

Scanned with OKEN Scanner

bună dintre lumile posibile" și să preamărească pe dumnezeu, creatorul ei. Problema răului s-a dezbătut nu numai în creștinism, ci și în alte religii, ca maniheismul, brahmanismul și budismul, sau în sisteme filozofice, ca platonismul și stoicismul. În fond, toate sistemele teologice constituie o **t.**, deoarece îndreptățesc existența răului ca încercare trimisă oamenilor în vederea „mîntuirii."

TEOGONIE (gr. *theos* „dumnezeu" și *gonos* „generare", „origine"), reprezentare mitologică despre originea și genealogia zeilor. Prima expunere sistematică a genealogiei zeilor greci se întîlnește în sec. al VII-lea î.e.n., la Hesiod (poemul epic „Teogonia"). Acesta ia drept idee de bază succesiunea generațiilor zeilor ca reprezentînd simbolic marile faze ale dezvoltării lumii în timp și spațiu. Speculații referitoare la **t.** se întîlnesc în diferitele mistere ale antichității, în special în orfism, dar și într-o epocă mult mai apropiată de noi, la unii reprezentanți ai ocultismului modern. Și L.Feuerbach a scris o „Teogonie", însă în spirit diametral opus lui Hesiod. Pentru Feuerbach, zeii și religiile sînt creații ale fanteziei, dorințelor și speranțelor umane, datorîndu-se tendinței omului de a căuta un ajutor în afară de sine. Prin **t.** se înțelege și totalitatea zeilor al căror cult formează sistemul religios al unor popoare antice (ex. **t.** greacă, **t.** egipteană etc.).

TEOLOGIA DIALECTICĂ, curent teologic protestant modern, care adoptă în domeniul cunoașterii religioase metoda dialectică în sensul unui dialog între dumnezeu și om, considerați ca două subiecte total deosebite. A fost întemeiată de Karl Barth (n.1886) prin lucrarea „Scrisoare către romani" (1918). Denumită și teologia crizei sau neoortodoxie, **t.d.** accentuează transcendența absolută a lui dumnezeu față de om și creație, în opoziție cu teologia protestantă liberală din sec. al XIX-lea, și neagă existența vreunui punct de contact între divinitate și om. **T.d.** respinge cunoașterea lui dumnezeu pe cale „naturală", afirmînd ca unică sursă revelația divină, care se poate însuși prin credința generată de har. **T.d.** susține că natura și persoana umană sînt pervertite radical, omul trăind într-o situație tragică, dominat de păcat. Această accentuare a naturii păcătoase a omului duce la negarea valorilor umane și a aportului omului în desfășurarea istoriei. Astfel, **t.d.** a alimentat teoriile existențialiste, care susțin lipsa de sens a lumii, frica de existență și îndepărtarea de realitatea socială.

TEOLOGIE (gr. *theos* „dumnezeu" și *logos* „învățătură"), disciplină care se ocupă cu expunerea și fundamentarea teoretică a izvoarelor și învățăturilor unei religii. Fiecare religie are un sistem teologic propriu, care urmărește să demonstreze pe cale speculativă existența unor forțe supranaturale, decretînd norme de credință și de comportare pentru credincioșii respectivi. Teologii fac distincție între **t.** „naturală", care s-ar baza pe rațiunea umană, și **t.** „revelată", care se bazează pe destăinuiri, (făcute de Moise, Iisus, Mahomed etc.) și care rivalizează între ele. Inițial, vechii greci nu delimitau strict **t.** de filozofie. Mai tîrziu, prin **t.** s-a înțeles doctrina despre dumnezeu. În evul mediu, **t.** creștină și-a subordonat filozofia, transformînd-o într-o „slujnică a teologiei" *(ancilla theologiae)*. În epoca modernă,

Scanned with OKEN Scanner

t. cuprinde o serie întreagă de discipline: **t.** biblică, istoria bisericii, dogmatica, morala, istoria religiilor, dreptul bisericesc, liturgica, omiletica etc. **T.** este o pseudoștiință, deoarece se sprijină pe credința într-un anumit sistem de dogme și pe pretinsa autoritate a așa-zisei „revelații divine". Pînă nu de mult, **t.** a vădit ostilitate față de știință. În prezent, ea încearcă o aparentă „modernizare" a religiei, în sensul găsirii unui acord exterior între aceasta și știință.

TEOREMĂ, expresie asertată într-un sistem axiomatic și, ca atare, lege logică a respectivului sistem, caracterizată, spre deosebire de *axiome*, prin aceea că nu are caracter prim, ci, dimpotrivă, este derivată din axiome pe baza regulilor de deducție ale sistemului.

TEORIA CUNOAȘTERII, parte a filozofiei care cercetează posibilitatea cunoașterii lumii de către om, legile cunoașterii, izvoarele, treptele și formele acesteia, denumită și *gnoseologie*. Din cadrul ei se desprind ramuri mai specializate, cum sînt *epistemologia* (**t. c.** științifice), logica cercetării științifice etc. Punctul de plecare al oricărei teorii a cunoașterii este rezolvarea (materialistă sau idealistă) a *problemei fundamentale a filozofiei*. Teoria materialistă a cunoașterii recunoaște existența realității obiective și reflectarea (reproducerea) acesteia în conștiința omului, afirmînd implicit cognoscibilitatea lumii. Filozofii idealiști fie că neagă posibilitatea cunoașterii realității sau a esenței lucrurilor (*agnosticism*), fie că denaturează raporturile reale dintre subiectul și obiectul cunoașterii (v. și *subiect și obiect*), negînd existența independentă de subiect a obiectului (idealism subiectiv) sau afirmînd identitatea de esență dintre subiect și obiect, considerate și unul și altul de natură ideală (idealism obiectiv). Unele concepții gnoseologice idealiste au avut însă meritul de a fi subliniat rolul activ al subiectului în procesul cunoașterii, de a fi studiat amănunțit treapta logică a cunoașterii, gîndirea logică și dialectica ei. Materialiștii premarxiști (Democrit, Epicur, Bacon, Spinoza, Locke, Diderot ș.a.) au adus contribuții prețioase la dezvoltarea **t.c.**; concepțiile lor au rămas însă metafizice, pentru că au conceput cunoașterea ca o gîndire pasivă a realității. Materialismul dialectic a aplicat pentru prima oară dialectica la teoria reflectării, concepînd *reflectarea* ca un proces, și anume ca unul de apropiere infinită de adevărul absolut; el a subliniat corelația dialectică dintre momentul senzorial și cel rațional-logic al cunoașterii, saltul dialectic de la primul la cel de-al doilea. Teoria materialist-dialectică a cunoașterii dezvăluie rolul *practicii*, al activității transformatoare a omului în procesul cunoașterii, precum și caracterul activ, constructiv al reflectării, rolul activ al gîndirii în construirea edificiului cunoașterii. Gnoseologia marxistă studiază obiectul său în mod istoric, cercetează evoluția cunoașterii, trecerea de la necunoaștere la cunoaștere atît pe planul istoriei cunoașterii omenești în general, cît și pe cel al evoluției individuale a cunoașterii, sprijinindu-se pe datele istoriei filozofiei și ale istoriei științelor, pe cele ale istoriei universale, sociologiei și antropologiei, ale psihologiei infantile și ale zoopsihologiei (care studiază preistoria gîndirii ome-

Scanned with OKEN Scanner

nești). La construirea unei imagini dialectice, sintetice asupra cunoașterii omenești contribuie de asemenea discipline care studiază cunoașterea din diferite alte puncte de vedere: fiziologia activității nervoase superioare, psihologia, logica, cibernetica etc. Printre problemele cele mai actuale studiate în **t.c.** sînt: transformarea senzației din energie a stimulului exterior în fapt de conștiință, problema percepției, a raportului dintre formal și intuitiv în gîndire, a modelării funcțiilor intelectuale în automate și, în legătură cu acestea, a automatizării parțiale a gîndirii, raportul dintre senzorial și abstract, devenirea abstracțiilor, contradicțiilor și paradoxurilor gîndirii etc. În domeniul **t.c.** s-au afirmat la noi M. Florian, N. Bagdasar, D. Bădărău, D.D. Roșca, Ath. Joja, P. Apostol, Cl. Dan, M. Flonta, St.Georgescu, H. Wald. V. și *cunoaștere*, *practică*, *experiment*, *ipoteză*, *teorie*.

TEORIA SIMBOLURILOR v. **HIEROGLIFE**, *teoria hieroglifelor*.

TEORIA TIPURILOR, teorie elaborată de *B.Russell*, în conformitate cu care propozițiile sistemului logic formalizat se ordonează după *semnificația* lor. Astfel, tipul 0 îl constituie indivizii, tipul 1 proprietățile indivizilor, tipul 2 proprietățile proprietăților etc. **T.t.** interzice posibilitatea de a predica despre un termen de un anumit tip, un termen de același tip; ea are menirea de a rezolva *paradoxurile* logice care pot apărea prin aceea că într-un enunț atît subiectul, cît și predicatul enunțului sînt de același tip (ex. întrebarea: „Catalogul tuturor cataloagelor se cuprinde drept catalog pe el însuși sau nu?“ este un paradox, deoarece despre termenul de tipul 0 „catalog“ se predică tot un termen de tipul 0). **T.t.** nu a reușit însă să rezolve pe deplin paradoxurile unei formalizări care se pretinde închisă în mod absolut în ea însăși, lucru scos în evidență de prima teoremă a lui *K.Gödel*.

TEORIE 1. (În sens larg) Categorie filozofică, corelată cu aceea de *practică* și desemnînd reflectarea conceptuală, cu ajutorul abstracțiilor, a realității obiective. Între **t.** și practică există o unitate dialectică, o interacțiune. **T.** își are izvorul, în ultimă instanță, în necesitățile practicii sociale, îndeosebi ale producției materiale; ea reprezintă o generalizare a practicii (inclusiv a practicii experimentelor științifice) și își află scopul ultim și criteriul de verificare în aplicarea rezultatelor ei în practică. Totodată **t.** și practica sînt relativ independente una de alta. Independența relativă față de practică permite **t.** științifice să depășească simpla cunoaștere empirică, să dezvăluie esența și legile proceselor reale și, pe această bază, să exercite o influență anticipatoare, transformatoare asupra practicii. În societatea contemporană, independența relativă a **t.**, influența ei inversă asupra practicii se intensifică atît prin creșterea rolului științei în dezvoltarea tehnicii și a producției, prin transformarea științei naturii într-o forță nemijlocită de producție, cît și prin rolul tot mai mare al **t.** sociale științifice în orientarea practicii de transformare a societății. Din corelația dialectică a **t.** cu practica decurge necesitatea de a respinge

Scanned with OKEN Scanner

atît empirismul, subaprecierea rolului teoriei și practicismul îngust, neînțelegerea independenței relative a **t.**, cît și ruperea **t.** de practică. **2.** (În sens restrîns) ansamblu de propoziții adevărate organizate într-un sistem logic coerent care descriu și explică un domeniu al realității (ex. **t.** relativității, **t.** darvinistă a evoluției speciilor, **t.** luptei de clasă etc.). Principalele funcții ale teoriei științifice sînt: *explicația*, *predicția*, sistematizarea, funcția cognitiv-informațională, funcția prescriptivă **T.** științifică reprezintă un moment al dialecticii cunoașterii științifice în genere: strîns legată de *experiment*, ea confirmă și dezvoltă *ipoteza*, căreia îi conferă certitudine și generalitate. **T.** științifică nu poate fi considerată ca o simplă reorganizare sau sistematizare a datelor empirice (pozitivism, neopozitivism). Ea reprezintă o reflectare a esenței, a legilor obiective ale fenomenelor reale, a legăturilor cauzale obiective dintre ele etc. Dezvoltarea **t.** științifice se face prin punerea ei în concordanță cu faptele și cu datele empirice nou descoperite, care vin în contradicție cu vechile **t.** Se produce astfel o limitare a cîmpului de valabilitate, o concretizare, iar uneori o înlăturare completă a vechilor **t.** în virtutea legii dialectice a *negării negației*.

TEOZOFIE (gr. *theos* „dumnezeu" și *sophia* „înțelepciune"), termen desemnînd diferite doctrine filozofice-religioase care susțin ideea unei pretinse cunoașteri nemijlocite a „esenței lui dumnezeu" cu ajutorul unei „iluminări", al unei intuiții mistice sui-generis etc. Termenul este apropiat de acela de *mistică*, însă cu o nuanță mai accentuat filozofică. Teozofii pretind adesea să aplice această cunoaștere la descifrarea tainelor naturii. La unii savanți din epoca Renașterii (ex. la Paracelsus sau la Van Helmont, care l-a influențat pe D.Cantemir), ideile teozofice se îmbină cu cercetarea experimentală. Reprezentanți: Valentin Weigel, J. Böhme (sec. XVI—XVII), E.Swedenborg, C. de Saint-Martin (sec. al XVIII-lea), E.P.Blavatskaia (sec. al XIX-lea), R.Steiner (sec. al XX-lea).

TERMEN, element primar de structură, indivizibil, al unui enunț sau sistem logic. Enunțurile iau naștere prin legarea mai multor termeni într-o anumită relație (ex. *S* și *P* reprezintă termenii judecății „*S* este *P*", adică subiectul și predicatul ei). În cadrul unui sistem formalizat, **t.** sînt de două feluri: a) *fundamentali*, adică cei în funcție de care se alcătuiește respectivul sistem formalizat, și b) *nefundamentali*, adică cei admiși în sistem numai pe baza regulilor de definire. **T.** pot desemna atît variabile propoziționale, literele mici *p*, *q*, *r* etc., cît și conectivi logici, literele mari *A*, *B*, *C*, *D* etc.

TERTULIAN (Quinus Septimius Florens Tertullianus) (c.155—c.222), teolog creștin roman, născut la Cartagina, unul dintre fondatorii *patristicii*. A combătut raționalismul filozofiei greco-romane, numindu-i pe filozofi „patriarhii ereticilor". Formula sa: „Cred pentru că este absurd" (*eredo quia absurdum*) exprimă pregnant iraționalismul funciar al concepției religioase în genere.

Scanned with OKEN Scanner

TERȚUL EXCLUS, *legea terțului exclus*, principiu fundamental al gîndirii, care impune distincția netă între adevăr și fals; un enunț nu poate fi decît adevărat sau fals, o a treia posibilitate fiind exclusă (*tertium non datur*). Acțiunea *l.t.e.* determină raportul dintre judecățile sau noțiunile contradictorii. Strîns legate de *l.t.e.* sînt *legea dublei negații*, deoarece a nega unul dintre termenii disjuncției (termenul afectat de negație) înseamnă a reveni la celălalt termen, și *demonstrația prin absurd*, deoarece și aceasta presupune că prin negarea falsului revenim în mod necesar la adevăr. *L.t.e.* se înmlădiază prin aplicare la enunțuri despre evenimente individuale contingente ce urmează să se producă în viitor, deoarece adevărul sau falsitatea respectivelor enunțuri contradictorii se decide abia o dată cu realizarea lor. Astfel, *l.t.e.* nu exclude, ci implică și contingența. De asemenea, în logicile polivalente, *l.t.e.* se manifestă atît prin aceea că valorile de adevăr intermediare sînt în funcție de cele două valori de adevăr fundamentale, adevărul și falsul, cît și prin aceea că înăuntrul șirului de valori de adevăr, luate de data aceasta în extensiune, există întotdeauna un raport de excludere radicală între o valoare de adevăr și toate celelalte; dacă avem n valori de adevăr, este exclusă a $n + 1$ valoare. Proprietatea generală a sistemelor formalizate, cunoscută sub numele de *completitudine*, marchează la acest nivel cerințele *l.t.e.* prin aceea că impune distincția netă între 1) expresiile care sînt legi ale sistemului și sînt deci asertate în sistem și 2) cele care nu sînt legi și deci sînt respinse. *L.t.e.* se dovedește a fi astfel determinanta fundamentală a gîndirii, în afara căreia decizia devine imposibilă.

TEZĂ 1. (FILOZ.) **a**) Idee formulată concis, susținută ca temei al unei concepții filozofice, juridice, politice etc. **b**) (În filozofia hegeliană) Etapă inițială în cadrul procesului de dezvoltare dialectică, adică afirmația (poziția) inițială care, prin natura sa, dă naștere propriei sale negații, *antiteza*. V. și *sinteză*; *triadă*. 2. (LOG.) **a**) Enunț strict determinat în cadrul unei demonstrații. **b**) Expresie adevărată în orice interpretare dată variabilelor sale. **c**) Expresie asertată în cadrul unui sistem axiomatic. Se mai numește *lege logică*, *expresie validă*, *expresie identic-adevărată*, *tautologie*.

„TEZE DESPRE FEUERBACH“, schiță prealabilă a lui K. Marx pentru o critică a filozofiei lui Feuerbach, scrisă în primăvara anului 1845 sub forma a 11 teze și publicată pentru prima oară de Engels în 1888. „Tezele“ semnalează limitele materialismului premarxist în general, ale materialismului lui Feuerbach în special, și trasează căile dezvoltării filozofiei materialiste. Criticînd caracterul contemplativ al vechiului materialism, Marx subliniază necesitatea includerii categoriei practicii în teoria cunoașterii și în concepția despre om, în genere, a dezvoltării pe baze materialiste a ideii rolului activ al subiectului. Marx arată aici însemnătatea principială a relațiilor sociale în definirea conceptului de om: esența umană nu este ceva abstract și imuabil, inerent „individului izolat“ ca membru al unei specii biologice, ci „ansamblul relațiilor sociale“, concrete, istorice ște determinate. Sarcina filozofiei este de a face „critica acestei esențe

Scanned with OKEN Scanner

reale", a relaţiilor sociale, şi implicit de a nu se limita la „interpretarea" lumii existente, ci de a o „schimba".

TIMP v. **SPAŢIU ŞI TIMP.**

TINERII HEGELIENI v. **HEGELIENII DE STÎNGA.**

TOLAND [tóulənd], John (1670—1722), filozof materialist şi liber-cugetător englez, exponent al cercurilor burghezo-democratice. A respins dogmele religiilor „pozitive", cărora le-a opus o religie „naturală" sau „raţională", întemeiată pe cultul raţiunii şi pătrunsă de entuziasmul panteist pentru frumuseţea şi armonia universului. **T.** a făcut parte dintre gînditorii materialişti pentru care *deismul* nu a fost decît un mijloc de a se dispensa de religie (Marx). În teoria existenţei, cea mai remarcabilă teză a lui **T.** a fost aceea a unităţii indisolubile dintre materie şi mişcare. Op. pr.: „Scrisori către Serena" (1704).

TOMA D'AQUINO (1225—1274), teolog şi filozof medieval, cel mai de seamă reprezentant al scolasticii catolice oficiale. Călugăr dominican, discipol al lui Albertus Magnus, a predat teologia la Paris, Roma, Bologna şi Neapole. În condiţiile creşterii influenţei raţionalismului (în special sub forma *averroismului*), **T. d'A.** a căutat, pe linia iniţiată de Albertus, să unească gîndirea lui Aristotel cu cea creştină şi să dea astfel filozofiei catolicismului o aparenţă raţionalistă, îndepărtîndu-se de orientarea făţiş iraţionalistă, de inspiraţie augustiniană-neoplatonică. El a enunţat principiul „armoniei", dintre ştiinţă, întemeiată pe raţiune, şi religie, întemeiată pe credinţă, afirmînd că ştiinţa şi filozofia tind spre adevărul unic care ar fi adevărul religiei. **T. d'A.** a lăsat în umbră latura materialistă şi dialectică a aristotelismului. În *cearta universaliilor* s-a situat pe poziţiile unui *realism* moderat. **T. d'A.** a fost canonizat de biserica romano-catolică în 1323, iar în 1879 sistemul lui a fost declarat de papă ca filozofia oficială a catolicismului. Ideile fundamentale ale lui **T. d'A.**, adoptate la nivelul de dezvoltare actual al filozofiei idealiste, sînt reluate în filozofia burgheză contemporană sub forma *neotomismului*. Op.pr.: „Summa Theologiae" (Sinteza teologiei).

TOMISM, doctrina lui Toma d'Aquino. V. şi *neotomism.*

TOTEM (termen preluat din limba aborigenilor nord-americani), simbol mitic al eroului eponim al clanului în sistemul organizaţiilor tribale, care poate fi un animal, o plantă, mai rar un obiect. Sistemul totemurilor e diversificat potrivit însuşi sistemului clasificator al grupului social primitiv; există astfel **t.** generale, **t.** pe subgrupe (de obicei duale), pe grupe de vîrstă, pe sexe şi uneori chiar individuale. De **t.** sînt legate o serie de interdicţii severe (*tabuuri*), care formează un sistem social unitar de organizare a relaţiilor economice şi sexuale. Obiect al unui cult religios, **t.** nu poate fi ucis sau vătămat, consumarea lui fiind permisă numai o dată pe an, cu ocazia sărbătorii „inticiuma".

Scanned with OKEN Scanner

TOTEMISM, sistem social care reglementează viaţa societăţilor aflate în stadiul de dezvoltare al comunităţilor primitive, legat de vînătoare şi de creşterea animalelor; el organizează minuţios relaţiile de producţie şi de schimb (inclusiv schimbul femeilor) între subgrupele comunităţii. Învesmîntat mitologic în legende care leagă grupul întreg şi subgrupele sale de o serie de eroi eponimi, **t.** constituie un aspect important al sistemelor sociale primitive bazate pe genealogii reale sau fictive. **T.** s-a conservat cel mai bine la triburile australiene. El constituie o formă rudimentară de religie, care stă la baza cultului animalelor (în Egiptul antic, India antică etc.). Unele ritualuri ale religiilor evoluate îşi au originea în **t.** (ex. „taina" creştină a împărtăşaniei, al cărei prototip totemic este ceremonia „inticiuma").

TOYNBEE [tóinbi], Arnold Joseph (n. 1889), istoric şi filozof englez. Influenţat de *O. Spengler*, **T.** neagă unitatea procesului istoric, considerînd că istoria reprezintă succesiunea unor civilizaţii independente una de alta. După el, toate civilizaţiile de pînă acum au parcurs, fiecare într-o modalitate particulară irepetabilă, o mişcare în cerc. Pieirea civilizaţiilor s-ar fi produs în urma unor tensiuni şi a unor conflicte sociale, înţelese doar de o „elită spirituală", capabilă să comunice cu transcendenţa (concepută într-o manieră tipic religioasă). **T.** a luat atitudine împotriva tehnocratismului şi militarismului, pronunţîndu-se pentru acordarea unui loc deosebit valorilor spirituale şi pentru rezolvarea pe cale paşnică a conflictelor internaţionale. Op.pr.: „Studiu asupra istoriei" (12 vol., 1934—1961).

TRADIŢIE (lat. *traditio* „transmitere"), ansamblu de concepţii, obiceiuri, credinţe, datini care se statornicesc istoriceşte în cadrul unor grupuri sociale (popoare, naţiuni etc.) şi care se transmit din generaţie în generaţie. Într-un sens mai larg, din **t.** unui popor fac parte valorile culturale create de el, momentele hotărîtoare din trecutul istoric, a căror amintire este vie în memoria lui, altfel spus întreg patrimoniul cultural şi istoric al acelui popor. În cadrul **t.** există elemente înaintate (ex. tradiţiile luptei de eliberare naţională şi socială, ideile şi năzuinţele care au avut un rol progresist în epoca dată, creaţia marilor artişti şi oameni de ştiinţă, valorile estetice şi etice cuprinse în folclor), precum şi elemente retrograde, depăşite istoriceşte. Subliniind necesitatea valorificării critice a **t.**, P.C.R. cultivă respectul şi dragostea faţă de **t.** înaintate ale poporului român, arată că aceste **t.** trebuie să fie continuate şi ridicate pe un plan superior în interesul progresului social, al înfloririi naţiunii socialiste.

TRADIŢIONALISM, tendinţă în viaţa socială, manifestată cu deosebire în planul culturii, care se caracterizează prin supralicitarea elementelor tradiţiei, înţelese ca valori în sine, fără selecţionare critică şi fără interpretarea lor prin prisma noilor valori produse de evoluţia social-culturală. **T.** este în genere propriu spiritului conservator.

TRAGIC, categorie a esteticii exprimînd un conflict al cărui deznodămînt este înfrîngerea sau pieirea, în urma unor împrejurări vitrege, a unor idea-

Scanned with OKEN Scanner

luri sau valori autentice, a unor eroi individuali sau a unor categorii sociale care nu și-au afirmat încă pe deplin sau nu și-au epuizat încă potențialitățile lor. Un caz particular al **t.** este acela întemeiat pe conflictul dintre postulatul necesar din punct de vedere istoric și imposibilitatea realizării lui în practică (ex. pieirea unor eroi revoluționari în condițiile unor acțiuni istorice încă premature). În tragedia antică, **t.** rezultă din opoziția dintre om și forțele neînțelese care i se opun, întruchipate în noțiunea de destin. **T.** provoacă o simpatie activă, însoțită uneori de milă și de frică sau de admirație pentru actele eroice *(Katharsis)*, de hotărîrea de a duce la bun sfîrșit acțiunea întreruptă prin moartea eroilor tragici.

TRANSCENDENT (lat. *transcendere* „a trece peste") **1.** (În filozofia medievală) Ceea ce s-ar afla dincolo de o limită sau de un nivel dat. **T.** nu ține de o clasă de obiecte, ci presupune un principiu exterior și superior acesteia, deosebindu-se astfel de ceea ce este *imanent*. Pe această bază, **t.** a fost considerat o realitate superioară lucrurilor individuale, inteligenței obișnuite, nivelului umanității, fiind identificată de Berkeley cu divinitatea. **2.** (În filozofia lui Kant) Ceea ce este dincolo de lumea empirică. Termenul desemnează fie realitățile care nu pot deveni obiecte ale experienței (lucrurile în sine), fie ideile care nu se pot aplica în cadrul cunoașterii experimentale (ex. ideea de dumnezeu, de suflet).

TRANSCENDENTAL 1. (În filozofia scolastică) Termen care desemnează atributele ce depășesc categoriile lui Aristotel prin caracterul lor general, convenind astfel oricărei existențe (ex. unul, adevărul, entitatea). **2.** (În filozofia idealist-subiectivă a lui Kant) Termen desemnînd, în opoziție cu empiricul, ceea ce condiționează aprioric cunoașterea obiectelor, subordonarea acestora, spre a putea fi gîndite, unor noțiuni și categorii independente de orice conținut, care reprezintă, ca atare, cadrele general-necesare, formale ale cunoașterii intelectuale a lumii empirice.

TRANSFORMAREA CANTITĂȚII ÎN CALITATE v. **TRECEREA SCHIMBĂRILOR CANTITATIVE ÎN SCHIMBĂRI CALITATIVE.**

TRANSFORMISM, concepție științifică după care speciile de viețuitoare de pe pămînt se transformă în cursul erelor geologice, opusă ca atare *fixismului*; această transformare se datorește cauzelor naturale (și nu intervenției unui creator). **T.** modern este legat de numele lui Lamarck și mai ales de numele lui Darwin. V. și *lamarckism; darvinism*; *evoluționism.*

TRĂIRISM, curent iraționalist profascist din filozofia românească dintre cele două războaie mondiale, reprezentat de Nae Ionescu, Emil Cioran, Mircea Vulcănescu ș.a. Trăiriștii nu și-au exprimat ideile într-o formă logică închegată, sistematică, cultivînd paradoxul și contradicția și acordînd preferință eseurilor. Ei și-au răspîndit ideile la început prin publicațiile „Gîndirea" și „Cuvîntul"; pe la 1930 s-au grupat în cercul „Criterion", scoțînd apoi publicații de extremă dreaptă, ca „Axa" (1932—1933), „Iconar" (1935—1937) ș.a. Variantă a *filozofiei vieții*,

Scanned with OKEN Scanner

t. pornește de la opoziția dintre viață (redusă la instinctele oarbe, la inconștient) și rațiune, intelect, proclamînd primatul „vieții" asupra rațiunii. Potrivit concepțiilor subiectiviste ale t., filozofia este un act de trăire prin care fiecare gînditor „mînuiește" realitatea în felul său. Numai „trăirea" mistică, opusă cunoașterii de tip logic, ar putea duce la „absolut". Înrudit cu *gîndirismul* prin antiraționalism, t. nu apela neapărat, ca acesta, la ortodoxism (prezent totuși la Nae Ionescu), ci uneori la mistica indiană (M.Eliade) sau la nihilism (E. Cioran ș.a.). Trăiriștii au făcut apologia „acțiunii", a „aventurii", a faptei absurde, lipsită de criterii morale, ca expresie consecventă a celei mai intense „trăiri". Ei cultivau obsesia morții, a neantului, sentimentul „desperării" (E.Cioran, „Pe culmile disperării", 1934), făceau apologia omului „organic" (biologic), negau în mod cinic valorile culturale. Toate aceste idei au contribuit la crearea unui climat spiritual de exaltare și de disponibilitate pentru aventură, propice fascismului. Pe plan politic, trăiriștii au făcut apologia deschisă a imperialismului și agresiunii (E.Cioran, „Schimbarea la față a României", 1936); mulți dintre ei au aderat fățiș la mișcarea legionară.

TRECEREA SCHIMBĂRILOR CANTITATIVE ÎN SCHIMBĂRI CALITATIVE, lege principală a dialecticii, care guvernează raportul dintre *cantitate* și *calitate* în procesul dezvoltării, explicînd forma, mecanismul, modalitatea în care are loc mișcarea, dezvoltarea în domeniul naturii, societății și gîndirii. Ea dezvăluie faptul că, la un anumit grad de acumulare, schimbările cantitative treptate, uneori imperceptibile, duc, prin depășirea *măsurii* obiectului, la schimbări radicale, la transformarea calității obiectului. Noua calitate, caracterizată prin noi determinări cantitative, devine terenul unor noi schimbări cantitative, care trec în cele din urmă într-o nouă calitate ș.a.m.d. În lumina acțiunii universale și permanente a acestei legi, orice mișcare se realizează ca unitate necesară a două momente: evoluția (v. și *evoluție și revoluție*) și *saltul calitativ*, dintre care primul reprezintă schimbările cantitative, iar celălalt transformarea calității obiectului. Aceste momente sau laturi se condiționează și se întrepătrund reciproc; evoluția pregătește și determină saltul, iar acesta desăvîrșește evoluția, deschizînd o nouă etapă evolutivă în cadrul unei calități noi. Prin acțiunea acestei legi dialectice se afirmă unitatea dintre continuitate și discontinuitate în procesul universal al mișcării și dezvoltării. Orice proces este în același timp continuu și discontinuu; evoluția reprezintă continuitatea, iar saltul discontinuitatea, momentul întreruperii continuității. Gîndirea metafizică privește mișcarea și dezvoltarea în mod unilateral, absolutizînd fie evoluția, fie saltul (v. *evoluționism plat*; *catastrofism*). Legea **t.s.c. în s.c.** a fost formulată pentru prima oară de Hegel în cadrul dialecticii idealiste. Teoria materialistă, științifică a acestei legi a fost elaborată de clasicii marxismului. Subliniind varietatea calitativă infinită a lumii, materialismul dialectic arată că acțiunea legii **t.s.c. în s.c.** se realizează în chip specific în diferitele sectoare ale naturii, societății și gîndirii. Studierea acțiunii concrete a acestei legi în trecerea revoluționară

Scanned with OKEN Scanner

de la capitalism la socialism are o mare importanţă teoretică şi practică. V. şi *legile dialecticii*.

TRIADĂ (gr. *trias*, *-ados* „grup de trei"), schemă de explicare a autodezvoltării „ideii absolute" în dialectica idealistă hegeliană. **T.** se compune din *teză* (afirmaţie, poziţie), *antiteză* (negaţie, opoziţie) şi *sinteză* (negare a negaţiei, compoziţie). Schema **t.** are un caracter abstract, speculativ. Dezvoltarea are loc, de fapt, pe baza legilor concrete care acţionează în diversele sectoare ale realităţii şi nu pe baza unui mecanism automat, care ar fi propriu triadei. **T.** nu este o cauză, ci un efect al dezvoltării, şi nu are un caracter universal. În măsura în care are un conţinut pozitiv, **t.** exprimă cicluri dialectice ascendente, în care antiteza neagă teza, iar sinteza le depăşeşte pe amîndouă. V. şi *negarea negaţiei*.

TRIB, formă de organizare economică şi social-politică caracteristică populaţiilor aflate în stadiul de dezvoltare al comunei primitive, constînd dintr-o grupare de mai multe ginţi sau familii înrudite („fratrii"), unite pe baza comunităţii teritoriului şi supuse autorităţii unui şef unic. A apărut în perioada destrămării orînduirii comunei primitive. În faza democraţiei militare apar, ca forme de organizare social-politice, uniunile de triburi.

TYLOR [táilə], sir Edward Burnett (1832—1917), etnograf şi sociolog englez, reprezentant al şcolii evoluţioniste în istoria culturii. S-a ocupat în special cu studiul culturilor primitive şi a elaborat teoria cu privire la originea animistă a religiei. Op.pr.: „Cultura comunei primitive" (1871), „Antropologia" (1881).

Ţ

ŢUŢUGAN, Florea (1908—1961), logician român. A adus contribuţii în studiul silogismului şi al implicaţiei. Op.pr.: „Silogistica judecăţilor de predicaţie" (1957).

Scanned with OKEN Scanner

U

UMANISM (lat. *humanus* „omenesc") **1.** (În sens restrîns) Mișcare culturală europeană din epoca *Renașterii*. A apărut mai întîi în Italia, în sec. XIV—XV (Petrarca, Boccaccio, Leonardo Bruni, Pico della Mirandola, Lorenzo Valla, Campanella), apoi s-a răspîndit în Franța (Rabelais, Montaigne), Țările de Jos (Erasm din Rotterdam), Anglia (Th.Morus, F.Bacon, Shakespeare), Germania (U. von Huten, Reuchlin), Ungaria (Janus Pannonius, Bonfini), Polonia (J.Kochanovski), Cehia, Dalmația etc. Inspirată de prefacerile sociale care pregăteau nașterea lumii burgheze, **u.** a promovat o ideologie nouă, laică; în centrul acestei ideologii se afla omul, ideea liberei dezvoltări a personalității umane, concepută într-un spirit individualist. **U.** a opus ascetismului medieval o concepție optimistă, proclamînd legitimitatea fericirii terestre, iar idealului contemplativ monastic, pe cel cetățenesc, patriotic (*u. civic*). Considerînd că idealul omului liber și armonios dezvoltat s-a întruchipat în cultura antică, umaniștii au dezgropat, restaurat și studiat cu fervoare monumentele acestei culturi și limbile clasice, greaca și latina. Studiul critic, filologic și istoric, al izvoarelor antice întreprins de ei a contribuit la geneza spiritului critic și a raționalismului modern. În cadrul **u.**, elementele concepției noi, laice despre viață s-au împletit în diverse moduri și grade cu rămășițele concepțiilor medievale, opoziția față de acestea luînd cînd forme mai moderate, cînd forme mai radicale. *În România*, **u.** s-a manifestat mai întîi în Trau-

silvania, datorită condițiilor economice mai favorabile și legăturilor politice și culturale cu Italia, patria Renașterii, fiind reprezentat de N.Olahus, M.Halici, I.Honterus, I.Sommer ș.a. În sec. al XVII-lea și la începutul sec. al XVIII-lea, tendințe umaniste se afirmă în opera unor cărturari moldoveni, munteni și transilvăneni, ca Miron Costin, stolnicul Constantin Cantacuzino, N.Milescu, mitropolitul Dosoftei, Dimitrie Cantemir, Gh.Brancovici ș.a., în condițiile contactului, prin școlile superioare din țară și din străinătate (Polonia, Italia, Constantinopole), cu umanismul și cultura occidentală. Aceste tendințe s-au cristalizat îndeosebi în jurul ideii originii romane a poporului și a limbii române, a unității de neam și de limbă a românilor. Necesitatea fundamentării acestei idei a stimulat interesul pentru limbile și cultura antică, dezvoltarea spiritului critic, activitatea cărturarilor umaniști marcînd zorile culturii și științei românești moderne. **2.** (În sens larg) Concepție care de-a lungul întregii istorii a civilizației recunoaște demnitatea, valoarea și posibilitățile nelimitate de desăvîrșire ale ființei umane și care, în consecință, militează pentru dezvoltarea liberă a personalității umane. **U.** a cunoscut, în diferite țări și epoci, orînduiri și clase sociale, un conținut diferit, avînd în opera gînditorilor sau artiștilor reprezentativi nuanțe și particularități extrem de diverse. O mare pondere a avut **u.** în ideologia burgheziei ascendente, în epoca Renașterii, a iluminismului și a revoluțiilor burgheze, găsindu-și expresia sintetică în maxima lui Kant: „Privește pe om întotdeauna ca un scop și niciodată ca un simplu mijloc“ („Bazele metafizicii moravurilor“, 1785). O dată cu victoria orînduirii capitaliste însă, acest tip de **u.**, generos, însă abstract, adică incapabil de a determina condițiile concrete ale realizării idealurilor sale, a fost dezmințit de natura obiectivă, asupritoare a capitalismului. Preluînd tradițiile pozitive ale gîndirii umaniste anterioare, marxismul, ideologie a acelei clase „care nu se poate elibera fără să elibereze întreaga omenire“, a clasei muncitoare, s-a afirmat ca o formă nouă, superioară a umanismului, întemeiată pe concepția științifică, materialistă asupra societății. În centrul umanismului marxist contemporan se află idealul comunist de viață, implicînd lupta împotriva oricărei forme de înstrăinare, de dezumanizare a omului. **U.** marxist s-a afirmat în ultimii ani în dispută cu orientările scientist pozitiviste care contestă posibilitatea unui **u.** științific, considerînd **u.** ca pură „ideologie“. El pornește de la unitatea dintre cunoașterea necesității (legilor) și alegerea valorilor, scopurilor etc., lupta pentru desființarea alienării, ca ideal, întemeindu-se pe analiza obiectivă a condițiilor sociale concrete care generează alienarea. Demonstrînd că proprietatea privată asupra mijloacelor de producție și diviziunea socială a muncii legată de aceasta constituie izvorul principal al dezumanizării omului în societatea capitalistă, **u.** marxist leagă eliberarea și dezvoltarea armonioasă a personalității de transformarea revoluționară a societății, de construirea societății comuniste. Totodată, în polemicile cu variantele de nuanță fatalistă ale structuralismului (M.Foucault ș.a.), reprezentanți ai **u.** (J.P.Sartre), și în special ai **u.** marxist (R.Garaudy), au căutat să fundamenteze conceptul omului ca subiect activ, creator al istoriei.

Scanned with OKEN Scanner

U. marxist duce un permanent dialog creator cu diferite orientări umaniste din gîndirea contemporană.

UNAMUNO, Miguel de (1864—1936), eseist, filozof și poet spaniol, inițiatorul existențialismului în Spania. A fost profesor și rector al Universității din Salamanca; reprezentant al grupului de intelectuali numit al „generației de la 1898", care se pronunța pentru progresul economic, politic și cultural al Spaniei, fără a ajunge însă pe poziții revoluționare. Teoria sa despre rolul determinant al factorului „intraistoric" (rezultatul total al actelor materiale și spirituale concrete ale maselor) a avut un rol progresist în lupta cu concepțiile teologice. În opera sa principală, „Sentimentul tragic al vieții" (1913), **U.** afirmă că sensul existenței individului se deslușește numai în perspectiva morții; el constă în năzuința către nemurire, năzuință irealizabilă, absurdă, respinsă de rațiune, dar care decurge din esența vieții însăși; această năzuință generează religia (credința în nemurirea sufletului și în dumnezeu). Interpretarea existențialistă a religiei, dată de **U.**, a fost respinsă de catolicismul oficial. **U.** a ilustrat opțiunea pentru eroismul absurd, pentru „nebunia sublimă" prin figura lui Don Quijote („Viața lui Don Quijote și a lui Sancho Panza", 1905).

UNITATEA ȘI LUPTA CONTRARIILOR, lege fundamentală a dialecticii materialiste, care explică mișcarea și dezvoltarea lumii materiale și a cunoașterii prin *dedublarea unicului* în însușiri, laturi, tendințe contrare, care se presupun și se exclud reciproc. **U. și l.c.** caracterizează orice proces determinat și constituie totodată izvorul intern al schimbării, dezvoltării lui. Legea **u. și l.c.** dezvăluie izvorul și forța motrice permanentă a mișcării și dezvoltării întregii realități obiective, explicînd-o ca automișcare, ca autodezvoltare, și constituie de aceea „nucleul", „sîmburele", „esența" dialecticii. V.I.Lenin a caracterizat din această cauză dialectica drept studiul contradicțiilor în însăși esența lucrurilor și a subliniat opoziția principială dintre metafizică și dialectică în problema mișcării. În antichitate, Heraclit a avut intuiția genială a luptei contrariilor ca izvor al mișcării, al devenirii universale. În epoca Renașterii, ideea „coincidenței contrariilor" a fost dezvoltată de N.Cusanus și G.Bruno. În cadrul dialecticii idealiste, Hegel a așezat contradicția la baza autodezvoltării, considerînd însă că aceasta ar fi proprie „ideii absolute" și nu lumii materiale. În opoziție cu idealismul, materialismul dialectic arată că „dialectica *lucrurilor* creează dialectica *ideilor* și nu invers" (V.I.Lenin). Realitatea obiectivă fiind contradictorie, reflectarea ei în procesul cunoașterii este de asemenea contradictorie. Teza leninistă despre coincidența dialecticii, gnoseologiei și logicii are astfel un temei obiectiv, un înțeles materialist. Filozofiei marxiste îi revine meritul de a fi demonstrat, pe baza generalizării datelor științelor particulare, universalitatea legii **u. și l.c.** și acțiunea sa permanentă. Materialismul dialectic a arătat de asemenea că unitatea contrariilor este vremelnică, condiționată, relativă, în timp ce lupta lor este absolută, determinînd în mod legic transformarea calitativă a proceselor, dezvoltarea lor. Totodată, filozofia marxistă a scos multilateral în evidență caracterul specific al contradicțiilor proprii fiecărei forme de mișcare a materiei,

Scanned with OKEN Scanner

fiecărui domeniu al realității, inclusiv gîndirii, precum și diferitelor stadii ale aceluiași proces. Materialismul dialectic a evidențiat și varietatea tipurilor de contradicții, în funcție de locul și de rolul lor în procesul mișcării și dezvoltării. Dezvăluirea de către materialismul istoric a contradicțiilor proprii vieții sociale a permis elaborarea metodelor adecvate pentru rezolvarea lor. V. și *contradicție*; *contrarii*; *legile dialecticii*.

UNIVERS v. **COSMOS.**

UNIVERSALII (lat. *universalia* „genuri, noțiuni generale"), denumire a noțiunilor generale în filozofia scolastică. V. și *cearta universaliilor; nominalism și realism*.

„UPANIȘADE" (în sanscrită „învățătură secretă", de la *upa-ni-șad* „a se așeza foarte aproape, ca pentru a asculta un secret"), comentarii ale *„Vedelor"*, întocmite în perioada apariției sistemului de caste. Cele mai vechi **U.** datează din prima jumătate a mileniului I î.e.n. **U.** constituie baza teoretică a brahmanismului și a școlilor tradiționale „ortodoxe" ale filozofiei indiene. Ele fac parte din așa-zisa „revelație" (șruti) și au drept scop să descopere semnificația ascunsă a „Vedelor", tratînd probleme ca: originea universului, natura divinității, natura sufletului omenesc, legăturile dintre materie și spirit etc. Unele **U.** expun și combat anumite concepții materialist-naive după care principiul lumii ar fi apa, focul, aerul, lumina, spațiul sau timpul. Speculația teologică-filozofică întîlnită în **U.** ajunge, în ultimă analiză, la un idealism pur, la reducerea întregii realități la absolut. În unele **U.** se observă însă o mare libertate de gîndire, care merge uneori pînă la ateism și pînă la afirmarea ideii că, după moarte, sufletul și conștiința omului încetează de a mai exista.

URÎT, categorie estetică ce reflectă însușiri disarmonice, disproporții, asimetrii, mergînd pînă la monstruos (în flagrantă opoziție cu trăsăturile frumosului) și care, în viață, sînt resimțite ca dezagreabile și respingătoare. În artă, **u.** existent în realitatea obiectivă se transfigurează prin creația artistică, devenind expresiv, provocînd o reacție care depășește neplăcerea și transformîndu-se în emoție estetică. Estetica antichității și cea a clasicismului francez au respins **u.** În evul mediu el era întruchiparea ipostazelor răului. Clasicismul german, prin Lessing și Hegel, a acceptat, în anumite limite, funcția estetică a **u.** Ideologia democrată a burgheziei în ascensiune, opusă tendințelor de idealizare ale artei salonarde, a cultivat **u.** prin unii reprezentanți ai picturii flamande și spaniole (Bosch, Brueghel, Goya ș.a.). Arta romantică, înclinată spre contrastele violente, spre grotesc (Schlegel, Hugo, Delacroix ș.a.) a opus adesea **u.** (oribilul) frumosului, iar arta naturalistă și cea realist-critică, înclinată să demaște idila și melodrama, au dezvăluit de asemenea aspectele sordide, mizere și tenebroase ale vieții cotidiene. Arta modernă, ca expresie a protestului antiacademic, anticonvențional și anticalofil, a exaltat **u.** în mod ostentativ, potențîndu-i valențele expresive (simbolism, expresionism, suprarealism ș.a.).

Scanned with OKEN Scanner

UTILITARISM, doctrină etică fundată în sec. al XIX-lea de J.Bentham şi J.St.Mill, conform căreia criteriul moralităţii îl constituie *folosul* (individual), alegerea morală făcîndu-se prin simpla calculare a foloaselor. Principiul **u.** formulat de Bentham: „Asigurarea celei mai mari fericiri posibile pentru un număr cît mai mare de oameni", este viciat de presupunerea conformistă că în societatea dată (în speţă în cea capitalistă) ar exista o concordanţă între interesele individuale şi cele colective, urmărirea folosului personal asigurînd implicit, după B., realizarea fericirii generale. Căutînd să atenueze sensul egoist al **u.** lui Bentham, J.St. Mill a acordat prioritate satisfacţiilor superioare, intelectuale, faţă de cele inferioare, senzoriale, şi a completat principiul fericirii personale cu cerinţa solidarităţii. **U.** rămîne totuşi, atît în opera fondatorilor săi, cît şi în alte doctrine etice care l-au continuat, o idealizare a egoismului.

UTOPIE (gr. *utopia* „loc care nu există nicăieri", din *ou* „nu" şi *topos* „loc"), proiect himeric, irealizabil; termenul a fost consacrat prin vestita lucrare a lui *Th.Morus* „Utopia" (1516), care descria o orînduire socială ideală, instaurată pe o insulă cu acest nume. V. şi *socialism utopic.*

Scanned with OKEN Scanner

V

VAIȘEȘIKA (în sanscrită *vișeșa* „particularitate"), școală tradițională „ortodoxă" a filozofiei indiene, întemeiată în sec. al V-lea î.e.n. de înțeleptul Kanada (Uluka). Doctrina sa despre existență este înrudită cu aceea a școlii *nyaya*. Substanțele materiale (pământul, apa, focul și aerul), concepute în spiritul materialismului, se compun, după doctrina v., din atomi eterni (anu) și sînt cuprinse în eter, timp și spațiu; lor li se adaugă două substanțe spirituale: sufletul și intelectul. Combinarea atomilor determină varietatea calitativă a lumii și succesiunea periodică a ciclurilor universului.

VALIDITATE (lat. *validus* „bun", „corespunzător") **1.** (În logica simbolică) Proprietate a unor expresii logice de a fi, prin alcătuirea lor, adevărate în orice interpretare a variabilelor componente. **2.** (În logica generală) Caracterul unei forme logice de a fi corectă.

VALLA, Lorenzo (c.1405/1407—1457), umanist italian. A supus criticii filologice textul oficial latin al Bibliei, Vulgata, și a demonstrat caracterul apocrif al documentului numit „Donația lui Constantin", pe care se întemeia puterea lumească a papalității. În lucrarea „Despre voluptate și despre adevăratul bine", a întreprins o critică a moralei stoice și creștine de pe poziții epicuriene.

VALOARE, relație socială în care se exprimă prețuirea acordată unor însușiri și procese sau fapte (naturale, sociale, psihologice) de către o comunitate umană în virtutea unei corespondențe cu necesitățile sociale și idealurile generate de acestea. Se atribuie denumirea de valori și înseși lucrurilor, ideilor sau acțiunilor cărora anumite comunități umane le acordă pre-

Scanned with OKEN Scanner

ţuire, sau către care ele aspiră. **V.** reprezintă întruparea unor scopuri, dorinţe, intenţii etc., adică obiectivarea esenţei umane în produse ale activităţii creatoare, specifice pentru fiecare tip de atitudine umană (etică, estetică, teoretică, poetică, critică etc.). Cercetarea **v.** ca ramură de sine stătătoare a filozofiei s-a conturat la începutul sec. al XX-lea, cînd s-a constituit *axiologia* ca disciplină care studiază geneza, esenţa, transformarea şi funcţionarea valorilor în general, sistemul valorilor. **V.** implică un raport necesar între subiectul care recunoaşte **v.** şi obiectul valorizat. Acest raport are un caracter social, întrucît actul valorizator acordă preţuire acelor obiecte, activităţi sau creaţii care prin structura lor obiectivă se dovedesc apte să satisfacă trebuinţele, necesităţile şi aspiraţiile umane, iar aceste trebuinţe, necesităţi, aspiraţii sînt istoriceşte şi socialmente condiţionate de practică. Trebuie deosebit actul de valorizare, act care are loc la nivelul conştiinţei sociale, de cel de preferinţă, care are loc la nivelul conştiinţei individuale. Fiecare epocă şi clasă socială admite un anumit sistem de valori: schimbările istorice şi sociale modifică atît criteriile de valorizare, cît şi pe cele de înlănţuire şi ierarhizare a valorilor. Ceea ce este **v.** pentru un grup sau clasă socială poate fi nonvaloare pentru alt grup sau clasă socială. În acelaşi timp există şi **v.** general-umane, care depăşesc limitele claselor. Dintre acestea fac parte îndeosebi **v.** estetice (ceea ce este estetic în ele şi nu implicaţiile lor sociologice, la care adesea au fost reduse), în timp ce **v.** etice, care au o mai directă legătură cu viaţa practică şi o mai puternică inserţie în activitatea, comportarea şi atitudinea oamenilor în societate, au un puternic caracter de clasă. Există şi în etică însă norme şi valori morale fără a căror respectare nu este posibilă nici o formă de convieţuire socială. Contestarea tabelelor de valori recunoscute la un moment dat şi susţinerea unora noi, corespunzătoare noilor necesităţi materiale şi spirituale, a reprezentat o parte integrantă a prefacerilor sociale care au marcat istoria omenirii. Crearea de **v.** presupune întotdeauna depăşirea prezentului, intuirea sensului de dezvoltare a unor domenii ale vieţii sociale: acest fapt face ca uneori o **v.** să nu fie recunoscută în momentul apariţiei sale dacă este judecată după criterii învechite. De aceea nu numai existenţa unor criterii stabilite permite detectarea **v.**; mai mult, **v.** autentice creează noi criterii de apreciere. Criteriile axiologice sînt dinamice, se schimbă conform unei dialectici care este determinată de evoluţia socială şi de potenţele acesteia. V. şi *axiologie*.

VALOARE DE ADEVĂR, concept fundamental al logicii simbolice (matematice), care reprezintă *argumentul logic* pentru *variabilele* ce compun *funcţiile de adevăr* şi determină totodată soluţia acestor funcţii. După numărul de **v. de a.** luate în consideraţie în calculul logic, distingem: a) logica bivalentă, care utilizează numai **v. de a.** „adevăr“ şi **v. de a.** „fals“, şi b) logica polivalentă, care întrebuinţează ca **v. de a.** şi „probabilul“, precum şi diferitele sale grade.

VANG CIUNG (27—104), filozof materialist chinez. A negat existenţa voinţei divine, a „cerului“ ca forţă conştientă atotcîrmuitoare, considerînd că lumea are la bază elementele materiale „ţi“, care se conduc

Scanned with OKEN Scanner

după legile lor proprii. După el, omul este o parte a naturii, iar sufletul este muritor. A admis existența progresului istoric, considerînd însă că el are un caracter fatal. În teoria cunoașterii a fost un adept al senzualismului.

VARIABILĂ, element al limbajului formalizat, care poate fi înțeles drept un nume ce semnifică un domeniu ale cărui elemente sînt denotații săi posibili și nu un anumit denotat, așa cum este cazul *constantelor*. Dacă în cadrul unui enunț înlocuim unul sau mai multe dintre numele sale constitutive cu variabile, obținem o *formă* (ex., din enunțul „Ion fumează pipă", prin înlocuirea numelor „Ion" și „pipă" cu variabila x și respectiv y, obținem forma „x fumează y"). **V.** pot fi *matematice*, dacă domeniul pentru care stau în formă sau în funcția asociată formei are ca elemente valori matematice, sau *logice*, dacă respectivul domeniu este constituit din valori de adevăr.

VEDANTA (în sanscrită „desăvîrșirea «Vedelor»"), școală tradițională „ortodoxă" a filozofiei indiene, fundată în sec. al IV-lea î.e.n. de înțeleptul Badarayana pe baza „*Upanișadelor*". Doctrina idealist-obiectivă a **v.** s-a diferențiat de școala uttara-*mimansa*, devenind temelia filozofică a brahmanismului și mai tîrziu a hinduismului. Cei mai de seamă reprezentanți ai ei din evul mediu au fost Șankara (sec. al IX-lea), fondatorul monismului vedantic absolut *(advaita)*, și Ramanudja (sec. al XI-lea), fondatorul monismului limitat. **V.** este, din sec. al XI-lea, filozofia dominantă în India. Reprezentanții ei moderni (Ram Mohan Roy, Ramakrishna, Vivekananda, Aurobindo Ghosh, S.Radhakrishnan ș.a.) au promovat concepții iluministe.

„VEDE" (în sanscrită *veda* „cunoștință", „știință"), cele mai vechi scrieri sacre indiene, cu conținut religios, literar și filozofic. Au fost întocmite în mil. III—II sau II—I î.e.n. Ele reflectă procesul de destrămare a societății patriarhal-gentilice și formarea regimului de castă. **V.** nu reprezintă un sistem organizat de gîndire filozofică sau religioasă, ci o împletire eclectică de credințe politeiste cu cugetări profane, de precepte magice cu cîntarea frumuseților naturii, de zooteism cu animism. Unele imnuri prezintă germeni de gîndire materialistă, ca acelea în care este ridiculizat cultul vedic, considerat o născocire a brahmanilor vicleni în scopul amăgirii naivilor. **V.** conțin culegeri de imnuri (Samhita), explicații brahmanice (Brahman), așa-numitele „cugetări de pădure" (Araniaka), cărora cu începere din sec. al VIII-lea î.e.n. li se vor adăuga „*Upanișadele*". Colecția cuprinde patru cărți: *Rig-Veda* (veda imnurilor de laudă și a rugăciunilor adresate zeilor și reprezentărilor lor antropomorfice), *Sama-Veda* (veda cîntecelor ritualice), *Yadjur-Veda* (veda formulelor și regulilor de sacrificii), *Atharva-Veda* (veda atharvanilor, însumînd descîntece și formule magice îndreptate împotriva „spiritelor rele"). De-a lungul veacurilor, și mai ales de-a lungul perioadei de stabilizare a orînduirii castelor, **V.** au primit multiple semnificații politice și sociale, dînd naștere la o vastă literatură vedică. Autoritatea **V.** stă la baza brahmanismului și a hinduismului, precum și a școlilor „ortodoxe" ale filozofiei indiene (sankhya, yoga, nyaya, vaișeșika, mimansa și vedanta).

Scanned with OKEN Scanner

IANU, Tudor (1897 — 1964), estetician, istoric literar, filozof al culturii și valorii, scriitor român. Activitatea sa a fost influențată de o viziune în care idealul clasic al omului, ca personalitate armonioasă, biruitoare și stăpînă a propriilor contradicții, se realizează demiurgic prin creația culturală. Tratatul său de estetică („Estetica", 1934—1936), deși reflectă uneori o poziție eclectică, a adus contribuții de seamă, de pe poziții raționaliste, influențate de materialism, la definirea și la individualizarea valorii estetice, la reliefarea caracterului specific al artei, la cercetarea legăturii acesteia cu viața, arta fiind considerată ca forma cea mai înaltă a muncii omenești. **V.** a analizat, în evoluția lor istorică, categorii estetice fundamentale: opera, creația, geniul, receptarea artistică, frumosul, simbolul artistic etc. („Dualismul artei", 1925; „Arta și frumosul", 1931). În filozofia culturii și a valorilor, **V.**, deși pornea în genere de la o concepție influențată de fenomenologie și de neokantianism, a formulat idei prețioase privitoare la individualitatea și la interacțiunea valorilor, la caracterul lor obiectiv, social, ocupînd astfel o poziție progresistă în epocă („Raționalism și istorism", 1938; „Introducere în teoria valorilor", 1942; „Filozofia culturii", 1944). Umanismul raționalist al lui **V.** („Idealul clasic al omului", 1934, ș.a.), rigoarea științifică a cercetărilor sale, atitudinea sa deschisă față de tot ce întîlnea nou și valabil în cultură au înlesnit în ultimii ani ai vieții situarea sa pe o poziție marxistă. Cercetările sale privind fenomenul literar românesc și universal relevă, dintr-o perspectivă comparatistă, originalitatea de viziune și de expresie a literaturii noastre și contribuie la integrarea fenomenului literar național în cel mondial.

VIAȚĂ, formă superioară de mișcare a materiei (sau mișcare biologică), așezată, în ierarhia formelor de mișcare, după mișcarea chimică și apărută evolutiv pe baza existenței macromoleculelor proteice și de acizi nucleici. Este expresia unor sisteme deschise plurimoleculare și eterogene, avînd formă exterioară și structură interioară caracteristice. Materia vie care se prezintă sub înfățișarea acestor unități discontinue se numește protoplasmă și este din punct de vedere fizico-chimic un sistem coloidal. După concepția științifică materialistă, în protoplasmă există aceiași atomi și aceleași forme de energie ca și în materia nevie (o idee opusă o susține *vitalismul*); viața reprezintă o sinteză calitativ nouă de procese mecanice, chimice și fizice, avînd fiecare un specific dat de această integrare. Însușirile fundamentale care definesc **v.** sînt metabolismul, autoreproducerea materiei vii (realizînd constanța dialectică a sa: reînnoindu-se, rămîne totuși identică cu sine), reactivitatea, integrarea, reproducerea organismelor vii, variabilitatea, evoluția. Autoreglarea reprezintă o altă însușire esențială, care permite abordarea cibernetică a sistemelor vii. Materia vie apare în biosferă organizată după niveluri: molecular, ultrastructural, al organitelor celulare, celular, tisular, organal, organismic (sau idiobiologic), al populației, biocenotic. Evoluția sistemelor vii este *ontogenetică* și *filogenetică*; cea *filogenetică* constituie expresia cea mai caracteristică a dezvoltării universale a materiei. Ca rezultat al evoluției biologice a apărut psihicul și forma socială de mișcare a materiei.

Scanned with OKEN Scanner

VICO, Giovanni Battista (Giambattista) (1668—1744), filozof italian, unul dintre întemeietorii filozofiei istoriei. Deși a admis în principiu rolul providenței, **V.** căutat în fapt să cerceteze istoria ca rezultat al activității oamenilor și să descopere legile ei interne „naturale". El a afirmat că există o legitate istorică universală, potrivit căreia toate popoarele trec prin trei stadii de dezvoltare, corespunzătoare celor trei vîrste ale omului (copilăria, tinerețea și maturitatea): „vîrsta zeilor", în care stăpînesc religia și preoții, „vîrsta eroilor", în care apare statul, și anume statul aristocratic, și „vîrsta oamenilor", era rațiunii și a statului, democratic. După ce a străbătut aceste faze, societatea decade și ciclul reîncepe. **V.** a fost astfel inițiatorul teoriei *ciclului istoric* în epoca modernă. Concepțiile sale cuprind prețioase elemente de istorism; el a criticat raționalismul dogmatic și teoria *contractului social*, ca produs teoretic al acestuia. **V.** a căutat să aplice istorismul și în estetică, lingvistică și teoria dreptului. A fost un precursor al lingvisticii comparate și al folcloristicii moderne. Op. pr.: „Principiile unei științe noi despre natura comună a națiunilor" (1725).

VIOLENȚĂ, *teoria violenței*, teorie sociologică potrivit căreia inegalitatea socială își are izvorul în folosirea pe o anumită treaptă a dezvoltării sociale, a violenței de către unii oameni împotriva altora. De exemplu, E.Dühring afirma că clasele sociale își au originea în supunerea prin **v.** a unei părți a societății de către cealaltă (violență internă); alți sociologi burghezi, ca, de pildă, L.Gumplowicz, au considerat că la originea apariției claselor și statului se află supunerea unor triburi sau popoare de către altele (violența din exterior). Materialismul istoric, recunoscînd rolul **v.** în istorie, inclusiv rolul ei pozitiv în împrejurările revoluționare cînd ea devine necesară datorită împotrivirii armate a forțelor sociale reacționare, a demonstrat că în procesul social-istoric ea nu este, de regulă, o cauză, ci un mijloc, prin intermediul căruia acționează cauze mai profunde. Scopurile pentru care diferite clase sau grupuri sociale recurg la **v.** și instrumentele prin care ea se realizează (de ex. armatele, tehnica militară) sînt determinate, în ultimă analiză, de condiții obiective și de necesități economice.

VIRTUTE, categorie a eticii cu caracter apreciativ și normativ care desemnează însușirile morale pozitive ale oamenilor; atitudine constînd în consecvența respectării idealurilor etice, a principiilor și a normelor morale. Virtuțile se dobîndesc în procesul vieții sociale, ca urmare a însușirii conștiente și aplicării practice a principiilor și normelor morale. O dată cu evoluția societății și a moralei s-au schimbat atît conținutul **v.**, cît și raporturile dintre acestea; în etica greacă era predominantă recunoașterea „virtuților cardinale": înțelepciunea, curajul, temperanța și dreptatea. Morala creștină consideră ca **v.** fundamentale: credința (în dumnezeu), speranța (în mîntuirea sufletului) și dragostea (pentru dumnezeu și pentru aproape), așa-numitele „**v.** teologale". Renașterea și iluminismul au accentuat asupra **v.** laice, legate de afirmarea individului. Etica socialistă cultivă calități morale corespunzătoare noii societăți, ca devotamentul pentru interesele obștești, colectivismul, hărnicia în muncă, sau

Scanned with OKEN Scanner

atribuie un conținut nou unor v. tradiționale, ca cinstea, sinceritatea, modestia, echitatea, curajul ș.a.m.d. Ant. *viciu*.

VIS, activitate psihică nedirijată care se manifestă în starea de somn, mai ales în fazele sale mai puțin profunde și a căror amintire se păstrează uneori după trezire. În v. pot să se manifeste diferite procese psihice: reprezentări (în special vizuale, dar și auditive, chinestezice etc.), emoții, forme de gîndire și de limbaj. Imaginile onirice sînt reprezentări ale unor evenimente din trecut sau combinări ale unor percepții anterioare, dar aceste imagini se înlănțuie adesea într-un mod haotic și irațional, cu tulburarea orientării spațio-temporale; ceea ce conferă v. un caracter ireal este mai ales faptul că reprezentările onirice nu sînt trăite ca evocare a unor obiecte, persoane sau evenimente petrecute anterior, ci ca evenimente care ar avea loc în momentul prezent, ca percepții ale unor obiecte sau persoane care ar exista aievea. După I.P.Pavlov, v. se datoresc unor focare de excitație care persistă în scoarța cerebrală după iradierea inhibiției în starea de somn, focare corespunzătoare unor excitații puternice din starea de veghe anterioară; de asemenea, în cursul instalării somnului (sau trezirii) se inhibă mai întîi instanțele corticale care reglează comportamentul rațional al omului și scapă de sub controlul acestor instanțe zonele corespunzătoare imaginilor senzoriale și centrii subcorticali unde sînt localizate procesele emotive. După S.Freud, v. reprezintă o manifestare a dorințelor, a emoțiilor sau a ideilor refulate, care reapar în imaginile onirice într-o formă travestită și devin simboluri ale respectivelor tendințe refulate; de aceea *psihanaliza* consideră că analiza psihologică a v. reprezintă un mijloc de cunoaștere a tendințelor profunde ale psihicului persoanei și, în cazul unor maladii, de orientare a psihoterapiei. Cercetările electrofiziologice recente au arătat că v. se produc mai ales atunci cînd biocurenții electrici ai creierului, înregistrați prin electroencefalografie, indică un somn mai superficial, iar înregistrarea mișcărilor oculare arată că în cursul v. se produc mișcări oculare rapide. Procedeul înregistrării mișcărilor oculare rapide duce la concluzia că toți oamenii visează, numai că unele persoane țin minte v. pe care le-au avut și altele nu; în genere, dacă după un v. urmează o adîncire a somnului, se produce uitarea v.

VISCHER [fișər], Friedrich Theodor (1807—1887), estetician german. A elaborat, pornind de la estetica hegeliană, dar părăsind istorismul acesteia, o doctrină a frumosului atemporal. Estetica hegeliană a influențat concepțiile lui Titu Maiorescu în special prin intermediul lui V. Op. pr.: „Estetica sau știința frumosului“ (6 vol. 1846—1857).

VITALISM, concepție idealistă despre natura vieții, după care la baza fenomenelor acesteia se găsește un principiu imaterial, morfogenetic (creator de forme), animator, diriguitor sau reglator (forță vitală, entelehie, arhee, suflet). Acest principiu este inteligent și se opune pînă la un punct legilor materiei nevii. Rădăcinile istorice ale vitalismului se găsesc în *animism*. V. a fost susținut de Aristotel, Paracelsus, Van Helmont și, în secolul nostru, de către Bergson și H.Driesch. Gînditorii au făcut adesea

Scanned with OKEN Scanner

apel la „soluții" vitaliste din cauza insuficienței explicațiilor științifice ale epocii și pentru a sublinia specificul calitativ al fenomenelor biologice. De aceea istoria progreselor biologiei este și istoria dezmințirii v., posibilitatea reproducerii ipotezelor vitaliste fiind astăzi și mai mult limitată de descoperirile biologiei moleculare, ale biofizicii și biocibernetici.

VOINȚĂ 1. Latură a psihicului uman care se manifestă prin acțiunile conștiente îndreptate spre realizarea unor scopuri elaborate anticipativ pe plan mintal. **2.** Trăsătură de *caracter* exprimînd capacitatea de decizie fermă, de perseverență în învingerea obstacolelor. **V.** presupune un efort, care este cu atît mai intens cu cît sînt mai mari greutățile de înfruntat pentru realizarea scopului propus. **V.** este în interacțiune cu procesele psihice cognitive și afective, actele de **v.** reprezentînd manifestarea unor gînduri și sentimente ale omului în acțiunile și faptele sale. Deși actele de **v.** ale omului depind de hotărîle pe care le ia și de motivația psihologică, acestea sînt determinate, în ultimă analiză, de condițiile de viață și de educație ale persoanei respective, de relațiile ei sociale etc. De aceea libertatea **v.** umane nu contrazice determinismul. Marxismul a dat o rezolvare dialectică problemei raportului dintre libertatea de **v.** și necesitate, arătînd că adevărata libertate se bazează pe cunoașterea necesității, că **v.** omului se poate manifesta liber cînd corespunde legilor obiective ale realității.

VOLKELT [fólcəlt], Johannes (1848—1930), filozof și estetician german. A elaborat, o dată cu Th. Lipps, doctrina „empatiei" (*Einfühlung*), a cufundării subiectului în obiectul estetic. A criticat de pe pozițiile idealismului obiectiv influența crescîndă a subiectivismului în arta modernă. Op. pr: „Estetica tragicului" (1897), „Sistem de estetică" (3 vol., 1905—1914).

VOLTAIRE [voltér], (François-Marie *Arouet*, zis **V.**) (1694—1778), mare gînditor și scriitor iluminist francez. **V.** a criticat concepția providențialistă, opunîndu-i o „filozofie a istoriei", bazată pe ideea dezvoltării progresive a societății. A fost exponentul unui *deism* care ascunde formal materialismul, precum și al determinismului mecanicist newtonian. A satirizat finalismul lui Leibniz și optimismul său necritic („Candide", 1759). Sub înrîurirea lui Locke, a criticat de pe poziții senzualiste dualismul cartezian și teoria ideilor înnăscute, recomandînd cercetarea naturii cu metode experimentale. El a revendicat de pe pozițiile monarhismului luminat egalitatea cetățenilor în fața legilor, libertatea gîndirii și a cuvîntului, impozite proporționale cu averea etc. și a luat apărarea țărănimii asuprite. Combătînd creștinismul, el a susținut însă necesitatea unei religii teiste pentru popor ca garanție a moralității lui. **V.** este creatorul a ceea ce s-a numit „voltairianism", afirmare pe linia tradiționalului raționalism francez a ireligiozității epicuriene și antiascetice și totodată negare a fanatismului, a prejudecăților, a privilegiilor, a intoleranței și abuzurilor de orice fel. El a avut un rol imens atît în stimularea mișcării iluministe în întreaga Europă, cît și în pregătirea ideologică a revoluției burgheze din Franța. În țara noastră, opera lui **V.** a început să fie cunoscută încă din

Scanned with OKEN Scanner

179 4, printre traducătorii ei mai de seamă numărîndu-se C. Negruzzi, I. Heliade-Rădulescu, V. Cîrlova, Gr. Alexandrescu ș.a. Opere filozofice: „Scrisori filozofice" (1734), „Dicționar filozofic" (1764), „Tratat despre toleranță" (1763).

VOLUNTARISM 1. Concepție filozofică care pune la baza existenței fie anumite tendințe iraționale ale voinței umane, fie o voință cosmică oarbă. Întemeietorul v. ca concepție aparte a fost A. Schopenhauer. Alți reprezentanți de seamă ai v. au fost: E. von Hartmann (1842—1906) și F. Nietzsche. 2. Concepție sociologică subiectivistă, care consideră voința umană individuală sau colectivă ca factor hotărîtor al dezvoltării sociale, opunînd-o legilor obiective sau negîndu-le pe acestea din urmă. 3. Concepție psihologică inițiată de W. Wundt, potrivit căreia în viața psihică rolul hotărîtor îl au procesele voliționale, cele intelectuale fiindu-le subordonate și urmînd a fi concepute prin analogie cu ele.

W

WEBER [vébər], Max (1864—1920), sociolog, filozof al istoriei și economist german. W. a elaborat studii valoroase de sociologia dreptului, a religiei etc. El consideră însă, în spiritul idealismului subiectiv, că realitatea socială nu poate fi cunoscută decît dacă este „înțeleasă" printr-o analiză subiectivă, efectuată cu ajutorul unor scheme abstracte, denumite de el „tipuri ideale". A formulat o teorie eclectică despre „pluralitatea" factorilor istorici, subliniind cu precădere influența factorilor psihologici în istoria paralelă a religiilor și sistemelor economice. Op.pr.: „Etica protestantă și spiritul capitalismului" (1905), „Economia și societatea" (3 vol., 1922).

WHITEHEAD [uáithed], Alfred North (1861—1947), matematician și filozof neopozitivist englez. În 1924 s-a stabilit în S.U.A. Și-a intitulat concepția filozofică organicism. Absolutizînd relațiile, W. consideră că adevărul cunoștințelor nu depinde de măsura în care ele reflectă realitatea, ci de „legătura organică" existentă între ele. El neagă cauzalitatea, necesitatea, reducînd obiectul la o succesiune de evenimente. A adus o contribuție însemnată la dezvoltarea logicii simbolice (matematice). Op.pr.: „Principia mathematica" (1910—1913, 3 vol. în colaborare cu B. Russell), „Conceptul de natură" (1920).

WIESE [ví:ze], Leopold von (n.1876), sociolog idealist german, autor al „teoriei relațiilor" și al „teoriei formelor sociale". El consideră că obiectul

Scanned with OKEN Scanner

sociologiei este studiul formelor sociale, concepute ca relații reciproce psihologice de apropiere și îndepărtare (asociere și disociere). Ansambluri complexe de relații, grupurile sociale posedă o unitate reală în măsura în care membrii lor sînt conștienți de participarea la acțiunea socială. W. consideră ca fundamentale pentru înțelegerea structurii sociale conceptele de proces social, distanță socială, spațiu social, formație socială. Cercetările lui W. au condus la constituirea sociologiei ca știință autonomă a faptelor sociale specifice, dar și la conceperea acesteia ca teorie abstractă. Op. pr.: „Sociologie generală" (2 vol., 1924—1929), „Etica în viziunea științei despre om și societate" (1947), „Filozofie și sociologie" (1959).

WINDELBAND [vindəlbant], Wilhelm (1848—1915), filozof german neokantian, întemeietorul *Școlii de la Baden*, autorul unor lucrări remarcabile, prin erudiție și profunzimea analizei, în domenii diferite, ca teoria categoriilor, istoria filozofiei, filozofia istoriei și a culturii. Preocupat de găsirea specificului cunoașterii fenomenelor istorice și de explicarea raportului dintre natură și cultură, W. nu a înțeles însă unitatea lor, opunînd „științele nomotetice" (științele naturii, care cercetează legi) „științelor idiografice" (științele istorice, care studiază fapte individuale). W. este unul dintre întemeietorii *axiologiei*, al cărei domeniu specific l-a pus în evidență, analizînd principalele tipuri de valori (estetice, etice, logice). El a considerat însă valorile ca apriorice și transcendente. Op.pr.: „Istoria filozofiei moderne" (2 vol., 1878—1880), „Introducere în filozofie" (1914).

WITTGENSTEIN [vitgənștain], Ludwig (1889—1951), filozof idealist austriac. A fost unul dintre inițiatorii *neopozitivismului* în cadrul *Cercului vienez*. În 1929 a emigrat în Anglia, devenind profesor la Universitatea din Cambridge. W. consideră că obiectul filozofiei ar fi exclusiv cercetarea limbajului și, ca atare, ea ar avea un rol pur descriptiv. Prin opera sa fundamentală, „Tractatus logico-philosophicus" (1922), W. a adus contribuții de seamă la dezvoltarea logicii simbolice, dar a dat o interpretare idealist-subiectivă conceptelor acesteia și a susținut că legile logicii, numite de el *tautologii*, nu exprimă structuri și proprietăți ale realității, ele fiind rezultatul unei construcții pur subiective a sistemelor formalizate.

WOLFF, Christian (1679—1754), filozof idealist, reprezentant de seamă al iluminismului german. A sistematizat și a popularizat raționalismul lui Leibniz de pe poziții metafizic-mecaniciste. Ca adept moderat al dreptului natural, a preconizat idealul abstract al fericirii generale a oamenilor. A avut un rol important în răspîndirea cunoștințelor din domeniul științelor naturii. Op. pr.: „Logica, sau cugetări raționale despre puterile intelectului uman" (1712).

WUNDT, Wilhelm (1832—1920), psiholog, fiziolog și filozof german. A fost profesor de fiziologie la Heidelberg (continuator al lui Helmholtz) și de filozofie la Leipzig. A creat primul laborator de psihologie experimentală la Leipzig (1879). Proiectînd diverse tehnici și aparate de laborator, W. a încercat să dea măsurători exacte ale unor fenomene psihice elemen-

Scanned with OKEN Scanner

tare (senzația, percepția, atenția). A adunat un vast material etnografic și psihosocial privind istoria limbilor, miturilor, obiceiurilor, putînd fi considerat unul dintre inițiatorii psihologiei sociale comparate („Fundamente ale psihologiei fiziologice", 1874; „Psihologia popoarelor", 10 vol., 1900—1920).

X

XENOFAN (sec. VI-V î.e.n.), filozof grec din Colofon. **X.** considera că pămîntul și apa (sau, după unii comentatori, numai pămîntul) sînt elementele materiale ale lumii. A formulat primul teza despre existența nenăscută, nepieritoare, imuabilă și unitară, care a stat apoi la baza concepțiilor *Școlii eleate*. A fost primul gînditor care a criticat deschis mitologia tradițională, afirmînd că zeii au fost creați de oameni după propriul lor chip.

XENOPOL, Alexandru D. (1847—1920), istoric, sociolog, economist și filozof român. A fost profesor de istorie a românilor la Universitatea din Iași începînd din 1883, membru al Academiei Române (1893), membru corespondent al Institutului Franței și profesor onorific la Sorbona. **X.** s-a manifestat încă din anii studenției ca un junimist disident și ca un filopașoptist. În 1878 a părăsit gruparea politică a „Junimii" și s-a atașat grupării liberalilor moderați. Concepția despre lume a lui **X.** se caracterizează prin numeroase elemente materialiste, printre care: recunoașterea priorității materiei față de spirit și afirmarea unității materiale a lumii. El a subliniat, în opoziție cu neokantianismul, caracterul obiectiv al lumii, al cauzalității, al legilor, al spațiului și timpului. A promovat evoluționismul și a manifestat încredere în posibilitățile omului de a reflecta autentic realitatea obiectivă, în perspectivele de progres ale științei și ale societății. În domeniul istoriei, **X.** considera, în spirit idealist, că o dată cu apariția „regnului spiritual" ideile ar dobîndi o acțiune determinantă. Lucrările sale de istorie, sociologie, economie și filozofie a istoriei au avut un larg răsunet european și au marcat un moment important în dezvoltarea istoriografiei românești, pe care a ridicat-o la nivelul celor mai seamă realizări ale istoriografiei europene. **X.** a realizat prima vastă sinteză a istoriei românilor, „Istoria românilor

Scanned with OKEN Scanner

din Dacia Traiană" (14 vol., ed. a 3-a, 1925—1930). Lucrarea a fost rezumată în limba franceză, „Histoire des Roumains de la Dacie Trajane" (2 vol., Paris, 1896). A scris importante lucrări și articole de filozofie a istoriei în diferite limbi europene („Principiile fundamentale ale istoriei", ed. franceză 1899, ed. rom. 1900, devenită în ed. a 2-a, adăugită, „Théorie de l'histoire", 1908; „L'hypothèse dans l'Histoire", „Cauzalitatea în succesiune", „Noțiunea valorii în istorie", „Sociologia e storia", „Zur Logik der Geschichte" etc.), în care a căutat să demonstreze caracterul științific și sistematic al istoriei. El a susținut că, spre deosebire de științele „de repetiție", în succesiunea fenomenelor istorice se manifestă nu legi, ci „serii istorice", că istoria este succesiunea ireversibilă, în esență nerepetabilă, a unor serii de fapte înlănțuite cauzal. Teoria istoriei elaborată de **X.**, deși înrudită prin unele aspecte (afirmarea caracterului individual, irepetabil al istoriei) cu teoria lui W. Windelband și H. Rickert, iar în altele (teoria factorilor) cu școala pozitivistă, rămîne profund originală prin caracterul ei, în esență determinist, fapt care explică larga ei circulație internațională. În studiile sale economice, **X.** a opus concepțiilor liber-schimbiste oficiale concepția protecționismului economic, menit să asigure crearea unei industrii naționale și dezvoltarea celorlalte compartimente economice (comerț, finanțe, agricultură), potrivit nevoilor implicate de evoluția economiei capitaliste moderne („Studii economice", 1879; ed. a 2-a, adăugită, 1882).

Y

YOGA (în sanscrită „comuniune", „contopire"), școală tradițională „ortodoxă" a filozofiei indiene, fundată prin sec. I î.e.n., pe baza unor tradiții mai vechi, de înțeleptul Patandjali, care a dat o interpretare teistă doctrinei *sankhya*. **Y.** preconizează adîncirea autocunoașterii în vederea eliberării eului individual de contingențele vieții materiale și contopirii cu spiritul universal, *„brahman"*, prin extazul mistic (*samadhi*). Exercițiile ascetice ale yoghinilor (încetinirea la maximum a respirației și a bătăilor inimii, realizarea stării de insensibilitate totală etc.) sînt practicate de adepții a numeroase doctrine filozofice-religioase și secte religioase indiene.

Scanned with OKEN Scanner

Z

ZELETIN, Ștefan (pseudonimul lui *Ștefan Motăș*) (1882—1934), sociolog, economist și filozof român. A fost profesor la Universitatea din Iași. În lucrarea sa „Burghezia română, originea și rolul ei istoric" (1925), în care a studiat genetic procesul de formare a României moderne, a luat atitudine, de pe pozițiile burgheziei, împotriva punctelor de vedere agrariene, tradiționaliste (ex. C.Stere), demonstrînd necesitatea obiectivă a evoluției României spre civilizația industrială. **Z.** a susținut un punct de vedere determinist în sociologie, într-o perioadă cînd teoria idealist-eclectică a factorilor predomina în literatura sociologică românească, și a recunoscut, în opoziție cu concepțiile conservatoare, faptul că organismele suprastructurale burgheze nu sînt o „formă fără fond", ci produsul necesar al transformărilor social-economice. **Z.** a afirmat însă, în spirit apologetic, rolul permanent progresist al burgheziei și a calificat drept reacționară orice mișcare politică ostilă burgheziei. El a susținut capacitatea de perfecționare a capitalismului și posibilitatea autotransformării lui pe baze „neoliberaliste" în socialism („Neoliberalismul", 1927). În studiile sale de filozofie, **Z.** a expus concepții spiritualiste, neoromantice. („Evanghelia naturii", vol. I, 1915; „Gînduri despre lume și viață", 1928).

ZENON DIN CITIUM (c. 336—264 î.e.n.), filozof grec, întemeietorul *Școlii stoice*. A afirmat că la baza lumii se află un principiu material pasiv și unul activ, focul, pătruns de o rațiune divină (logos). Materialist în gnoseologie, a considerat reprezentările senzoriale ca „întipăriri" ale lucrurilor în suflet. Potrivit eticii lui, produs specific al epocii eleniste, scopul omului trebuie să fie „viața conformă cu rațiunea", anihilarea pasiunilor și dobîndirea, prin aceasta, a independenței față de împrejurările exterioare. Din opera lui **Z. din C.** s-au păstrat numai fragmente.

ZENON DIN ELEEA (c. 490—430 î.e.n.), filozof grec, reprezentant al *Școlii eleate*. Pentru a apăra doctrina dascălului său *Parmenide* privitoare la existența unitară și imuabilă, **Z. din E.** a formulat un număr de *aporii* (dificultăți, paradoxuri logice), menite să arate contradicțiile generate de ipotezele contrare filozofiei eleate, care recunosc multiplicitatea, mișcarea și devenirea. Cele mai cunoscute aporii ale lui **Z. din E.** sînt cele menite să dovedească imposibilitatea logică a mișcării; „Ahile și broasca țestoasă", „Săgeata", „Dihotomia" și „Stadionul". Deși au avut drept scop să apere o concepție metafizică, antidialectică, aporiile lui **Z. din E.** au dezvăluit în fapt contradicțiile dialectice inerente mișcării, devenirii, spațiului și timpului, infinitului etc., precum și categoriilor care le oglindesc, contribuind astfel în mod obiectiv la dezvoltarea dialecticii și a logicii dialectice. Ele își păstrează și astăzi actualitatea, întrucît se raportează la unele probleme complexe din domeniul fundamentelor matematicii (ex. infinitul actual și potențial).

Scanned with OKEN Scanner

Redactor : CORNEL POPA
Coperta : LUIZA BONDAR
Tehnoredactor : CARANFIL ENE

Dat la cules 02.08.1968. Bun de tipar 11.12.1968. Apărut 1969.
Hîrtie scris II B sat. de 63 g/m². Format 32/700×1080.
Coli editoriale 31,15. Coli de tipar 12,5.
C.Z. pentru biblioteci 03 : 1 M = 59.

Tiparul executat sub comanda nr. 6 653/80604 la Combinatul Poligrafic „Casa Scînteii", Piața Scînteii nr. 1, București
Republica Socialistă România

Scanned with OKEN Scanner